

Sima M. Ćirković

SRBI MEĐU EUROPSKIM NARODIMA

Zagreb, 2008.

Naslov engleskog izdanja

The Serbs

© 2004 by Sima M. Ćirković

Ovaj prijevod odgovara prvom engleskom izdanju iz 2004.

SADRŽAJ

Predgovor hrvatskom izdanju

Predgovor

Uvod: vrijeme, prostor, ljudi

Antičko nasljeđe

Rimske provincije

Naseljavanje Slavena

Sklavinije

Kristijanizacija

Tema Srbija i kneževina Srbija

Kraljevstvo Dalmacije i Duklje

Ras i Raška zemlja

Dinastija „svetoga korijena“

Nemanjino nasljeđe

Samodržavno kraljevstvo

Autokefalna arhiepiskopija

Stabilnost na kušnji

Dva kraljevstva

Privredni uspon

Dinastički ideal i stvarnost

Carstvo

„Zemlja careva“ i „zemlja kraljeva“

Nedovršeno društvo

Raskol u dinastiji

Između križa i polumjeseca

Nova gospoda i kraj dinastije

Prenošenje kraljevstva (*translatio regni*) u Bosnu

Kosovska bitka – stvarnost i legenda

Posljedice

Despot i njegova zemlja

Nemirno Pomorje

Privredni polet

Kontinuitet kao ideal

Teret dvostrukog vazalstva

Kronika propadanja

Sultanovi štićenici

Staro i novo

Bježanja, preseljavanja, naseljavanja

Varoš i kasaba – orijentalizacija grada
Naslijeđeno i stečeno u privrednom životu
Plemena i plemensko društvo
Crkva u ropstvu
Od podložnika do odmetnika
Nastajanje modernoga kršćanskog društva
Novi državni okvir
Proširenje i preuređenje okvira
Seljaci i građani, vojnici i „blagorodna gospoda“
Kršćansko prosvjećivanje
Počeci europeizacije
U razdoblju demokratskih revolucija
„Srpska revolucija“
Nametnuta revolucija
Od knezove autonomije do autonomne kneževine
Srbi i Srbija u revoluciji 1848–1849.
Za nacionalnu državu i protiv nje
Promjene u stvarnosti i promjene u idejama
Vladajuća nacija
Manjinska narodnost
U žarištu velike istočne krize (1875–1878)
Divergentni razvojni putovi
Ustavnost i parlamentarizam na provjeri
Vrijeme ratovanja
Svi Srbi u jednoj državi
Između unitarnog ideala i pluralističke stvarnosti
Oktroirana Jugoslavija
Stradanje i uskrsnuće
Obnova i izgradnja
Modernizacija putem socijalizma
Epilog: raspad federacije, borba za državu
Izabrana bibliografija
Bilješka o autoru

Predgovor hrvatskom izdanju

Izlazeći pred hrvatsku čitateljsku publiku knjigom o Srbima, autor je, zajedno s nakladnikom, smatrao da treba dodati nekoliko riječi kojih u drugim izdanjima nije bilo. Nije se pritom mislilo na konvencionalno pridobivanje naklonosti, retoričku *captatio benevolentiae*, nego se u prvome redu željelo upozoriti na posljedice koje ima kritički pristup u proučavanju srpskoga etničkoga razvoja na tradicionalna i duboko ukorijenjena gledanja na prošlost Srba i u proučavanju njihova odnosa prema drugim narodima. Uvođenje novih dimenzija kritičnosti razlikuje ovaj prikaz srpske povijesti od prijašnjih.

Pod kritičkim se pristupom ovdje ne razumijeva samo suočavanje povijesnih izvora, provjeravanje njihove autentičnosti i vjerodostojnosti, poslovi s kojima se od sredine 19. stoljeća uspješno nosila povijesna znanost u Srba i njihovih susjeda. Kritički pristup ovdje podrazumijeva također ispitivanje i provjeru općih misaonih sredstava kojima se služilo i okvira kojima se djelovalo tijekom rekonstrukcije prošlosti. Svrha kritičkoga pristupa nije bila sustavno precijeniti i problematizirati konkretne rezultate do kojih su došli naraštaji povjesničara koji su sebe smatrali „kritičkim historicima“. Nasuprot tome, kritički je pristup trebao prepoznati neizbježnu

ograničenost tih rezultata, ovisnost o općim idejama vremena u kojemu su djelovali i ideologija kojima je, najčešće nehotice, bila usmjeravana njihova misao.

Elementarna je kritičnost do izražaja dolazila u istraživanjima pojedinosti i parcijalnih aspekata povijesnoga procesa, dok su ideološke premise predstavljale oslonac u pokušajima da se rekonstruiraju velike cjeline kao što su povijesti naroda, zemalja i velikih epoha. U sintezama, pri iznošenju općih razvojnih smjerova, koristi se malo misaonih alata, termina, koncepcija, metodskih postupaka i mjerila koja se sama po sebi podrazumijevaju, a ne podvrgavaju se ispitivanju i provjeri.

To počinje već kod *naroda*, središnjeg pojma koji određuje predmet istraživanja. Do sadržajnog i koliko-toliko preciznog pojma nije se dolazilo empirijskim istraživanjem niti usporedbom, nego prešutnim prihvaćanjem tradicionalne zamisli ili prenošenjem modela iz nekog drugog područja, na primjer etnologije. Pri rekonstrukciji nacionalnih povijesti, koncepcija naroda unaprijed je usmjeravala istraživanja, i nije se mijenjala niti prilagođavala u skladu s napretkom empirijskih istraživanja. Zbog toga je, na temelju iste izvorne građe i brižljivo utvrđenih pojedinosti, bilo moguće doći do veoma različitih rekonstrukcija cjeline.

Kada je riječ o etničkom razvoju, koji je u biti ove knjige, preispitivanju je podložna prije svega koncepcija etničkog, osnovni misaoni alat kojim se služimo govoreći o etničkim zajednicama (plemenima, narodima, nacijama). Jesu li one poput velike skupine krvnih srodnika, čiji pripadnici, unatoč individualnim razlikama, imaju nešto zajedničko što se prenosi nasljeđivanjem, pa se identitet prenosi generacijama? Povijest takve zajednice se u krajnjem svodi na vrstu genealogije. Tomu je, ne tako davno, suprotstavljeno shvaćanje da su plemena, narodi, nacije, jednostavno društvene skupine koje, poput spona, drže na okupu svijest o pripadanju istoj zajednici. A ta svijest izvire iz različitih okolnosti: pokoravanje istoj vlasti, jednaka vjerovanja i običaji te zajednički simboli, a prati je i percepcija razlika koje ih odvajaju od pripadnika drugih takvih skupina.

Ako je takva koncepcija primjerena, onda genealogija igra malu ulogu. Neusporedivo je veća uloga promjena u društvenoj strukturi i kulturi o kojima ovisi priroda spomenutih spona, koje osiguravaju koheziju društvenoj skupini. I starija je historiografija bila svjesna razlika među razdobljima u razvoju pojedinog naroda. Bilo bi neopravdano i lakomisleno zamjerati povjesničarima 19. stoljeća da su bili slijepi za promjene koje su se događale unutar naroda kao cjeline; sve što su otkrivali i pronalazili u izvorima, na vidjelo je iznosilo razliku između njih i njihovih suvremenika na jednoj, te bližih ili daljnjih predaka na drugoj strani. Osjećaja za razlike među epohama i generacijama bilo je i prije pojave „kritičke historiografije“, ali te razlike nisu ugrožavale identitet. Podrazumijevalo se da one ne dotiču bit koja je ostajala ista. A o tome što bi činilo bit, nema izričitih iskaza. Iz tekstova se može izvesti da su se u toj ulozi nalazili: ime, jezik, „duh naroda“ izražen u običajima i umotvorinama, teritorij te zajedničko podrijetlo ili vjerovanje u njega.

Prešutna pretpostavka da Srbi, uzeti kao primjer, i u 9. i u 19. stoljeću predstavljaju dijelove iste cjeline, ima dalekosežne posljedice na povijesno mišljenje i time što postulira statičnost zbog koje se ne mogu sagledati veličina i dubina promjena koje su se dogodile tijekom vremena te koje su zahvaćale i ono za što se misli da čini „bit“. Koliko to ima ozbiljne posljedice, može pokazati primjer iz rane povijesti naseljavanja Slavena na Balkanski poluotok, s početka ove knjige.

U spisu bizantskog cara Konstantina VII Porfirogeneta sažeto je ispričano o doseljavanju plemena Hrvata i Srba te njihovu rasporedu u zapadnome dijelu Balkana. Izričito je navedena granica među njima na Cetini, a posredno se može zaključiti da se protezala istočno od hrvatskih županija Imote, Plive i Livna. Srpsko se pleme prema istoku naseljavalo do grada Rasa (kod današnjeg Novog Pazara), koji se u drugoj polovici 9. stoljeća nalazio na granici između onodobne Bugarske i Srbije.

Utemeljena na različitim podacima, dijelom poteklim iz sredine samih plemena, careva se priča odnosila na dio slavenskoga svijeta o kojemu se zna vrlo malo, a prepuna je izazova koji se odnose na kompleks pitanja o kretanjima, društvenoj strukturi, razlikama među plemenima,

njihovim međusobnim odnosima i odnosima prema skupinama jednakoga imena, ali prostorno odvojenima. Prirodno bi bilo da su se careva kazivanja interpretirala u kontekstu onoga što je prethodilo i što je bilo suvremeno događajima. Dogodilo se, međutim, da su podaci iz tih kazivanja često ograničeni onime što je slijedilo, podrazumijevajući identitet plemena tijekom tisuća godina, tako da su u teritorijalnom rasporedu za plemena od 7. do 10. stoljeća, traženi i nalaženi granični kameni koji razdvajaju nacionalne teritorije 19. i 20. stoljeća, oko kojih se borilo i sporazumijevalo.

Prešutno izjednačavanje pripadnika plemena iz doba seobe Slavena s pripadnicima srpske nacije u 19. stoljeću sprečava da se sagledaju i realno procijene velike promjene s dalekosežnim posljedicama, koje su se u međuvremenu dogodile na istome prostoru. Prisjetimo se samo postanka bosanske države s posebnom organizacijom i strukturom, dinastijom i staleškim saborom, posebne verzije kršćanstva u obliku „Crkve bosanske“; zatim se podsjetimo na raspad i propast te države i stvaranje upravnih jedinica Osmanskoga Carstva; temeljitu promjenu vjerskih odnosa, golema pomicanja stanovništva iseljavanjem s toga prostora i doseljavanjem na taj prostor.

Zanemarivanje promjena i njihovih posljedica djelovalo je kao poruka da se narod ne mijenja, bez obzira na sve što se s njime i oko njega događa. To uvjerenje nisu mogla poljuljati ni iskustva iz stvarnoga svijeta u kojemu se, ne samo na planu porodica, nego i manjih skupina, osobito u migracijama, narodnost mijenja tijekom dvije do tri generacije. Posljedica dogme o nepromjenljivosti bila je činjenica da se svim državnim tvorevinama prethodnih razdoblja prešutno pripisivao karakter nacionalne države, makar u embrijskom stadiju, iako su istraživanja otkrivala da su etnička nivelacija i homogenizacija unutar prostranog teritorija relativno nove pojave.

Srednjovjekovne države (srpska država nije bila iznimka) podupirale su i ozakonjivale nejednakost staleža, a jednakom su snagom potvrđivale i osiguravale položaj skupina s posebnim pravima, kakvi su u srpskome slučaju bili Vlasi, Sasi ili trgovci iz primorskih gradova. Poslije sloma balkanskih kršćanskih država, osmanska je vlast povećavala razlike koje su potjecale od vladajuće religije i toleriranih konfesija. Tek je ujednačavanje socijalnog položaja u moderno vrijeme stvorilo preduvjet za etničku homogenizaciju.

Primjeri s čitavog slavenskoga prostora, a ne samo s Balkana, pokazuju da plemena iz vremena velikih seoba nisu bila, niti su mogla biti završena u svojem razvoju. Bila su podložna promjenama i prilagodbama, najviše prilikom velikih prijeloma kao što su: primanje kršćanstva, stvaranje jake vlasti vladara na velikome prostoru, zgušnjavanje naselja i potpunije pokrivanje teritorija snažnijim komunikacijama, suočavanje s utjecajima sa strane i dr.

Velike promjene te vrste oslobađale su potencijale koji su jačali ili slabili koheziju, utjecali na odnose među skupinama te izazivali njihov razvoj ili slabljenje. U izmijenjenim uvjetima izrastale su etničke cjeline s novim karakteristikama, često stabilnije i trajnije, ali i one nedovršene, otvorene za daljnje promjene i prilagodbe.

Kao što je prešutno korištenje identitetom zamagljivalo pogled i sprečavalo da se realno sagleda dinamika etničkoga razvoja, također je ometalo razumijevanje složenosti tih procesa, prepoznavanje njegovih glavnih komponenata. Začeci novovjekovne historiografije nastaju u sredinama s probuđenom sviješću o identitetu pa se, da se poslužim naslovom utjecajnog Rajićeva djela iz 18. stoljeća, razvijaju kao povijesti „raznih slavenskih naroda, posebice Bugara, Hrvata, Srba“. Radilo se o rekonstrukciji povijesti svojega naroda, pa se iz potencijalnih izvora uzimalo i u sliku prošlosti uključivalo ono što je prepoznato kao relevantno. Ono što se nije činilo relevantnim, ostajalo je izvan vidokruga. Oni koji nisu imali svoje autore, kao balkanski Vlasi, Aromuni-Cincari i Albanci, ne javljaju se na toj slici.

Tako je povijest Balkanskoga poluotoka, s iznimkom grčkoga dijela, stjecajem okolnosti nastala kao zbroj povijesti slavenskih naroda nastalih na podlozi doseljenih slavenskih plemena i povijesti Bizantskoga Carstva. U takvoj se povijesnoj perspektivi kao problem dramatično nameće golema razlika između razvoja Ilirika i središnjih i zapadnih dijelova Rimskoga Carstva. Od Italije, preko Francuske do Španjolske, posvuda su poslije sloma Carstva na djelu dvije komponente: potomci doseljenih germanskih plemena i potomci rimskog provincijskoga starosjedilačkoga

stanovništva. Zašto na Balkanskom poluotoku to ne bi bio slučaj: jesu li u ovome dijelu Europe uvjeti i okolnosti bili bitno drugačiji ili su potomci starosjedilaca slabo vidljivi te su ostali neprimijećeni?

Nasuprot općim pregledima nacionalnih povijesti u kojima su potomci balkanskih starosjedilaca jedva zapaženi, specijalistička istraživanja iz više disciplina pokazala su da je u istočnome dijelu Carstva, kojim je obuhvaćen čitav Balkan, i poslije stoljetnih napada i provala te trajnog naseljavanja Slavena, ostala populacija – supstrat, bitno različita od slavenskih doseljenika, ali nejednaka sastavom. Dvije značajne skupine: Grci u jezgri onoga što je ostalo od Carstva i Romani u obalnim gradovima i na otocima, dugo su, zahvaljujući ostacima antičke kulture, ostavljali važne podatke o Slavenima. Duž čitave jadranske i jonske obale, od Istre do Albanije, dokumentima gradova i spisima lokalnih autora osvjetljavani su stanovnici zaleđa.

Suprotno se dogodilo ostacima stanovništva u provincijama u unutrašnjosti Poluotoka koji su bili odsječeni i od središta Carstva i od obalnih gradova, pa su ostali u potpunoj tami sve dok svjedočanstva o njima nisu ostavili Slaveni, koji su u međuvremenu ovladali pismenošću. Iz dokumenata od 13. do 15. stoljeća vidljivo je da Srbi Vlahe, potomke starosjedilaca, doživljaju kao „druge“, različite od sebe. Dokumentacija je veoma oskudna, pa se ne može vidjeti kako su percipirane razlike. Sigurno je da se položaj i režim za njih određuju posebnim propisima, koji se nazivaju „Zakon Vlahom“, nasuprot kojemu stoji „Zakon Srbijem“. Isto tako je sigurno da državna vlast nameće segregaciju, najrječitije iskazanu propisom „Srbini da se ne ženi u Vlahe...“ (1330).

Smisao tih izričitih podataka nisu, međutim, shvaćali tumači izvora iz 19. i 20. stoljeća (osim rijetkih iznimaka), a još manje čitatelji povijesnih knjiga. Činjenica da u državi srpskih vladara postoji, i to masovno, drugi etnički element, teško se dala pomiriti s „genealoškom“ hipotezom, prema kojoj su stanovnici srpske države bili potomci Srba doseljenih na Balkanski poluotok. Unaprijed se zaključivalo da nazivom Vlasi nije opisivan etnos nego status; točno se zapažalo da su Vlasi stočari, a Srbi zemljoradnici, ali iz toga nije slijedilo da su Vlasi Srbi koji se bave stočarstvom.

Kada je dokumentacija iz primorskih gradova, a zatim iz popisnih teftera osmanskih vlasti pokazala razmjere vlaške prisutnosti, kada je postalo jasno i da je široko rasprostranjena plemenska organizacija jedno od preostalih obilježja njihove individualnosti, nakon što su se u velikoj mjeri asimilirali u slavenskoj sredini, problem je dobio na važnosti, ali se stajalište u srpskoj historiografiji nije promijenilo.

Iako su zbog nedostatka izvora uvjeti za istraživanje veoma teški, neke osnovne činjenice su se mogle utvrditi. Specijalističke studije i dokumenti svjedoče o trajnoj i nezadrživoj slavenizaciji, dok je tragova suprotnog procesa ostalo na mjestima gdje su potomci starosjedilaca bili stalno nastanjeni, što je bio slučaj s njihovim albanskim ogrankom. Vlasi nisu imali kontinuiran prostor naseljavanja, niti su poznate njihove političke organizacije iznad katuna i plemena. Postupno slaveniziranje manjih ili većih zajednica odražava se u prihvaćanju slavenskih titula, zatim u slaveniziranju naziva samih skupina i sve češćim slavenskim osobnim imenima Vlaha.

Na golemom prostoru od Istre do Tesalije, taj je proces trajao veoma dugo, a provodio se nejednakom brzinom i u različitim uvjetima. Vlasi su se najčešće utapali u slavenske teritorije, čije su planinske rubove njihove skupine koristile za ljetnu ispašu, a dijelovi su se useljavali u distrikte primorskih gradova. Isti se proces događao i na područjima koja su kontinuirano naseljavali Grci i Albanci, kod kojih su se srednjovjekovni suvremenici kolebali da li pojedine skupine uvrstiti u Vlahe ili Albance.

Tamo gdje je asimilacija bila najviše izražena, Vlasi su se od Srba razlikovali vlastitim privređivanjem i organizacijom (katuni, plemena) te materijalnom kulturom. Nestankom vlastelinstava i tijela koja su u ime države podupirala segregaciju, razlike nisu nestale, nego su dobile na značenju. U osmanskom sustavu prava i obveza, poseban status vlaške zajednice bio je legaliziran u obliku daća i rabota drugačijih od zemljoradničke raje. Pokretljivi zbog svojega načina života i privređivanja, Vlasi su bili pogodni za kolonizacijske akcije. Zato su često prepoznati i

imenovani u dokumentima o seobama 15. i 16. stoljeća.

Vlasi nisu podvrsta srpskih stočara, kao što su podrazumijevali i još uvijek podrazumijevaju brojni srpski pisci. Vlasi uopće nisu specifično srpski problem. Oduvijek su živjeli u dinarskome zaleđu jadranske obale, kamo su poslije dolazile i vlaške skupine bježeći pred Turcima. Jedni i drugi su se ulijevali u hrvatsko okruženje, a dijelovi tih skupina su se naseljavali u distriktima primorskih gradova.

Naziv Vlah pokazuje da su prepoznavani kao „drugi“, oni koji nisu jednaki s onima koji su taj naziv upotrebljavali. Nejasne ostaju promjene koje su se događale unutar čahura njihovih plemenskih zajednica, katuna i porodica. Prije svega, ne zna se dokle su se i koliko u njima održavali stari jezik i vjerovanja. Nedvojben je, međutim, utjecaj kršćanske crkve. U popisima katuna iz prve polovice 15. stoljeća, koji su pripadali velikim manastirima, spominjanja svećenika su rijetka, ali su kršćanska imena zastupljena, dok su u turskim defterima druge polovice 15. stoljeća svećenici češća pojava. Vlaške zajednice koje su nastale i razvijale se na jurisdikcijskom području Srpske pravoslavne crkve sigurno su dobivale svećenike i pastire iz njezinoga sastava, a s njima su kretale u seobe i bijeg. Vlaški starješine su se u razdoblju osmanske vlasti isticali u pravoslavnoj revnosti. To se može vidjeti na primjeru Hercegovine, koja nema znatnijih crkvenih građevina iz doba Nemanjića i oblasnih gospodara (Kosače, Pavlovići), nego tek seoske crkvice koje su često zidali majstori iz primorskih gradova. U 16. stoljeću, međutim, tamo nastaju značajni manastiri u koje se smještaju sjedišta arhijereja.

Zanimljivo je da Vlasi nisu postali historiografski problem kada je riječ o „mračnim stoljećima“, a ni kada se raspravlja o odnosu Slavena i starosjedilaca. Mnogo se istraživalo zašto su nestali u vremenu koje je obilovalo dokumentima. U seobama prema sjeveru, u južnu i središnju Ugarsku, vlaške skupine se ne spominju poimence, iako je njihovo sudjelovanje nesporno. U zoni brojnih vlaških katuna (Hercegovina, Crna Gora), nestankom vlaščkoga povlaštenog položaja nestaje i vlaško ime, a prevladavaju imena plemena i njihovih starješina. Unutar migracijskog krila koje se kretalo prema zapadu i dospjelo u zaleđe dalmatinskih gradova, održavala se organizacija ustaljena pod osmanskom vlašću, a s njome i vlaško ime, koje je učvrstila i habsburška administracija na Vojnoj granici kada bi prešli u Carevinu. Vlasi doseljeni u Hrvatsku u 16. stoljeću, iz temelja slavenizirani i kristijanizirani, bili su potencijalni Srbi u jednakoj mjeri kao što su potencijalni Hrvati bili Vlasi Dinare i Istre te doseljenici koji su primili katoličku vjeru.

Razlikovanje „svojih“ pripadnika unutar vlastite skupine, od „drugih“ u svim je razdobljima predstavljalo važnu svijest o posebnosti, vrstu zamišljene ograde oko svoje zajednice. Razlike nisu ostajale iste, niti su se mogle shvatiti na jednak način. Među svijetom koji se malo kretao i čiji je vidokrug bio ograničen, najuočljivija bila je razlika u jeziku, nemoć sporazumijevanja. Otud ono gotovo univerzalno izjednačavanje naroda i jezika. Putnici, učeni ljudi i pripadnici vladajućih krugova opažali su i druge razlike, i po njima su unosili red u šarenilo, dijelili su i klasificirali plemena i narode koje su poznavali. Njihove su klasifikacije bile drugačije od onih koje su na umu imali istraživači i čitatelji povijesnih izvora iz 11. i 20. stoljeća. Zato se sve do najnovijih vremena uvijek iznova događalo da ono što nalaze u izvorima, smatraju plodom zablude i pogreške jer se ne poklapa s njihovim suvremenim klasifikacijama.

Na jednome mjestu u ovoj knjizi citiran je propis iz povelje srpskoga vladara iz 1300. godine. On je obvezivao sve koji dođu na sajam u Skoplje plaćati „zakonuju carinu“, nabrajajući pritom: „bilo Grk ili Bugarin, ili Srbin, Latin, Arbanasin, Vlah“. To ne odražava pojedinačno mišljenje, nego računa s pripadnicima skupina, koje su tada prepoznavane u njihovu činjeničnom stanju i individualnosti. Prirodno bi bilo da se tu nabrojene skupine jednako ozbiljno shvaćaju; kako one koje su u skladu s modernim podjelama i klasifikacijama (Srbi, Bugari, Grci, Arbanasi), tako i one kojih u modernim klasifikacijama nema (Vlasi i Latini, trgovci iz primorskih gradova, za koje se zna da su od Srba bili odvojeni vjerom, pravnim statusom i jurisdikcijom, bez obzira na to je li grad bio pod kraljevom vlašću ili ne).

Slučaj Latina posebno je izazovan jer nameće dodatni problem preklapanja kriterija, u ovom

slučaju tradicionalno etničkog i konfesionalnog. U suvremenom je svijetu mnogo puta osporavano miješanje vjerskog i nacionalnog kriterija, osobito u vezi s problemom južnoslavenskih muslimana. Pri tome se zanemarivala razlika između našeg i onodobnog svijeta, u kojemu konfesija nije bila stvar individualnog izbora pojedinca, nego je čovjek bivao urođen u sredinu u kojoj su mu život i prostor bili određeni vjerom. Od obreda koji slijede nakon rođenja, pa do smrti, život pojedinca usmjeravan je vjerskim propisima, jednako kao i način prehrane, odijevanja i uređenja prostora u kojemu živi. Te su razlike u stvarnom životu značile mnogo, osobito na područjima gdje ljudi nisu bili razdvojeni jezičnom ili dijalektalnom preprekom. Percepcija tih razlika bila je važan dio svijesti o vlastitoj posebnosti. Sa stajališta etničkog razvitka, nisu toliko važne razlike među crkvama u osnovnim točkama njihova učenja, važne su kulturne razlike koje su pratile konfesije.

Prešutno prihvaćanje ideje da je narod prirodna tvorevina koja se u biti ne mijenja, sprečavalo je da se zapaze i u skladu sa značajem procijene procesi spajanja i razdvajanja neizbježni u razvoju etničke zajednice. Upozoreno je na primjer mase potomaka balkanskih starosjedilaca, koji su ovim procesom obuhvaćeni stoljećima. Zabilježeni su, međutim, brojni slučajevi da se rasuti ili na ograničenom području grupirani „drugi“, s vremenom pod utjecajem novih uvjeta asimiliraju i pretope u Srbe. Kada je povjesničar Dušan J. Popović nastojao pojasniti ulogu Cincara u nastanku „čaršije“, gradskoga društva, počevši od 18. stoljeća (knjiga *O Cincarima*, Beograd 1927), njegov je rezultat bio praćen nevjericom i osporavanjem. Taj primjer pokazuje koliko je u procesima asimilacije vjerska komponenta važna: na jednoj je strani postavljala granice utoliko što se podrazumijevalo da je pripadnost konfesiji bitno obilježje identiteta i individualnosti, dok je na drugoj strani olakšavala bržu asimilaciju pravoslavnih manjina, nego katolika ili inovjeraca, nekršćana.

Istu je ulogu konfesija imala u odvajanju i otpadanju dijelova od etničke cjeline. Na makroplanu imamo islamizaciju, koja traje dugo na razmjerno velikom prostoru, ali i niz odvajanja od matice zbog brojnih seoba i rasporeda u prostoru. Na periferiji prostora, dokle su seobe došle, posvuda su se gubile veze s maticom i bilo je stapanja u novu sredinu; slovensku u Beloj krajini, hrvatsku u Dalmaciji i Vojnoj granici, mađarsku u središnjim i istočnim dijelovima Ugarske, rumunjsku u Banatu. Od nekadašnjega srpskoga stanovništva ostale su crkve ili nazivi dijelova naselja (Rac-varoš). Doseljavanje u primorske gradove u srednjem vijeku pratilo je pokatoličavanje, što ih je odvodilo među Latine. U nekim gradovima o tome svjedoče genealogije doseljenih obitelji.

Podsjećanje na ove primjere nema svrhu napraviti bilancu uspoređivanjem dobitaka i gubitaka, nego se željelo pokazati koliko je nerealno prešutno baratati etničkim jedinstvom i čistoćom, očuvanim kroz stoljeća.

Od romantizma naslijeđeno i duboko ukorijenjeno vjerovanje u narodni duh, njegovo održavanje nasljeđem i prenošenjem kroz narodnu kulturu, sprečavalo je da se postavi i raspravi pitanje o sponama i kohezijskim silama koje jedan etnos održavaju na okupu. Prije svega, postavlja se pitanje o tome je li moguće da te spona budu jednake u srednjem vijeku i 19. stoljeću, u tako bitno različitim društveno-ekonomskim uvjetima i kulturama? Je li sadržaj svijesti o sebi u biti ostajao nepromijenjen u doba feudalnih država i dinastičkih područja, kao u doba osmanske vlasti i u razdoblju kada države modernoga doba snažno utječu na svoje stanovnike?

Iz ranih je razdoblja ostalo premalo izvora da bi se moglo raspravljati o sadržaju svijesti. Izravnih odgovora nema ni u kasnijem vremenu kada su izvori obilniji. U srpskom se slučaju može izdvojiti nekoliko prijelomnih točaka. Jedna je svakako primanje kršćanstva kada su i Srbi, kao i drugi kristijanizirani narodi, iz temelja morali promijeniti odnos prema poganskim božanstvima i vezama zemaljske hijerarhije s njima. S novom vjerom postupno se usađivala i obveza solidarnosti s drugim kršćanima. Svećenstvo i obrazovani vrh društva postali su svjesni pripadnosti kršćanskoj ekumeni, a time se nametalo i pitanje o mjestu u njoj. Vladajuće svjetovne i duhovne strukture bile su suočene s hijerarhijskom slikom svijeta, u kojoj su univerzalnu vlast posjedovali romejski carevi i rimski pape.

Kao i drugi narodi koji su primili kršćanstvo, i Srbi su morali prihvaćati kulturne i liturgijske

uzorke kršćanskih crkvenih središta pod čijom su se jurisdikcijom našli. Isto tako, morali su pronaći mjesto svoje zajednice u spomenutoj idealnoj hijerarhiji. Zajedno s Bugarima i slavenskim plemenima u istočnoj polovici Balkana, prihvatili su slavenski jezik bogoslužja, liturgijske posebnosti karakteristične za Istočnu crkvu. To nesumnjivo kulturno obogaćenje nije dodalo specifična srpska obilježja, nego karakteristike Slavena kršćana pod bizantskom vlašću i utjecajem kojima su se svi zajedno razlikovali od Slavena kršćana pod papinskom jurisdikcijom. Premda se crkveni i kulturni život u jednoj i drugoj jurisdiksijskoj sferi bogatio, razlike su postajale sve veće. Tim razlikama, koje su ostale trajne i postupno postajale dublje, prevladavane su i poništavane razlike među plemenima koja su sudjelovala u seobama.

Usporedno s obilježjima stečenima na Balkanskom poluotoku pod okriljem Romejskoga Carstva i Carigradske patrijaršije, život u kršćanstvu i njegovo sve potpunije prihvaćanje i razvijanje, stvorili su uvjete za nastanak posebnosti specifičnih samo za Srbe. One se javljaju razmjerno kasno, tek od kraja 12. i početkom 13. stoljeća, a u vezi s dinastičkom ideologijom vladarske kuće koja se tada učvršćivala na vlasti.

Izvor tih ideja nalazio se u suprotstavljanju univerzalizmu bizantskih careva time što se isticala neposrednost u odnosu s Bogom. U dokumentu iz 1198. godine kaže se da je srpskoga vladara Bog postavio za velikoga župana, kao što je Grke postavio da budu carevi, a Ugre da budu kraljevi. Svakome od njih, kaže se, povjereno je da napasa i brani svoje stado. Bogoizabranost i bogopostavljenost prenosila se s osnivača dinastije na njegove nasljednike, sve do onoga koji „... ostavivši praroditeljsku vlast kraljevstva, zaželjevši carsko dostojanstvo, vjenča se na carstvo“ (Stefan Dušan, 1346). Božanski izbor i posvećenje pripisivani su i prvom arhiepiskopu Srpske Zemlje (Sava I) i njegovim nasljednicima na arhijerejskome tronu.

Ideologija sveterodne dinastije razvijala se razmjerno kratko, od oko 1200. do 1346, kada je krunidba za „cara Srba i Grka“ osuđena u Bizantu, a poslije i u vlastitoj Crkvi. Ipak, ostala je vrlo utjecajna jer se na vladarskoj ideologiji Nemanjića neposredno temeljila legitimnost kasnijih regionalnih dinastija, koje su nastupale kao nasljednice one „sveterodne“.

Trajnost toj ideologiji osiguravala je činjenica da je preko „sveterodne dinastije“ opća kršćanska tradicija u srpskoj sredini dobila nastavak u obliku specifične srpske tradicije. Kao i u mnogim drugim kršćanskim narodima, i među Srbima su se pojavljivali domaći svetitelji, ovdje prvenstveno među pripadnicima dinastije. Vladari su dobivali aureolu svetitelja, a dinastija epitet „sveterodne“. Zahvaljujući tome, bogoslužje se moglo dopunjavati službama i kanonima, srpskim svetiteljima, koji su kao osnivači i darodavci manastira prikazivani na zidovima crkava i ikonama, paralelno sa svetiteljima poštovanima u istočnome kršćanstvu. Stvaranjem posebne srpske tradicije u produžetku općepravoslavne, područje autokefalne arhiepiskopije dobilo je etničko obilježje koje će ona očuvati i u kasnijim stoljećima, kada nije bilo ni države, ni moćnih zaštitnika, ni potpore vlasti.

U osmanskom razdoblju, ta ideologija nije se mogla izgrađivati niti dopunjavati, ali je njezina bit očuvana i prenošena u osiromašenom obliku – kao dio redovitog crkvenog života. Dio povijesti na taj je način ostao trajno u svijesti kao važan element srpskoga identiteta. Dopunjavale su ga povijesne tradicije o osobama i događajima, koje su prenošene epskom poezijom, važnim dijelom narodne kulture toga vremena.

Sljedeći veliki prijelom dogodio se poslije „Velike seobe“, kada su tijekom 18. stoljeća pod habsburškom vlašću nastali uvjeti da se dotadašnji spontani razvoj zamijeni sustavnim djelovanjem crkvene hijerarhije. Kao priznati duhovni vođe Srba pod carskom vlašću, karlovački su se mitropoliti koristili svim sredstvima koje je donijelo razdoblje prosvijećenosti (škole, tiskana riječ, književnost, likovne umjetnosti), kako bi sebe i vjernike predstavili kao izravne nasljednike davnih svetih vladara i arhijereja. Na svjetovnoj su strani u istom smislu utjecala povijesna djela, prije svega *Istorija* Jovana Rajića u više knjiga, stavljajući razvoj naroda u europsku povijesnu perspektivu i nalazeći njegove početke u slavenskom ogranku Velike seobe naroda.

Bogat kulturni razvoj 18. stoljeća doveo je do rezultata sličnoga onome s kraja srednjega

vijeka: pripadnost Crkvi i svijest o povijesnom kontinuitetu bila su glavna obilježja srpskoga identiteta, baš u vrijeme kada su narodu pridavana različita imena (Slavenoserbi, Srbi, Rascijani, Iliri). Daljnji razvoj uzdrmao je, međutim, oba ta stupa. Od pripadnosti Crkvi, značajnija je postajala pripadnost jezičnoj zajednici i državi, a povijesna je perspektiva postala složenija. Daleku srednjovjekovnu povijest potisnuli su ustanci i ratovi novijega doba (počevši od 1804).

Kada je pri sredini 19. stoljeća država postala sposobna usađivati nacionalnu ideologiju i simboliku te na taj način učvršćivati identitet, do izražaja su došle posljedice dotadašnjeg odvojenog razvoja i postojanja više središta. Tradicije i simboli koji su se nametnuli kao bitna obilježja srpskoga identiteta potjecali su iz Kneževine i njezine neizbježno dinastičke povijesti. Paralelno nastale tradicije i simboli kristalizirani u Crnoj Gori nisu dobili odgovarajuće mjesto, kao ni oni iz velikog nasljeđa Srba iz Habsburške Monarhije. Kako je vrijeme prolazilo, sadržaj nacionalne ideologije kao spone bivao je sve opsežniji i složeniji, a prevaga srbijanske komponente sve izrazitija. Kao i kod mnogih drugih nacija, pojavljivale su se i pukotine. Poneke, kako pokazuje primjer Crne Gore, s dalekosežnim posljedicama.

Kao i u drugih naroda tijekom modernoga doba, i u Srba su važnu ulogu u oblikovanju i održavanju svijesti o sebi i svojoj posebnosti dobili cjeloviti pregledi, koji se popularno nazivaju „nacionalnim povijestima“. Oni su nosili i nose poruke o starini naroda, o njegovu rastu, trajnosti i položaju među narodima, ističući ponekad ravnopravnost, ponekad superiornost, usredotočujući se na ono što je „svoje“, posebno i različito od drugih, podsjećajući na misiju svojega naroda u obrani općih vrijednosti, na podnesene žrtve i doprinose Europi i svijetu. Oslonjeni na autoritet znanosti i kritički istraženu dokumentaciju, takvi su pregledi stavljeni u podlogu socijalizacije koja se provodi kroz obrazovni sustav i drugim sredstvima.

Ali, upravo služeći ideologiji integracije, jednostranim izborom onoga što se smatra „povijesnim“, prešutno podrazumijevajući jednakost i kontinuitet, uz istodobno zanemarivanje promjena i diskontinuiteta, izdvajanjem i zatvaranjem onoga što smatraju svojim, takvi učeni pregledi koji su raskinuli s mitovima i legendama i bili doista oslonjeni na kritička istraživanja, ostajali su podložni slabostima o kojima je bilo riječi na prethodnim stranicama.

Zatvorenost u ljušturu svoje nacije i njezino izoliranje od drugih, nije za posljedicu imalo samo primjenu nejednakih mjerila, protiv čega je ustajao već pozitivizam u historiografiji 19. stoljeća, nego i nerealno sagledavanje odnosa sa susjedima i drugim narodima. Otkako su postupnim širenjem obaviještenosti i obrazovanosti društva postajala svjesna svoje individualnosti i postojanja „drugih“, izlazila su iz stoljećima dugog razdoblja potpune neobaviještenosti o drugima i ulazila su u razdoblje dijaloga, ali također napetosti i sporenja, to brojnijih i silovitijih koliko su narodi postajali prostorno „bliži“ i bili manje različiti. U odnosima Hrvata i Srba koji nas ovdje najviše zanimaju, razdoblje distance i nepoznavanja trajalo je neobično dugo – do 18. stoljeća, kada se u sagledavanju daljnje prošlosti nalaze zajedno u prostranim cjelinama „ilirskim“ kod Vitezovića te „slavenskih naroda“ kod Rajića.

U političkom životu 19. stoljeća početak je spirale u kojoj su iz povijesti crpljeni argumenti, potrebni i korisni u svijetu koji je mislio u naslijeđenim kategorijama „povijesnih prava“, da bi zatim dnevno-političke rasprave s takvim argumentima postajale sporna tema historiografije, i tako u krug koji se ne završava. Svaki par naroda-susjeda ima veći ili manji broj povijesnih tema o kojima se prepire. One potječu iz konkretnih sukoba, ali ne ostaju ograničene, nego se prenose na čitava razdoblja. Kao što su sporne teme različite po sadržaju (teritoriji, populacije, dijalekti, kulturni kompleksi, osobe itd), nejednake su i prostranstvom i trajanjem. U slučaju Srba i Hrvata, repertoar takvih tema posebno je obogatilo obostrano nastojanje na razgraničavanju koje je došlo poslije međusobna upoznavanja.

Pojašnjavanje odnosa između dvaju naroda više je podložno iskorištavanju u političke svrhe, nego rekonstrukciji cjeline. U našem se slučaju to najpotpunije ogleda u dugoj oscilaciji između pretpostavljenog jedinstva i temeljne podvojenosti. Povijesni su argumenti onih koji zastupaju oba suprotstavljena gledišta imali jednako značajnu ulogu. Sagledavanje odnosa među narodima bilo je

uvijek pod utjecajem brojnih popularnih predodžaba o prošlosti, parcijalnih, fragmentarnih, lociranih u najraznovrsnijim „mjestima sjećanja“. Svima je zajedničko zanemarivanje točnosti, kronologije, diskontinuiteta te nebriga za povijesni kontekst. Anakronizam je njihovo bitno obilježje – sve se promatra sa stajališta sadašnjice; na sva se razdoblja prenose predodžbe aktualne u vrijeme nastanka takvih kolektivnih predodžaba o povijesti. Znatno dio spomenutih sporova ima izvor u svojevrsnom potiranju povijesti, svjesnim ili nesvjesnim brisanjem razlika između vremena u kojem se govori i vremena o kojem se govori.

Povratni utjecaj učene kritičke historiografije primjetan je kada se promatraju dulja razdoblja. Nije malen broj pogrešnih uvjerenja i povijesnih predrasuda prevladan i zaboravljen, ali nije malo ni predrasuda koje su ostale i utječu na kulturu i jedne i druge sredine te poput zamagljenog stakla sprečavaju uvid u stvarnost međusobnih odnosa. Čini se da su one najbrojnije i najtvrdokornije potekle iz starih sporova o tome što je čije. Za njihovo nadilaženje nije toliko potrebno preispitati misaona sredstva kojima se služimo, koliko primjeniti tradicionalnu povijesnu kritiku kakva je razvijena u razdoblju pozitivističke orijentacije. Preciziranje kronologije samo dovodi do otklanjanja anakronizama, do uravnotežene percepcije diskontinuiteta, jednako kao i kontinuiteta, dok proširenje vidokruga u ravnotežu dovodi promatranje onoga što je unutar granice „svoje“ i dijela svijeta koji ostaje izvan te, često zamišljene granice.

Dosljedna primjena takve kritičnosti raspršit će ili na pravu dimenziju svesti mnoge sporove. Sagledani u točnim uvjetima i na pozadini općih karakteristika pojedinog razdoblja, jedni će se pokazati irelevantnima, dok će drugi biti pravilno shvaćeni i neutralizirani. Usmjeravanju kritičkih istraživanja više će pridonijeti opći pregledi koji teže za tim da više budu komparativne, nego nacionalne povijesti.

listopad 2007.

Autor

PREDGOVOR

Razvoj Srba, kojima je posvećena ova knjiga, umnogome je bio sličan razvoju drugih naroda o kojima se govori u Blackwellovoj ediciji „Narodi Europe“. Sličnost se ne ograničava samo na spoj antičke i slavenske komponente, analogan spoju romanske i germanske u razvoju Zapadne Europe, na rast i procese integracije; slična su i kulturna i intelektualna sredstva pomoću kojih se izgrađivala svijest skupina o sebi, o onome što ih je držalo na okupu i osiguravalo im identitet i trajnost.

I Srbi imaju legendu o svojem podrijetlu (*origo gentis*), o podjeli i doseljenju sa sjevera pod vodstvom vladareva sina. I kod Srba je poslije primanja kršćanstva postala utjecajna predodžba o *izabranom narodu*, čije je ishodište bilo na samom početku, tijekom stvaranja svijeta. Taj je narod ostajao u neposrednom odnosu prema Stvoritelju i preko njega su ostvarivane zamisli božanske Providnosti. Ideja o neposrednom odnosu prema Bogu poslužila je mnogim narodima u kršćanskoj Europi kao misaono sredstvo za razumijevanje sebe i vlastitog položaja u svijetu. Predodžba o izabranom narodu prenesena je od starozavjetnih Židova na sve kršćane, zatim na kršćansko carstvo, koje je pretendiralo obuhvatiti čitav kršćanski svijet, a onda tijekom vremena i na osamostaljene dijelove toga carstva.

Poput mnogih drugih, i narod o kojemu govori ova knjiga u jednom je razdoblju povijesti sebe vidio kao narod Božji, kao „Novi Izrael“ kojemu sam Bog postavlja vladare i prosvjetitelje: „jedne apostolima ravne, druge mirotiče¹ i čudotvorce, i još druge velike učitelje i slavne arhijereje“. Dublje korijene i čvršći oslonac učeni Srbi nisu tražili sve do 18. stoljeća.

Kada su prevladali svjetovni pogledi, prihvaćeno je uvjerenje da povijest Europe i svijeta stvaraju narodi, formirani nepromjenljivi u davnini i ispunjeni osobitim duhom. Svojim sukobima i

---

¹ *mirotičac* – onaj iz čijih mošti teče *miro*, posvećeno ulje za „miropomazanje“ (op. pr)

savezima, usponima i padovima te smjenjivanjem u hegemoniji, narodi su bili sudionici povijesnih zbivanja. Dugo je trebalo da na poticaje iz nekoliko društvenih znanosti kritička misao nametne promatranje iz drugačije perspektive i postavi pitanje: Nije li narode oblikovala i povijest; nisu li i povijesne okolnosti i promjene utjecale na uvjete za nastanak i održanje društvenih grupa? Srbi to stajalište nisu prihvatili. Do najnovijeg vremena prevladava uvjerenje da je narod nastao u dubokoj starini i da se poput pojedinca borio za opstanak i napredak.

Osim trajnih elemenata, u dugoj je povijesti plemena, naroda, nacija (bez obzira na to kako ih nazivamo, uvijek je riječ o društvenim skupinama) mnogo onoga što se mijenja u skladu s društveno-ekonomskim uvjetima u kojima skupina egzistira. Građa od koje su se oblikovale nacije u doba „seobe naroda“ može se usporediti sa žitkom masom koja se razlila poput tekućine, prilagođavajući se tlu. Njezini su se dijelovi lako stapali i prelijevali jedni u druge. Gušća naseljenost i njezina zbijenost na tlu, praćena življim komunikacijama te sadržajnije svijest o sebi, omogućavali su nešto nalik na stvrđnjavanje, u kojemu je skupina dobivala trajnost i oblik kalupa u kojemu se zatekla. Ta usporedba može dočarati ono što se događalo tijekom srednjega vijeka i usmjeriti pozornost prema onim okvirima (političkim, crkvenim, kulturnim) koji su mogli odigrati ulogu kalupa. Moderna, masovna, egalitarna društva koja znatno utječu na svijest pripadnika skupine preko obrazovanja, propagande i masovnih komunikacija, mogu se usporediti s trajnim i tvrdim materijalima, koji su krti i lako pucaju duž najmanje pukotine.

Tako promatrana u povijesnoj perspektivi, nacija gubi onu dovršenost i zaokruženost, stoljetnu identičnost koja joj se prešutno pridaje u popularnom mišljenju. Pri pomnijem promatranju, zapaža se da su se u nacionalnu cjelinu slijevali različiti dijelovi i u njoj se stapali, da se nije mijenjala samo društvena struktura, nego i kultura s vjerovanjima i simbolima koji su, kao kohezijska snaga, naciju držali na okupu i osiguravali joj trajnost. Nisu ostajala jednaka ni mjerila prema kojima su se pripadnici skupine poznavali i razlikovali od onih izvan. Dinamika, pa i sadržaj tih promjena razlikuje se ovisno o naciji i konkretnim uvjetima u kojima se skupina razvijala. U svakome slučaju, individualnost nacija ne ogleda se samo u njihovu položaju, u odnosima sa susjedima, borbama i međusobnim utjecajima, nego i u specifičnosti putova kojima su došle do stupnja integriranosti u kojemu ih je zatekla moderna epoha.

*

U ovoj je knjizi učinjen pokušaj da se razvoj Srba osvijetli pomoću čimbenika relevantnih za njihov nastanak, razvoj i održanje kao društvene skupine. Budući da nema teorije kojom bi se to istraživanje moglo usmjeriti, ti su se čimbenici morali prepoznavati u konkretnim povijesnim okolnostima, koliko su one proučene i poznate. Počeci srpskog naroda tako nisu traženi kod Plinija i Ptolomeja, niti u praslavenskoj ili praindoeuropskoj zajednici, nego među onim Srbima i drugim slavenskim plemenima koja su se doselila na teritorij rimskih provincija u 6. i 7. stoljeću. Ovdje se ne podrazumijeva da je formiranje toga naroda završeno u „mračnim stoljećima“ nakon doseljenja, nego se pažljivim praćenjem njegove povijesti nastoji pokazati u kojoj su mjeri napredovali integracijski procesi. Nema sumnje da integracija srpskog naroda nije završena u srednjem vijeku, pa niti u 19. i 20. stoljeću.

Pored nesumnjivih paralelizama s razvojem europskog Zapada, prije svega u ulozi antičkog nasljeđa i slavenske komponente, analogne germanskoj, zatim u tipu socijalne i političke organizacije, otporu prema univerzalnim pretenzijama carstva, u razvoju naroda na Balkanu postoji više značajnih posebnosti koje se nalaze i kod Srba. Na prvome je mjestu svakako diskontinuitet u prostornom rasporedu i političkoj i socijalnoj strukturi, nastao zbog uključivanja u Osmansko Carstvo u 15. stoljeću.

Posebnosti se primjećuju i u procesu diferencijacije tijekom kojega su podjednako važnu ulogu imale objektivne razlike među susjednim populacijama i subjektivne percepcije tih razlika. U prošlosti su se narodi najviše razgraničavali prema jeziku, toliko da je etnička zajednica izjednačavana sa zajednicom onih koji govore jednim jezikom. U narodu čija se povijest ovdje kratko opisuje, riječ *jezik* dugo se upotrebljavala i u značenju *narod*. Bila je poznata i raširena

legenda o nastanku sedamdeset i dva naroda tijekom miješanja jezika dok se gradila kula babilonska.

Ali, upravo se na Balkanu, između Srba i njihovih južnoslavenskih susjeda, pokazalo da na temelju jednoga jezika, jednog dijalektnog kontinuuma, može izrasti više etničkih zajednica, a da podijeljenost prema drugim kriterijima (vjerskim, političkim) može utjecati na diferencijaciju i razgraničenje među jezicima.

Kako je odavno uočeno, važnijom se pokazala vjerska granica koja je razdvajala katoličke Hrvate od pravoslavnih Srba i obje te kršćanske skupine od njihovih islamiziranih sunarodnjaka, koji su dugo smatrani „Turcima“. Vjerska granica ne nameće se toliko razlikom u dogmama, koliko velikim kompleksima kulturnih obilježja koja se s vremenom kristaliziraju oko jedne vjere. Iako bi ostao u istoj jezičnoj sredini, Srbin ili Hrvat koji bi primio islam znatno bi promijenio način života i sredinu. Tadašnje međuvjerske razlike ne mogu se usporediti s onima u modernim društvima.

Trajan politički okvir u kojemu protječe život, služenje istom vladaru ili dinastiji, zajedništvo u lojalnosti, sve je to stvaralo osjećaj povezanosti ljudi i vodilo prema integraciji zajednice. Ali, povijest Srba pokazuje da se ni tome ne može pripisivati odlučujuće značenje. Više od 350 godina, od 15. do 19. stoljeća, Srbi nisu imali države. Raspršeni na velikom prostranstvu, stoljećima su živjeli u carevinama tuđih vladara i dinastija. Pa ipak, održali su se.

Državi su presudnu ulogu davali državnici i intelektualci u razdoblju borbi za autonomiju i neovisnost. Prigodom proglašenja dokumenta kojim mu je sultan priznao nasljednu vlast u vazalnoj kneževini, u prosincu 1830, Miloš Obrenović je okupljenim uglednicima rekao: „Tako, braćo, postadosmo i mi od jučer narodom.“ Neobično je što je u to vrijeme dvostruko više Srba od broja kneževih podanika sa svojom sviješću, crkvom i kulturom, živio s one strane granice pod vlašću habsburških careva. U sljedećoj će generaciji utjecajni političar Ilija Garašanin tvrditi da „... izvan države čovjek nema života niti povijesti“.

Takva pretjerana veličanja značenja i uloge države ne mogu se opravdati činjenicama iz srpske povijesti. One pokazuju da su za sudbinu naroda bila značajna i razdoblja bez države i dijelovi naroda koji su ostali izvan nje u doba kada je postojala. I u jednom i u drugom slučaju, država je bila u srži povijesne svijesti koja se održavala kroz Crkvu, posredstvom kulta domaćih vladara-svetitelja, i u narodnoj kulturi, posredstvom epske poezije o junacima i vladarima iz daleke prošlosti.

Usljed već spomenutog diskontinuiteta, između stvarnog tijeka događaja i pjevanih epizoda koje su zamjenjivale učenu povijest, zjapila je golema provalija. Značenje predodžaba o povijesti povećavale su neprekidne težnje za obnavljanjem države, kraljevstva, carstva, stare slave i veličine. Kako je mnogo puta rečeno, budućnost je zamišljena kao rekonstrukcija prošlosti. Otuda se u ovoj knjizi moralo nešto više pozornosti posvetiti idejama i predodžbama o prošlosti.

U nastojanju da u središtu vidnoga polja drži razvoj naroda kao cjeline, ova knjiga je, s obzirom na ograničen opseg, morala žrtvovati brojne pojedinosti, prije svega one o ličnostima, institucijama država u kojima su Srbi živjeli te, osobito, o vanjskoj politici tih država. Zainteresirani čitatelji mogu ih pronaći u opsežnoj i kritičkoj literaturi o srpskoj povijesti, pojedinim razdobljima, događajima, osobama i pojavama.

*

Ova knjiga nastala je na poziv i poticaj izdavačke kuće Blackwell Publishing iz Oxforda i bila je namijenjena njezinoj ediciji „Narodi Europe“ (The Peoples of Europe). U tome nizu knjiga naslov *Srbi* (The Serbs) ima posve određeno značenje. Izvan tog okvira, naslov *Srbi* previše je uopćen i obećava više nego što jedna knjiga može pružiti. Proširenjem naslova srpskog izdanja – *Srbi među europskim narodima*, sačuvana je veza s naslovom prvog, engleskog, izdanja, i najavljen komparativan pregled etničkog razvitka. Hrvatski nakladnik prihvatio je ovaj naslov.

U engleskom izdanju bio je ograničen opseg teksta kao i broj karata i ilustracija, a u bibliografiju su mogla biti uključena samo posebna izdanja na svjetskim jezicima. Izdavač i urednik srpskoga izdanja, g. Vlastimir Đokić (Equilibrium), ne žaleći truda povećao je broj karata i proširio

bibliografiju s posebnim izdanjima na srpskom i drugim južnoslavenskim jezicima. Također prilagodio je kazalo imena i pojmova. Autor je neizmjereno zahvalan za te dopune i posebno što je odobrio da se upotrijebe u hrvatskom izdanju.

Autor je zahvalan prof. dr. Bariši Krekiću s Kalifornijskog sveučilišta u Los Angelesu što je pročitao rukopis u engleskoj verziji te dao niz dragocjenih sugestija koje su utjecale na uobličavanje osnovnog teksta. Oko hrvatskog izdanja posebno su se trudili prof. dr. sc. Drago Roksandić, urednik knjige, g. Ilija Ranić, izvršni urednik te g. Ante Bašić, koji je s udubljanjem i razumijevanjem rješavao jezične probleme. Svi su me obvezali na duboku zahvalnost.

UVOD: VRIJEME, PROSTOR, LJUDI

Otkako je nestalo vjere u „duh naroda“, u podrijetlo ili jezik kao važno i trajno obilježje narodnog identiteta, postalo je teže razumjeti i pojasniti postanak i sudbinu jednoga naroda. Sagledavan kao društvena skupina, narod je trajno podložan promjeni i pokretu; ni u jednom trenutku nije tako završen i zaokružen da ne bi mogao rasti ili padati, da ne bi mogla jačati ili slabjeti kohezija koja ga drži na okupu, da ne bi mijenjao predodžbe o tome što sačinjava njegovu individualnost i čime se razlikuje od drugih, da ne bi napuštao jedne i uzimao druge simbole itd, itd.

Promjene koje su značajne za održanje i razvoj jedne skupine mogu se dogoditi i događaju se u svim stoljećima, tako da nisu važni, kako se obično misli, samo najstarije i moderno razdoblje. Nema niti povlaštenih sfera života, kao što su demografski rast ili pad, kretanja ili promjene u jeziku. Dalekosežne posljedice za razvoj naroda mogu biti promjene u ekološkoj situaciji, društvenoj strukturi ili kulturi. Traganje za onim što čini bit identiteta naroda, umjesto jednog čimbenika, otkrilo je niz dimenzija povijesnog razvoja, koje se moraju pratiti tijekom dugih stoljeća u prirodnom okviru.

U slučaju Srba, a i drugih balkanskih naroda (osim Grka), prostor u kojemu su se razvijali vrlo je malo poznat izvan njihova i kruga najbližih susjeda. Ta okolnost dodatno otežava razumijevanje srpske promjenljive, duge, složene i – kao što će se vidjeti – nedovršene povijesti. U težnji da se strpljivom čitatelju olakšaju naponi, u ovom pristupu nastojalo se ono što je malo, lokalno i specifično povezati s općim, bolje poznatim, i to prikazom velikih epoha s dominantnim silama koje su dugo djelovale na velik prostor, zatim prikazom zemljopisnog područja koje je bilo pozornica srpske povijesti, i napokon, naroda među kojima je protjecao razvoj Srba.

Epohe srpskog razvoja

Ime Srbi povezuje pripadnike današnjeg srpskog naroda s jednim plemenom iz praslavenske zajednice i vremenom seoba, kada se dio toga plemena preselio daleko na jug, na područje Rimskog Carstva. Tragovi tih Srba ostali su u imenima mjesta u današnjoj Poljskoj, zatim na prostranom području današnje Njemačke, gdje se duž rijeka Elbe i Saale prostirao *limes Sorabicus* i gdje su se sve do 12. stoljeća nalazile političke organizacije Srba (Surbi, Sorabi, Zribia). Na malome dijelu nekadašnjeg područja, održali su se Lužički Srbi kao njihovi daleki potomci.

Iz toga vremena krajnje oskudnih podataka nema ni navještaja o tome po čemu su se slavenska plemena međusobno razlikovala, pa ni o tome u čemu bi se sastojala individualnost Srba. Povezuje li, osim imena, još nešto pripadnike skupina koje su, vremenski i prostorno, toliko međusobno udaljene? Nekad se prešutno podrazumijevalo da je veza u zajedničkom podrijetlu, zamišljalo se da se narod poput velike obitelji produljivao množenjem i ostajao jednak zahvaljujući nasljeđu. Od doba romantizma počelo se vjerovati da svaki narod posjeduje „narodni duh“, koji se očituje u jeziku, običajima i narodnim umotvorinama. No, za Lužičke Srbe kao potomke Srba sa sjevera i Srbe s Balkanskog poluotoka teško je pretpostaviti zajednički „narodni duh“. Prema nalazima lingvista „u krugu slavenskih jezičnih tipova lužički i štokavski govori spadaju u međusobno najudaljenije po osobinama“ (Pavle Ivić). Jezik, dakle, ne pruža potvrde o eventualnoj

genealoškoj povezanosti Srba s Balkana i Srba s Labe, osim ako se ne pretpostavi da se u stoljećima poslije seoba jezik temeljito promijenio, čak i u svojim najstabilnijim elementima.

U svakome slučaju, velika udaljenost nastala nakon dovršetka seoba, prekinula je i spriječila veze i međusobne utjecaje sjevernih i južnih Slavena, koji su još neko vrijeme pamtili svoje podrijetlo sa sjevera. Nasuprot prostornom i vremenskom diskontinuitetu u odnosu prema precima sa sjevera, nesumnjiv je prostorni i kronološki kontinuitet između plemena Srba doseljenog na Balkan i srpskog naroda koji se tu razvio u sljedećim stoljećima. Otuda je prirodna polazna točka povijesti toga naroda njegovo doseljenje na Balkanski poluotok: 6–7. stoljeće kršćanske ere.

Tako kasni i skromni početak, međutim, nije mogao zadovoljiti domoljubnu publicistiku u kojoj su, od sredine 19. stoljeća, autori kontinuirano osporavali doseljavanje i predstavljali Srbe kao autohtone stanovnike, ne samo Balkanskog poluotoka nego također znatnog dijela Europe i Male Azije. Za neke od tih pisaca Slaveni su bili potomci Srba, kojima su najdublji korijeni dosežali do građenja kule babilonske. Ta pseudopovijesna literatura nije izumrla, nego je u svojem posljednjem valu zanimanje za srpsku povijest nastojala pomaknuti prema najdubljoj starini, gdje postoji prostor za neobuzdanu igru fantazije.

Srbi su na Balkan morali donijeti slavensko nasljeđe. Njega su svakako sačinjavali: jezik, materijalna kultura, poganska religija i legende o podrijetlu. Najstarija materijalna kultura slabo je poznata, jer arheološka građa nije karakteristična niti prikladna za razlikovanje. Naseobine slavenskih doseljenika iz prvih stoljeća arheološki su „nevidljive“ i neprepoznatljive. Vjerske predodžbe mogu se nazrijeti u imenima poganskih božanstava, sačuvana u toponomastici i literarnim tvorevinama kasnijih vremena. Ta imena svjedoče o povezanosti s religijom ostalih Slavena, ali to nije dovoljno za razlikovanje vjerskih predodžaba pojedinih plemena. Usprkos znanstvenim nastojanjima, ne može se pouzdano reći tko je bio srpski vrhovni Bog.

Legende o podrijetlu sa sjevera i doseljenju nemaju samo Srbi, nego se susreću i u njihovih susjeda Hrvata. I jedni i drugi održali su ih do 10. stoljeća i postale su poznate jer su zabilježene u učenom spisu bizantskoga cara. Prva stoljeća nakon doseljenja Srba u punome smislu riječi predstavljaju „mračno doba“, u kojemu se ne da prepoznati nijedan element individualnosti, osim imena i legenda o podrijetlu vladajućih rodova, a sve što se o njima zna, potječe iz svjedočenja drugih.

Prvi epohalni prijelom bila je kristijanizacija (oko 870. godine), prihvaćanje religije knjige, praćeno stvaranjem posebnih pisama prilagođenih slavenskim govorima (glagoljica i ćirilica). Bio je to temelj za razvoj kulture i književnosti, koja se od obrednih knjiga proširila na poučna nabožna štiva, a zatim na dokumente i književna djela. Pokršteni Srbi dobili su važno oruđe pamćenja i čuvanja svijesti o sebi, a time i trajanja.

Rani kršćanski misionari su, zajedno s poganskim vjerovanjima, potiskivali i običaje i tradicije, brisali i uklanjali razlike koje su imale korijen u poganstvu. S druge strane, napretkom kristijanizacije nove razlike nametala su crkvena središta iz kojih se provodila misija. Razlike u jeziku crkvene službe i vrsti pisma proširit će se na duhovnu kulturu uopće i snažno utjecati na procese diferencijacije i integracije etničkih skupina na Balkanu.

Kršćanstvo je također utjecalo na promjene u organizaciji društva te je uobličilo pogled na svijet i svoje mjesto u njemu. Nova vjera legitimirala je vladajuće strukture, sastavljene od rodova velike starine. Zajedno s podanicima, uvrstila ih je u kršćanski univerzum utjelovljen u Rimskom Carstvu, na čelu s Kristovim namjesnikom na zemlji. Domaći su vladari bili svedeni na lokalne carske namjesnike i, kako pokazuje razvoj političkih odnosa, nisu se uvijek zadovoljavali takvim položajem. Postajali su otpadnici i udruživali se s carskim neprijateljima.

Razdoblje od primanja kršćanstva do kraja 12. stoljeća također je doba potpune prevlasti Bizantskog Carstva, tristo godina neprekidnih bizantskih utjecaja, koji su trajno obilježili Slavene u istočnom i središnjem dijelu Balkanskog poluotoka. Bugari i Srbi tada su poprimili bizantske osobine koje će ih stoljećima karakterizirati. Ali, one su se dodavale i akumulirale i u sljedećem razdoblju.

Od naglog pada (poslije 1180) i privremenog sloma Bizantskog Carstva (1204), počelo je razdoblje osamostaljivanja balkanskih Slavena (13–15. stoljeće), presudno za stjecanje važnih obilježja individualnosti i identiteta. Uzmicanje Bizanta stvorilo je prostor za razvoj prostranih i trajnih država, a one su poslužile kao okvir za rane i nepotpune integracijske procese. Vladari Bugara i Srba, prvi s carskom, drugi sa zapadnjačkom titulom kralja, vladali su podanicima koji su bili vjernici crkava s posebnim starješinama i saborima – „milošću Božjom“. Kao i Bizantsko Carstvo, te su države istodobno bile svjetovne i vjerske zajednice, a njihovi starješine od Boga postavljeni i Bogu neposredno odgovorni. U srpskoj vladarskoj dinastiji javili su se svetitelji, prije svih rodonačelnik Stefan Nemanja (1166–1196), zatim njegov sin Sava (1175–1236), prvi arhiepiskop, čiji su kultovi omogućili da se u nastavku opće kršćanske tradicije razvije posebna srpska tradicija. Srpske povijesne osobe predočene su na ikonama i freskama, zastupljene u crkvenom kalendaru i liturgijskim tekstovima. Budući da je izvor srpske posebnosti bio u dinastiji, njome je počinjala srpska povijest, a sve što je bilo prije, potisnuto je i zaboravljeno. Tako je profil Srba bio upotpunjen i obogaćen: na podlogu slavenskog jezika i običaja nanesen je sloj istočnog bizantskog kršćanstva, a u njega su se urezale karakteristične crte koje će postati dio svijesti o sebi i prenositi se kroz stoljeća.

Urezale su se i nove granice koje su Srbe odvajale, ne samo od onih koji su govorili drugim jezikom (Grci, Ugri, Arbanasi), nego i od onih koji su govorili njima razumljivim dijalektom, ali im je bogoslužje bilo latinsko (Slaveni u primorskim gradovima i na susjednim područjima pod crkvenom jurisdikcijom katoličkih središta). Pripadnost katoličanstvu, odnosno pravoslavlju u sljedećim će razdobljima biti presudna za diferencijaciju između Srba i Hrvata. Ujednačavanjem jezika i pravopisa crkvenih knjiga u sklopu autokefalne arhiepiskopije, pojačane su razlike unutar crkvenoslavenskog jezičnog nasljeđa. Srpski prepisivači knjiga žalili su se na teškoće pri prevođenju, ne samo s grčkog, nego i s bugarskog jezika.

Što se dulje održavala politička samostalnost, osebujna srpska povijest se produljivala, društvo je postajalo stabilnije, a kultura homogeniziranija. Od sredine 14. stoljeća suočene s osamanlijskim osvajanjem, balkanske kršćanske države međusobno se približavaju, prevladavajući nekadašnji suparnički odnos prema Carstvu, razvijajući kršćansku solidarnost unutar bizantskog pravoslavlja i ne ugrožavajući pritom individualnost pojedinih naroda.

Epoha „turskoga ropstva“ (15–18. stoljeće) prekida dotadašnje integracijske procese. Srbi kao etnička zajednica trpe velike promjene jer nestaje države i složene društvene strukture, plemstva i domaćih institucija. Jedini čimbenik kontinuiteta ostaje Srpska pravoslavna crkva, koja djeluje u teškim uvjetima. Sustavom nejednakih prava i obveza podanika, teokratski ustrojena osmanlijska država isticala je vjerske razlike, pa je pripadnost crkvi postala presudna za identitet. Oni koji napuste zajednicu pravoslavnih vjernika, izgubljeni su i za srpski narod; oni više ne dijele njegove tradicije, imaju drugačiji odnos prema Osmanskom Carstvu i vlastima, a postupno mijenjaju i način života. O srpskome narodu ostaju ovisni seljaci, „raja“ i znatno slobodniji stočari. I jedni i drugi svijest su održavali unutar kuće, obitelji i Pravoslavne crkve, koja čuva uspomene na vladare, svetitelje i slavnu prošlost, dok junake i ratnike pamti epska poezija kao važan element narodne kulture.

Sa 18. stoljećem počinje razdoblje modernizacije i europeizacije, koje još nije završeno, nego je otvoreno prema budućnosti. U njemu se ističe više prijelomnih događaja, od kojih su najvažnija dva: 1804. počela je borba za stvaranje srpske države, koja će postati matica rasute i podijeljene nacije; 1848. ukidanjem feudalnih povlastica i ostataka staleškog uređenja potvrđuje se nacija utemeljena na jezičnom zajedništvu i jednakosti, do suprotstavljanja vjerskih i svjetovnih pogleda na obilježja srpskog identiteta. Modernizacija je u početku zahvatila samo dio srpskog naroda koji je bio oslobođen od osmanlijske vlasti. Europu najprije zastupaju Habsburška Monarhija i Rusija, koja i sama pravi prve korake prema modernizaciji, kasnije „garantne“ sile, a zatim i sav razvijeni svijet u koji Srbi bivaju uklopljeni.

Srbija koja se pomiče

Većina europskih naroda je do područja na kojima danas žive došla nakon znatnih pomicanja, nerijetko nakon borbi za granice i njihova premještanja. U srpskom je slučaju pokretljivost bila tako intenzivna da se narod stoljećima nije trajno vezao za omeđeno područje. Za njegov razvoj karakteristične su, prema duhovitoj formulaciji Stevana Pavlovića,² „Srbije koje se premještaju“.

Posljedice su bile ozbiljne poteškoće u integraciji srpske etničke cjeline, kao i poteškoće u praćenju i razumijevanju povijesti u kojoj se tako često mijenjaju društveni uvjeti. Kada se u vidno polje stave sva područja relevantna za srpski razvoj, uočava se njihovo veliko prostranstvo i raznovrsnost tipova prirodne sredine.

Južno od Save i Dunava prostiru se ravnice, nastavak velikog Panonskog bazena: otvorene, pogodne za naseljavanje, komunikaciju i privredu utemeljenu na zemljoradnji. Iako su obje rijeke bile prepreke i tijekom dugih razdoblja služile kao prirodna granica, ipak su u vrijeme širenja država bile obuzdavane. U početku, napredovanjem sa sjevera (11–13. stoljeće), kada je Ugarska Kraljevina, južno od rijeka, na području današnje Bosne i Srbije (do Vidina u Bugarskoj) stvorila pojas svojih *banovina*. Početkom 16. stoljeća obje rijeke prešli su osmanlijski osvajači s juga, pa je veliki dio Panonskog bazena potpao pod tursku vlast. Tada se i srpsko naseljavanje proširilo prema sjeveru i zapadu.

Sljedeću zonu srpskog naseljavanja i kretanja činio je širok planinski lanac koji se prostire u smjeru sjeverozapad – jugoistok i postaje sve širi, ali i sve niži i pitomiji prema istoku. Taj planinski pojas odvaja kopneni dio Poluotoka od jadranske obale. Kao visoka pregrada, on zadržava klimatske utjecaje mora te otežava kretanje ljudi i robe, uvjetujući stoljećima velike gospodarske i kulturološke razlike između obale i unutrašnjosti. Tek malen broj koridora omogućavao je kretanje ljudi i teglećih životinja. Od 19. stoljeća karavanske putove zamijenile su željeznice i automobilske ceste.

Jadranska je obala cijelom dužinom od Istre od Albanije bila odvojena od zaleđa sve do 19. stoljeća. U prvo vrijeme, obalni gradovi su bili pod vlašću Bizanta – do sredine 12. stoljeća, zatim Venecije – od 15. do kraja 18. stoljeća. I kada je obala bila pod vlašću država iz zaleđa – Ugarske Kraljevine na sjeveru, i srpske na jugu – vlast tih država bila je posredna, jer su se oslanjale na gradske općine koje su postupno jačale svoju autonomiju.

Obala je bila više urbanizirana nego unutrašnjost. Tu su bili ostaci antičkih gradova u kojima su se okupljali ljudi prisiljeni „živjeti od mora“, to jest od plovidbe i trgovine, ribolova i proizvodnje soli. Između obale i planina u zaleđu, uvjete pogodne za život pružala su jedino kraška polja.

U području kontinentalne klime planinski pojas je oskudijevao obradivom zemljom, ali je obilovao pašnjacima i šumama te pružao povoljne uvjete za stočarstvo. Tu su se stoljećima, do modernog industrijskog razdoblja, ljudi bavili polunomadskim stočarstvom, koje obilježavaju oscilatorna kretanja stada između dolina i planina.

U dijelu planinskog pojasa gdje panonske ravnice sežu najdublje na jug duž riječnih dolina i gdje je reljef blago valovit, nalaze se glavne komunikacijske linije koje se pružaju, u smjeru istok-zapad, te u smjeru sjever-jug. Njih određuju tokovi Južne, Zapadne i Velike Morave, koje prate kopneni putovi. Najvažniji je onaj koji dolinom Velike i Južne Morave vodi k dolini Vardara i ima produžetke prema Solunu i Tesaliji. Kod rijeke Nišave odvaja se put prema Sofiji i središnjim područjima Bugarske.

Rudna su bogatstva velika vrijednost za područja na kojima su živjeli Srbi. Otkrivena su i eksploatirana u tri razdoblja: u doba Rimljana, zatim od sredine 13. do kraja 17. stoljeća i u razdoblju moderne industrije.

Zanimanje za prvobitan, slabo poznat raspored područja slavenskih plemena pojačalo se u

---

² Stevan Pavlović (1933), britanski povjesničar srpskog podrijetla, uglavnom se bavi balkanskom poviješću (op. pr).

vrijeme borbi za nacionalne države i njihove granice u 19. i 20. stoljeću. „Povijesna prava“ pojedinih nacija oslanjala su se na ta plemenska područja i prve srednjovjekovne države, iako su objektivna istraživanja rano pokazala da između njih i etnografske karte u 19. stoljeću ima vrlo malo veze.

U tom najranijem rasporedu Hrvati su bili na zapadnom krilu: od podnožja Alpa do županija Livno, Imota (danas okolice gradova u zapadnoj Hercegovini) i Pliva (oko današnjeg grada Jajca u zapadnoj Bosni). Srbi su bili njihovi prvi istočni susjedi: u 9. stoljeću njihovo se područje prostiralo do grada Rasa, gdje je počinjala bugarska vlast, koja je pokrivala sve ono što je danas Srbija. Unutar bugarske države našla su se i druga plemena: Severi,³ nastanjeni između Dunava i planine Balkan, Druguviti (Dragovići) u zaleđu egejske obale i u Makedoniji (posljednje spominjanje početkom 13. stoljeća).

Najstarije područje sa srpskim plemenskim imenom, „Krštena Srbija“, znatno se razlikovalo od pozornice potonjeg srpskog razvoja. Uključivalo je veliki dio onoga što je danas Bosna, ali tu nije bila zastupljena današnja Srbija, koja je u to vrijeme bila dio bugarske države. Prvo veće pomicanje vodilo je prema istoku, prema područjima koja su poslije rušenja Bugarskog Carstva (1018) došla pod neposrednu bizantsku vlast. Vidljiv rezultat prodiranja prema istoku bilo je stvaranje srpskog političkog središta u gradu Rasu, čije se ime prenijelo na okolno područje kao „raška zemlja“.

Još prije rušenja Bizanta, pod srpsku je vlast došao znatan dio današnje Srbije, uključujući Kosovo i Metohiju, do Šar-planine kao prirodne prepreke na jugu. Na sjeveru je srpska država izišla na liniju Sava-Dunav tek krajem 13. stoljeća, prisvojivši teritorije Ugarske, koja se, međutim, nije odričala svojih prava, što je izazvalo brojne ratove u 14. stoljeću.

Na istoku je srpsku državu od Bugarskog Carstva odvajao nastavak Karpata – dugi planinski lanac koji se pruža u smjeru sjever-jug. Kraljevina Nemanjića obuhvaćala je i današnju Hercegovinu i Crnu Goru, potez obale između rijeka Neretve i Bojane, s iznimkom grada Dubrovnika i njegova područja. Nekadašnje središte države u 11. i 12. stoljeću sada postaje periferija zato što glavni smjer širenja srpske kraljevine vodi prema jugu, zapravo prema područjima pod bizantskom vlašću. Vladarske prijestolnice i sjedišta arhijereja premještaju se od Rasa prema dvorovima pokraj nekadašnjeg jezera na Kosovu, u Prizren i Skoplje; od pogranične Žice u Peć, gdje će stoljećima ostati sjedište srpskih patrijarha. Takvo usmjerenje uvjetovao je ondašnji zemljopis razvoja i zaostalosti: jug je bio razvijen, urbaniziran i relativno bogat; sjever zapušten, siromašan i slabo naseljen.

Vrhunac širenja prema Bizantu dogodio se u vrijeme Stefana Dušana – „cara Srba i Grka“ (1331–1355). Tada su granice, osim Makedonije i Albanije, obuhvatile još Epir i Tesaliju. Već u vrijeme careva nasljednika otpadaju velika područja osamostaljenih gospodara, a tada započinje i potiskivanje srpske države s juga i istoka te pomicanje prema sjeveru, koje traje do turskog osvajanja, a nastavak dobiva u seobama Srba na područje kršćanskih država.

„Krštenu Srbiju“ 9–10. stoljeća smijenila je Srbija kraljeva Nemanjića 13–14. stoljeća, s Makedonijom i dijelom Albanije, a nju, početkom 15. stoljeća, mnogo manja Srbija despota s karakterističnim oblikom izduženog pravokutnika. U drugoj polovici 14. stoljeća odvojen je, i Bosanskoj Kraljevini priključen dio područja koji danas čini Hercegovinu, a od 1421. godine srpska država je obuhvaćala i veći dio onoga što danas čini Crnu Goru.

Nakon pada srpske države (1459) nestalo je granica i imena Srbije, narod se našao raspršen na velikom prostoru, neomeđenom sve do 1557, kada je, obnovom Pečke patrijaršije, dobio okvir kao vjerska zajednica. Srbiju je nakratko (1718–1739) obnovila Habsburška Monarhija u skromnim granicama od Zapadne Morave do Save i Dunava. Stoljeće poslije (od 1815), to će područje postati jezgra obnovljene Srbije, uvećane s četiri okruga na jugu, 1878, a 1913. uključenjem Makedonije.

Srpska država je obuhvatila samo dio Srba, u početku manje od polovice, ali budući da je

---

³ Autor se koristi nazivima *Severci*, odnosno *Severjani* (op. pr).

njezino stanovništvo brže raslo, a okvir se širio, udjel u srpstvu bivao je sve veći. Izvan srpske države Srbi su bili višestruko podijeljeni: Crna Gora se od 18. stoljeća postupno oslobađa i formira kao zasebna država, znatan broj Srba ostaje pod vlašću Osmanskog Carstva, a i onaj dio u Habsburškoj Monarhiji je pod različitim režimima u Ugarskoj, Hrvatskoj, Dalmaciji, Bosni i Hercegovini (poslije 1878, kada je zemlja došla pod vlast Austro-Ugarske).

Srbija je kao cjelina s etničkim nazivom ponovo nestala 1918. godine, tijekom stvaranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (od 1929. Kraljevina Jugoslavija). U federativnom uređenju koje su uveli komunisti 1944. godine, Srbija je obnovljena u granicama vrlo sličnim državi despota iz prva dva desetljeća 15. stoljeća, ali na sjeveru proširena nekadašnjim ugarskim županijama; obuhvatila je područja istočno i sjeverno od Dunava, koja su razgraničenjem s Mađarskom i Rumunjskom pripala Kraljevini SHS. Unutar te posljednje Srbije bila su dva autonomna područja – Vojvodina na sjeveru te Kosovo i Metohija na jugu. Od 1999. godine Kosovo je dobilo međunarodnu upravu Rezolucijom 1244 Vijeća sigurnosti Ujedinjenih naroda.

Srbi i *drugi*

Ni u jednom povijesnom razdoblju Srbi nisu živjeli na prostranijem teritoriju sami – bez *drugih*. Uvijek su između sebe, u graničnim područjima i susjedstvu, imali pripadnike drugih naroda, koje su smatrali „inoplemenicima“. S njima su imali mnogostruke veze i odnose: jedne su prihvaćali i asimilirali, a u druge se utapali uvećavajući njihove zajednice.

Na samom početku jasno su se razlikovale dvije komponente: doseljeni Slaveni i zatečeni starosjedinci. Nijedna od tih skupina nije bila jedinstvena i homogena. Među Slavenima je bilo više plemena. Srbi su bili jedno od njih, a na području koje bi neko pleme naselilo, bili su prisutni dijelovi drugih plemena. Kako se vidjelo, od plemenskog područja Srba ne vodi pravocrtan put prema kasnijoj srpskoj državi. Na srpskoj podlozi, u zoni kraških polja u zaleđu jadranske obale, stvaraju se političke organizacije – kneževine Neretljana, Zahumljana i Travunjana, a u njima skupine čija se individualnost dugo čuvala. Prepoznaje se u srpskoj kraljevskoj tituli prve polovice 13. stoljeća.

Više različitih skupina bilo je i u balkanskim starosjedilaca. U gradovima i na otocima gdje su se populacijom bili očuvali vlast, vojska i institucije, nastavljalo se Rimsko Carstvo. A u vrijeme doseljenja Slavena to Carstvo se mijenjalo utoliko što je helenski supstrat postajao dominantan pa, već od prije kristijanizirano, ono postaje grčko i doseljeni Srbi ga takvim percipiraju stoljećima.

Osim ostataka Carstva, na Balkanskom poluotoku održavaju se i mnoge enklave provincijskog stanovništva s kojima je državno središte izgubilo vezu. Budući da je prethodnih stoljeća živjelo pod rimskom vlašću, to stanovništvo, različitog plemenskog podrijetla, u većoj je ili manjoj mjeri bilo romanizirano, pa se javlja u više varijeteta.

U gradovima na jadranskoj obali i otocima održali su se Romani, čiji se govor, različit od talijanskih dijalekata, očuvao do 19. stoljeća. U različitim dijelovima unutrašnjosti Poluotoka Slaveni su upoznali Vlahe, koji su također bili romanizirani u visokome stupnju. Dio njih slio se u stanovništvo kneževina na drugoj obali Dunava, gdje će se razviti rumunjski narod; dio se stoljećima održao kao Vlasi u istočnoj Srbiji i Aromuni (Cincari) u Makedoniji, dok se većina tijekom stoljeća postupno stopila u slavensko ili grčko okruženje. U planinskom dijelu današnje sjeverne Albanije očuvali su se najmanje romanizirani Albanci. Srpski tekstovi ih nazivaju Arbanasima, prenoseći tako stariji oblik imena naroda koji je sebe u kasnijim stoljećima označavao imenom *Shipetar* (Šiptar).

Za razliku od Italije i zapadnih rimskih provincija, na Balkanu nije poznata pojava da starosjedinci i doseljenici žive zajedno u istim gradovima ili manjim predjelima. Predaje iz kasnijeg vremena (10–13. stoljeće) govore o neprijateljstvu Slavena i Vlaha. Čini se da su tek kristijanizacija, stvaranje trajnih država, redovna razmjena i privredna suradnja stvorili uvjete za povezivanje i miješanje.

Budući da se povijest Balkanskog poluotoka otkrivala traženjem korijena nacija iz 18–19. stoljeća, skupine koje se do tada nisu bile razvile u narod s posebnom kulturom i književnošću, ostale su neprimijećene. Ulogu Vlaha kao najraširenije i najbrojnije vrste starosjedilaca otkrila su tek istraživanja u 20. stoljeću. U vezi s njima nastali su sporovi u historiografiji. Kako su nazivom Vlasi označavani stočari, sudionici u seobama 15–16. stoljeća, neosporno slavenskih imena i jezika te pravoslavne vjere, u međunacionalnim raspravama poricalo se da su Vlasi Srbi. Sa srpske strane odgovaralo se da je naziv Vlah označavao status, a ne etnos te da Vlasi kao etnički čimbenik u tim kasnim stoljećima nisu ni postojali.

Ipak, razlog očuvanju posebnog imena postojao je u drugačijem zanimanju i načinu života Vlaha i njihovim posebnim oblicima društvene organizacije. Kada su te razlike izgubile značenje, iščeznulo je i vlaško ime. Proces slavenizacije trajao je stoljećima. Vlaške skupine sa slavenskim nazivima (čelnik, vojvoda, sudac) nalazimo već u 12. stoljeću. U sljedećem se susreću slavenska imena vlaških zajednica – katuna, što je znak određenog stupnja slavenizacije. Iz stoljeća u stoljeće, skupine Vlaha izlaze iz izolacije, miješajući se i stapajući u slavensko okruženje.

U vrijeme najvećeg teritorija, srpska država je bila „carstvo Srba i Grka“. Isticanje grčke komponente u vladarskoj tituli trebalo je opravdati imperijalne pretenzije, a bilo je utemeljeno na vladanju grčkim područjima. No, strani element nisu bili samo Grci; o etničkom šarenilu srpske srednjovjekovne države svjedoče povelje i zakonski tekstovi. U povelji iz 1300. godine navode se tako potencijalni posjetitelji trga u Skoplju: „bilo Grk ili Blgarin ili Srblin, Latin, Arbanasin, Vlah, da daje zakonsku carinu“. Naziv Latin obuhvaćao je trgovce katolike iz Italije i primorskih gradova, kao i doseljenike iz srpskog zaleđa koji su u gradovima primili katoličku vjeru. Od sredine 13. stoljeća novi element predstavljaju Sasi, njemački rudari, a od kraja 14. stoljeća javljaju se i Turci kao putnici i poslovni ljudi. Posljednji će postati brojni kao gospodari zemlje.

Srpska država toga vremena nije nastojala unificirati i homogenizirati razne dijelove društva. Naprotiv, poštovala je prava pojedinih etničkih skupina, jednako kao i prava pojedinih društvenih slojeva. Vlast je koristila da održi ravnotežu, uskladi odnose i rješava međusobne sporove pripadnika skupina s posebnim pravima.

Cjelokupni razvoj srpskog naroda iz temelja je uzdrman turskim osvajanjem (1459). Srbija kao matična zemlja je nestala, vladajuća klasa je iskorijenjena, institucije uništene. Narod se poslije mnogih seoba našao raspršen po golemom prostoru: do slovenskih zemalja, središnje Ugarske i Erdelja, ali u tankom sloju i u međusobno nepovezanim enklavama. Do 1557. godine (godina obnove Pečke patrijaršije) Srbi nisu imali ni unutrašnjih spona ni vanjskih granica. Našli su se okupljeni pod patrijarsima kao vjerska zajednica koju je povezivala crkvena hijerarhija.

S osvajaćima je stigao novi element – Turci iz Male Azije, a uz njih i islamizirani podanici iz prethodno osvojenih europskih područja. U gradska naselja smještaju se trgovci: Armenci, Židovi, Grci, Cincari (Aromuni), a diljem zemlje i skupine Roma ili Cigana koji, stoljećima neprihvaćani i nepriznavani, ostaju na rubu društva.

U osmanskome sustavu povlastica i obveza potencirane su vjerske razlike, značajne i u ranijim razdobljima. Islamizacija nije provedena nasilno, ali je prihvaćanje vjere gospodara donosilo povlastice u društvu, pa se trajno prelazilo na islam, više nego u pojedinim razdobljima (16–18. stoljeće) i nekim područjima (Bosna i Albanija). Prihvaćanjem islama, balkanski su se kršćani odvajali od svojih sunarodnjaka i od tada su smatrani Turcima, čije su običaje i način života prihvatili. S druge strane, u sklopu velike crkvene zajednice, kakva je bila Pečka patrijaršija, brisale su se razlike i dolazilo je do stapanja s osnovnom masom. Među Srbima su se rastvorile, ne samo skupine kasno slaveniziranih Vlaha, nego i manje grčke zajednice, a asimilacija Cincara traje do najnovijeg vremena.

Rat vođen krajem 17. stoljeća (1683–1699) velika je prekretnica zbog toga što dio Srba tada dolazi pod kršćansku vlast i razvija se u uvjetima bitno drugačijima od onih pod turskom vlašću. Odvojeni život trajao je više od dvije stotine godina i bio je prepreka nacionalnoj integraciji. Vjerski kriterij ponovno je dobio na snazi jer je opći položaj Srba pod habsburškim carevima bio određen

carskim obećanjem da će poštovati vjeru i crkveni život novih podanika. Sve dinamičnije u razvoju, srpsko je društvo bilo prožeto crkvenom organizacijom. Ta će okolnost sprečavati prihvaćanje modernih ideja o naciji kao zajednici jezika i ometati šire integracijske procese. Pod vlašću austrijske carevine provodi se i teritorijalno pregrupiranje. Na periferiji prostora koji su naseljavali, Srbi se gube, a zgušnjavaju se i koncentriraju u Vojnoj granici i dijelovima uz granicu s Turskom (od 1804.; 1815. to je granica sa Srbijom). Takvom pomicanju neposredno pridonosi kolonizacija, koju intenzivno provode habsburške vlasti u drugoj polovici 18. stoljeća. Srbi dobivaju nove susjede: Nijemce, Mađare, Rumunje, Slovake i Rusine.

Veliki prijelom u razvoju srpskog naroda predstavlja stvaranje države, najprije autonomne kneževine (od 1815), zatim neovisne kneževine (1878) pa kraljevine (1882). Ona postupno preuzima kulturno nasljeđe stvoreno u 18. stoljeću među Srbima u Ugarskoj, razvija ga i postaje središte srpskog okupljanja. Iz političkih zbivanja u Europi, koja su samo pratili (ujedinjenje Njemačke, ujedinjenje Italije), ili u kojima su sudjelovali (borbe 1848. unutar Habsburške Monarhije), Srbi su izvodili zaključke o opravdanosti i potrebi borbe za oslobođenje i ujedinjenje dijelom porobljenog i podijeljenog naroda.

Od Prvog ustanka (1804–1813) srpske su borbe smatrane revolucijom i remećenjem odnosa među državama, bilo onima formalno povezanim kao u Svetoj alijansi, bilo onima zainteresiranim za europsku ravnotežu. U početku je glavna srpska energija bila usmjerena protiv Osmanskog Carstva, a od okupacije Bosne i Hercegovine (1878) i Austro-Ugarska postaje trajna suparnica Srbije. Budući da su se turske vlasti nastojali osloboditi i drugi narodi (Grci, Bugari, a sa stanovitim zakašnjenjem i Albanci), a granice svoje integracije određivali su polazeći od „povijesnih prava“ – sukobi među njima bili su neizbježni.

Poslije dugog ratovanja i golemih žrtava u dva balkanska rata (1912–1913) i Prvom svjetskom ratu (1914–1918), Srbi su prevladali dugu podijeljenost i razdvojenost državnim granicama i praktički su se svi našli u jednoj državi – Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca (1918–1929, Kraljevini Jugoslaviji 1929–1941). Otada postaje vidljivo da su s nasljeđem prethodnog povijesnog razvoja nametnuti i drugi teški problemi. Postaje jasno da prepreka za integraciju nisu samo granice, nego i razlike nastale zbog nejednakih uvjeta razvoja uslijed razdvojenosti tim granicama. Tijekom političkih i stranačkih borbi, osim antagonizama među narodima (Slovenci, Hrvati, Srbi), pokazivala se i nesnošljivost unutar pojedinih naroda izazvana regionalnim razlikama: kad je riječ o Srbima, između Srbijanaca i tzv. „Prečana“, stanovnika Srbije i Srba podanika Austro-Ugarske; između Crnogoraca nezadovoljnih načinom ujedinjavanja i ostalih. Stanovnici područja pripojenih 1913. godine službeno su tretirani kao Srbi, stanovnici Južne Srbije, ali to se nije slagalo s činjeničnim stanjem jer se znatan dio tih stanovnika osjećao ili Bugarima ili Makedoncima.

Teško promjenljivo povijesno nasljeđe sastojalo se i u prostornom rasporedu i u izmiješanosti Srba s pripadnicima drugih nacija. Razmjerno velika homogenost srpskog življa u državi stvorenoj 1918. godine, postignuta je (sredstvima koja su tada bila uobičajena u europskim nacionalnim državama) samo na rano oslobođenim područjima Srbije i Crne Gore (uključujući one stečene 1878). U nacionalno mješovitoj Vojvodini Srbi nisu predstavljali polovicu stanovništva, u Hrvatskoj su bili gusto naseljeni samo na prostorima nekadašnje Vojne granice, dok su u gradovima posvuda bili u manjini. Teritorij povijesne Bosne i Hercegovine dijelili su s muslimanima i Hrvatima, a na Kosovu i u tzv. Staroj Srbiji u međuvremenu je ojačao albanski element.

S povijesnim nasljeđem primljeno je i kolebanje o kriterijima razgraničenja od drugih. Dok je Srpska pravoslavna crkva nametala uvjerenje da su Srbi samo oni koji su pravoslavne vjere, svjetovni nacionalni radnici, politički pokreti i stranke borili su se za to da u naciju uključe i „Srbe katolike“ i muslimane kao „Srbe Muhamedove vjere“. Veće skupine pripadnika spomenutih konfesija nisu se integrirale u srpsku naciju, ali je kasnije iskustvo pokazalo, osobito nakon 1944. godine, da su Srbi masovno mogli biti ateisti.

Iz današnje je perspektive jasno da Srbi nisu bili dovoljno integrirani kada su se našli zajedno 1918. godine. Ondašnje političke i kulturne elite nisu bile svjesne koliko je važno nastaviti

integracijske procese među samim Srbima. Umjesto toga, izabrano je usmjerenje prema integraciji Srba, Hrvata i Slovenaca i stvaranju nacije Jugoslavena. Dok su u drugih jugoslavenskih nacija taj projekt podupirale manjine intelektualaca, među Srbima je to bio najviši cilj državne politike, kojemu se opirala samo manjina intelektualaca. „Jugoslavenske sinteze“ nije bilo, pojačane su suprotnosti među nacijama, a među Srbima je došlo do novog podvajanja – na pristaše jugoslavenstva i čuvare srpskih tradicija. Kako se može vidjeti iz završnih odjeljaka ove knjige, ta će podjela ostati aktualna do najnovijeg vremena.

ANTIČKO NASLJEĐE

RIMSKE PROVINCIJE

Dijelovi srpskoga plemena našli su se među Slavenima koji su, krećući se prema jugu, bili prekoračili granice Rimskog Carstva, tako da je novi ciklus u njihovu razvoju započet na njegovu tlu. U vrijeme doseljavanja Slavena, graničnu crtu Rimskog Carstva pratio je dugo izgrađivani *limes*, obrambeni pojas sastavljen od utvrda s garnizonima. Njegova je zadaća bila istodobno sprečavati upade barbara i omogućavati nadzor susjednih područja. Obrambenu snagu *limesa* pojačavao je tok Dunava kao velika prirodna prepreka duž koje su bile raspoređene utvrde.

Izgrađivanjem *limesa* bio je završen dug proces širenja rimske vlasti na Balkan, postupno uvođene idući sa zapada i iz jadranskog obalnog područja prema unutrašnjosti Poluotoka. Prijelomni trenutak označilo je gušenje Ilirskog ustanka početkom 1. stoljeća poslije Krista, a završetak uspostavljanje uniformnog provincijskog uređenja.

Slaveni koji su prešli *limes* bili su izloženi trajnom utjecaju životnog prostora, uobličnog tijekom prethodnih nekoliko stoljeća rimske vladavine. Zauzeta područja bila su prošarana ostacima rimskih gradova, ispresijecana rimskim cestama, prekrivena tragovima nekadašnje nastanjenosti i nastojanja ljudi da uredi i sebi prilagode prirodni ambijent. Srbi i pripadnici drugih slavenskih plemena iz temelja su promijenili životnu sredinu. Iz zone rijetke naseljenosti, efemernih i nestabilnih političkih tvorevina, bez poznatih imena i trajnih granica, prešli su u strukturiranu i stabilnu zonu. U njoj su, osim materijalnih ostataka, zatekli imena naselja, provincija i predjela, sačuvanih među prorijeđenim i osiromašenim provincijskim stanovništvom.

Neka od imena čuvala su spomen na stanovništvo koje su zatekli i svojoj vlasti pokorili Rimljani. U imenu Ilirik, prostrane provincije koja je isprva obuhvaćala sve što su Rimljani osvojili od Jadranske obale do Panonske nizine, očuvao se opći naziv mnogobrojnih skupina Ilira nastanjenih u središnjim i zapadnim dijelovima Balkanskog poluotoka. U 1. stoljeću poslije Krista Ilirik je podijeljen na dvije provincije: Dalmaciju i Panoniju. One svojim imenima također podsjećaju na stare stanovnike – Dalmate i Panonce, a razdvajala ih je granična crta paralelna s tokom Save (50-60 km južno od rijeke). Po imenu panonskog plemena Meza, ime je dobila provincija Mezija, oko 86. godine poslije Krista podijeljena na Gornju Meziju (u današnjem Pomoravlju) i Donju Meziju (u današnjoj Bugarskoj). Iz Mezije je u kasnijim promjenama izdvojena Dardanija, između Zapadne i Južne Morave, Ibra i sjeverne Makedonije, a u njezinu nazivu očuvalo se ime Dardanaca, plemena o čijoj se pripadnosti ilirskoj ili tračkoj skupini plemena još raspravlja. Isto vrijedi za nekadašnje stanovnike Mezije – Tribale, protiv kojih je Aleksandar Veliki slao svoje vojne jedinice.

Doseljeni Slaveni nisu imali dodira sa spomenutim plemenima. Mogli su susresti samo njihove daleke potomke, uvelike promijenjene pod utjecajem pola milenija duge rimske vladavine i civilizacije. Ipak, ta imena, poznata iz zemljopisnih naziva i cijela antičkih pisaca, prenosila su se i poslije vezivala za Srbe, pa su oni za bizantske autore najčešće bili Tribali, ponekad i Dalmati. Sve do 19. stoljeća, ilirsko ime pripisivalo se i zapadnom krilu Južnih Slavena, iako je od srednjeg vijeka korišteno pretežno za Albance. Neprirodni kontinuitet s rimskim i predrimskim vremenom, uspostavljen posredstvom teritorijalnih imena i njegovan u učenim bizantskim krugovima, nije se

doticao srpskih povijesnih tradicija i njihovih shvaćanja o vlastitome podrijetlu.

Prije rimskog osvajanja, Balkanski poluotok nije bio ravnomjerno naseljen, ali je u gotovo svim svojim dijelovima bio prekriven mrežom utvrđenih središta plemenskih vlastodržaca (*oppidum, teichisma*), iz kojih se gospodarilo okolinom. Ta su središta i pod rimskom vlašću zadržala svoju ulogu, jer se iz njih upravljalo plemenskim zajednicama. Nerijetko su prvobitna domorodačka naselja postajala jezgra rimskih gradskih naselja, koja će svojom ulogom u privrednom životu i širenju civilizacijskih stečevina postati žarišta iz kojih se širila romanizacija.

Dalmacija i druge balkanske provincije, osobito predjeli u unutrašnjosti, nisu u znatnijoj mjeri kolonizirane doseljenicima iz Italije. I tu su, kao i u drugim dijelovima Carstva, naseljavani isluženi ratnici (*veterani*), koji su dobivali zemlju i povlastice. Proces rimske urbanizacije tekao je spontano i znatno je ovisio o prirodnim uvjetima, gospodarskim mogućnostima i komunikacijskim vezama. Nesporno je da je kasnio za središnjim oblastima Carstva. Napredovao je postupno, ali se zato nastavio i u vremenima kada je druge dijelove Carstva zahvatila kriza.

Sve tri provincije koje imamo u vidu: Dalmacija, Gornja Mezija i Dardanija, bile su poznate po rudnome bogatstvu i u svima je proizvodnja plemenitih i drugih metala imala važnu ulogu u privredi i nastajanju gradskih naselja. Mjesta na kojima su se dobivali zlato, srebro, bakar ili željezo, rasla su s brojem stanovnika i tijesno se povezivala s okolinom iz koje su se opskrbljivali rudari. Ta su mjesta posredno utjecala i na razvoj postojećih urbanih naselja. U rimskom upravnom sustavu rudarstvo je donosilo posebnosti u lokalnom ustroju, prisutnost predstavnika carske vlasti, viši stupanj centralizacije, nastanak distrikata s posebnim lokalnim novcem i cijenama, pojačanim carinskim nadzorom itd.

Osim najviše urbaniziranog i koloniziranog obalnog pojasa, većim brojem znatno naseljenih gradova odlikovala su se područja kroz koja su prolazili magistralni putovi. Ti su bili putovi paralelni s rijekama Savom, Dunavom i Moravom ili oni koji su povezivali Bizant (Carigrad, Konstantinopolis) s dalekim pograničnim područjima na sjeveru (*via militaris*). Tu su iz različitih korijena izrasli gradovi opskrbljeni svime što je stvorila rimska civilizacija. Neki su postali središta provincijskih vlasti – kao Viminacij (Viminacium, blizu današnjeg Kostolca), a drugi čak prijestolnice članova suvladarskog kolegija – kao Sirmij (Sirmium, danas Srijemska Mitrovica). Duž dunavske crte izrasli su: Bassiana (udaljena od rijeke, pokraj Putinaca, Ruma), Singidunum (Beograd), Margum (Dubravka pokraj Orašja), Aquae (pokraj Prahova), a na spomenutom putu za Carigrad ležali su Horreum Margi (Ćuprija), Naissus (Niš) i Remesiana (Bela Palanka).

Neposrednije vezani za rudarstvo morali su biti Municipium Dardanorum (Sočanica na Ibru), Ulpiana (Lipljan, u južnom dijelu Kosova), Municipium Malvesatium (Skelani na Drini), Domavia (kod Srebrenice pokraj Drine), gdje je bilo sjedište nadzornika nad rudnicima čitavog Ilirika. Pojedina velika naselja kojima se ne zna staro ime poznata su isključivo po arheološkim ostacima, primjerice Kolovrat pokraj Prijepolja i Visibabe pokraj Požege. Ponegdje tek okrnjeni natpis omogućuje da se prepozna samo prvo slovo imena; kao u Aquae S. ... na Ilidži kod Sarajeva ili Municipium S. ... u Kominima kod Pljevalja.

Neki su gradovi napredak dugovali položaju, mjestu na važnom putu ili križanju putova, drugi zato što su bili središta upravne jedinice. A svaki od njih imao je forum, hramove, vodovod, veliko javno kupalište, dakle sve što je išlo uz status grada i pratilo rimski gradski život. Brojni građevinski objekti nadživjeli su rimsku vlast. Ostaci gradova koji su bili razoreni i napušteni, nisu privlačili slavenske doseljenike. Samo u područjima gdje je u kasnijim stoljećima uspostavljena bizantska vlast događalo se da antički ostaci budu obuhvaćeni naseljem i sekundarno korišteni. Slaveni su izbjegavali antičke ruševine obavijene pričama u kojima se čuvalo i ime ponekog cara (car Dukljanin, car Trajan).

Pojedina su gradska naselja utjecala na širenje i upotpunjavanje mreže putova koja je bila racionalna, tehnički ujednačena i podređena potrebama državnog središta. I rimske su ceste nadživjeli rimsku vlast i snažno utjecali na smjerove kretanja ljudi i robe u sljedećim stoljećima. Veći gradovi na jadranskoj obali do kojih se lako stizalo morskim putem, služili su kao polazna

točka putova u unutrašnjost Poluotoka. Neki magistralni smjerovi zaslužuju da ih se spomene zbog uloge u kasnijim vremenima; jedan paralelan s jadranskom obalom u bližem, a drugi paralelan s tokom Save u daljem zaleđu. Magistralni smjer dolinom Morave dobivao je sve veće značenje kako se težište Carstva premještalo prema istoku. Naziv „vojnog puta“ (*via militaris*) dobio je kada je povezivao Beograd i Carigrad i sve do duboko u moderno doba obilježavao je trasu kojom su se kretali vojni pohodi prema srednjoj Europi u jednom, i prema središtu Osmanskog Carstva u drugome smjeru.

Početno neprijateljstvo između Rimljana i starosjedilaca s vremenom je prevladano pa su stanovnici provincija uključivani, ne samo u lokalnu upravu, nego i u carsku vojsku. Za rat sposobni i orni muškarci znatan su dio života ratovali u drugim dijelovima Carstva. Osim što su branili granice, promicali su rimski način života. Načela rimskog organiziranja uprave u pokorenim su područjima ostavljala mjesto za čuvanje ostataka plemenske organizacije u obliku *konvenata* i *dekurija*, koje su često nosile plemensko ime.

Sve znatnija integracija domaćeg stanovništva u rimski sustav odražava se u usponu naselja na viši stupanj u upravnom sustavu, pri čemu je *municipij* rimskih građana označavao najviši domet, dok se na osobnome planu ogledao u stjecanju prava rimskoga građanstva. Vidljiv izraz društvene promocije bilo je uzimanje imena careva, od kojih je dobiveno pravo građanstva. Tako brojni Aelii s kamenih spomenika govore o vremenu svojeg stjecanja građanstva. Od početka 3. stoljeća, točnije od edikta iz 212. godine, pravo građanstva prošireno je na sve slobodne stanovnike Carstva.

Ipak, ne zna se u kojoj je mjeri romanizacija zahvatila stanovništvo izvan gradova i urbaniziranih predjela, koliko su plemenske tradicije, jezik i elementi naslijeđene kulture sačuvani pod dugotrajnom rimskom vlašću, koja je ostajala na površini oslanjajući se na gradove kao na stupove. U potomaka provincijskog stanovništva s kojim su Slaveni došli u dodir poslije doseljenja, mogao se zapaziti nejednak stupanj romanizacije. Uzrok tomu nije bila samo razlika u plemenskoj podlozi i intenzitetu rimskog utjecaja, nego i to što su se na južnim i istočnim dijelovima Poluotoka rimska uprava i civilizacija širile grčkim jezikom, koji na starim helenskim i heleniziranim područjima nije bio potisnut. Zahvaljujući natpisima u kamenu, miljokazima, javnim građevinama i nadgrobnim spomenicima, na Balkanskom poluotoku može se prepoznati crta razgraničenja između zone romanizacije i zone helenizacije. Granica koja ih je razdvajala polazila je s morske obale kod Kotora i išla prema Nišu, a odatle grebenom planine Balkan prema crnomorskoj obali. Zapadno i sjeverno od te crte u uporabi je bio latinski, a južno i istočno od nje grčki jezik.

Dalmacija i susjedne provincije u središnjem dijelu Balkana nesumnjivo su kasnile u procesima urbanizacije i širenja rimske civilizacije, ali su zato pokazivale veću otpornost prema krizama koje su potresale Carstvo u 3. i 4. stoljeću. Sudeći prema oskudnim podacima pisanih izvora i natpisima u kamenu (važnim svjedocima tih vremena), rudnici tih područja radili su i u to doba, građene su ceste i javni objekti, nije bilo velike depopulacije niti je paraliziran privredni život. Stoga je razumljivo da je Ilirik dobio veće značenje u životu Carstva.

Pokazuju to sigurni znakovi, prije svega veća uloga ratnika s toga područja, koji proglašavaju careve iz redova svojih zapovjednika („ilirski carevi“). Raste i važnost upravnih jedinica s toga područja, a Ilirik dobiva novo značenje – postaje jedna od četiri *prefektura* na koje se dijeli Carstvo. Sirmij postaje središte *cezara*, jednoga od četiri člana kolegija, koji upravlja Carstvom. U tome, nekad zaostalom dijelu Carstva vladari počinju podizati svoje rezidencije, kao Dioklecijan palaču u blizini provincijskog središta Salone (Dioklecijanova palača, Aspalaton, Split), dok od njegova nasljednika Galerija potječe Felix Romuliana (Gamzigrad pokraj Zaječara). Možda su ti vladari tri stoljeća poslije poslužili kao uzor Justinijanu I (527–565) da svoje rodno mjesto Justiniana Prima (Caričin Grad pokraj Leskovca) uzvisi i dodijeli mu povlastice, tako da je moglo odigrati značajnu ulogu u kasnijoj crkvenoj povijesti. Napokon, premoć istočnih dijelova Carstva pokazao je i osnutak nove prijestolnice na Bosporu. Ona će ponijeti ime Konstantinova grada, a za Slavene će stoljećima ostati jednostavno carev grad – Carigrad.

Razdoblje kriza pratilo su promjene u strukturi Carstva. Okružena sakralnom aureolom, u središtu je gotovo neograničena postala carska vlast, dok je na periferiji vojna vlast odvojena od civilne. Često su se mijenjale granice upravnih jedinica. Uz već spomenuto izdvajanje Dardanije iz Gornje Mezije u Dioklecijanovo doba, važno je bilo osnivanje posebne provincije Praevalitane na području današnje Crne Gore i sjeverne Albanije.

Kada je u 5. stoljeću pod udarima barbarskih plemena palo Zapadno Rimsko Carstvo, Istočno je nastavilo živjeti nastojeći obnoviti cjelinu i jedinstvo nekadašnjeg imperija. Posebnosti istočnog dijela postaju očite: Istok nasljeđuje ukupne državne tradicije, kristijaniziran je i oslanja se na helensku kulturnu podlogu, koja je uključivala i kršćanske tradicije crkvenih otaca. Stanovnici su nazivani Romejima, vladari su bili njihovi carevi. Kao i ostali Slaveni, Srbi su bolje zapažali kulturni identitet nego imperijalne težnje Romeja pa su za njih oni bili Grci (ime primljeno posredstvom latinskog od Graecus). Učeni Romeji često su prijestolnicu Carstva nazivali Bizantom, po gradu koji je prethodio Konstantinovoj prijestolnici, što je dalo povoda da se, prvenstveno među humanističkim piscima, ustali naziv Bizant i Bizantsko Carstvo.

Poslije dugog opiranja, i balkanske provincije zahvatile su krize. Pritisak na dunavski dio *limesa* postajao je sve jači, a bedem nije uvijek odolijevao. Popustio je u istočnom dijelu pod pritiskom Gota. Oni su poslije 375. bili pretvoreni u *federate* i postali znatan dio rimske vojske. Njihov odlazak u Italiju i osvajanje Rima (410. godine) Istočnom Carstvu su omogućili oporavak, ali ga nisu oslobodili gotske prisutnosti u Panoniji i Dalmaciji. Sljedeći put bedem je popustio pod navalom Huna 448. godine, kada su stradali gradovi i stanovništvo na području današnje Srbije.

Krajem 5. i početkom 6. stoljeća Goti su gospodarili zapadnim balkanskim provincijama. Bili su izrazita manjina i nisu ostavili znatnijeg traga. Osim arheološke građe prepoznatljivih obilježja, na ostacima starokršćanske crkve u Brezi (središnja Bosna) pronađene su urezane rune (gotsko pismo), a s njihovim imenom i jezikom u vezu se dovodi ime Gacke i prvobitno ime Nikšića, koje je bilo Anagastum.

Gotska prevlast prekinuta je 535. godine, jednim od brojnih ratova cara Justinijana I. On je odlučno nastojao obnoviti Carstvo u Italiji, Španjolskoj i Africi. Balkanskim provincijama je osigurao mir, nije obnovio samo gradove duž *limesa*, nego i velik broj utvrda u unutrašnjosti. Blizu svojeg rodnog mjesta podignuo je grad Justiniana Prima. Grad je trebao biti sjedište prefekta i arhiepiskopa, pod čijom su jurisdikcijom bile sve dijeceze između Panonije i Makedonije. U kasnijim je događajima, zajedno s gradom, zbrisana i crkvena organizacija, ali su očuvani carevi zakonski akti u kojima su navedena prava arhiepiskopa. Ti akti će poslije četiri stoljeća utjecati na organizaciju Crkve i njezinu hijerarhiju. Veličanstven Justinijanov Grad postojao je nepuno stoljeće: u vrijeme kada je podizan, novi je val barbara već pritisnuo *limes*.

NASELJAVANJE SLAVENA

Slavene je zahvatilo završno veliko kretanje i komešanje poznato kao „velika seoba naroda“. Pokrenuli su se u vrijeme kada se većina drugih naroda i plemena bila skrasila – uglavnom unutar Rimskog Carstva. Smjerovi, tokovi i struje njihovih migracija manje su poznati nego za većinu germanskih i drugih sudionika „seobe naroda“. Šireći se iz svoje kontroverzne i teško prepoznatljive „pradomovine“, negdje između Visle i Pripjatskih močvara, Slaveni su naseljavali prostore s kojih su se odselila germanska plemena idući prema zapadu na rimsko tlo. Dvije su struje tekle prema jugu i dunavskom *limesu*. Prolazeći istočno od Karpata, jedna je dospjela na donji Dunav. Druga se zapadno od Karpata spuštala kroz srednjoeuropsku i Panonsku nizinu. Pristup rimskoj granici u srednjem Podunavlju olakšan im je poslije poraza Gepida u sukobu s Langobardima (567) i poslije njihova odlaska u Italiju (568).

Obje slavenske struje na granicama Istočnog Rimskog Carstva nailazile su na druga plemena s istim ambicijama da probiju granicu. Najvažniji među njima bili su Avari, koji su u Podunavlje dospjeli 558. godine. Nametnuli su se za gospodare Slavenima, koji su bili u blizini njihova središta

i nerijetko su pokretali i vodili njihove skupine prodirući na bizantsko područje.

U 6. stoljeću Slaveni su ušli u vidno polje učenih ljudi i pisaca koje je Carstvo u to doba kriza i propadanja još imalo. Rijetke svjedoke onodobnih zbivanja zanima ono što ih je najviše pogađalo: stradanje provincija, pustošenje i odvođenje ljudi. Na temelju vijesti raspršenih po njihovim spisima može se sastaviti nepotpuna kronika barbarskih provala, iz koje se vidi da napadači u to doba nemaju osvajačke ciljeve, nego se zadovoljavaju plijenom i robljem koje odvlače preko granice.

U jednoličnome nizu napada pojedini se izdvajaju dubinom prodora ili masovnošću: primjerice napad 550. godine, kada su Slaveni stigli na ušće Meste; ili 558. godine, kada su doprli do Termopila; ili onaj 550–551. godine, kada su prvi put prezimili na bizantskome tlu „kao na svojoj zemlji“.

U posljednjem desetljeću 6. stoljeća Carstvo je, iskoristivši kratkotrajni mir s Perzijom, još jedanput pokrenulo ofenzivu. Uspjeli su vratiti važne pogranične gradove Sirmij i Sinigidunum (koje su u međuvremenu zaposjeli Avari), ali su i borbe premjestili na drugu obalu Dunava, kako bi, razbijajući pojas najbližih napadača, smanjili pritisak na granice. Međutim, stjecajem okolnosti, upravo je ta ofenziva 602. godine dovela do neželjenog preokreta. Vojnici prisiljeni da prezime na neprijateljskom području su se pobunili. Ratoborni car Maurikije (582–602) je svrgnut, a kretanje vojske na Carigrad kako bi osigurala vlast novoproglašenom caru Foki (602–610) dovelo je do najvažnijeg događaja – napuštanja *limesa*.

Kao da je na granici podignuta brana, slavenska bujica se razlila i sljedećih godina dospjela do najudaljenijih dijelova balkanskog kopna. Oko 614. godine prekinuto je životarenje provincijske metropole Salone (Solin kod Splita); oko 617. Slaveni su napadali i opsjedali Solun; oko 625. su se ukrcavali na brodove i napadali egejsko otočje; predvođeni Avarima 626. su ugrozili Carstvo, opsjedajući Carigrad istodobno s Perzijancima koji su napadali iz Male Azije.

U većoj ili manjoj mjeri podčinjeni Avarima u Podunavlju, Slaveni su ih pratili i njihovoj vojsci u velikim akcijama osiguravali masovnost. Vični borbama iz čamaca, s mora su napadali tvrde zidine, dok su udarnu snagu predstavljali i manevre vodili avarski konjanici. Kada su borbe završile, Avari bi se vraćali u svoja panonska staništa, a Slaveni su ostajali na nekadašnjem rimskom tlu.

Bizantsko Carstvo je tih godina izgubilo sva područja u unutrašnjosti Poluotoka. Ostali su mu samo obalni gradovi na sva četiri mora, kao i otoci. Vezu s njima Carigrad je održavao zahvaljujući floti i prevlasti na moru. Preživjevši 626. godine jednu od najtežih kriza, Carstvo se, za vrijeme cara Heraklija (610–641), oporavilo i zahvaljujući očuvanim snagama na maloazijskom tlu i unutarnjim reformama, učvrstilo u preostalim dijelovima. Tako je započelo upornu i dugotrajnu, stoljetnu borbu za povratak izgubljenih provincija.

Slaveni nisu mogli u cjelini i ravnomjerno zaposjesti velik i raskomadan prostor Balkanskog poluotoka. Koliko se moglo utvrditi, slijedili su smjerove starih rimskih komunikacija i naseljavali se u dijelovima koji su nekad obrađivani i bili povoljni za život. Iza i između njih ostajale su manje ili veće enklave s ostacima starog provincijskog stanovništva. Broj i raspored tih starosjedilačkih otoka, okruženih slavenskim morem, nije se mogao utvrditi prema kasnijem stanju. Vrlo je vjerojatno da se u najranijem razdoblju većina starosjedilaca zadržala u planinskim i teže pristupačnim područjima. Kao gušće naseljena starosjediocima prepoznata su područja današnje sjeverne Albanije, susjednog područja Makedonije i Tesalija, koja se u ranom srednjem vijeku nazivala Velika Vlaška. Već u ranom srednjem vijeku morale su postojati skupine starosjedilaca na čitavom prostoru Dinarskog masiva do Istre, gdje se susreću u kasnom srednjem vijeku.

Kao i većina ostalih Slavena, Srbi su starosjedioce upoznali u više oblika. Prvenstveno kao *Romeje*, podanike bizantskih careva. Zatim kao *Romane*, stanovnike gradova i otoka na Jadranu, koji su i u bizantskom razdoblju očuvali svoj jezik proizišao iz vulgarnog latiniteta. Zatim kao *Vlahe* ili *Morovlahe*, koji su se u manjim ili većim skupinama održali u unutrašnjosti Poluotoka bez veze s bizantskim središtima. I napokon – kao *Arbanase* (*Albance*), koji su se održali u planinskom zaleđu Drača, Vlasima bliske po načinu života i privređivanja, a različite jer su zadržali arhaični

jezik koji je samo djelomično romaniziran.

O najranijim dodirima Slavena i ostataka starosjedilaca nema podataka. Mnogo kasnije predaje govore o neprijateljstvu između domaćih kršćana i poganskih došljaka. Neke predodžbe o tome mogu se stvoriti jedino proučavanjem jezičnih veza, tragova uzajamnih utjecaja i pozajmica. Pokazalo se da su imena velikih rijeka preuzeta posredstvom starosjedilaca, a da su mali riječni tokovi dobili slavenska imena. Posredstvom romaniziranog stanovništva primljeni su mnogi nazivi planina, gradova, pa čak i slavensko ime Helena (Grk – Grci potječe od latinskog *Graecus*). Iz doba tih najstarijih dodira potječe barem dio romanskih i albanskih elemenata u srpskom stočarskom nazivlju, kao i slavenskih elemenata u agrarnome nazivlju Vlaha i Albanaca.

SKLAVINIJE

Kao što se malo zna o prostiranju nekadašnje slavenske „pradomovine“, tako se malo zna također o sastavu i prirodi općeslavenske zajednice prije nego što se seobama podijelila na istočnu, zapadnu i južnu granu. Na temelju proučavanja najstarijih jezičnih slojeva donesen je pouzdan zaključak da se od samih početaka razlikovala skupina Istočnih i skupina Zapadnih Slavena. S time su u skladu i pokušaji rekonstrukcije najstarijih slojeva slavenske religije.

Kod suvremenika seoba javljaju se tri opća naziva: *Venedi*, *Sklavini* i *Anti*. Prvo je ime ostalo ograničeno na zapadne susjede Slavena. Druga dva se javljaju i u onih koji su se selili prema jugu, ali je potonje ubrzo zaboravljeno, tako da je slavensko prevladalo i nesumnjivo prethodi partikularnim plemenskim imenima. Svim narodima blizu kojih su se naselili, Slaveni su se nametnuli svojim općim imenom, po kojem su Arbanasi, Vlasi i Romani stoljećima prepoznavali najbliže slavenske susjede. Vlasi i Arbanasi su imenom *Skje*, izvedenim iz slavenskog imena, nazivali Srbe. Kod Romana su, i u djelima pisaca i u najstarijim pravnim dokumentima, susjedi bili Slaveni (*Sclavi*, *Slavi*). Tek mnogo poslije pojavit će se Hrvati na sjeveru i Srbi na jugu. Talijani i zapadni pisci *Sklavonijom* nazivaju cijeli zapadni dio Balkanskog poluotoka, dok je za Venecijance i Dubrovčane područje srpske države bila *Sclavonia* i u 14. i 15. stoljeću (car Dušan je imperator Sclavonije, a vladari 15. stoljeća su njezini despoti). Trajni ostatak na opće slavensko ime sačuvan je samo u susjedstvu, u imenu Slavonije (*regnum Slavonie*, Slovinje), području između Drave i Save.

Unutar istočne i zapadne skupine praslavenske zajednice, još prije velikih seoba postojala su plemena čija se imena poslije susreću u raznim dijelovima prostora koji su naselili Slaveni. Imena Hrvata, Severa i Duljeba posvjedočena su među Istočnim, Zapadnim i Južnim Slavenima. Imena Srba i Obodrita kod Zapadnih i Južnih, a Druguvita (ili Dragoviča) kod Istočnih i Južnih. Na temelju današnjih saznanja ne može se reći ništa pouzdano o njihovim međusobnim razlikama. Vjerojatno su to tijekom duljeg razdoblja bile stvarne društvene skupine sa sviješću o onome što pripadnike spaja i odvaja od drugih, pri čemu su predaje o podrijetlu, vjerovanja i simboli morali imati važnu ulogu.

O sudjelovanju tih plemenskih skupina u seobama može se zaključivati na temelju ishoda – kasnijeg prostornog razmještaja. Zastupljenost plemenskog imena na većem području govori o seobi znatnog dijela plemena. Ali, i na takvim područjima ostale su potvrde o prisutnosti dijelova drugih plemena. Tako su dijelovi starog plemena Hrvata ostavili tragove u toponomastici Epira i Kosova polja; Srbi na prostoru Hrvata (župa Srb u srednjem vijeku), zatim oko Srbice u Tesaliji, pa i u susjedstvu Druguvita, koji su naselili dijelove Makedonije i Trakije.

O samom tijeku seoba nema izvještaja iz onoga doba. Sačuvane su jedino mnogo poslije zabilježene predaje o doseljavanju Srba i Hrvata. U djelu bizantskog cara Konstantina VII Porfirogeneta (913–959) govori se o tome kako su se i Hrvati i Srbi doselili u doba bizantskoga cara Heraklija (610–641), dakle u doba kad se prvi val slavenskog doseljavanja već bio prelio preko Balkana. Došli su na carev poziv, kao saveznici i pomagači u obrani Carstva, kaže se u tome spisu. Srbi su se doselili iz „Bele Srbije“, koja se nalazila u susjedstvu Franačke i „Bijele“ ili „Velike“

Hrvatske, gdje je u jednome trenutku vladarev sin uzeo „polovicu naroda“ i prišao caru Herakliju, koji ga je primio i smjestio u kraju u solunskoj oblasti koji je prozvan *Servia* (Srbica). Tu se Srbi nisu dugo zadržali. Nakon nekog vremena zaželjeli su se vratiti i već su prešli Dunav, kada su se još jedanput predomislili i opet su tražili zemlju na kojoj bi se naselili. Car im je tada prepustio opustjela područja između Save i Dinarskog masiva i mora, u susjedstvu Hrvata, koji su se također doselili, ali iz „Bijele Hrvatske“ – pod vodstvom trojice braće i dviju sestara i nekoliko su se godina borili protiv Avara.

Prostor na koji su se smjestila doseljena plemena nije bio jedinstveno politički organiziran. Plemensko područje poslužilo je kao temelj na kojem se razvio manji ili veći broj političkih organizacija. Mnoštvo malih kneževina Bizantincima je dalo povoda da slavenski prostor nazovu karakterističnim pluralom – „sklavinije“. Tim su nazivom prvotno označavali zemljište koje je bilo naseljeno Slavenima na drugoj obali Dunava, jedino o kojemu su sačuvani podaci, i to zahvaljujući jednom bizantskom priručniku o ratnoj vještini, namijenjenom časnicima koji su ratovali protiv Slavena. Zbog praktične namjene, u spisu se ne ponavljaju opća mjesta o barbarima, nego se spominju konkretni neprijatelji. Iz toga teksta usput se doznaje da Slaveni stanuju uz rijeke i šume, u selima koja su međusobno povezana, te istodobno dobro zaštićena prirodnim preprekama; da su zemljoradnici koji u kućama imaju zalihe namirnica te da, osim toga, uzgajaju i stoku. Uporni su i lukavi ratnici s lakim oružjem i opremom (dakako, s bizantskoga stajališta) i karakterističnom taktikom.

Prostor ispresijecan rijekama na drugoj strani Dunava bio je pokriven s više pojaseva malih političkih organizacija. Na čelu su im bili lokalni knezovi („arhonti“, reges) kojima su Bizantinci nametali pokornost ili pridobivali naklonost, zazirući od stvaranja „monarhije“, snažne i jedinstvene vlasti na velikome području.

Poslije naseljavanja Balkanskog poluotoka, Bizantinci spominju „sklavinije“ na prostoru od Soluna prema Carigradu, u zaleđu Soluna, a poslije i u zaleđu dalmatinskih gradova. Rijetki podaci iz „mračnih stoljeća“ nakon doseljenja Slavena, u skladu su s onime što se zapažalo dok su još bili izvan granica Carstva. Na solunskom se području već oko 670. godine upoznaju pojedina plemena od kojih se sastoje „sklavinije“. Njihovi glavari ratuju, ali pregovaraju s bizantskim vlastima. Dok jedni Slaveni drže Solun pod opsadom, drugi ga opskrbljuju namirnicama.

Ne raspolaže se pregledom balkanskih „sklavinija“. Vrstu nepotpune karte donekle je moguće rekonstruirati na temelju rijetkih onodobnih spominjanja i tragova sačuvanih u imenima kasnijih upravnih jedinica, episkopija i zemljopisnih područja. Na prostoru od Bečke šume do Crnoga mora bilo je moguće utvrditi dvadesetak imena nekadašnjih kneževina i plemenskih područja. Neka od njih, kao Hrvati, Srbi, Severi, Dragovići, Duljebi – imala su stara, općeslavenska imena. Druga, nova, načinjena su na zaposjednutome tlu. Ponekad od starih imena rijeka – kao Strimonci, Neretljani; ponekad od naselja – kao Karantanci (po *civitas Carantana*) te kao Dukljani (po antičkome gradu Dokleji).

Na prostoru koji su naselili pripadnici srpskoga plemena, za zemljoradnju pogodnim kraškim poljima između Dinarskog masiva i jadranske obale, nastale su kneževine Neretljana (od Cetine do Neretve), Zahumljana (od Neretve do zaleđa Dubrovnika) i Travunjana (od dubrovačkoga zaleđa do Boke kotorske). U neposrednom susjedstvu, u dolinama Zete i Morače i na potezu od Boke do Bojane, bila je kneževina Dukljana. S kopnene su strane te kneževine graničile s prostranijim područjem na kojemu se očuvalo plemensko ime Srba, gdje je kontinuitet osiguravao vladarski rod koji su sačinjavali potomci onog vladarskog sina koji je Srbe doveo na Balkan. Kako bi istaknuo razliku prema nekrštenoj „Beloj Srbiji“ na sjeveru, tu prostraniju kneževinu Konstantin VII Porfirogenet naziva „Krštenom Srbijom“. Na zapadu je „Krštena Srbija“ graničila s Hrvatskom, čije su najistaknutije županije prema istoku bile Pliva, Hlevena (Livno) i Imota. Na istoku je granično područje prema Bugarskoj bio Ras (kod Novog Pazara).

Jedinstven okvir te prostrane kneževine nije se dugo održao. Do sredine 10. stoljeća unutar njega su se ocrtavali obrisi zemlje Bosne, nedvojbenu u izvorišnom području istoimene rijeke. Ona

će se poslije širiti i samostalno razvijati. Nakon toga (12–13. stoljeće) zapažaju se granice sjevernog pojasa koji je sačinjavala zemlja Usora (od Vrbasa do Drine), dok će se istočnim dijelovima kao središte nametnuti nekad granični grad Ras.

Svijet „sklavinija“ bio je ugrožen s triju strana. Već je spomenuta uloga Avara, koji su se nametali za gospodare te povremeno pokretali i vodili Slavene. Od kraja 7. stoljeća avarska moć slabi, a u sljedećem stoljeću njihovu državu ruše Franci, koji utječu na neposredno susjedstvo, prvenstveno na Hrvate. Na razvoj Srba neposrednije utječu ostala dva središta. Prvo je bugarsko, nastalo 680. godine, kada su Protobugari pokorili sedam slavenskih plemena (jedno od njih bili su Severi) između Dunava i planine Balkana. Nametnuvši se za gospodare Slavenima, održavajući njihovu unutarnju organizaciju i strukturu, Protobugari su se podčinjenim Slavenima koristili da pokore one u susjedstvu.

S druge strane, šireći se iz gradova na morskoj obali kao iz svojih uporišta, „sklavinije“ je proždriao Bizant. Bizantski carevi su pokorene slavenske kneževine pretvarali u vojno-administrativne jedinice zvane *teme*, a njima je upravljao *strateg* kojega je postavljao car. Neka su plemenska imena sačuvana u imenima *tema*, npr. *Vagenetija* (nasuprot otoku Krfu) – od Vajunita ili tema *Strimon* od kneževine Strumljana. Sklavinije su osvajane postupno. Kao velika pobjeda slavljen je proboj cara Justinijana II (685–695) kopnenim putem od Carigrada do Soluna 689. godine.

Šireći se sa sjevera, država Protobugara se u nametanju vlasti Slavenima sudarila s Bizantskim Carstvom, koje se širilo s juga. Protobugari su povremeno izazivali velika pomicanja slavenskog stanovništva, kao 762. godine, kada je, prema onodobnim procjenama, više od 200 000 ljudi prebjeglo na bizantsko područje i bilo preseljeno u Malu Aziju. Češće su nastupali oprezno, na vlast postavljajući svoje štićenike i pretvarajući plemenske knezove u vazale, a zatim u lokalne dužnosnike. Protobugari koji su govorili drugačijim jezikom, bili drugačije vjere i načina života, sve više su se rastvarali u slavenskoj masi, primajući njezin jezik, i predajući joj svoje ime.

Bizantsko-bugarskim mirovnim ugovorima podijeljen je istočni dio Poluotoka. Kad su naišli na prepreku na jugu, Protobugari su se okrenuli zapadu; zalijetali su se u Panoniju, postavljali slavenske glavare na Dravi (827–829), a u drugoj polovici 9. stoljeća izbili su na jonsku obalu u današnjoj Albaniji.

Prostor naseljen Srbima našao se na putu bugarske ekspanzije, pa nije neobično što se prve vijesti o srpskim vladarima odnose na ratovanje s Bugarima. Prema predajama koje su iz srpske sredine dospjele do već spominjanog spisa bizantskog cara, „Krštenom Srbijom“ vladali su potomci onoga koji je doveo Srbe i koji je još bio živ kada su Bugari prešli Dunav i zagospodarili Slavenima (680). Prvim nasljednicima ne znaju se ni imena; a za njima su slijedila trojica (Višeslav, Radoslav, Prosigoj), o kojima nisu poznate nikakve pojedinosti. Jedan od njih morao je biti na prijestolju 822, kada je hrvatski knez Ljudevit Posavski poslije trogodišnjeg otpora Francima napustio *Sisciu* (Sisak) i potražio utočište kod Srba. Na prijevaru je ubio lokalnog župana i zavladao njegovom oblašću, a zatim je prešao u Hrvatsku gdje je mučki ubijen.

Sredinom 9. stoljeća knez je bio Vlastimir, koji je bio prisiljen braniti se od bugarskih napada. Puno tri godine, između 836. i 852, uspješno se branio i odupirao. Naslijedila su ga tri sina, Mutimir, Strojimir i Gojnik. Oni su podijelili zemlju, što nije bilo rijetko u tadašnjim dinastijama. I dok su zajedno vladali, svakako pod Mutimirovim starješinstvom, srpski su knezovi imali mogućnost odbiti jedan napad Bugara. Tadašnji bugarski vladar (kan) Boris (poslije je kao kršćanin dobio ime Mihael; vladao: 852–889) na Srbiju je poslao veliku vojsku, koja je teško poražena, tako da je kanov sin Vladimir zajedno s dvanaest velikih boljara zarobljen. Nakon što je sklopljen mir, po običaju su razmijenjeni darovi, a zarobljenici su oslobođeni i ispraćeni do granice – Rasa. Ta pojava pokazuje gdje je bila istočna granica Srbije u drugoj polovici 9. stoljeća.

Zajedničko vladanje braće prekinuo je sukob u kojem je Mutimir pobijedio. On je braću predao bugarskom vladaru, a zadržao je samo sinovca Petra Gojnikovića, koji je ubrzo pobjegao u Hrvatsku. Od tada se sukobi unutar srpskog vladajućeg roda isprepleću s borbom Bizanta i

Bugarske za što neposredniji utjecaj na srpsku kneževinu. Carigrad je imao veći autoritet, ali ne i neposredan pristup srpskom području, pa je bio prisiljen djelovati preko svojih uporišta na jadranskoj obali – gradova ujedinjenih u temu Dalmaciju. Bizantski utjecaj neposrednije su osjetile kneževine u susjedstvu teme (Zahumlje, Travunija, Duklja).

KRISTIJANIZACIJA

Pokrštavanje doseljenih barbara i pogana stjecajem okolnosti postalo je dio političkih borbi za prevlast na Balkanskom poluotoku. Vraćanje pod vlast romejskih careva dobilo je oblik kristijanizacije. Političku dimenziju pokrštavanja uočili su i oni koje je trebalo preobratiti. Kada je kan Boris bio spreman uvesti Bugarsku u kršćanstvo, potražio je svećenike iz daleke Franačke, a kada se djelovanjem bizantskih misionara 864. godine Bugarska ipak pokrstila, Boris Mihael se obratio Rimu kako bi izbjegao upletanje neprijateljskog Bizanta. Time je izazvao prvu veću krizu u odnosima između Rima i Carigrada.

S druge strane, bizantski se car 862. odazvao pozivu velikomoravskog kneza Rastislava, koji je od njega tražio misionare da bi učvrstio vjeru i crkvu u zemlji koju su prethodno pokrstili Franci. Misiju je povjerio sinovima svojega visokog činovnika Lava – Metodu i Konstantinu. Oni su znali jezik Slavena i temeljito su se pripremili za zadatak, stvorivši posebno pismo prilagođeno posebnostima slavenskog jezika i priredivši prijevode najvažnijih bogoslužnih tekstova. Uspješan misionarski rad solunske braće prekinulo je protivljenje onih koji su imali crkvenu jurisdikciju u Rastislavovoj državi. Kako bi se opravdala, braća su krenula u Rim. Putem su posjetili Kocelja (kneza Donje Panonije), koji je također želio misionare za rad u svojoj zemlji. Braća su od pape dobila odobrenje za rad. Konstantin se u Rimu zaredio (dobio je ime Ćiril i tamo je umro) pa je Metod sam s učenicima nastavio misionarski rad. Postao je arhiepiskop obnovljene arhidijeceze u Sirmiju. I tu će njegov rad biti ometan, tako da će prave plodove dati tek u generaciji učenika koji su utočište pronašli u već pokrštenoj Bugarskoj (885. godine).

Rezultati pokrštavanja u Srba zapažaju se u kršćanskim imenima Petra i Stefana, Vlastimirovih unuka rođenih oko 870. godine. U to je doba u Carigradu vladao Bazilije I, kojemu se pripisuje kristijaniziranje Južnih Slavena, jer prvo pokrštavanje Srba i Hrvata u doba doseljenja nije ostavilo trajnije posljedice. U opisivanju careva uspjeha u jedno su povezani pokrštavanje, uspostavljanje bizantske vlasti i legitimiranje vladarskih rodova u slavenskim kneževinama. Kako se u carevu životopisu kaže, on nije htio na vlast postavljati one koji bi njemu davali više, a svoje podanike izrabljivali, nego je dao da vladaju oni „koje sami izaberu i na odgovarajući način ustoliče“. Na taj je način car preko domaćih knezova posredno vladao slavenskim doseljenicima, a njima takav oblik vrhovne vlasti nije smetao jer u njihovu sredinu nije dovodio strance, niti je zadirao u njihove običaje i način života. Pokornost carevoj vlasti potvrđuju vijesti o slanju Hrvata, Srba, Zahumljana, Travunjana, Konavljana, Dukljana i Neretljana brodovima u južnu Italiju, u pomoć kralju Ludoviku, koji se borio protiv Arabljana (870).

Prihvatanje kršćanstva postupno je dovodilo do velikih promjena. Prvenstveno, iz temelja se morao promijeniti odnos prema vlastitoj tradiciji: svaki od pokrštenih vladara bio je suočen s davno izrečenim zahtjevom, prilikom krštenja franačkoga kralja – da se poštuje ono što se dotad progonilo i da se progoni ono što se dotad poštovalo. To se nije odnosilo na slavne pretke, ali se odnosilo na njihova božanstva o kojima smo, uostalom, vrlo slabo obaviješteni.

Prokopije, bizantski pisac iz 6. stoljeća, znao je da Slaveni vjeruju „da je jedan od bogova tvorac munje, jedini gospodar svijeta, i žrtvuju mu goveda i ostale žrtvene životinje“, zatim da „obožavaju i rijeke i neka druga niža božanstva i svima njima prinose žrtve i po njima vraćaju“. O vjerskim predodžbama starih Slavena može se zaključivati samo na temelju tragova koje su ostavili u jeziku, mjesnim imenima, obredima, običajima, vjerovanjima, pa čak i atributima kršćanskih svetitelja iz kasnijih vremena. Nesumnjivo je da su i među Srbima bili poznati: Perun, Veles, Vid (Svantovid), Mokoš, Dabog. Njihova su se imena ipak pamtila i poslije navodila u prijevodima

tekstova koji spominju antička božanstva.

Pribavljanje svega što je bilo potrebno za kršćanski crkveni život teklo je veoma sporo. Pritom je glavna smetnja bila oskudica, tj. siromaštvo. Mnogo poslije, početkom 13. stoljeća, u žitiju⁴ se za svetoga Savu kazuje da gdje nije mogao sagraditi zidanu crkvu, podignuo je drvenu; gdje ni to nije mogao, tamo bi postavio križ. U 9. i 10. stoljeću sve je moralo biti mnogo skromnije. Osim crkve svetoga Petra u Rasu i pojedinih ruševina koje svojom osnovom otkrivaju ugledanje na carigradske crkve, iz toga vremena nema sačuvanih spomenika.

Tijekom razvoja crkvene organizacije sudarala su se dva nastojanja; jedno – da se nastavi tradicija crkvenih središta koja su prije imala istaknuto mjesto u crkvenoj organizaciji, i drugo – da se episkopije prilagode granicama novih država i njihovim središtima. Kristijanizirani knezovi željeli su uz sebe imati svojega arhijereja. Dok su u obalnom području, gdje je kršćanstvo kontinuirano egzistiralo od antičkih vremena, sjedišta episkopa bila u svakome gradu, novopokrštene zemlje bi svojom cjelinom ispunile jednu dijecezu. Tako se u papinskim dokumentima kao episkopije javljaju: Srbija, Zahumlje, Travunija. Budući da je u Splitu, kao nasljedniku Salone, ostalo očuvano staro mitropolijsko sjedište, njemu su u početku bile podređene sve nove episkopije. Zahumski knez Mihajlo Višević (prva polovica 10. stoljeća), pod kojim je bilo sjedište episkopije u Stonu, bio je sudionik splitskih sabora 925. i 927. godine, na kojima su se nametali disciplina i latinski jezik bogoslužja.

Prihvatanjem kršćanstva omogućeni su prodor bizantske carske ideologije te zamisao da je romejski car Kristov namjesnik na zemlji, otac i starješina svih kršćanskih vladara. Za njega se molilo u crkvi, on je bio spominjan u liturgiji. Kristijanizacija je poticala neravnopravnost i nametala bizantsko stajalište prema kojemu je car slavenske knezove smatrao svojim činovnicima koji dobivaju mjesto u hijerarhiji dvorana te od njega primaju darove i simbole vlasti.

Pokrštavanje Bugarske nije prekinuto bizantsko-bugarskim suparništvom koje je zahvatilo i srpski dvor. Cesti sukobi unutar srpskog vladajućeg roda davali su povoda za upletanje sa strane. Nakon Mutimirove smrti (891. ili 892) zavladao je njegov sin Pribislav. Vladao je vrlo kratko jer ga je zbacio bratić Petar Gojniković (892–917). Tome je vladaru zatišje u bizantsko-bugarskim odnosima omogućilo da se dulje održi na prijestolju.

Novo bizantsko-bugarsko ratovanje i ambicije Borisova nasljednika Simeona (893–927) da postane car (iznudio je krunidbu u Carigradu 913) izazvali su velike napetosti, što se moralo osjetiti i u Srbiji. Petar Gojniković proširio je vlast na Neretljansku kneževinu i zbog toga se sukobio s Mihajlom Viševićem, knezom Zahumljana. Ovaj je dojavio Simeonu da Petar s Mađarima radi protiv Bugara, pa je Simeon protiv Petra poslao rođaka Pavla Branovića (917–920) i postavio ga na vlast. Petar je odveden u Bugarsku, a Bizant je protiv bugarskog štićenika istaknuo Zahariju Pribisavljevića. Njega je, međutim, Pavle Branović zarobio i predao Bugarima. Kako je u međuvremenu i Pavle priznao vlast bizantskog cara, Simeon je, s bugarskom potporom, u Srbiju poslao Zahariju Pribisavljevića, koji je njome vladao od 920. do 924. godine. Ali, i on je iznevjerio Simeona prešavši na stranu Bizanta čim se učvrstio na vlasti.

Monotona kronika sukobâ i smjenjivanja na prijestolju pokazuje da je pomoć Bugara bila djelotvornija, a da je bio poželjniji patronat bizantskih careva. Simeon je na Zahariju prvo poslao vojsku koja je pretrpjela poraz, a onda 924. drugu, s članom dinastije Časlavom Klonimirovićem, koji je poslužio kao mamac. Umjesto da ga postavi na prijestolje, Simeon je pohvatao okupljene *župane* i pokorio čitavu zemlju. Postavši susjed Hrvatske, Simeon je ubrzo i protiv nje poslao vojsku.

Potpuna podčinjenost Bugarskoj nije dugo potrajala, samo do Simeonove smrti 927. godine, ali je imala posljedice, osobito na crkvenom i kulturnom planu. U carstvu „Bugara i Grka“ koje je stvorio Simeon, u punoj su se mjeri mogli pokazati rezultati misije Konstantina i Metoda i njezina velika važnost za razvoj kulture u jugoistočnoj i istočnoj Europi. Slavenska se služba mogla

---

⁴ *žitije* – životopis svetaca ili starih vladara u srpskoj srednjovjekovnoj književnosti (op. pr)

nesmetano razvijati, a broj književnih djela povećavati. Mirno razdoblje pod Simeonovim nasljednikom Petrom (927–969), koji je bio zet bizantske carske obitelji, omogućilo je učvršćivanje i daljnje širenje slavenske službe.

Pomutnju koja je u Bugarskoj nastala nakon Simeonove smrti iskoristio je Časlav Klonimirović (927. – oko 950), otprije predodređen za kneza kao bugarski štićenik. Časlav je uspio pobjeći iz zatočeništva i uz pomoć bizantskog cara, s kojim je ostao u dobrim odnosima, obnoviti državu. I za Časlava je mir između Bizanta i Bugarske bio povoljan. U međuvremenu su se, počevši od 896. godine, u Panonskoj nizini, na prostoru koji su nekad nastanjivali Avari, ustalila mađarska plemena. Desetljećima su se konjanički odredi otuda zalijetali na sve strane, pa također prema zapadu i jugu. Kao i Bizant, i Srbija je osjetila strahote njihovih pustošenja. U jednome mađarskom pohodu nastradao je i knez Časlav.

S Časlavom nestaju podaci o prvoj srpskoj dinastiji. Nije poznato je li izumrla ili su se nasljednici održali u nekom od dijelova „Krštene Srbije“. Gotovo čitavo stoljeće nema vijesti o unutrašnjosti. Pozornost bizantskih autora tada su privlačile primorske kneževine.

U tome izrazito tamnom razdoblju srpske povijesti, obnovilo se u svojoj silini bizantsko-bugarsko suparništvo, kojime je Srbija bila zahvaćena jednako koliko i u prvoj polovici 10. stoljeća. Pokušaj ratobornih bizantskih krugova da, pozivajući u pomoć ruskog kneza Svjatoslava (969–971), sruše i pokore Bugarsku, bio je uspješan utoliko što je Carstvu omogućeno izbijanje na granicu duž Save i Dunava. Ali, to je trajalo kratko, jer je već 976. godine izbio ustanak kojim se, polazeći iz njegovih južnih dijelova, pokušalo obnoviti Bugarsko Carstvo.

Koristeći bizantske unutarnje teškoće, vođa ustanka, car Samuilo (976–1014), naglo je širio svoju vlast do Atike, Tesalije i obale Jonskoga mora, a neko vrijeme je vladao i gradom Dračem. Zalijetao se prema bizantskoj Dalmaciji, pokorio Dukljansku Kneževinu, u kojoj je kao vazala na vlasti ostavio zeta – kneza Ivana Vladimira. Prodor do Dalmacije podrazumijeva da je Srbija bila podčinjena kao u Simeonovo doba.

Tek kad su sređeni unutarnji sukobi, pod kraj 10. stoljeća, Bizant je bio u stanju započeti ofenzivu koju će voditi do potpune pobjede. Samuilo je trpio poraz za porazom, a poslije onoga na Belasici 1014. godine, umro je. Njegovi nasljednici, najprije sin Gabrijel Radomir, a zatim sinovac Ivan Vladislav, nisu se uspjeli održati, tako da je Bugarsko Carstvo srušeno 1018. godine. Otada je Bizant zadugo ostao na liniji Sava – Dunav.

TEMA SRBIJA I KNEŽEVINA SRBIJA

Pobjeda Bizanta nad Bugarskim Carstvom označila je jedan od najvećih prijeloma u povijesti Balkanskog poluotoka. Imala je dalekosežne posljedice za Bizant, koji je ostvario svoje stoljetne težnje; za Bugarsku, koja je u cijelosti, gotovo dva stoljeća ostala dio Bizantskog Carstva; za Srbe, koji su kao prvi susjedi došli u bitno drugačiji položaj prema Carstvu. Srbi nisu dobili samo dugu crtu graničnog dodira, nego su novim granicama bili podijeljeni i presječeni. Gotovo sav prostor na kojemu će se Srbija razvijati u budućnosti dospio je pod carsku vlast.

O prostranstvu teritorija koji je došao pod neposrednu bizantsku vlast može se suditi na temelju popisa episkopija autokefalne Ohridske arhiepiskopije, koju je car Bazilije II (976–1025), pobjednik nad Bugarskom, ustanovio 1018. kako bi ublažio gubitak patrijaršije kojom su vladali bugarski vladari. Najisturenija episkopska sjedišta prema zapadu u grubim crtama označavaju, ne samo jurisdikciju Ohridske arhiepiskopije, nego i prostiranje obnovljene romejske vlasti. Zapadno od gradova Sirmija (Srijemska Mitrovica), Rasa (Novi Pazar) i Prizdriane (Prizren) morala je prolaziti granica. Na sjeveru svakako je pratila tok rijeke Drine, koja se u 12. stoljeću izričito spominje kao granica, dok se u drugim dijelovima ne može pobliže odrediti. Mora se primijetiti da se na bizantskom području našao Ras sa svojom episkopijom, osnovanom u doba bugarskog cara Petra. Taj će grad biti važan u srpskoj povijesti.

Jedan dio potomaka mnogo ranije naseljenih Srba i podanika srpskih knezova, nesumnjivo je

došao pod neposrednu bizantsku vlast. Osnovavši teme, mnogo prostranije od onih u priobalnim područjima, car Bazilije II proširio je bizantski upravni sustav na srpska područja. Njihova je sjedišta smjestio u stare rimske gradove Sirmij, Skoplje, Durostolon (Drstar, Silistrija), na čelo im postavio *stratege* i *dukse* kao svoje namjesnike. Strateg sa sjedištem u Sirmiju imao je u službenom nazivu i Srbiju („strateg Srbije“, odnosno „duks Soluna, Bugarske i Srbije“), što je siguran znak da je barem dio teritorija srpskih knezova dospio pod neposrednu vlast Bizanta.

Osnutak Ohridske arhiepiskopije imao je dalekosežne posljedice na buduće vjerske odnose. Zapadno od spomenute tri episkopije (Sirmij, Ras, Prizren) prostiralo se područje pod jurisdikcijom primorskih crkvenih središta koja su bila pod papinskom vlašću. Tada se još nije širilo katoličanstvo iz Ugarske, gdje je tek u 11. stoljeću ustanovljena nadbiskupija u Kaloči, a mnogo kasnije, početkom 13. stoljeća, biskupija u Srijemu. Kada je 1054. godine došlo do trajnog raskola između Carigrada i Rima, granice njihovih jurisdikcija prolazile su kroz srpska područja.

Knezovi zapadno od spomenute granične crte ostali su u vazalnom položaju. Od primorskih knezova sigurno je bio podčinjen vladar Dukljana, koji je 1034. godine podignuo ustanak u doba smjene na carigradskom prijestolju. Bizant nije imao širok pristup primorskim kneževinama, nego je morao polaziti s mostobrana u gradovima Dubrovniku i Draču, s njihovim skromnim teritorijima. Odatle su kretali carski stratezi da bi susjedima nametnuli vrhovnu vlast.

Na položaj ostataka „Krštene Srbije“ utjecala je i susjedna Hrvatska. Ona se u 11. stoljeću iz svojih graničnih područja Imote, Livna, Plive i Peta sigurno širila prema susjednima. Trajniji i snažniji bio je utjecaj države mađarskih plemena, koja je oko 1000. godine kristijanizirana i pretvorena u centraliziranu monarhiju. Njezin prvi kralj Stjepan I (1000–1038) bio je obuzet učvršćivanjem vlasti unutar države, a poslije njegove smrti nastupilo je razdoblje unutarnjih borbi. Tek od sedamdesetih godina, sa Stjepanovim potomcima Ladislavom i Kolomanom, obnavlja se snaga i stvaraju se uvjeti za ekspanziju. Ugarski kraljevi su od 1091. do 1095. zavladaali Slavonijom sa Zagrebom, preko koje se njihova vlast širila prema moru. Cilj je postignut 1105. godine, kada su osvojeni dalmatinski gradovi, nakon što su prethodno ugarski kraljevi zavladaali Hrvatskom (1102).

Ono što je ostalo od „Krštene Srbije“ našlo se između čekića i nakovnja – Bizantskog Carstva i Ugarskog Kraljevstva. Oni se već od druge polovice 11. stoljeća počinju oštro sukobljavati. Nije poznat tijekom događaja niti to kako se suparništvo odrazilo na odnose u Srbiji, jer nema izvora kakvih je bilo u vrijeme bizantsko-bugarskih borbi. Bizantski pisci toga vremena prate carsku politiku, aktivnu u zaleđu primorskih gradova, a tek nešto poslije i poprište ratova s Ugarskom u unutrašnjosti Poluotoka.

Primjetni su samo rezultati velikih promjena koje su se dogodile u međuvremenu, primjerice vrsta podjele na utjecajne sfere. Već krajem 11. stoljeća u istočnoj polovici, na granici s Bizantom zapaža se aktivnost srpskih *velikih župana* (megažupani, arhižupani), očito vladara iznad župana, lokalnih vlastodržaca od kojih se 924. godine očekivalo da prime novoga kneza. U zapadnom dijelu nekadašnje „Krštene Srbije“ u 12. stoljeću susreću se *banovi* Bosne kao vazali ugarskih kraljeva. Očito se Bosna, čija je individualnost ocrtana još u spisu cara Konstantina Porfirogeneta sredinom 10. stoljeća, osamostalila i vjerojatno izišla izvan prvobitnih granica.

Za razliku od Srbije bizantske teme na sjeveru, Srbija velikih župana morala je imati težište na jugu. Nije sačuvan nijedan opis o njezinom prostiranju, osim što iz sredine 12. stoljeća imamo svjedočanstvo da Drina odvaja „Bosnu od ostale Srbije“. To se može odnositi na sjeverni dio, gdje postoje komunikacije u smjeru istok – zapad, dok ih u srednjem dijelu jako otežava planinski masiv. U gornjem Podrinju i Polimlju postoji, međutim, nekoliko koridora kojima su se poslije koristili trgovci i putnici. To su svakako bili prolazi prema istoku, kojima su Srbi nadirali u vremenima odmetanja od carske vlasti i u razdobljima neprijateljstva prema Bizantu. Sudeći prema trgovačkim putovima iz kasnijih vremena, najvažniji među njima vodio je iz doline Lima prema Rasu (ime Novi Pazar prvi put se spominje tek 1455). Preko visoravni nazvane Pešter stizalo se u dolinu Ibra. Odatle se otvarao put prema jugu (prema Kosovu) i sjeveru (prema dolini Morave).

Južnije, kamo se također prostirala vlast velikog župana, bili su još neki prolazi. Dio teritorija

velikog župana Vukana devedesetih godina 11. stoljeća dosezao je u susjedstvo područja kojim je upravljao carev namjesnik u Draču. Za njega se kaže da je „preteo i mnoge tvrđave koje su bile pod Vukanom“. Sukobi su se tada vodili na Kosovu, na prostoru između tvrđave u Zvečanu i namjesničkog sjedišta kod Lipljana, koji je prelazio iz ruke u ruku. Vukan je imao snage zalijetati se duboko u bizantsko područje – do Vranja i Skoplja, gdje je pustošio gradsku okolicu.

Iz šturih opisa tadašnjih događaja može se zaključiti da su granice bile ustaljene te da su između lokalnih bizantskih činovnika i srpskog vladara sklapani ugovori. Lojalnost se osiguravala davanjem talaca, među kojima su bili vladarevi rođaci i župani. Čim bi car pokrenuo vojsku, Vukan bi postao pokoran. Inače se žalio na susjede i njihovim postupcima prema Srbiji opravdavao svoje upade na bizantsko područje.

Ono što se događalo krajem 11. stoljeća tek je uvod u ono što će se zbivati u 12. stoljeću, u doba velike borbe između Ugarske i Bizanta za prevlast u tome dijelu Europe.

KRALJEVSTVO DALMACIJE I DUKLJE

Velika pobjeda Bizantskog Carstva početkom 11. stoljeća posredno je utjecala i na položaj primorskih kneževina. Car Bazilije II je u sklopu svojih upravnih reformi ustanovio još jednu temu – Dalmaciju (Gornja Dalmacija), čiji je strateg imao sjedište u Dubrovniku. Taj grad, tada poznat samo pod imenom Ragusion ili Rausion, postaje, uz Drač, glavno uporište bizantske vlasti. Bizantski gradovi na morskoj obali nisu gospodarili prostranijim zaleđem iz kojega bi mogli napadati susjede, a nisu mogli raspolagati ni znatnijim vojnim potencijalom. Pojedini gradovi, osobito oni manji i izolirani, bili su više ugroženi od susjeda nego što su na njih činili pritisak. Iako je Carstvo bilo nerazmjerno moćnije od malih kneževina, ipak je car Bazilije I u vrijeme svoje vrhovne vlasti uveo danak od 10 litara zlata (720 zlatnika), koji je plaćan vladarima Hrvatske. Samo mali dio toga danka (jedna litra zlata, 72 zlatnika) otpadao je na Dubrovnik, koji je plaćao knezovima Zahumlja i Travunije čiji su se teritoriji dodirivali u zaleđu grada.

O odnosima među samim kneževinama zna se vrlo malo. Sigurno je da se kneževina Neretljana u 11. stoljeću našla na putu ekspanzije i da je bila uključena u Hrvatsku Kraljevinu. Tada se za pojas između Cetine i Neretve, zbog graničnog položaja, ustalio naziv Krajina. Među stanovnicima Krajine značajnu su ulogu imali Kačići, potomci jednoga od starih hrvatskih plemena.

Nije jasno kakve su se promjene dogodile u kneževinama Zahumlju i Travuniji od sredine 10. stoljeća, kada su imale posebne dinastije. Zahumska se hvalila podrijetlom „od stanovnika na rijeci Visli“, i ponekad je bivala u raskoraku i sukobu s knezovima Srbije. Za razliku od nje, travunijska dinastija bivala je pod patronatom srpskih knezova s njima i rodbinski povezana. Konavle su u prvoj polovici 10. stoljeća bile pod vlašću travunijskih knezova.

U prvoj polovici 11. stoljeća, prilike su bile drugačije. Prve i jedine vijesti o ustanku protiv bizantske vlasti govore o Vojislavu ili Stjepanu Vojislavu. On se odmetnuo iskoristivši pomutnju tijekom smjene na carskom prijestolju (1034). Pobuna je ugušena, a Vojislav kao zatočenik odveden u Carigrad. Uspio se, međutim, osloboditi i krajem 1037. ili početkom 1038. podignuo je novi ustanak u kojemu je napadao i one Srbe koji su se pokoravali bizantskome caru.

Novost prema stanju u 10. stoljeću jest prostranstvo teritorija pod njegovom vlašću. Pod sobom je imao tri prije samostalne kneževine. Dobro obaviješteni izvor za Vojislava kaže da je bio u Zeti, a to je jezgra Dukljanske Kneževine, ali i u Stonu, gdje je bilo sjedište episkopa, vjerojatno i knezova Zahumlja. Njegov se teritorij, dakle, morao prostirati od Neretve do Bojane. Nije jasno odakle je potjecao, jer ga bizantski autori jedanput nazivaju „Stjepan Vojislav, arhont Srba“, drugi put „Travunjanin Srbin“, treći put „Vojislav Dukljanin“. U prilog dukljanskoj postojbini išla bi činjenica da su mu potomci poslije ograničeni na južni dio njegove prostrane države.

Tijekom Vojislavove vladavine smjenjivala su se razdoblja mira i dobrih odnosa sa stratezima u susjedstvu i razdoblja nepokornosti, npr. kada nije htio predati carsko zlato s broda koji se razbio kod njegovih obala (1039). Drugi je sukob imao s Kekaumenom, strategom u Dubrovniku.

Kekaumen ga je htio zarobiti, ali je sam postao zarobljenik lukavog i opreznog Vojislava te je odveden u Ston. Vojislavu je pogodovalo da je Petar Odeljan podignuo ustanak 1040–1042. u unutrašnjosti Poluotoka, kojem je svrha bila obnoviti Bugarsko Carstvo. Ambiciozni bizantski pohod s velikom vojskom iz Dračke i okolnih tema završio se 1042. godine potpunim porazom i stradanjem Bizantinaca.

Sredinom 11. stoljeća, Stjepana Vojislava naslijedio je sin Mihajlo (oko 1055. – oko 1092), koji je dobio ime po nekom od bizantskih careva, Vojislavovih vrhovnih gospodara. Nakon preuzimanja vlasti bio je u dobrim odnosima s Bizantom, „upisan među saveznike i prijatelje Romeja“ i dobio je titulu *protospatar*. Nije jasno je li sačuvao cijeli teritorij kojim mu je vladao otac. O njegovu djelovanju u Zahumlju nema podataka. Gotovo sve što je poznato, odnosi se na jug. Njegovi glavni bizantski protivnici bili su u Draču. Ne može se, međutim, previdjeti da Dubrovnik i zaleđe imaju značajnu ulogu u Mihajlovoj crkvenoj politici.

O Mihajlovim ambicijama svjedoči pokušaj iz 1072. godine da proširi vlast na područja u unutrašnjosti Balkana. Dogodilo se to u sasvim posebnim okolnostima. Poslije bizantskog poraza u ratu sa Seldžucima u Maloj Aziji (1071), u uvjetima velikog nezadovoljstva fiskalnom politikom, u Skoplju je bila organizirana urota kojoj je svrha bila podizanje ustanka i obnova Bugarskog Carstva. Urotnici su se za pomoć obratili Mihajlu, koji je poslao sina Konstantina Bodina i pomoćnu vojsku s talijanskim plaćenicima. Mladi je Bodin proglašen za cara pod imenom Petar i zajedno s vođama ustanka postizao je značajne uspjehe. Vojska careva namjesnika razbijena je kod Prizrena, a Skoplje su zauzeli ustanici. Bodin je s polovicom vojske uspješno ratovao na području Niša, dok je njegov vojvoda Petrilo krenuo na Ohrid, Devol i Kostur, gdje je pretrpio poraz te se vratio u Duklju. Na putu prema Skoplju, kojim su u međuvremenu zavladao Bizantinci, kod mjesta Pauni (južni dio Kosova), bio je poražen i zarobljen. Poslije toga bio je zarobljenik u Carigradu i Antiohiji, dok ga nisu oslobodili venecijanski trgovci. Slom ustanka imao je posljedice i za Mihajlov položaj, jer je drački namjesnik organizirao pohod i sve gradove podčinio carevoj vlasti. Koliko se težište Mihajlove države pomaknulo prema moru i obali, vidljivo je i u tome što su njegovi dvorovi bili u Kotoru i Prapratni, župi između Bara i Ulcinja.

Pokoravanje pojedinih manjih gradova na moru i tješnje veze s Italijom i papinstvom, uvukle su dukljanske vladare u crkvene sporove. Vrlo prostrana splitska arhidijeceza, s dugim nizom obalnih gradova i golemim teritorijem u unutrašnjosti, nije mogla odgovarati praktičnim potrebama u promijenjenim uvjetima. Ubrzo su se pojavili konkurenti. Već je smještanje sjedišta teme Gornje Dalmacije u Dubrovnik za posljedicu imalo podizanje statusa grada, a odmah zatim (1023) i uzdizanje prelata u rang nadbiskupa koji je, osim nad gradom, jurisdikciju imao i nad „tri države“ (*tria regna*) u zaleđu: Travunijom, Zahumljem i Srbijom.

Veza Splita s primorskim gradovima na jugu bila je presječena. Prema tradiciji splitske Crkve, sačuvanoj do sredine 13. stoljeća, južne biskupije odvojile su se od metropole jer su 1045. u brodolomu blizu otoka Hvara stradali biskupi dok su putovali na provincijski sinod. Prema istoj su tradiciji biskupije na jugu (Kotora, Bara, Ulcinja i Svača) papinskom odlukom bile podređene nadbiskupu u Baru.

U stvarnosti se crkvena hijerarhija južno od Neretve izgrađivala sporije i s više problema. Iz papinskih se dokumenata doznaje o formalnom sporu između Splitske i Dubrovačke crkve, u drugoj polovici 11. stoljeća, u koji je bio upleten i Mihajlo Vojislavljević. Na samome početku 1077. godine Mihajlu, kao „kralju Slavena“, poručio je papa Grgur VII da njegov legat Petar još nije stigao u Rim, ali je poslao pismo koje se toliko razlikuje od Mihajlova pisma da papa ne može riješiti, kako se kaže – „vaš spor ili dubrovačke crkve“. Treba provesti ispitivanje da bi se kanonski mogla presuditi parnica između „splitskog i dubrovačkog arhiepiskopa“. Spor se tada nesumnjivo vodio između Splita i Dubrovnika, i Mihajlo je zastupao dubrovačke interese. Crkveni rang (*honor regni*) njegove države bio je povezan s položajem i jurisdikcijom dubrovačkog nadbiskupa. Iz toga slijedi da je dukljanski vladar bio u tijesnim vezama s Dubrovnikom, možda je čak privremeno njime i gospodario.

Papinsko pismo iz 1077. godine znatno je utjecalo na poglede na povijest u 19. i 20. stoljeću. Iz njega se, naime, moglo zaključiti da je Mihajlo tom prigodom od pape dobio krunu i kraljevska obilježja. Po načinu oslovljavanja vidi se da je Mihajlo već imao kraljevsku titulu i da je papinska kancelarija tu titulu upotrijebila. Iz pisma se dalje vidi da je Mihajlo tražio zastavu svetoga Petra, a to nije vladarska insignija, nego znak stavljanja pod papinsku zaštitu, stupanja u vazalni odnos. U svakom slučaju, s kraljevskom je titulom dukljanski vladar izišao iz bizantskog hijerarhijskog sustava – u kojemu je bio protospatar, u zapadni – u kojemu su car i papa u vrsti uzajamnog nadmetanja dodjeljivali krune i kraljevske titule i na taj način vladare vezivali za sebe.

U vrijeme borbi za jurisdikciju duž dalmatinske obale, u susjedstvu su se pojavili Normani koji su, istisnuvši Bizant, zagospodarili južnom Italijom (Kalabrija, Apulija, Bari). Zalijetali su se i na drugu obalu Jadrana te bili političko oružje u borbi između papinstva i carstva i među suparničkim papama. Najveće su ambicije pokazivali prema Bizantu. Napadali su i Drač, odakle je počinjao stari antički put *via Egnatia* prema Solunu.

U međuvremenu je oslabio bizantski pritisak na Duklju, ne samo zbog povlačenja iz Italije, nego također zbog borbi za prijestolje (1078–1081) i pomirljivosti osamostaljenog namjesnika u Draču. Mihajlo je uspostavio veze s novim gospodarima suprotne obale Jadrana. Sina Bodina oženio je kćerkom jednoga od vođa normanskih pristaša u Bariju (u travnju 1081). Unatoč tome, on se sa sinom našao u taboru novog cara Aleksija I Komnena (1081–1118), zajedno s Venecijancima i Albancima. Bodin je napadao i uznemiravao Normane, ali je tijekom odlučujuće bitke 18. listopada 1081. ostao po strani, što je izazvalo poraz carske vojske i pad Drača.

Normani su prodrli do Ohrida i Skoplja, ali su se već sljedeće godine privremeno, a 1085. potpuno zaustavili. Bizantsko Carstvo, kojemu je na čelu bio Aleksije I, odlučan i sposoban ratnik, došlo je u situaciju da vrati svoje položaje. Obnovljena je vlast u Draču, a nedvojbeno i u Dubrovniku, koji se 1081. predao Normanima. U međuvremenu je Mihajlo umro i Bodin je nastavio samostalno vladati. U susjednom Draču dobio je odlučnog i sposobnog namjesnika Ivana Duku, carskog rođaka koji je napadao susjede. Čak je osvojio neke gradove velikog župana Vukana. U jednom sukobu, otprilike između 1085. i 1090. godine, pobijedio je i zarobio Bodina, ali ga je, svakako s carevim pristankom, ostavio na vlasti. Poslije toga nema više vijesti o sukobima s Bizantom.

I Bodin je bio uvučen u borbe gradova oko jurisdikcije, ali je, za razliku od oca, koji se zauzimao za prava Dubrovačke crkve, svesrdno pomagao Bar, koji se vjerojatno nalazio pod njegovom vlašću. On se 1089. obratio Klementu III, štićeniku njemačkog cara, mimoišavši nasljednika Grgura VII kao zakonitog poglavara Katoličke crkve. Od protupape je dobio bulu kojom je barskom episkopu odobrena uporaba simbola nadbiskupske časti i potvrđena jurisdikcija nad episkopijama Duklje, Bara, Kotora, Ulcinja, Svača, Skadra, Drivasta, Pilota, ali i Srbije, Bosne i Travunije, koje su prije bile dodijeljene Dubrovniku.

Od toga vremena počinje duga borba između Dubrovnika i Bara oko jurisdikcije nad južnim primorskim gradovima i zaleđem. Budući da autentična bula nepriznatog pape nije imala snagu, u Baru su se počele sastavljati lažne bule, koje su pripisivane priznatim, pa čak i mnogo starijim papama. Ni Dubrovnik nije zaostajao. Tako se u oba grada stvorila pristrana parnična dokumentacija koja otežava razumijevanje stvarnog tijeka događaja.

Bar je pretendirao na status nadbiskupije kao nasljednik Dokleje koja je razorena, a bila je, tvrdilo se, metropola poput Salone. Realna osnova će prije biti u ulozi prijestolnice Bodinove kraljevine, a otuda potječu i pretenzije na teritorije u dubljem zaleđu. Stvarno barsko jurisdiksijsko područje nije išlo dalje od Pilota, ravnice sjeverno od Skadarskog jezera. Dubrovniku su bile podređene episkopije Zahumlja, Travunije i Bosne, koja se u papinskim dokumentima izjednačavala sa Srbijom (*regnum Servillie quod est Bosna*). Prilike u Bosni početkom 13. stoljeća otkrit će kako stanje u zemljama zapadno od Ohridske arhiepiskopije nije bilo zadovoljavajuće.

Prvi križarski pohod u bliži je dodir doveo europski Zapad i kršćanski i muslimanski Istok. Križari su putovali kopnenim putem preko Beograda, Braničeva i Niša, a jedan se dio pod

Raymundom od Toulousea, putovima paralelnim s jadranskom obalom spuštao prema jugu. Križarski vođa posjetio je Bodina. Kroničar toga pohoda s nekoliko je oporih rečenica opisao držanje Bodinovih podanika prema križarima, ali je posve suprotno tome hvalio Bodinovu gostoljubivost. Taj susret u zimi 1096–1097. godine, ujedno je posljednji put da se spominje Bodin. Njegov nasljednik Juraj⁵ s kraljevskom titulom, poznat je po pečatu i spominjanju u kasnijim krivotvorenim dokumentima.

RAS I RAŠKA ZEMLJA

Na temelju rijetkih i fragmentarnih obavijesti o zbivanjima u 11. stoljeću moguće je zaključiti da se Bizantsko Carstvo sukobljavalo sa Srbima na dva odvojena poprišta. Jedno je bilo na području Drača i Dubrovnika, gdje su protivnici bili Vojislavovi nasljednici, a drugo na Kosovu i u ibarskoj dolini, gdje je protivnik bio veliki župan Vukan. Od početka 12. stoljeća mijenja se stvarno težište borbi i zainteresiranost bizantskih pisaca. U središtu pozornosti više nisu primorska područja, nego ona u unutrašnjosti, jer se na granici s Ugarskom, duž Save i Dunava, otvara prostrano bojište koje često zahtijeva sudjelovanje careva na čelu vojske.

Dva velika suparnika na dugom području od Dalmacije do Karpatskog masiva bila su razdvojena tampon-zonom, u kojoj su bile Bosna na ugarskoj i Srbija na bizantskoj strani. Prije 1138. godine Bosna je bila potpala pod vlast ugarskih kraljeva i oni su je najprije dodjeljivali članovima dinastije, a poslije su postavljali *banove* kao svoje namjesnike. Govoreći o događajima iz 1154. godine, kroničar bizantsko-ugarskih ratova u 12. stoljeću Ivan Kinam usput kaže da Drina „odvaja Bosnu od ostale Srbije“, ali također da „Bosna nije podčinjena arhižupanu Srba nego narod u njoj ima poseban način života i upravljanja“. Bosna je već tada na putu samostalnog razvoja na kojemu će ostati do kraja srednjega vijeka.

Ugarsko-bizantski ratovi vođeni su nekoliko puta tijekom 12. stoljeća, a gotovo u svakome od njih Srbi su se priključivali carevim neprijateljima. U prvome ratu, od 1127. do 1129, ponajviše oko Beograda i Braničeva i na ugarskoj strani Dunava, Srbi su osvojili i spalili Ras, kojim je dotad vladao Bizant.

U tome razdoblju Srbi, osobito sa stajališta Zapadnjaka, postaju povezani s Rasom, gradom čija dotadašnja povijest nije jasna. U Rasu je bugarski car Petar osnovao episkopiju, a pod bizantskom vlašću ona je podređena Ohridskoj arhiepiskopiji (1020). U gradu je prije toga neko vrijeme bilo sjedište raškog *katepanata*, bizantske upravne jedinice. Grad Ras s područjem episkopije prva je veća upravna jedinica koju su Srbi preoteli Bizantu. Tu su srpski vladari smjestili svoje sjedište, tako da ih u latinskim tekstovima počinju nazivati Rascianima, a državu Rascia. To će se kod Mađara i, njihovim posredstvom, Nijemaca, zadržati sve do 19. i 20. stoljeća. Kao i u slučaju drugih crkvenih središta, i ime grada Rasa, posredstvom episkopije prenijelo se na oblast. Tako se, poput Srijema, Braničeva i Prizrena, država srpskih velikih župana nazvala *Ras* ili *Raška zemlja*. To se ime, naizmjenice s nazivom *srpske zemlje* (također kod latinista), koristilo i u njihovoj titulaturi, dok su Bizantinci i dalje upotrebljavali ime Srbija.

Kada je bizantsko-ugarski rat (1127–1129) završen mirom, Srbi su ostali sami, suočeni s nadmoćnim protivnikom koji je opustošio zemlju i dio stanovnika preselio u Malu Aziju. Takav se ishod više puta ponovio i poslije, a ipak nije utjecao na čvrstu povezanost ugarskog i srpskog dvora. Ugarskom utjecaju pripisuje se i pojava imena Uroš za srpske vladare, a jake su bile i rodbinske veze. Jelena, kći velikog župana Uroša I, bila je žena jednoga, a majka drugoga ugarskog kralja, dok je njezin brat Beluš imao najviše položaje u kraljevini (ban, palatin). Ugarskim posredstvom uspostavljaju se veze s Normanima i Rimsko-Njemačkim Carstvom, što će doći do izražaja u događajima sredinom stoljeća, iako neće bitno poboljšati položaj srpskih vladara, koji su bili najbliži susjedi Bizanta i prvi suočeni s njegovom golemom moći.

---

⁵ U stručnoj se literaturi javlja i oblikom imena Đorđije (op. pr).

U sljedećem ratu, vođenom od 1149. do 1151. veliki župan Uroš II vodi borbe kao saveznik Ugarske i Normana, ali ostaje bez obećane pomoći, tako da je ratoborni Manuel I Komnen (1143–1180) protiv Uroša mogao upotrijebiti svoje glavne snage. Ras opet dolazi pod Bizant, borbe se vode oko grada Galica u dolini Ibra, a srpski je vladar u opasnosti da bude zarobljen. U ratovanju sljedeće godine (1150) veliki župan ima pomoćni odred Mađara, ali i s njim biva poražen na rijeci Tari u zapadnoj Srbiji. Uvjeti tada sklopljenog mira nametnuli su srpskom vladaru „dvostruko veći jaram“. Pomoćni odred koji je župan morao davati caru za ratišta u Maloj Aziji, povećan je sa 300 na 500 ratnika, dok je za ratišta u Europi davao 2000 boraca.

Ni to iskustvo nije odvratilo velikog župana od suradnje s bizantskim neprijateljima. Posljedice su, međutim, bivale sve teže što se Manuel I više miješao u dinastičke borbe u Ugarskoj i što mu je više uspijevalo da ratište prenese na područje preko Save. Bizantski car je u odnosu sa Srbima uspijevao ostvariti ulogu vrhovnoga gospodara i arbitra, osobito stoga što su sukobi u vladarskoj dinastiji davali povoda da se umiješa. On bi jedne smjenjivao – kao Primislava, koji je došao poslije Uroša II i druge postavljao – kao Beluša, brata prethodnog velikog župana. Kad je Beluš otišao u Ugarsku, postavio je Desu, obvezavši ga da bude vjeran i raskine ugovor s Ugrima. Taj veliki župan izveden je na sud pred cara (1163), gdje su iznesene optužbe da je održavao vezu s Alamanima (Nijemcima), da se otuda htio oženiti i da je ugarskoga kralja smatrao svojim gospodarom. Desa je zatvoren i poslan u Carigrad.

Tada se dogodila promjena koja će imati dalekosežne posljedice. Car je na vlast doveo Tihomira, sina Zavide, vjerojatno mlađeg brata prijašnjih velikih župana. Novi veliki župan vladao je s braćom Stracimirom, Miroslavom i Nemanjom, kojima je prepustio „česti“, dijelove državnog područja. Najmlađi brat Stefan Nemanja imao je dio u Toplici, najistočnijem dijelu države. Uspostavio je posebne odnose s bizantskim carem, zbog čega postaje sumnjiv braći, koja ga zatvaraju. Nakon što se uspio osloboditi, Nemanja se otvoreno sukobljava s braćom. U bitki kod Pantina, blizu Zvečana, Tihomir pogiba, a ostala se braća pokoravaju Nemanji, koji postaje veliki župan (1166–1196).

Iako je na vlast došao u vrijeme velikih bizantskih uspjeha, kada Srbi nisu bili aktivni kao prije u bizantsko-ugarskim borbama, Nemanja ipak, kao i mnogi njegovi preteče, surađuje s carevim protivnicima. Povezuje se s rimsko-njemačkim carem Fridrikom Barbarossom i Venecijom, ali 1172. ostaje usamljen. Prisiljen je pokoriti se caru Manuelu I, koji ga odvodi u Carigrad, izlaže poniženjima, ali i vraća na prijestolje.

Novi prijelom dogodio se tek smrću cara Manuela 1180. godine. Poteškoće u koje Carstvo ubrzo zapada, Nemanji omogućuju povratak politici naslanjanja na Ugarsku. Već 1183. sudjeluje u pohodu ugarskoga kralja na bizantski teritorij, sve do Sofije. Nemanja je nesmetano mogao širiti vlast prema Primorju, gdje je utjecaj Bizanta bio veoma oslabio, pa i sasvim nestao. Već 1181. godine napada Kotor, a uskoro i Bar u kojemu je bilo uporište „velikog kneza“ Mihajla, izdanka dukljanske dinastije kojemu su Nemanja i braća bili ujaci. Nemanja je s braćom ugrožavao Korčulu i Dubrovnik, koji je u međuvremenu bizantsku vrhovnu vlast zamijenio vlašću južnotalijanskih Normana. S gradom je 1186. sklopljen mir iz kojega se vidi da je Dubrovnik bio okružen teritorijem Nemanje i njegova brata (humskog kneza Miroslava), koji su pod svojom vlašću imali i dolinu donje Neretve.

U vrijeme Nemanjina širenja prema moru, vidljivi su postali rezultati ranijeg čvršćeg povezivanja gradova na južnom Jadranu i države u njihovom neposrednu zaleđu. Srpski, latinski i grčki izvori, suglasno svjedoče o tome da je od gradova i njihovih zaleđa bila sastavljena teritorijalna cjelina pod imenom *kraljevstvo (regnum) Dalmacije i Duklje*. Pod bizantskom vlašću administrativnom jedinicom Dalmacije i Duklje upravljao je *duks* (1166). Konture nekadašnjeg „kraljevstva Dalmacije i Duklje“ sačuvala su se i pod Nemanjinom vlašću. Prije svega, on je „Zetu s gradovima“ prepustio svojem najstarijem sinu Vukanu, koji je zemljom upravljao s titulom kralja. Osim toga, tragovi prijašnje države čuvali su se i u kasnijim titulama vladara i arhiepiskopa u kojima su se razlikovale „srpske“ ili „raške“ i „pomorske zemlje“.

Sljedeći korak u Nemanjinoj protubizantskoj politici predstavljalo je njegovo povezivanje sa Zapadnjacima, upućivanje poslanika kod Fridrika Barbarosse i obećanje da će prihvatiti njegovu vrhovnu vlast. Kada je, predvođeni treći križarski pohod, rimsko-njemački car došao u Srbiju, Nemanja mu se poklonio u Nišu i ponudio vojnu pomoć, koju car nije prihvatio jer nije htio sukob s kršćanskim bizantskim vladarem. Nakon prolaska križara, Nemanja je za svoj račun osvajao u okolnim dijelovima Bugarske. Ali, kada je Fridrik Barbarossa izgubio život, ostao je sam nasuprot Bizantu koji je, doduše, bio oslabljen, ali još uvijek dovoljno snažan da kazni neposlušnog vazala. Godine 1190. Nemanja je bio poražen na Moravi, kod Vranja, i prisiljen pokoriti se caru te se odreći posljednjih osvajanja.

I nakon toga poraza i gubitaka, Nemanja je ostao u posjedu onoga što je ranije pokorio u graničnim područjima uz Južnu Moravu, na Kosovu i u primorskim oblastima. U vlasti Nemanje i obitelji našao se nekadašnji teritorij „Krštene Srbije“ i primorskih kneževina (Zahumlje, Travunija, Duklja), umanjeno za ono što je sada činilo Bosnu, osamostaljeno pod vrhovnom vlašću ugarskoga kralja, a uvećano onim što je na štetu Bizanta osvojeno do Zapadne i Južne Morave i Šar-planine. Sve to nije bilo spojeno u jedinstvenu državu; dijelovi nejednakih tradicija nalazili su se u različitim rukama pa je zbog unutrašnjih sukoba čitavoj tvorevini prijetio raspad, što se i pokazalo poslije Nemanjine smrti.

Nemanjinu odanost Bizantu trebao je učvrstiti brak njegova drugog sina Stefana i nećakinje bizantskog cara. Ta bračna veza dobila je na značenju kada je Aleksije III Angel zbacio brata Izaka II Angela, pa se tako Stefan našao u položaju carskog zeta. To je utjecalo i na njegov položaj i na odnos Bizanta prema Srbiji. Kao carskom zetu pripadala mu je titula *sebastokratora*, a istodobno je kao muž bizantske princeze morao dobiti prednost u nasljeđivanju prijestolja. A da bi se nasljeđivanje osiguralo, njegov se otac, dotadašnji veliki župan, povukao s prijestolja s namjerom da ostatak života, poput mnogih bizantskih uglednika toga doba, provede kao monah. Na saboru u Rasu 1196. godine, sina Stefana odredio je nasljednikom te od svih, prvenstveno od najstarijeg sina Vukana, zatražio da se pokoravaju novome vladaru.

Nemanja se zamonašio i sa ženom utočište pronašao u zadužbini Studenici, koju je bio podigao ranije (oko 1183. godine). Napuštanje svjetovnjačkog načina života obilježavalo se promjenom imena, pa je Stefan Nemanja postao Simeon, a supruga Ana monahinja Anastazija. Simeon nije dugo ostao sa studeničkim bratstvom, jer se 1198. pridružio najmlađem sinu Rastku na Svetoj gori. Rastko je napustio mjesto namjesnika u Humskoj zemlji, tajno otišao na Svetu goru, ondje se zamonašio i postao monah Sava.

Nemanja je boravio na Svetoj gori iz vlastite potrebe, a taj je boravak imao dalekosežne i značajne posljedice jer je sa sinom izgradio manastir Hilandar – „za primanje ljudi od srpskog naroda“. Srbi su otada bili zastupljeni u zemlji pravoslavnog monaštva, u kojoj su svoje manastire, osim Grka, imali već Bugari, Rusi i Iviri (Gruzijci). Materijalnu pomoć davao je veliki župan Stefan, a dozvole bizantskih careva-rođaka u Carigradu ishodio je monah Sava. U tome je manastiru Nemanja umro početkom 1199. godine (13. veljače), pa je tamo i pokopan, a ne u zadužbini Studenici gdje mu je, prema običaju, bio pripremljen grob.

DINASTIJA „SVETOGA KORIJENA“

NEMANJINO NASLJEĐE

Iako je to postalo vidljivo tek iz perspektive njegovih nasljednika, vladavina Stefana Nemanje bila je važan prijelom u razvoju srpske države. Nemanjino doba bilo je mnogo sličnije vremenima njegovih prethodnika nego njegovih potomaka, prije svega u odnosu prema Bizantskom Carstvu. Za njegova je života priznavana vrhovna vlast careva, što je povlačilo određene stvarne i simboličke obveze: srpski je vladar bio uvršten u bizantski hijerarhijski sustav te je smatran vrstom carskog namjesnika u provinciji.

Ipak, do Nemanjina se vremena odnos snaga iz temelja promijenio. Dok se srpska država proširila i ojačala, već oslabljeno Bizantsko Carstvo naglo je i nezadrživo propadalo. Najprije je potisnuto iz perifernih područja uz Savu i Dunav. Beograd i Braničevo još su 1198. bili pod carskom vlašću, da bi neke od sljedećih godina ušli u sastav obnovljene bugarske države (od 1185) i u sljedećim desetljećima postali jabukom razdora između Ugarske i Bugarske. Od predjela uz Savu sa Sirmijem sastavljeno je dinastičko područje, koje će se održati sve do početka 14. stoljeća, najprije kao miraz ugarske princeze Margarete (Marije), supruge cara Izaka II Angela, a poslije kao apanaža njezinih nasljednika.

U doba prvog Nemanjina nasljednika Bizant je bio doveden u situaciju da brani granice u Trakiji i Makedoniji, ali i to tek zakratko, jer je zbog unutarnjih sukoba i upletanja križara četvrtoga pohoda, predvođenih Venecijancima, Carstvo 1204. godine privremeno srušeno. Na njegovim su razvalinama stvorene države križara sa središtima u Carigradu, Solunu i na Peloponezu, a pod izdancima prethodne carske dinastije ili lokalnim moćnicima u Maloj Aziji i Epiru formirani su i samostalni teritoriji.

I sama razdirana snažnim unutarnjim sukobom, vrhunac bizantske krize i temeljitu promjenu političke karte Balkanskog poluotoka Srbija je pratila izdaleka. Carski zet i sebastokrator Stefan Nemanjić, slabljenjem Bizanta izgubio je jedan od stupova na kojima je počivala njegova vlast. Drugi je oslonac izgubio očevom smrću u veljači 1199. godine.

Najkasnije 1202. počeo je rat u kojemu je Vukan Nemanjić pokušao revidirati red nasljeđa, uspostavljen u bitno drugačijim uvjetima. Saveznika je dobio u Ugarskoj, dok je Stefan Nemanjić potporu potražio od onih koji su se suprotstavljali ugarskome kralju; bilo trenutno – kao bosanski ban Kulin, ili trajno – kao bugarski vladar Kalojan (1197–1207). Do 1202. godine Vukan je istisnuo s vlasti brata i zavladao čitavom državom. Postao je veliki župan, a ugarski je kralj tada uveo Srbiju u ugarsku kraljevsku titulu. Između ostalog, postao je i *rex Servie*, a poslije njega će to biti svi ugarski kraljevi do 1918. godine.

Zahvaljujući bugarskoj podršci, Stefan se vratio u Srbiju i nastavio borbu koja je zemlji donijela teška stradanja. Ratovanje je prestalo krajem 1204. ili početkom 1205. godine, a uvjete mira, prema svemu sudeći, određivao je Stefan Nemanjić. On je, naime, postao veliki župan i vladar države, dok je Vukan kao „veli knez“ ostao u svojoj nekadašnjoj oblasti Zeti. Obnovljeni mir i jedinstvo među braćom trebao je opet potvrditi Nemanja, ovaj put kao zaštitnik zemlje i nebeski zaštitnik svojih sinova. Braća su zamolila Savu da u Srbiju prenese očeve mošti⁶. Iz njih je u međuvremenu u Hilandaru poteklo *miro* (mirisno ulje), a to se smatralo znakom Božje milosti i posvećenja.

Nemanjine su mosti svečano dočekane i pokopane u prethodno pripremljen grob u Studenici. Budući da su se i tu pojavili znakovi svetosti, uspostavljen je kult svetoga Simeona Mirotočivog. Otada će on postati zaštitnik svojih potomaka, posrednik kod Krista i Majke Božje i zagovaratelj za čitav rod. *Žitija* potrebna za proslavljanje spomena studeničkog i hilendarskog ktitora i novog svetitelja, napisala su dva njegova sina, Sava i Stefan. Ta dva spisa (*Život svetog Simeona Nemanje* i *Žitije Simeona Nemanje*) početak su izvornog književnog stvaranja u Srba.

Tek uspostavom kulta u punoj je mjeri postao vidljiv prijelomni karakter Nemanjine vladavine. On je stavljen na početak „svetorodne dinastije“ ili „dinastije svetoga korijena“ u kojoj su se i poslije objavljivali novi svetitelji. Aureola svetosti koja je okruživala pojedine članove i dinastiju u cjelini, omogućila je da se u produžetku opće kršćanske tradicije postupno izgradi posebna srpska tradicija, da se povijest srpskog roda priključi općoj povijesti spasenja, koja je u Crkvi njegovana i prenošena u svim vremenima, pa i kada nije bilo ni dinastije, ni države. Sve do učenih povijesnih djela, nastalih u 18. stoljeću, srpska povijest započinjala je sa Stefanom Nemanjom.

Pomirba među sinovima i jačanje autoriteta dinastije omogućili su da stečevine Nemanjine

---

⁶ *mošti* – posmrtni ostaci svetaca, relikvije (op. pr)

vladavine ostanu sačuvane u burnim vremenima punim dramatičnih promjena. Potpuno sigurne i osigurane nisu bile ni tada. Već je sukob među braćom pokazao koliko velike opasnosti prijete od odvajanja i suprotstavljanja pojedinih dijelova države s jakim i živim regionalnim tradicijama. Još je veća opasnost prijetila od susjeda koji su se smjenjivali u pokušajima da svoju hegemoniju nametnu čitavom Balkanskom poluotoku.

Trijumf latinskih križara, koji su 1204. zagospodarili Carigradom, kratko je trajao. Suzbio ih je ratoborni bugarski car Kalojan, a poslije njegove pogibije pod Solunom (1207) i Bugarska je zapala u teškoće. To je otvorilo put Angelima, izdancima prethodne carske dinastije, koji su se iz Epira proširili daleko prema sjeveru i istoku pokušavajući ponovno uspostaviti Bizantsko Carstvo.

Nepouzdanost obiteljskih veza pokazala se u Humu, gdje je udovicu kneza Miroslava i sina Andriju pokušao istisnuti rođak Petar. Stefan Nemanjić bio je prisiljen ratovati kako bi svom rođaku, a Miroslavljevu nasljedniku osigurao samo dio kneževine – humsko primorje i Popovo polje.

Upadljive i s velikim posljedicama bile su promjene na jadranskoj strani proširene države, gdje su bila nekadašnja glavna bizantska uporišta Dubrovnik i Drač. Oba su grada sada došla pod vlast Venecije. Prestankom bizantske vlasti oslobođen je prostor za uzdizanje lokalnih glavara u Arbanu (Rabnu), kojemu su tada pripadali Gornji i Donji Pilot u ravninama sjeverno od Skadarskog jezera. S jednim utjecajnim arbanaškim rodом Nemanjići su uspostavili obiteljske veze. Stefanova kći udana je za panhipersebasta Dimitrija, sina Progonova, čija se snaga ogledala u ugovorima koje su s njime sklapali gradovi sve do Dubrovnika. Ozbiljni protivnik i Nemanjićima i arbanaškoj gospodi pojavio se u osobi Mihaela I Angela, gospodara Epira, koji je zaratio protiv Stefana i preoteo mu Skadar, ali je ubrzo potom umro (1214).

Najmoćniji susjed srpske države s kopna bila je Bugarska, u kojoj se protiv slabog cara Borila (1207–1218) odmetnuo velikaš Strez čije je sjedište bilo u gradu Prošek (Demir Kapija) na Vardaru. On je najprije pronašao utočište kod Stefana Nemanjića, a kada se učvrstio u Makedoniji, okrenuo se protiv njega. Nije uspjela ni misija kraljeva brata Save, a od većih je poteškoća srpskog vladara spasila Strezova pogibija (oko 1212).

Tijekom jednoga desetljeća Stefan Nemanjić bio je svjedokom golemih promjena. Nestalo je Carstva kojemu je zahvaljivao uspon i prekoredni dolazak na prijestolje. Okruženje se iz temelja promijenilo: umjesto jednog moćnog carstva, bio je suočen s nizom manjih gospodara, od kojih je svaki imao posebne interese i ambicije. Uspio je s njima izići na kraj i neokrnjenim sačuvati očevo nasljeđe. Gospodario je približno jednakim područjem kao što je bilo očevo, a pod svojom je vlašću držao rođake u Humu i Zeti.

U balkanskom svijetu bez Bizanta, Zapad je postao dominantan. U manjoj mjeri zastupali su ga pobjednički križari, gospodari prijestolnice. U većoj mjeri i trajnije Mletačka Republika, koja je postala „gospodar četvrtine i još polovice“ čitavog Romejskog carstva. Još potpunije ga je zastupalo papinstvo, čije su univerzalne pretenzije izgledale realizirane. U tako promijenjenom svijetu, nekadašnji štíćenik istočnih careva potražio je oslonac u trajnim snagama Zapada – u Veneciji i papinstvu.

SAMODRŽAVNO KRALJEVSTVO

Orijentacija prema Zapadu do izražaja je došla i u Stefanovom braku s Anom Dandolo, unukom mletačkoga dužda koji je organizirao pohode na Zadar (1202) i Carigrad (1204). U tome braku Stefan je imao dva sina: Uroša – budućeg kralja i Predislava (Savu) – budućeg arhiepiskopa, dok su mu iz prvog braka s Eudokijom ostali Radoslav i Vladislav. Neki srednjovjekovni autori su brak s Anom ocijenili kao ostvarenje druge velike ambicije, koju su otprije pokazivala oba Nemanjina sina.

Vukan je nosio kraljevsku titulu. Kao takav spomenut je u natpisu na crkvi svetoga Luke u Kotoru iz 1195. godine, zajedno s ocem koji je naveden samo kao veliki župan. Prema tituli, Vukan

je bio „kralj Duklje, Dalmacije, Travunije, Toplice i Hvosna“. Ipak, on je 1199. od pape Inocenta III tražio kraljevske znakove! Tom prigodom tražio je od papinskog legata za crkveni sabor u Baru palij (ogrtač, simbol nadbiskupskog položaja) za prelata u Baru. To mu je udovoljeno, ali mu nije ispunjen zahtjev u vezi s kraljevskim znakovima. Još prije sukoba među braćom, njegov je primjer slijedio i brat Stefan, također tražeći legate i krunu. Legat je već bio određen (1201–1202) kad je papa odustao zbog protivljenja ugarskoga kralja Emerika. Za svoje kratke vladavine nad čitavom državom, Vukan je nosio titulu velikog župana i od pape je opet tražio krunu. Ni taj pokušaj nije uspio iz istih razloga.

Ugarski su kraljevi, naime, srpske vladare smatrali svojim vazalima. Srbiju su u to doba unijeli u svoju titulu, a krunidbom od strane univerzalne vlasti kakvu je predstavljao papa, srpski bi vladari bili s njima izjednačeni. Svi su se sjećali primjera bugarskog vladara Kalojana, kojega je papinski legat 1204. godine okrunio za kralja, iako se on sam, nastavljajući tradicije nekadašnjih bugarskih careva, u zemlji titulirao kao car. I tu je bilo pozivanja na Simeona, Petra i Samuila. Bugarski je prelat istom prigodom posvećen za arhiepiskopa, ali se sam ipak nazivao patrijarhom, što su poslije prihvatili i Bizantinci.

Ono što nije uspjelo kod pape Inocenta III, uspjelo je kod njegova nasljednika Honorija III za vrijeme duge odsustnosti kralja Andrije II (1205–1235) zbog sudjelovanja u križarskom pohodu. Papinski je legat 1217. godine u Srbiju donio krunu i njome okrunio velikog župana za kralja. Nije poznato gdje je obred obavljen. Poznato je samo da je legat 1217. dolazio u Srbiju i okrunio velikoga župana.

Intervencija ugarskog kralja ovaj put je stigla sa zakašnjenjem (kralj se vratio tek krajem 1218), i to kao vojni pohod koji je (najvjerojatnije tek 1220) diplomatskom intervencijom na vrijeme uspio spriječiti kraljev brat Sava. Ugarski su kraljevi zadržali Srbiju u tituli, ali su srpske vladare i dalje smatrali vazalima te su nametali takav odnos kad god su za to imali snage.

U poveljama je Stefan sebe nazivao „prvim vjenčanim kraljem“, a „Prvovjenčanim“ su ga nazivali i svi potomci. Odnos prema tituli dukljanskih kraljeva, koju su nosili Vukan i njegovi prvi nasljednici, nije posve jasan. Sigurno je da su se Stefan i Sava u traženju krune pozivali na činjenicu da se Duklja, u kojoj se rodio njihov otac, „zove veliko kraljevstvo od početka“, a jednako je tako sigurno da u cijeloj državi tu titulu nisu priznavali. To se najbolje vidi iz činjenice da se Vukan, zavladao cijelom državom, nazvao velikim županom, a poslije (1209) velikim knezom.

Nova titula srpskog vladara bila je „vjenčani kralj i samodržac sve srpske zemlje i pomorske“. Iako je uzimanjem kraljevske titule izišao iz bizantskog hijerarhijskog sustava, ipak je preuzeo naziv „autokratora“, koji je bio dio bizantske carske titule, a mogao bi se prevesti kao *samodržac*. To je tada značilo da je neovisan i nije podčinjen nijednom drugom vladaru. Tek će u sljedećim stoljećima naziv „samodržac“ dobiti unutarjopolitičku dimenziju i izražavati apsolutističke pretenzije. Tijekom srednjeg vijeka on odražava odnose s vanjskim svijetom i u skladu je s učenjem da je svaka vlast dana neposredno od Boga, što se tvrdilo u hilendarskoj povelji (1198): „Premilostivi Bog utvrdi Grke carevima, Ugre kraljevima i svaki narod razdijeli, zakon dade i naravi uredi i gospodare nad njima po običaju i zakonu postavi svojom premudrošću“.

Posebno navođenje „srpske“ i „pomorske“ zemlje ili „raških“ i „pomorskih“ zemalja koje će se u vladarskoj titulaturi održati sve do uzdizanja Srbije na carstvo, sažima prethodni razvoj u kojemu su zemlje u unutrašnjosti i zemlje uz morsku obalu percipirane kao zasebne cjeline. Usporedno s tim oblikom titule, do vladavine kralja Vladislava I korištenje i širi oblik u kojemu su „pomorske“ zemlje Duklja, Travunija i Zahumlje, baš kao u doba cara Konstantina Porfirogeneta u 10. stoljeću.

S kraljevskom titulom i krunidbom, u Srbiju su dospjele i predodžbe o kruni, koja se ondje češće nazivala *vijencem* ili *svetim vijencem* (*sacra corona*), kao o simbolu vladarske vlasti neovisnom o trošnoj i prolaznoj osobi pojedinoga kralja. To je opet vodilo drugačijem shvaćanju države, isticanju njezinog općeg i javnog karaktera i njezine nedjeljivosti. Od vremena krunidbe „prvovjenčanog kralja“ državni teritorij više se ne dijeli na „česti“ (dijelove), kao u generaciji

Stefana Nemanje i njegove djece. Već za sinova Prvojenčanog potiskuju se samostalni potomci sporedne loze u Zeti i Humu.

AUTOKEFALNA ARHIEPISKOPIJA

Teritorij koji je zaokružio Stefan Nemanja, a kao cjelinu učvrstio, održao, a zatim jače povezo i kraljevskim rangom uzvisio njegov sin, u crkvenom pogledu nije bio homogen. Središnji dio područja koje je tijekom 11. i 12. stoljeća osvojio Bizant, pripadao je starim episkopijama Rasa, Lipljana i Prizrena, pri čemu je episkopija u Rasu u ohridskom crkvenom središtu smatrana „episkopijom Srbije“. Sve tri episkopije bile su u sastavu autokefalne Ohridske arhiepiskopije pod Carigradskom patrijaršijom. Područja u kojima 1018. godine nije obnovljena bizantska vlast, ostala su pod papinskom vlašću, tj. pod jurisdikcijom primorskih gradskih crkvenih središta. Područje Splita je do Nemanjina vremena suženo, pa su se za jurisdikciju nad „tri države“ (Srbija je tada u papinskim dokumentima izjednačavana s Bosnom) borili samo Dubrovnik i Bar.

Podvojenost se simbolički očitovala u Nemanjinoj osobi – rodonačelnika dinastije i budućeg svetitelja. Prema sinovim riječima, njega su u Ribnici (kod današnje Podgorice) krstili „latinski jereji“⁷. Mnogo kasnije, opet se krstio u Rasu. To svjedoči, kako o percepciji razlika, tako i o realnosti podjele; kao da je ponovnim krštenjem ispravljen neki nedostatak.

Između razlika koje su pratile konfesionalnu podvojenost, najvažnija se ticala odnosa prema slavenskom jeziku bogoslužja. U sferi papinske jurisdikcije su, zajedno sa svećenicima koji su služili na slavenskom jeziku, potiskivani i slavenska služba i literatura. Već je splitski sabor 927. godine zabranjivao zaređivanje svećenika koji ne znaju latinski, a to je stajalište postajalo sve strože što su sa Zapada više dopirali utjecaji velike crkvene reforme 11. stoljeća. S bogoslužnim jezikom išla je i uporaba pisma i obrednih tekstova. Glagoljica, osnovno pismo iz nasljeđa misije Konstantina i Metoda zabranjena je na području pod jurisdikcijom primorskih gradova i ograničena na uski pojas sjevernog jadranskog primorja i tamošnjih otoka.

Jerarsi⁸ Carigradske patrijaršije bili su pomirljiviji prema slavenskom jeziku, osobito na području Ohridske arhiepiskopije, u kojoj su se čuvale tradicije slavenske službe iz bugarskog razdoblja. Između učenih pripadnika grčke jerarhije i njihove slavenske pastve postojao je jaz zbog kojega su se osjećali kao da su u progonstvu. Ipak, slavenska se knjiga širila. U istočnim i središnjim dijelovima prenosila se ćirilicom i dobivala nove značajke u skladu s govornim jezikom sredine. O tome svjedoče *Miroslavljevo evanđelje* s kraja 12. stoljeća, *Vukanovo evanđelje* s početka 13. stoljeća i još neki raniji rukopisi. Pod bizantskom jurisdikcijom postojala je mreža parohija preko kojih se utjecalo na vjernike. U primorskim nadbiskupijama nije bilo analogne organizacije s latinskim svećenicima. Kršćanski crkveni život održavalo je domaće monaštvo, koje su papinski izaslanici početkom 13. stoljeća zatekli u zapuštenom stanju. Iako je biskup Bosne formalno bio podčinjen Dubrovniku (dolazio je na posvećenje i donosio darove nadbiskupu), ipak je stanje pastve bilo krajnje nezadovoljavajuće, kako u pogledu discipline, tako i u pogledu otpora prema krivovjerju. Oko 1230. godine papini su izaslanici otkrili da episkop ne zna formulu krštenja i da živi u istome selu s dualističkim hereticima.

Stanje crkve nije zadovoljavalo ni u obalnim gradovima niti njihovoj neposrednoj okolini. To je postalo vidljivo na lokalnom saboru, održanom 1199. godine u Baru pod Vukanovim patronatom, a u prisutnosti papinskog legata. Sabor se bavio pitanjima discipline među svećenstvom, odnosom prema svjetovnjacima, ali također pojedinačnim i konkretnim predmetima. Posebno se nastojalo na suzbijanju simonije, kupovanju crkvenih zvanja za novac, i uopće, na otklanjanju vrlo jakih svjetovnih utjecaja na crkvu.

Konfesionalna podijeljenost nazire se i među članovima dinastije. Vukan je nastupao kao „vjerni sin rimske crkve“, ali nakon što je postao vladar cijele države, papa je od njega i svih

⁷ jerej – svećenik u pravoslavnoj crkvi (op. pr)

⁸ jerarh – pravoslavni svećenik visokog ranga: vladika, episkop, arhijerej (op. pr)

podanika (1203) ipak tražio zakletvu, nastojeći ih učvrstiti u „pravoj vjeri“. I Stefan Nemanjić je u jednom obraćanju papi pisao: „Želimo da budemo nazvani vjernim sinom.“ Ali, to ga nije spriječilo da, zajedno s bratom, rješenje za crkvenu organizaciju svoje kraljevine potraži na suprotnoj strani.

Nakon pada Carigrada i golemog proširenja papinske jurisdikcije, dio grčkog svećenstva i arhijereja priznao je, pristajući na zakletvu vjernosti, vrhovnu vlast pape, a uz obećanje da mogu zadržati svoju vjeru, obrede i običaje. Nasljednici carigradskih patrijarha koji nisu prihvatili papino prvenstvo, povukli su se u neosvojena područja. Tako se dogodilo da je Nikeja u Maloj Aziji postala sjedište carigradskog patrijarha. Patrijarh je davao legitimitet samoprozglasenim carevima, koji su se borili za obnovu Bizantskog Carstva.

Na Istoku je Carstvo shvaćeno kao politička i crkvena zajednica u kojoj car i patrijarh u punoj slozi (simfonija) obnašaju dužnosti za koje su ovlašteni, a služilo je kao idealan uzorak za sve države i političke tvorevine. Bilo je prirodno da se državni okvir ispuni autokefalnom crkvom. Savin biografi učenik Domentijan, piše kako je Sava u obraćanju patrijarhu molio da arhiepiskop bude „samoosvećen u otačastvu njegovu kao što je ono Božjom pomoću samodržavno“.

Državno središte u Rasu nalazilo se u području Istočne crkve, kojoj su pripadali članovi dinastije, koji su bili pravoslavni monasi, što je moralo usmjeravati prema Istoku. Na takvo usmjerenje upućivali su i praktični razlozi. Dok je od pape tražena kraljevska kruna, za promjenu crkvenih prilika i njihovo usklađivanje s promijenjenim stanjem obraćalo se nasljednicima bizantskih careva i patrijarha u Nikeji.

Ta je misija bila povjerena kraljevu bratu, arhimandritu Savi, koji je u Nikeji carigradskog cara i patrijarha zamolio da nekoga od monaha iz njegove pratnje postave i posvete za arhiepiskopa. Car je molbu uslišio, ali je htio da arhiepiskop postane upravo Sava. Patrijarh i okupljeni episkopi rukopoložili⁹ su Savu. Tako je on postao prvi arhiepiskop „srpskih zemalja i pomorskih“. Sava je izmolio i povlasticu za svoju zemlju – da njegovi nasljednici ne moraju dolaziti u patrijarhovo sjedište na posvećenje, nego da ih bira i posvećuje domaći sabor. U tome je bila bit autokefalnosti. Za upravljanje crkvenim životom, pa i izbor arhijereja bio je mjerodavan crkveni sabor zemlje. To je podrazumijevalo da se širenje opće kršćanske poruke i načela prilagođava posebnim društvenim i kulturnim uvjetima. Rođena braća, jedan kao kralj na čelu države, drugi kao arhiepiskop na čelu autokefalne crkve, djelovala su kao uzor ideala „simfonije“.

Vraćajući se iz veoma važne misije preko Svete gore i Soluna, Sava je okupljao ljude i skupljao knjige. Osigurao je prevođenje posebne verzije zbornika crkvenih i svjetovnih propisa prijeko potrebnih za crkvenu administraciju i jurisdikciju: *Nomokanona* ili *Zakonupravila*, poslije nazvanog *Svetosavska Krmčija*. Ta je knjiga bila nužna onima koji upravljaju Crkvom. Iz Svete gore, koju je posjetio pri povratku, poveo je učenike kojima će povjeriti razne dužnosti u svojoj arhiepiskopiji, prije svega one koji će biti dostojni da budu episkopi. Sjedište nove arhiepiskopije smješteno je u manastir Žicu (pokraj današnjeg Kraljeva), koji je tih godina dao izgraditi Stefan Nemanjić.

Episkopijama zatečenima iz sklopa Ohridske arhiepiskopije Sava je dodao sedam novih. One su dobile sjedišta po manastirima i bile su uspostavljene zapadno od nekadašnjih ohridskih (Dabarska, Budimljanska i Moravička), odnosno između starih središta Rasa i Niša (Toplička) i Rasa i Prizrena (Hvostanska). Dvije su se nalazile u neposrednom zaleđu katoličkih gradova na obali mora. Prva po rangu Zetska, sa sjedištem na Prevlaci u Boki kotorskoj; druga Humska, sa sjedištem u Stonu. Katolička biskupija premjestila se iz Stona na Korčulu, a trebinjski katolički biskup povukao se u Dubrovnik, gdje je titularno ostao trebinjski biskup te kao dijecezu dobio otok Mrkan.

Granice pravoslavlja pomaknule su se sve do granica Bosne i zidina primorskih gradova, koji su i dalje, bez obzira na kraljevu vlast, ostali katolički i sjedišta katoličkih prelata. Proširenje pravoslavnog područja uslijed uspostave srpske autokefalne arhiepiskopije nije izazvalo reakcije

⁹ *Rukopologanje* je naziv koji označava čin zaređenja, tj. postavljanja i uvođenja ili promaknuća u crkveni čin u crkvama istočnoga obreda (op. pr).

katoličke strane, vjerojatno zato što je protjecalo u sjenci velikih pomicanja poslije 1204. godine, kada se papinska jurisdikcija proširila do Carigrada i Svete gore.

Međutim, reakcija Demetrija Homatijana, ohridskog arhiepiskopa od 1216. godine, kojemu su otrgnute tri dijeceze, bila je veoma oštra. On je Savino posvećenje za arhiepiskopa osuđivao kao nekanonski čin, zahtijevao je da se poštuju prava Ohridske crkve i Savi prijetio izopćenjem iz zajednice vjernika. Ogorčeni Homatijan je sumnjao u ispravnost Savina života. Njegovoj asketskoj mladosti, kada je „ostavio svoju zemlju, rodbinu i cijelo očinsko nasljeđe“, kada je otišao u Svetu goru i kada se „pročuo kao slavan među monasima“, suprotstavljao je kasnije razdoblje života, kada ga je „ljubav prema domovini zarobila i ugrabila iz Svete gore te se opet nastanio u Srbiji“. Domoljublje je pretvorilo „isposnika u vršitelja i upravitelja zemaljskih poslova i proizvelo ga za poslanika okolnim vladarima“. Svoj bijes je Homatijan pojačavao osobnim suparništvom prema patrijarhu i caru u Nikeji, jer je njegov gospodar bio Teodor I Angel, kojega je Homatijan poslije okrunio za cara. Nije poznato kakve je posljedice imao Homatijanov čin. Sigurno je da Sava nije odustao od rada na organizaciji autokefalne crkve, da u najstarije popise srpskih episkopija nisu uključene Lipljanska i Prizrenska te da su Nemanjići poslije 1220. bili u čvrstim vezama s epirskim Angelima. Stefanov nasljednik Radoslav bio je zet cara Teodora I i obraćao se Homatijanu za savjete u crkvenim pitanjima.

Savina žitija otkrivaju što se smatralo najvažnijim u reorganiziranoj crkvi. Arhiepiskop je sazvao sabor u Žici i održao propovijed protiv hereze, a zatim se prišlo sređivanju bračnih odnosa, prožimanju obiteljskog života kršćanskim normama i shvaćanjima. Diljem zemlje naknadno su vjenčani parovi koji su osnivali obitelji u skladu s običajima bez crkvenoga udjela. Podizane su „crkve mnoge male i velike“.

Arhiepiskop i njegovi jerarsi od tada su imali odgovornost za popunjavanje mreže crkvenih institucija i pripremu ljudi koji će njima upravljati. U mnogim je dijelovima države tek od osnutka Arhiepiskopije počinjao istinski kršćanski život. Otuda nisu neutemeljene pohvale pisaca žitija koje Nemanju i Savu veličaju jer su prosvetili¹⁰ zemlju.

Potreba za bogoslužnim knjigama potaknula je prevoditeljsku i prepisivačku djelatnost. Već ranije spontano nastala (prilagodбом posebnostima govornog jezika među Srbima), prihvaćena je i dalje normirana u sklopu Arhiepiskopije posebna redakcija (recenzija) crkvenoslavenskog jezika.

Kao što je kraljevstvo predstavljalo trajan okvir za ujednačavanje uređenja, pravnih običaja i pravnih ustanova za stvaranje i njegovanje posebnih tradicija, tako je Arhiepiskopija, još više, bila mjesto unutar kojega se provodilo kulturno ujednačavanje. Područje jurisdikcije istodobno je bilo područje na kojemu su vrijedile iste norme u pravopisu, gdje se na jednak način podučavalo svećenstvo i gdje su obredi postajali uniformni.

Bilo je prirodno da duž granica Arhiepiskopije nastanu značajne kulturne razlike prema susjedima. To se jasno vidi u odnosu prema primorskim gradovima, čiji su stanovnici ostali „Latini“ zbog bogoslužnog jezika i drugih razlika koje su s njime išle. U Latine nisu ubrajani samo Romani, starosjedioci u gradovima, nego i ljudi iz okoline koji bi, naselivši se u grad, primili katoličku vjeru. Latini su isto tako bili katolički susjedi, u to vrijeme Albanci, od kojih su ih odvajali i jezik i način života. Njihovi su svećenici nazivani „popovi latinski“.

Jurisdiksijska granica prema Bosni imala je dalekosežne posljedice. Ona se u doba Savinih reformi nalazila pod dubrovačkim nadbiskupom, iako je imala slavensku službu i monaštvo istočnoga tipa. U zemlji su već od kraja 12. stoljeća političke prilike bile burne, jer su stizale optužbe (jedna od Vukana Nemanjića) da se u njoj učvrstila hereza. Mislilo se na dualiste, koji su i tu (kao u Italiji i Dalmaciji) nazivani „patarenima“. Ban Kulin (1180–1204) branio se da su njegovi podanici pravovjerni i pozvao je papinskog legata. On je došao i od domaćih monaha ishodio obećanje da će se držati običaja i pravila Rimske crkve (1203). Time kriza nije završena: od 1221. godine optužbe su obnovljene, a slijedili su i iz Ugarske vođeni križarski pohodi protiv heretika.

---

¹⁰ Ovdje u značenju: izvesti na svjetlo vjere (op. pr).

Katolička biskupija u Bosni oduzeta je u Dubrovniku (1247) i povjerena nadbiskupiji Kaloče u južnoj Ugarskoj.

Biskupija utemeljena na slavenskoj službi ostala je u zemlji. Imala je oblik i naziv „Crkve bosanske“ i bila pod utjecajem dualista koji su se, u čitavoj Europi, jedino tu uspjeli održati. Srpska crkva je pripadnike Bosanske crkve smatrala „trikletim hereticima“, proklinjala ih je i radila na njihovu preobraćenju. Neki srpski vladari, kao kralj Dragutin, služili su se pritom potporom katoličkih misionara. Vjerska podvojenost pokazala se jačom od zajedničke plemenske tradicije. Dok su banovi 13. stoljeća, kao Matija Ninoslav, podanike nazivali Srbima, za bana Stjepana II (1314–1353) bili su Bošnjani, ali je isti vladar jezik povelja, koje je izdavao, nazivao srpskim, dok je vladar Srbije za njega bio „car raški“. Bosanska država i Bosanska crkva unutar svojih granica postavile su okvire integracije, pa su stanovnici zemlje prvenstveno postali Bošnjani.

Ono što se našlo unutar Srpske arhiepiskopije, njome je bilo višestruko povezano. Na prvome mjestu time što je, usprkos regionalnim posebnostima, uobličila cjelinu u sklopu koje su se prenosile jednake tradicije i isti tip pobožnosti, što je stvaralo uvjete za postupno stapanje raznorodnih dijelova. Na simboličkom planu, Arhiepiskopija je predstavljala sponu koja je vjernike držala na okupu. Poslije Simeona, kult je ubrzo poslije smrti (1236) dobio i njegov sin Sava, prvi arhiepiskop, a poslije i još neki pojedinci iz dinastije. Održavan obilježavanjem spomena u crkvenom kalendaru i slikanjem ktitorskih kompozicija u hramovima, taj kult je Srpskoj autokefalnoj crkvi davao posebno obilježje i poslije postao važnim čimbenikom u čuvanju kontinuiteta.

STABILNOST NA KUŠNJI

Srbija kao kraljevina i njezin „prvovjenčani“ vladar stekli su veći ugled među državama, ali ne i jamstvo sigurnosti u političkim uvjetima koji su se neprestano mijenjali. Približno u doba Stefanove krunidbe počeo je nagli uzlet epirskih gospodara iz obitelji Angela pod Teodorom I, koji je 1224. osvojio Solun i okrunio se za cara. Na velikom području od Jonskog do Egejskog mora i sa značajnom vojnom snagom, on je Carigradu bio bliži od suparnika u Maloj Aziji, koji su težili ostvariti isti cilj.

Teodor nije pokazivao ambicije prema Srbiji, s čijom je vladarskom obitelji bio rodbinski povezan. Radoslav, najstariji sin Stefana Nemanjića, bio je oženjen carevom kćeri Anom. Ta je veza to važnija što je Stefan nekoliko godina poslije krunidbe teško obolio i za zastupnika („namestnika“) imenovao Radoslava. On je djelovao kao očevo suvladar. Zajedno s ocem izdavao je povelje. Zet moćnog Teodora I Angela bio je vrsta štita i od opasnosti s drugih strana.

Ravnoteža se narušila 1230. kada je u sukobu s bugarskim carem Ivanom Asenom II (1218–1241) Teodor I poražen i oslijepljen. Najmoćniji na Balkanskom poluotoku tada je postao bugarski vladar, koji je zavladao područjem od Crnog do Jonskog mora. Radoslavov položaj bio je uzdrman, a 1233. dogodio se prevrat u kojemu su nezadovoljni velikaši svrgnuli Radoslava i na prijestolje doveli Vladislava, zeta bugarskog cara. Radoslav se sklonio u Dubrovnik, kojemu je izdao povelju, a zatim u Drač. Arhiepiskop Sava I blagoslovio je i tu promjenu te se ubrzo povukao s arhiepiskopskog trona na koji je saborom postavio svojega učenika Arsenija. Zatim je pošao na novo putovanje u Svetu Zemlju. Na povratku s toga hodočašća, boraveći u bugarskom Trnovu, Sava se razbolio i umro (1236). Prenesen je u zemlju nakon godinu dana i pokopan u Vladislavovoj zadužbini Mileševi. Prenošenje moštiju i ponovni pokop dalo je povoda da se uz kult svetoga Simeona ustanovi i kult svetoga Save.

Navala Tatara (Mongola) 1241–1242. godine izazvala je velike poremećaje na čitavom europskom jugoistoku. Ravna i pristupačna, Ugarska je poslije poraza kraljevske vojske opustošena u gotovo svim dijelovima. Sam kralj Bela IV spašavao se bježeći u Dalmaciju i na otoke. Od Tatara koji su prodrli do morske obale, stradala su i primorska mjesta u srpskoj državi. Posebno se spominju Kotor i manji gradovi u Zeti. Srbiju je pustošio odred koji se s mora vraćao prema sjeveru

(1242). Više je stradala Bugarska, izloženija i pristupačnija iz mongolske države Zlatne Horde, osnovane na obali Crnoga mora.

Iz razloga koji se ne daju niti naslutiti, u Srbiji su se ponovno sukobili sinovi Prvovjenčanog, pa je u prevratu zbačen Vladislav, a na prijestolje je doveden Uroš I (1243–1276). Prilike na Balkanu postale su to složenije, što nije bilo sile koja bi se nametala. Snage su postale ujednačene, a veće značenje dobivaju Grci iz Nikeje, koji su osvojili neka područja i učvrstili svoju vlast na europskom tlu.

Na položaj srpskog kralja sve je jače utjecala obnovljena Ugarska, koja je ojačala svoje položaje u Srbiji južno od Save i Dunava. Tamo su osnovane Mačvanska i Kučevsko-braničevska banovina kao pogranični obrambeni pojas. U Mačvu je kralj Bela IV (1235–1270) smjestio kćer Anu i iz Galicije prognanog zeta Rostislava Mihajlovića. Tako je stari dinastički teritorij dobio nove gospodare.

Kralj Uroš bio je traženi saveznik u međusobnim obračunima balkanske gospode. Napustivši nikejske Grke, u jednom je trenutku prišao epirskim Grcima i iskoristio mogućnost da za kratko vrijeme osvoji Skoplje. Inače se sve do Milutinovih osvajanja, granica nalazila kod Lipljana na jugu Kosova. Kada su 1261. godine Grci iz Nikeje uspjeli osvojiti Carigrad i obnoviti Bizantsko Carstvo, Uroš I se našao u položaju sličnom Nemanjinu – sa svojom je državom bio uklješten između dvaju moćnih susjeda. Ali, važna je razlika bila u tome što je imao mnogo više snage nego veliki župani 12. stoljeća.

Na temelju podataka iz oskudnih izvora može se zaključiti da je Uroš I nastojao ostvariti potpunu vlast nad čitavim državnim područjem, potisnuti i ukloniti tragove samostalnosti svojih rođaka, lokalnih gospodara te ih zamijeniti svojim namjesnicima. Na južnome krilu, u Zeti, gdje je do sredine 13. stoljeća Vukanov sin Đorđe i dalje nastupao s kraljevskom titulom, povod mu je dao stari sukob oko jurisdikcije nad južnim gradovima između Bara i Dubrovnika. Zaleđe je u međuvremenu dospjelo u sastav srpske arhiepiskopije, a Bosnu je papa podredio nadbiskupiji u Kaloči u Ugarskoj.

Dubrovački nadbiskupi toga doba pretendirali su i na jurisdikciju nad samim Barom, koji je po njima imao samo biskupiju. Na jednoj strani vodila se formalna parnica pred papom, a na drugoj su se neposredno sukobljavala dva grada, od kojih je svaki imao pomagače. Baru su pomagali srpski kralj Uroš i njegov brat, bivši kralj Vladislav, dok je Dubrovnik saveznike tražio i nalazio među bugarskim vladarima, humskim knezovima, a imao je i zaštitu Mletačke Republike, pod čijom se vlašću nalazio. Odnosi su bili toliko neprijateljski da je Uroš I tri puta napadao Dubrovnik, a Dubrovnik je u jednome trenutku sklopio savez s bugarskim carem Mihaelom Asenom, s namjerom da se srpski kralj zbaci s prijestolja (1253).

Ipak, nije bilo stvarnih promjena. Parnica pred papom otegnula se i prekinula, pa su spriječene ambicije dubrovačkih nadbiskupa. Bar tada nije dobio jurisdikciju nad katolicima u zaleđu. Nju je imala Kotorska biskupija, koja se još davno prije (u 11. stoljeću), upravo zbog sukoba Dubrovnika i Bara, sama stavila pod jurisdikciju nadbiskupa grada Barija u Italiji. Barski nadbiskup doista je postao *primas Servie* tek u drugoj polovici 15. stoljeća.

U toj dugoj borbi, Vukanov sin, a kraljev rođak Đorđe, stao je na stranu Dubrovnika i u ime grada Ulcinja prihvatio crkveno starješinstvo dubrovačkog nadbiskupa. Vjerojatno je pretrpio sankcije jer se ni on, ni njegovi potomci više ne javljaju u Zeti. Đorđev brat Stefan javlja se s titulom kneza u svojoj zadužbini, manastiru Morači, dok je treći Vukanov sin Dimitrije bio župan prije nego što se zamonašio.

Za vrijeme rata Uroša I s Dubrovnikom, 1254. godine, župan Radoslav, sin kneza Andrije, u Humu se predstavljao kao „kletvenik vjerni kralju ugarskom“ te se obvezao ratovati dok god je Dubrovnik u ratu. Poslije nema podataka o njegovoj vlasti nad Humom, koju je preuzeo kraljev *kaznac*. Budući da su pali na položaj lokalne vlastele bez znatnijeg utjecaja, Miroslavljevi potomci ostali su zemljoposjednici u Popovu polju.

Čvrsta kraljeva ruka osjetila se i u odnosu prema Crkvi. Na arhiepiskopsko prijestolje došao

je njegov brat, četvrti sin Prvovjenčanog, Sava II. Tako je ideal „simfonije“ opet izgledao ostvaren – jedan brat je bio na kraljevskom, drugi na arhiepiskopskom prijestolju.

Napokon, nastojanje da se državno područje održi u cjelini i ne vraća staroj praksi dijeljenja, prouzročilo je sukob sa starijim sinom Dragutinom, a s prijestolja je svrgnut kralj Uroš I. Na početku lanca događaja koji su prethodili prevratu bili su odnosi ugarskog i srpskog dvora. Iako je bio vazal ugarskoga kralja, Uroš I je prije 1268. godine napao Mačvu, kojom su upravljali unuci Bele IV. Slijedila je reakcija staroga kralja, pohod u kojemu je Uroš bio poražen i zarobljen. Odnosi su obnovljeni i trebali su biti učvršćeni brakom Uroševa starijeg sina Dragutina i Beline unuke Kataline (Katarine). Prema ugarskom obrascu, Dragutin je postao „mladi kralj“ – predodređeni prestolonasljednik. Pri sklapanju braka Uroš I se obvezao da će odvojiti dio zemlje te sinu prepustiti da njime samostalno vlada. Usprkos sinovim zahtjevima i pritiscima iz Ugarske, odgađao je i izbjegavao to učiniti. Zato je Dragutin uz pomoć ugarskoga kralja i kumanskih plaćenika ustao protiv oca. Pobijedio ga je u bitki pokraj Gacka i zbacio s vlasti (1276).

Nijedan od sinova Stefana Prvovjenčanog vladavinu nije završio na prirodan način, nego je bio nasilno smijenjen. Obiteljski sukobi zasigurno su bili česti zbog pojedinačnih ambicija, koje nisu uspjeli obuzdati ni osjećaj obiteljske solidarnosti, ni kršćanska moralna pouka. Za uspješan prevrat trebalo je imati pristaše i vojnu snagu, što podrazumijeva i aktivnu ulogu velikaša i dvorskih krugova. Sinovi Prvovjenčanog nisu bili iznimka. Braća su se sukobljavala i u očevoj i u djedovoj generaciji, a netrpeljivost se nastavila i među Uroševim nasljednicima.

DVA KRALJEVSTVA

Za razliku od svojega oca, koji je nastojao sve nadzirati, Dragutin je nakon preuzimanja vlasti majci izdvojio posebnu oblast sa središtem u Zeti i primorskim gradovima. Tako je nekadašnja država dukljanske dinastije najprije izdvojena kao zemlja kraljice Jelene (1276–1308), a poslije kao oblast prestolonasljednika „mladih kraljeva“. Dragutin je tijekom svoje kratke vladavine (1276–1282) uspio srediti odnose s Dubrovnikom te se, surađujući prije svega s Anžuvincima iz južne Italije (rođacima svoje majke), svrstati uz bizantske neprijatelje.

Tek se navršilo pet godina vladavine i Dragutin je pao s konja te slomio nogu (1282). Prema kazivanju njegova životopisca, sam je u tome vidio Božju kaznu zbog svojega postupka prema ocu. Osjetio je potrebu da se povuče s prijestolja, pa je zatražio da umjesto njega vlada brat Milutin (1282–1321). No, poslije se o tome drugačije izjašnjavao, tvrdeći da je prijestolje bratu prepustio privremeno, dok ne ozdravi. Posvetio se liječenju i dobio dio državnog teritorija na zapadu Srbije. Već 1284. zamijenio je svoju punicu, ugarsku kraljicu majku Elizabetu u Mačvi i susjednim oblastima, koje su ustupane ženama iz dinastije.

Milutin je naslijedio neprijateljstvo prema Bizantu. Ubrzo nakon preuzimanja vlasti krenuo je u veliki pohod i osvojio sjevernu Makedoniju sa Skopljem. Bizant je napao Tesanju (u prosincu 1282) i tijekom toga pohoda umro je car Mihael VIII Paleolog, obnovitelj Bizanta. Njegov nasljednik Andronik II poslao je plaćenike na Srbiju. No, oni nisu postigli znatniji uspjeh. Milutinu je 1283. pružena prilika da obnovi pohod i izbije na egejsku obalu kod grada Hristopola (Morunac, Kavala). Tada je trajno osvojio središnju Makedoniju, tako da se granica nalazila kod klisure i grada Prošeka. Granično područje prema Bizantu u Makedoniji i Albaniji otada će postati stalno poprište pograničnih sukoba. Prije 1294. srpski je kralj za kratko vrijeme postao čak gospodar Drača.

Milutinova pomoć bratu koji se na sjeveru sukobljavao s bugarskim velikašima Drmanom i Kudelinom, gospodarima Kučeva i Braničeva (današnja sjeveroistočna Srbija), imala je dalekosežne posljedice. Prelazeći Dunav, oni su uznemiravali Ugarsku. Nešto prije 1290. godine Dragutin i Milutin pobijedili su i protjerali Drmana te njegovu oblast pripojili Dragutinovoj. Reakcija Bugarske nije izostala: napala je i opustošila Srbiju sve do Hvosna. Tada je spaljeno sjedište Arhiepiskopije u Žici. Milutin je još jedanput prodro do Dunava, u bijeg natjeravši vidinskog kneza Šišmana, s kojim se zatim pomirio i orodio.

Tako se Dragutinova oblast proširila do Usore i Soli u sjevernoj Bosni, sve do Đerdapa. Dogodilo se to u posljednjem desetljeću 13. stoljeća, kada je Ugarska Kraljevina zbog unutrašnjih borbi bila dezintegrirana i raspala se na teritorije „oligarha“, osamostaljenih gospodara prostranih područja. Stjecajem okolnosti, i bivši kralj Dragutin postao je jedan od njih s teritorijem na južnoj periferiji Kraljevine.

Oblasti uz Savu i Dunav tada su tješnje povezane s područjem na jugu i naseljavane migracijskim strujama koje su dolazile s juga. Duga ugarska vlast na tome prostoru nije utjecala na sastav stanovništva, niti je ostavila traga u toponomastici. Poslije potiskivanja Bizanta, grad Sirmij izgubio je prijašnje značenje. Njegovo ime se, kao *Srijem*, već prenijelo na cijelo nekadašnje područje sirmijske episkopije sjeverno i južno od Save, a ulogu Sirmija preuzela je Mačva, utvrda na Savi i gradsko naselje čiji položaj nije poznat.

Zajedno uzeti, Dragutinov teritorij pokraj Save i Dunava i Milutinove stečevine u Makedoniji, udvostručili su nekadašnju Nemanjinu državu i stvorili uvjete da se težište pomakne prema istoku, tako da je obuhvatilo magistralne smjerove prema jugu preko Kosova i Makedonije i uključilo dio vojnog puta od Beograda do Carigrada. Isprva je bilo izrazitije pomicanje centra prema jugu, koje je simbolično označilo premještanje srpskih arhiepiskopa iz Žice u Peć. Izgubivši ulogu državnog središta, Ras je zaboravljen, a vladari se vezuju za kompleks dvorova (Pauni, Svrčin, Nerodimlja, Stimlja) oko jezera na Kosovu (okolica današnjeg Uroševca), Prizrena i Skoplja. Tada su bili stvoreni uvjeti da se težište pomakne prema Podunavlju, gdje će biti središte buduće despotske države. Tek tada, na prijelazu iz 13. u 14. stoljeće, stvoreni su uvjeti za konstituiranje Srbije kakvu poznaju kasnija razdoblja.

Mnogo prije nego što će se osjetiti povoljne posljedice za ujedinjavanje tih zemalja, pokazale su se posljedice podvajanja zbog paralelnog djelovanja dvojice vladara koji su, doduše, bili rođena braća. Kada je Milutin 1299. sklapao mir s Bizantom i ugovorio brak s petogodišnjom carevom kćeri Simonidom, sukob se već naslućivao. Neposredni uzrok zahlađenja u odnosima braće nije poznat. U pozadini je vjerojatno bio stari bizantski uvjet (postavljan pri sklapanju dinastičkih brakova) – da potomstvo bizantske princeze mora imati prednost u nasljeđivanju.

Kada je završeno dugo pogranično ratovanje s Bizantom, počeo je unutarnji rat koji je trajao puno desetljeće (1301–1311) i tijekom kojeg su oba vladara zapadala u poteškoće. Dragutin se našao između dviju vatri. Ratujući s bratom na jugu, na sjeveru se sukobio s novim ugarskim kraljem Karlom Robertom (1309–1342), nakon što je svojega sina Vladislava kandidirao za ugarsko prijestolje. Nije uspio ni na jednoj ni na drugoj strani, ali je očuvao svoj teritorij. Iako su ga pristaše napustili, Milutin je uspio iznuditi mir zato što je imao plaćenike i nadmoćnije oružje.

Iz razdoblja rata ostalo je zanimljivo svjedočanstvo jednog francuskoga fratra koji je (1308) zatekao dva vladara. Dragutina je smatrao kraljem Srbije, a Milutina kraljem Raške. On je slušao kako Dragutin tvrdi da je prijestolje privremeno prepustio bratu dok ne ozdravi, a da ga ovaj nije vratio „do današnjeg dana“. Mirom iz 1311. godine sačuvani su raniji odnosi. Svaki je zadržao svoj teritorij, a pitanje nasljeđa, svakako najteže – ostalo je neriješeno.

PRIVREDNI USPON

Među područjima koja su ušla u sastav država dvojice kraljeva, iz kojih će se razviti novovjekovna Srbija, postojale su velike razlike. Posljednja osvojena područja u Makedoniji koja su najdulje bila pod bizantskom vlašću bila su bolje naseljena, privredno razvijenija i urbaniziranija. I u sjevernim dijelovima pod bizantskom vlašću oživjeli su antički gradovi (Sirmij, Beograd, Braničevo). U vrijeme mira u njima su se susretali bizantski i ugarski trgovci. Ipak, oni su ostali u perifernim, pograničnim predjelima, neprivlačnima za naseljavanje, koje Bizantinci namjerno nisu uredili kako bi bili teško prohodni. Kada su u 12. stoljeću križari prolazili dolinom Velike Morave, danima su išli kroz mračnu „bugarsku šumu“. Do 15. stoljeća, krajolik se posve promijenio. Prolazeći istim putem 1433. godine, francuski vitez Bertrandon de la Broquière zapažao je „mnoge

velike šume, bregove i doline. A u tim dolinama postoji veliko mnoštvo sela i dobrih namirnica, a osobito dobrog vina“.

Promjena se svakako dogodila u 13. i 14. stoljeću, kada su razdoblja mira i stalna povezanost s područjima na jugu omogućili priljev doseljenika. Za svoje vladavine, Bizantinci su u sjeveroistočnu Srbiju naselili skupinu Armena, a tijekom tatarske navale 1241–1242, ondje su dospjeli Kumani. Poslije se popunila kolonizacijskim strujama iz susjednih srpskih i bugarskih područja koje su, osim Slavena, uključivale i Vlahe. Podaci o naseljima iz manastirskih povelja napisanih u posljednjoj četvrtini 14. stoljeća svjedoče o gustoj mreži naselja čija se područja međusobno dodiruju, što je znak dobre naseljenosti.

Povećanje broja stanovnika, što je bio preduvjet unutrašnje kolonizacije i pojave neagrarnih naselja, nije bilo uvjetovano samo povećanjem obradivih površina, nego i napretkom u agrarnoj tehnici. On se i ovdje očituje u usavršenom alatu za oranje (plug s crtalom, lemešom i kotačima) i u primjeni plodoređa (tzv. tropoljni sustav) s jesenskim i jarim usjevima i trećinom zemljišta na ugaru. Najviše su se uzgajale žitarice: pšenica, zob, ječam, raž (neke na istoj parceli i u isto vrijeme – kao pšenica i ječam ili pšenica i raž), zatim proso, mahunarke: bob, slanutak, leća, grah (drugačiji od današnjeg i srodan bobu) i neke vrste industrijskih biljaka (hmelj, lan i konoplja). Vinovu lozu Srbi su prihvatili tek na Balkanu i tu se širila tijekom čitavog srednjeg vijeka, dospijevajući čak u predjele u kojima uvjeti za njezin uzgoj nisu bili povoljni.

Donekle su poznata dva tipa organizacije poljoprivredne proizvodnje. Jedna je bila proizvodnja na velikim manastirskim posjedima, o kojoj se zna iz vladarskih povelja; druga na malim imanjima u gradskim distriktima krševitog primorja, oskudnog u obradivom zemljištu, poznata iz gradske arhivske građe. Manastirski je posjed po želji ktitora imao sve što je bilo potrebno: njive, vinograde, ispaše, sjenokoše, vodu, mlinove, lovišta, ribolovišta. Pazilo se na to da jedan kompleks imanja bude u neposrednoj blizini manastira, kako bi u njemu mogli služiti zavisni ljudi, a i na to da bude u blizini zemljoradnika, ribara, stočara, pčelara i zanatlija. Kao primjer može poslužiti imanje manastira Dečana. Ono se u doba osnutka (1330) sastojalo od 2166 kuća zemljoradnika i 266 kuća stočara. Dušanov zakonik (1349) propisivao je da se na 1000 kuća uzdržava 50 monaha.

Dok su velika manastirska imanja (u suvremenom nazivlju vlastelinstva) počivala na radnim i naturalnim obvezama (*rabote* i *podanci*) ljudi darovanih zajedno sa zemljom (ili naseljenih na njoj), mala imanja građana u primorju obrađivana su na temelju ugovora koji su nametali obveze objema stranama. Osim ustupljenog zemljišta, gospodar je morao dati kuću, vrt i dio sjemena, a seljak se – *posadnik* – obvezivao davati dio ljetine, darove tijekom godine i obavljati neke poslove za gospodara.

Osnovna i svakako najteža rabota bilo je oranje. Odmjeravana je površinom zemlje koju pojedini ovisni zemljoradnik (*meropah*, *sokalnik*) treba obraditi, a od sredine 14. stoljeća odmjeravan je i danima oranja, i to po dva dana u tjednu. Manje rabote bile su različite. Negdje su bile povezane sa zanimanjem pojedine obitelji ili čitavoga sela. Neke su padale na pojedine kuće, neke na svakoga „tko može kosu držati“. Neke su bile opće, primjerice sudjelovanje u lovu na zečeve, od čega su bili izuzeti samo popovi.

Među naturalnim daćama, najčešća je bila *desetina* (ovaca, svinja, pčela, žita i vina). Za zemlju ustupljenu na obradu plaćala se četvrtina prinosa. I davanja su, kao i rabote, ovisila o specijaliziranosti sela ili kategorije stanovnikâ (sokalnici, zanatlije).

U srpskoj je privredi važno mjesto zauzimalo stočarstvo, čiji su proizvodi (suho meso, sir, koža, grube vunene tkanine izrađivane u domaćinstvima, npr. rasa, skjovina, klašnje, pust) prvi postali sredstvo razmjene i uključivanja u međunarodnu trgovinu. Stočari su bili potomci balkanskih starosjedilaca (Vlasi i Arbanasi), koji su ovce i konje u proljeće istjerivali na planinske pašnjake i ondje boravili do jeseni, kada bi se vraćali u zaklonjena naselja u dolinama – zimovnike. U potrazi za pogodnim pašnjacima, stočari su se raširili po teritoriju u susjedstvu zemljoradničkih župa. Pojedine zajednice (katun, fis, pleme) imale su svoja naselja i stalna mjesta za ispašu na planinama.

Glavna daća stočara bio je *desetina*, a rabota (tlaka) prijevoz, u starome nazivlju *ponos*. Kada bi bili darovani nekome vlastelinstvu, Vlasi su imali obvezu uzgajati gospodareve konje.

Osim spomenutih stočarskih proizvoda, razmjenjivali su se med, vosak i krzna, dok se kao uvozni proizvodi spominju: sol, tkanine, vino, začini i obrtnički proizvodi koje su donosili primorski trgovci. U sadržaju razmjene pa i općem razvoju privrede, velika promjena nastala je sredinom 13. stoljeća, kada su, ubrzo poslije tatarske navale, u zemlju dospjeli njemački rudari Sasi, vjerojatno doseljeni iz Ugarske. Oni su svojom posebnom tehnikom pokrenuli proizvodnju srebra, bakra i olova. U nekim rudnicima pojavit će se srebro pomiješano sa zlatom (*glamsko srebro*). Na taj su način proširili tradicionalnu metalurgiju dobivanja i obrade željeza, naslijeđenu iz slavenske materijalne kulture. Najprije se pojavljuju u Brskovu (kod Mojkovca na Tari). Zatim otvaraju još neke rudnike, tako da se krajem 13. stoljeća u izvorima govori o pet, zatim o sedam rudnika, da bi se do sredine 14. stoljeća priključio niz novih, raspoređenih u nekoliko bazena. Dulji rad i veću proizvodnju imaju: Rudnik (istoimeni gradić u Šumadiji), Trepča (pokraj Kosovske Mitrovice), Janjevo (u blizini Prištine) i Novo Brdo (između Prištine i Gnjilana), koje će se razviti i neko vrijeme biti najveći balkanski rudnik.

Kao radnu snagu i neophodne opskrbljivače, Sasi su u proizvodnju morali uključiti domaće stanovništvo. S vremenom se njemačka jezgra rastvorila u srpskoj masi kojom je bila okružena. Sve do duboko u tursko doba, preneseno na sve rudare i pripadnike rudarskih općina ostalo je sasko ime. Sasi nisu u Srbiju prenijeli samo posebno rudarsko pravo i stručno sudstvo na visokom stupnju, nego i oblike autonomnog uređenja naselja. Njihove naseobine postajale su katoličke oaze koje su se povećavale priljevom dalmatinskih trgovaca. Usred pravoslavne zemlje postojale su katoličke župne crkve, čak po dvije ili tri u pojedinim rudarskim mjestima. U nasljeđe su ostavili njemačko nazivlje i rudarsko pravo koje se očuvalo u kasnijim srpskim i turskim zakonicima.

Rudarstvo je potaknulo i niz inovacija u privrednom životu. Vladar je dobio nov, značajan izvor prihoda od daća na rudu (*urbura*, 10%) i kovine (10%), što se od vremena Uroša I dodatno povećalo otvaranjem kovnica i kovanjem srebrnog novca (*dinar*; *groš*). Rudarstvo je donosilo prihod stanovništvu u okolici, iz koje se nabavljalo sve što je bilo potrebno za radove. Također je donosilo zaradu ljudima koji su sudjelovali u radovima te dobit trgovcima koje su rudarski proizvodi trajno privlačili, a razmjena ih je prisiljavala da donose robu približno jednake vrijednosti. U područjima rudarskih radova nastajale su krčevine i oslobađalo se tlo za obradu. U okruženju privrede utemeljene na zapovijedanju i običajima, formirali su se otočići novčane privrede i tržišnih odnosa.

Otvaranje rudnika i proizvodnju srebra pratilo je kovanje srebrnog novca. U razdoblju kada je Bizantsko Carstvo bilo u punoj snazi, nitko se od ovisnih vladara (pa ni najljući suparnici kakav je bio bugarski car Simeon) nije usuđivao kovati novac. Tek je privremeni slom Bizanta 1204. srušio carski monopol kovanja novca. Srpske perpere (*yperperi Sclavoniae*) spominju se već 1214, ali nisu prepoznate među očuvanim primjercima novca. Radoslav je kao kralj kovao bakreni novac koji je izgledom oponašao novac epirskih Angela kovan u Solunu.

Kontinuirano kovanje srebrnog novca počelo je za vladavine Uroša I i trajalo sve do pada srpske države. Uroš I se u svemu ugledao na mletačke srebrne groše; kako težinom (barem u početku), tako i prikazom kralja i svetoga Stefana na mjestu gdje su na venecijanskom novcu bili prikazani dužd i sveti Marko. Srpski kralj uključio se u sustav koji se tada ustaljivao. U njemu su napuštane jedinice iz naslijeđenog karolinškog sustava, sitne i ograničene na lokalno tržište, a dominantne su postajale krupnije jedinice (*denarii grossi*) koje su bile u najširoj uporabi, dok su se zlatnici, kovani u talijanskim gradovima (Venecija, Firenca, Genova), koristili u velikoj trgovini i pri povezivanju udaljenih tržišta.

Nazivi novca u Srbiju su stigli dijelom sa Zapada (*dinar*; *groš*), a dijelom s Istoka (*perpera*, od grčkog *iperpiron*, atributa zlatnika). Perpera nije bilo u optjecaju, jer su to bile obračunske jedinice od 12 dinara. Poslije je došao i naziv *aspra*, raširen u bizantskom krugu od vremena kada je prestalo kovanje zlatnog novca. Bio je utvrđen odnos groša prema bakrenim ili sitnim novčićima (obično ih

je išlo 30 ili 24 u jedan groš), kao i odnos groša prema zlatnicima. Od početka kovanja pa sve do druge polovice 14. stoljeća, u jedan su zlatnik (*dukat, cekin*) išla 24 dinara. Poslije se taj tečaj promijenio, ne toliko zbog odnosa među plemenitim metalima (koji je ostao približno 1 : 10), koliko zato što su se smanjili težina i sadržaj srebra u dinarima. O cirkulaciji srpskih dinara svjedoče nalazi u ostavama, pronađenim ne samo u susjednim zemljama (Mađarska, Rumunjska, Bugarska), nego i udaljenim mjestima kao što su Verona u Italiji ili Delfi u Grčkoj.

Stvaranjem naselja na mjestima proizvodnje i privlačenjem trgovaca (kojih je u Srbiju dolazilo mnogo više nego prije, ondje su boravili i uključivali se u poduzetničku djelatnost), rudarstvo je dalo poticaj urbanizaciji. Otvaranje tržišta plemenitih metala neposredno je povećalo razlike među primorskim gradovima. U 12. stoljeću većinom su bili hvaljeni zbog vrijednih trgovaca i zanatlija, a episkopski položaj gotovo svih svjedočio je o ujednačenosti. Krajem 13. stoljeća i poslije, važnost su sačuvali samo primorski gradovi koji su brojem sposobnih ljudi i kapitalom mogli iskoristiti prigodu koju je pružilo otvaranje rudnika u Srbiji i Bosni.

Bili su to Kotor i Dubrovnik, svaki s određenim prednostima. Kotor, jer je bio grad srpskoga kralja, a Dubrovnik, jer je bio pod vrhovnom vlašću Venecije, a istodobno su mu srpski vladari jamčili nepovredivost granica te slobodu kretanja i poslovanja u njihovoj državi. Ugovori koji su obnavljani i potvrđivani više od dva i pol stoljeća, osiguravali su mehanizme rješavanja sporova, kako na granici, tako i trgovima i rudnicima. Pojačana trgovačka aktivnost u zaleđu odražavala se također na odnose među obalnim gradovima. Istaknutiji ljudi iz malih odlaze u veće i razvijenije gradove. Obitelji iz Dubrovnika i Kotora se povezuju. U Dubrovniku nastaje određen broj obitelji kao izdanak kotorskoga građanstva.

Promjene u privredi već krajem 13. stoljeća odražavaju se u povećanoj vojnoj snazi kralja Milutina; njegovoj iznadprosječnoj graditeljskoj djelatnosti te sposobnosti da u svojoj službi drži plaćenike.

DINASTIČKI IDEAL I STVARNOST

Srpska vladarska obitelj hvalila se svojim „svetim korijenom“, rodonačelnicima svetim Simeonom i svetim Savom, čime se isticala važnost rodbinskih veza i na njima utemeljene solidarnosti. Likovno je dinastički ideal predstavljan u kompoziciji „loze Nemanjića“, slikanoj u hramovima s jasnom namjerom da se popularizira rodoslovlje, opravdaju pomicanja u nasljednom redu i dokaže legitimnost onih koji su dali izraditi kompoziciju.

Dinastija je isticala pobožnost pomaganjem i zaštitom Crkve, osobito izgradnjom zadužbina. Primjer je dao Stefan Nemanja podizanjem Studenice, koja je mogla biti grobna crkva svih potomaka. Nju je u nasljeđe ostavio sinu Stefanu i njegovom potomstvu. Ali, već od Vladislava, drugog sina Prvovjenčanog, koji je kao princ dao izgraditi Mileševu kao svoju posebnu zadužbinu, počinje dug niz individualnih zadužbina. Kao kralj, Vladislav je poslije Mileševu uzdignuo na drugo mjesto, odmah iza Nemanjine zadužbine. Od toga vremena, svaki od članova dinastije sebi u spomen podiže manastir. Uroš I izgradio je Sopoćane – s iznimnim slikarstvom; žena Jelena dala je podignuti Gradac – s jakim primjesama gotike. Njihov stariji sin Dragutin dograđuje Nemanjine Đurđeve Stupove, a kao bivši kralj završava Arilje. Mlađi sin Milutin je, osim Banjske – grobne crkve, i Gračanice – episkopskoga sjedišta, podignuo ili pomagao podignuti niz crkava. U povijesnim tekstovima s kraja srednjega vijeka njemu se pripisuje izgradnja 40 crkava. Nisu zaostajali ni potomci Nemanjine braće. Osobito su bili aktivni Vukanovi sinovi. Stefan gradi Moraču, a Dimitrije Davidovicu na Limu.

Osnovna namjena zadužbina bila je čuvati grob osnivača te stalno održavati spomen i molitve manastirskog bratstva za njegovu dušu. Osim te privatne funkcije, vezane za ktitora i njegovu obitelj, zadužbine su stjecajem okolnosti dobile i širu zadaću. Proširilo se monaštvo, razvila su se prepisivačka središta, pomagalo se odgajati monaški podmladak i zadužbine su svoj utjecaj širile na okolinu.

Kao spomenici, vladarske zadužbine Nemanjića nastavljaju tradicije „raške škole“. Crkvene građevine imaju pravokutnu osnovu i kupolu prema uzoru na romaničke crkve iz Primorja. Uzori iz Primorja i Italije primijenjeni su i na kamenu plastiku, kojom su ukrašena vrata i prozori hramova. Od Milutinovih osvajanja u Makedoniji i uključivanja naselja s bizantskim crkvama u srpsku državu, sve više se nameće kvadratna osnova s upisanim križem i više manjih kupola pokraj glavne. U tehnici zidanja naizmjenice se smjenjuju redovi kamenih blokova i redovi opeka, dok je kamena plastika rijetko zastupljena. Taj niz arhitektonskih spomenika raspoređen je južno od najstarijih raških spomenika i nosi obilježja srpsko-bizantskog stila (Bogorodica Ljeviška u Prizrenu, Staro Nagoričino, Gračanica i dr).

Što se dinastija više produljivala dolaskom novih generacija, to je očitiji bio nesklad između ideala rođačke ljubavi, kršćanskog milosrđa i onoga što se u stvarnome životu događalo među braćom, očevima i sinovima. S braćom se sukobljavao već Nemanja. Međusobno su ratovali i Stefan i Vukan, Stefanovi sinovi nasilno su se smjenjivali na prijestolju, a Dragutin i Milutin su jedan protiv drugoga vodili višegodišnji rat, boreći se oko nasljednog reda u dinastiji, tj. oko toga čije će potomstvo produljiti vladajuću granu.

Stabilnosti dinastije nisu mogla pridonijeti ni četiri Milutinova braka, od kojih su neki morali biti proglašeni ništavnima, s posljedicama za potomstvo. Sa svojom punicom, caricom Irenom Paleologinom, Milutin je ulazio u kombinacije da ga naslijedi neki od njezinih sinova, Simonidine braće. Dvojica su čak dolazila u Srbiju, ali im se zemlja nije svidjela. Ti su planovi prouzročili sukob između Milutina i sina Stefana Uroša III (poslije prozvanog Dečanski), koji je od 1308. umjesto kraljice Jelene upravljao Zetom i područjima koja su uz nju išla.

Slijedio je ustanak u kojemu je mladi Stefan bio poražen te prema očevoj naredbi oslijepljen i poslan u progonstvo u Carigrad. U jednom prijestolničkom manastiru, pod nadzorom i zaštitom cara Andronika II Paleologa, sa ženom i djecom proživio je sedam godina (1314–1321). Kao dijete ondje je živio i Dušan, koji je upoznao Bizant i način života u prijestolnici. Pred kraj života, na nagovor Svetogoraca i tadašnjeg arhiepiskopa, Milutin je dopustio sinu da se vrati i za uzdržavanje mu dao župu Budimlje (danas Berane s okolicom).

U međuvremenu, Milutin je za nasljednika odredio Konstantina, slabo poznatog sina iz jednoga od svojih brakova. Kako je 1316. godine umro Dragutin, uz suglasnost ugarskoga kralja, naslijedio ga je sin Vladislav II. Njega je Milutin ubrzo zatvorio, čime je izazvao sukob s ugarskim kraljem, koji je Dragutinove zemlje smatrao dijelom svoje kraljevine. Milutin je vodio ratove, pomagao odmetnike ugarskog kralja i izgubio dio Dragutinova područja (1317–1320). Potkraj duge vladavine teško je obolio te izgubio moć govora. Borbe za prijestolje počele su odmah nakon njegove smrti (29. listopada 1321).

Vladislav se oslobodio i obnovio vlast u nekadašnjoj Dragutinovoj zemlji, ali mu se od 1325. godine gubi svaki trag. Oko Milutinova nasljeđa sukobila su se polubraća Konstantin i Stefan Uroš, kojemu je vlastela masovno pristupala nakon što se pokazalo da nije slijep. Tako se dogodilo da je oslijepljenje, kojim je trebao biti onesposobljen za vladavinu, Stefanu pomoglo da dođe na prijestolje. Konstantin je bio poražen i ubijen, a Stefan Uroš se početkom 1322. okrunio zajedno sa sinom Dušanom, koji je tada postao „mladi kralj“.

Unutarnje borbe bile su prigoda za nered i pljačke te odmetanje periferijske vlastele. To je imalo teške posljedice na zapadu, u Humu. Tamo su braća Branivojevići, sinovi lokalnog velikaša, samovoljno počeli voditi politiku u odnosima s Venecijom, susjednim hrvatskim velikašima, bosanskim banom i Dubrovnikom. Nakon što su se otvoreno sukobili s Bosnom i Dubrovnikom, a bili nepokorni srpskom kralju, Branivojevići su poraženi i iskorijenjeni (do 1326), ali je njihovim područjem – dolina Neretve i primorje prema Stonu, zavladao bosanski ban i sljedećih desetljeća postalo je jabuka razdora u odnosima sa srpskom državom.

Na drugoj strani, Stefan Uroš III nastavio je očevu politiku približavanja Bizantu. Ostavši udovac, 1322. godine oženio se mladom carskom rođakinjom Marijom Paleologinom i u braku s njom imao djecu. To je vjerojatno otvorilo pitanje nasljeđa i ugrozilo Dušana, već odraslog sina iz

prvoga braka. Stefan je uvučen u unutarnje bizantske sukobe, u kojima je pomagao cara Andronika II u sukobu s unukom, Andronikom III. Kada je stari car svrgnut s vlasti (1328), srpski je kralj ostao u svađi s njegovim unukom, koji se protiv srpskog kralja udružio s bugarskim carem Mihaelom Šišmanom. Taj je savez doveo do opasnog zajedničkog napada na Srbiju – bizantskog cara s juga, a bugarskog s istoka. Stefan Uroš III pošao je u susret bugarskoj vojsci. Sukobivši se s njom, pobijedio je kod Velbužda (Ćustendil) 28. srpnja 1330. godine. U toj se bitki istaknuo i mladi kralj Dušan.

Nakon srpske pobjede, kralj je na vlast u Bugarskoj doveo svoju sestru, udovu poginulog cara, i njezinog sina Ivana Stefana, koji će kratko vrijeme biti car. Već na vijest o ishodu bitke, Andronik III je odustao od svojega pohoda. Tako su otklonjene vanjske opasnosti, ali su ubrzo iskrsnule unutrašnje. Sukobili su se stari i mladi kralj. Otac i sin bili su u otvorenoj borbi od siječnja do travnja 1331. godine. U pregovorima za pomirbu posredovali su Dubrovčani. Teško postignut mir trajao je kratko jer velikaši iz okruženja „mladoga kralja“ nisu prestajali poticati Dušana da se pobuni protiv oca. U međuvremenu se i u Bugarskoj dogodio prevrat. Već u kolovozu 1331. Dušan je krenuo iz Zete, opkolio i zarobio oca te ga zatvorio u tvrđavu Zvečan, gdje je on poslije nekoliko mjeseci (11. studenoga 1331) umro pod nerazjašnjenim okolnostima.

Došavši na vlast, Dušan se sukobio s velikašima. Odmetnike je imao u Zeti i sjevernoj Albaniji. Morao je popustiti u sukobu oko Huma. Dubrovčanima je 1333. prodao Ston i njegov poluotok za 8000 perpera i godišnji danak od 500 perpera. Odnose s Bugarskom sredio je tako što se, mireći se s padom svojega rođaka, oženio sestrom novoga cara Ivana Aleksandra (1331–1371). Sve vrijeme svoje dinamične vladavine bio je u dobrim odnosima s Bugarskom.

Prvu mogućnost za osvajanja i miješanje u unutarnje bizantske borbe dao mu je Sirgijan Paleolog, nekad bliski suradnik, a zatim odmetnik od cara Andronika III. Sukobivši se s carem, Sirgijan je pobjegao među Albance i njihovim posredstvom stigao do Dušana, koji mu je pomagao i osvajao u Makedoniji, sve do zidina Soluna. Tu je Sirgijan mučki ubijen, a Dušan se zatim sastao i pomirio s Andronikom III, zadržavši samo prijašnja osvajanja i gradove Prilep, Ohrid i Strumicu. Od tada su odnosi s Bizantom bili dobri dok je bio živ Andronik III. Od njega je Dušan ubrzo potom dobio pomoćni odred za rat protiv ugarskoga kralja koji je napadao Srbiju početkom 1335. godine.

CARSTVO

Na zbližavanje srpskih vladajućih krugova s Bizantom utjecali su razni čimbenici: bračne veze među dinastijama (što je izrazito u vrijeme Milutina i njegova sina); uključivanje osvojenih područja s bizantskim ustanovama i zatečenim pravom; povećan promet i razmjena ljudi i robe. Napokon, i boravak talaca, pa i samih članova vladarske kuće u Bizantu – kako se dogodilo sa Stefanom Urošem III i njegovom obitelji. Približavanje na srpskoj strani kao posljedicu je imalo potpunije i bolje razumijevanje Bizanta i njegova tadašnjeg stanja – raskoraka između slavne prošlosti univerzalnih težnji i turobne stvarnosti u kojoj je nekad veliko carstvo postalo malom balkanskom državom. Od Milutina nadalje, srpski vladari su dosljedno pokazivali da poštuju vrhovnu vlast i viši rang bizantskih careva.

Praksa zajedničkog vladanja, naslijeđena iz rimskog doba, povezala se još prije, a osobito pod Paleolozima, s dinastijom. Na taj je način počinjala obiteljska vladavina. Uz „velikog cara“, koji se jedini nazivao „autokrator“ (samodržac), carsku titulu nosio bi i sin za kojega se računalo da će naslijediti oca. U jednom trenutku, oko 1312, uz Andronika II carevi su bili i njegov sin i unuk. Prema shvaćanjima bizantskih legitimista, carevi suvladari morali su se pokoravati vrhovnome caru. Ali, kao što se dokazalo u sukobu djeda i unuka – starog i mladog Andronika, ni taj sustav nije uvijek osiguravao mirni prijenos vlasti, osobito kada bi nasljednik bio maloljetan, što se dogodilo 1341, kada je iznenada umro Andronik III Paleolog.

Tada se Ivan Kantakuzen, prijatelj i bliski suradnik pokojnoga cara, nametao za regenta

mladom Ivanu V, a kada je bio odbijen od strane regentstva, odmetnuo se i sam proglasio carem (1341). Bez oslonca u prijestolnici i potpore plemstva i velikaša, on je u ljeto 1342. godine bio prisiljen obratiti se Dušanu i potražiti njegovo savezništvo. Poslije duljih pregovora sklopljen je službeni savez o podjeli bizantskih zemalja koje je trebalo osvojiti. Saveznici su zajedno ratovali kratko jer je već u proljeće 1343, dok su usporedno osvajali gradove po Makedoniji, došlo do razlaza i neprijateljstva.

Dušan je nastavio osvajanja u Makedoniji i Albaniji i približio se carigradskome dvoru, na kojemu je glavnu riječ vodila carica majka. Ugovoren je brak Dušanova nasljednika Uroša (koji je tada imao pet godina) i sestre mladoga cara Ivana V. Otada se Dušan počeo titulirati „časnik Grkom“, što je značilo sudionik (*particeps*) u Grčkom Carstvu. Krajem 1345, nakon što je osvojio Ser i postigao dogovor s predstavnicima Svete gore, kojim su se oni obvezali priznati ga za vladara i spominjati u liturgiji (ali poslije cara Romeja) i sam se proglasio carem.

Na proljeće sljedeće godine, na Uskrs (16. travnja 1346), obavljena je svečana krunidba na kojoj su, osim srpskih arhijereja i klera, sudjelovali bugarski patrijarh, ohridski arhiepiskop i predstavnici Svete gore. Sâm Dušan je tvrdio da ima blagoslov i „od arhijereja prijestolja grčkog i svega sabora“, ali se ne vidi na koga bi se to moglo odnositi. Promjenama nije okrnjena srpska kraljevina, jer je za kralja okrunio sina Uroša, a nije bila osporena ni legalnost mladoga cara u Carigradu. Nastalo je još jedno carstvo i zajedno s bugarskim (obnovljenim krajem 12. stoljeća), stalo uz bok Bizantskom Carstvu, koje je težilo obuhvatiti čitavu kršćansku ekumenu i trajati do kraja svijeta.

Srpski vladar postao je „car Srba i Grka“, a u grčkim se poveljama titulirao kao „car Srbije i Romanije“, a ne car Romeja – kao carevi u Carigradu. Međutim, stanje se ubrzo promijenilo. U bizantskom građanskom ratu Ivan Kantakuzen je napredovao i u veljači 1347. postao gospodar prijestolnice. Kao suvladar se nametnuo mladom Ivanu V Paleologu, kojega je oženio svojom kćeri. U politiku bizantskoga dvora unio je svoje neprijateljstvo prema Dušanu. Dušan više nije mogao biti „sudionik“ u Grčkome Carstvu, nego je stjecajem okolnosti postao njegov suparnik.

Dušan je nastavio s osvajanjima, a velika kuga koja je 1347. i 1348. harala i Balkanom, olakšala mu je posao. Proširio je vlast na Epir (1347), a zatim na Tesaliju (1348). Na mjesto bivših gospodara postavio je svoje suradnike – polubrata Simeona Uroša u Epiru, a u Tesaliji zeta, česara Preljuba. Tada je stigao do najširih granica osvajanja: na jugu do Korinskog zaljeva, a na istoku do Hristopolskih klanaca (istočno od grada Kavale). Izvan svoje vlasti ostavio je neke velike gradove, kao što su bili Solun i Drač te više manjih obalnih gradova.

Vrijeme tih osvajanja poklapa se s nekim unutaršnjim promjenama, koje Dušana predstavljaju kao „velikog cara“, jednoga u nizu na početku kojeg je Konstantin Veliki. Prije svega, tu je proglašenje prvoga dijela *Zakonika* (1349), s uvodom u kojemu je njegovo proglašenje za cara predstavljeno kao izraz Božje milosti. U to vrijeme u Srbiji se prave novi i prilagođavaju stari prijevodi bizantskih svjetskih kronika („Ljetovnik“, kronika Georgija Hamartola¹¹) u koje se smješta vladavina cara Dušana, a njegova krunidba postaje prijeloman događaj u povijesti.

Nekoliko Dušanovih pokušaja da pregovorima, ponekad uz posredovanje Venecije, iznudi vraćanje Huma, ostalo je bez rezultata, pa je sporna područja odlučio vratiti oružjem. U listopadu 1350. napao je i privremeno osvojio Hum. Napredujući prema zapadu, dospio je do rijeke Krke, gdje su se stanovnici Trogira i Šibenika spremali dočekati ga s darovima. Vjerojatno je namjeravao posjetiti i pomoći sestru Jelenu, udovicu Mladena III Bribirskog, koja je (ostavši sama 1348) bila prisiljena braniti gradove Omiš, Klis i Skradin za maloljetnog sina.

Međutim, Dušan je morao prekinuti pohod na zapad, jer je njegovu odsutnost iskoristio Kantakuzen, koji je uz tursku pomoć poduzeo ofenzivu u Makedoniji i vratio neke bizantske gradove (Ber, Voden i manje gradove u okolini). Njegovi su se odredi zalijetali do Skoplja, a pojedini među Dušanovim namjesnicima upuštali su se u pregovore s Kantakuzenom o predaji.

---

¹¹ izvorni oblik imena: *Georgios Hamartolos*

Dušan je za kratko vrijeme (usput je posjetio Dubrovnik) prevalio golem put i već krajem 1350. godine bio u Makedoniji. Prije nego što je počeo opsadu gradova koje je trebalo vratiti, Dušan je pregovarao s Kantakuzenom, no bez uspjeha.

U to se vrijeme već nazirao razdor u vrhu bizantske vlasti, koji će prerasti u novi građanski rat. Paleolozi su s Dušanom pregovarali iza Kantakuzenovih leđa. Iz sredine 1350. potječe povelja Ivana V Paleologa, u kojoj je Dušan spomenut kao „preuzvišeni car Srbije i ljubazni ujak kir¹² Stefan“. Kada su planuli oružani sukobi, bugarski car i Dušan našli su se na strani mladoga Paleologa, dok je Kantakuzen za saveznike imao Orhanove Turke, koji su upravo u to vrijeme stvarali prva uporišta na europskom kopnu (Cimpe 1352, Galipolje 1354). Dušan je pokušao odvojiti Orhana, pregovaralo se čak o udaji Dušanove kćeri za turskog emira, ali bez rezultata.

Veliki sukob između Paleologa i Kantakuzena, i njihovih saveznika, bio je 1352. kod Didimotiha, i u njemu se pokazala slabost kršćanskih vojski koje su tada bile poražene.

U to se vrijeme Dušan, poput svojega djeda, upustio u pregovore s papom u Avignonu, obećavajući priznanje papinskog primata i tražeći da bude postavljen za zapovjednika kršćana u borbi protiv nevjernika (1354). Ostali su sačuvani odlomci papinskog obraćanja, ne samo Dušanu, carici i patrijarhu, nego i istaknutim velikašima.

Ovi planovi nailazili su na oštro protivljenje ugarskoga kralja, koji je 1354. krenuo u pohod na Srbiju. Granice se nisu promijenile. Gradovi na Dunavu i Savi ostali su pod ugarskom, a područja južno od njih pod srpskom vlašću. Novi preokret u bizantskim unutarnjim borbama nastupio je 1354, kada je Kantakuzen bio svrgnut s vlasti i prisiljen zamonašiti se. Dušan je ostao s Paleolozima, ali nije odustajao od plana da osvoji Carigrad, o čemu je pregovarao s Venecijom. Međutim, dok je boravio u nedavno osvojenim bizantskim područjima, njegove je planove presjekla iznenadna smrt (20. prosinca 1355).

„ZEMLJA CAREVA“ I „ZEMLJA KRALJEVA“

Bizantski su suvremenici shvatili da je Dušan prilikom krunidbe podijelio državu, i to tako da je on vladao osvojenim romejskim zemljama prema romejskim zakonima, a sinu je prepustio zemlje od Skoplja do Dunava da vlada prema srpskim zakonima. U poveljama izdanim u Dubrovniku i sam je Dušan razlikovao „zemlje careve“ i „zemlje kraljeve“, ali u svojem *Zakoniku* istodobno nije računao s kraljem kao nositeljem bilo kakve vlasti. U praksi je vladao sam, a kontinuitet kraljevine čuvao je i isticao u odnosima s Venecijom i Dubrovnikom, s kojima je srpska država od davnine imala ugovore.

Koliko je moguće nazrijeti iz oskudne dokumentacije, Dušan je čitavu svoju državu nastojao izjednačiti s carstvom – ne da bude carstvo samo po imenu i ostane nedostižan ideal, nego da mu se približi u realnosti. Ponešto se dalo lako promijeniti i prilagoditi jer je ovisilo o volji vladara i njegovih suradnika. Bilo je lako uzeti titulu „car Srba i Grka“ te vladarevu suprugu uzvisiti u „augustu“; također presaditi bizantska carska dostojanstva *despota*, *sebastokratora* i *cezara* i prema bizantskim ih mjerilima dodjeljivati rođacima ili muževima svojih rođaka. Carev polubrat Simeon Uroš i caričin brat Ivan Asen, postali su despoti. Dejan, muž careve sestre Eudokije, postao je sebastokrator, jednako kao i Branko Mladenović, čije veze s dvorom nisu poznate. Cezari su bili Preljub, muž careve rođakinje Irene, te Vojihna i Grgur, o kojima se ne zna mnogo, pa čak ni stupanj srodstva. Neki od njih dobili su upravu nad dijelovima Carstva: Simeon u Epiru, Ivan Asen u južnoj Albaniji (Kanina, Valona), sebastokrator Dejan oblast Velbužda, Branko Mladenović u Ohridu.

Uvođenje bizantskoga reda i obreda možda se nije provodilo brzo, ali je bilo dostižno. Još lakše je bilo uvesti uredske običaje i bizantske obrasce prilagođene srpskome jeziku (poveljna slova, prostagme). Ali, bilo je i mnogo onoga što se mijenjalo teško i sporo te je ograničavalo

---

¹² kir (grč), *gospodin*, *gospodar* (op. pr)

careve ambicije. To je bilo najuočljivije u pravnom redu i zakonodavstvu. Dijelovi velike države veoma su se razlikovali. U onima koji su posljednji osvojeni, živjelo se prema bizantskom redu, i to je Dušan odobravao i potvrđivao. Pod dugim i jakim bizantskim utjecajem bili su ustrojeni i teritoriji osvojeni 1282. i poslije. U njima su očuvane ustanove i dotadašnji način života. Znatni dijelovi Nemanjine države (sve što je bilo istočno od Drine) dva su se stoljeća nalazili pod bizantskom vlašću. Ipak, ona je potisnuta relativno rano, prije velikih gospodarskih i društvenih promjena, tako da su ostali samo neki opći civilizacijski okviri: struktura naselja, elementi fiskalnog sustava, mjere i utezi te novčane jedinice.

Ali, Carstvom obuhvaćena nemanjićka država u sastavu je imala i područja koja nisu bila pod neposrednom bizantskom vlašću. Na njih je bizantska civilizacija djelovala tek djelomice i iz daljine. Zbog toga je nastala podjela analogna onoj na europskome Zapadu – na zemlje pisanog i zemlje običajnog prava. Ovdje je teško odrediti granicu, a možda ni u stvarnosti nije bila posve jasna. Naime, od primitka kršćanstva, postupno ali nezadrživo prodiru utjecaji pisanog, crkvenog prava, koje je, regulirajući prije svega brak, obitelj i nasljeđe, zalazilo i u svjetovnu sferu.

Pisani su zakoni i u Srbiju dolazili crkvenim posredstvom. Već je spomenuto kako se sveti Sava pobrinuo za prevođenje *Nomokanona*, vrlo opsežnog zbornika u kojemu su bili skupljeni raznovrsni pravni sastavi koji su se odnosili na Crkvu, ali i na cjelokupnu kršćansku zajednicu. Najviše je bilo odluka ekumenskih sabora koje su se ticale crkvenoga reda i discipline, ali, tu se nalazio i čitav *Prohiron – Zakon gradski*, zbornik carskih zakona iz druge polovice 9. stoljeća, kao i mnogi drugi propisi o životu svjetovnjaka. Bila je to knjiga nužna za upravljanje Crkvom, koju je morao imati svaki episkop.

Osim toga zbornika, s grčkog su prevedene i dvije značajne pravne kompilacije koje su se ticale svjetovnog života: *Zakon cara Justinijana* – koji je sadržavao elemente privatnog prava i *Zemljoradnički zakon* – o odnosima gospodara i zemljoradnika i pravilima života u seoskoj zajednici.

Izdavanje zakona bilo je istodobno pravo i dužnost careva. Iz Dušanove povelje, koja je pratila *Zakonik*, doznaje se o carevoj pobudi: „poželjeh nekoje vrline i najjistitije i pravoslavne vjere zakone postaviti, kako ih treba držati i braniti“. *Zakonik* je proglašen na saboru 21. svibnja 1349. godine. Imao je 135 pojedinačnih zakona, koji su na početku *Zakonika* bili razvrstani po sadržaju. Prvi zakoni bili su posvećeni crkvi, zatim vlasteli, a poslije se kriterij gubi. Drugi dio *Zakonika* donesen je 1354. godine. Upola je kraći i ponekad se vraća na predmete iz prvoga dijela, koji naziva „prvim zakonikom“.

Na područjima gdje je prijašnjim propisima građa bila regulirana (crkveni ustroj i disciplina odavno su bili normirani), propisivano je ono što je imalo aktualnost: obveza crkvenog vjenčanja, zabrana obraćanja na katoličanstvo – aktualna u tridesetak rudarskih i trgovačkih naselja, pitanja imuniteta i jurisdikcije na crkvenim vlastelinstvima, odnos svećenika i gospodara sela itd. *Zakonik* se ne bavi monaškom stegom, jer je to regulirano drugdje, ali zabranjuje život izvan manastira i propisuje optimalan odnos manastirske ekonomije i brojnosti bratstva (na 1000 kuća treba uzdržavati 50 kaluđera).

Dušanovi pravници nisu osporavali niti ograničavali bizantsko pravo, nego su ga proširivali i primjenjivali na područjima koja su teška ili sporna, bilo zbog žilavosti pravnih običaja, bilo zbog društvene raslojenosti. *Zakonik* se detaljno bavio kaznenom građom, održavanjem javnog reda i sudskim postupkom, a vrlo malo imovinskim pitanjima, i to onima gdje je bio jak utjecaj običajnog prava (međe, seoske štete).

To pokazuje nastojanje da se proširi na područje državne regulative, u početku ograničene na fiskalne i obrambene funkcije, a tek u određenoj mjeri i na suđenje. S vremenom, državna vlast dobiva nove zadatke ili ih sama preuzima. Osim zaštite crkve i duhovnika te udovica i djece, što je bilo opće mjesto kad je riječ o vladarskim dužnostima, aktualna su pitanja o strancima, putnicima i trgovcima. Nameće se potreba da ljudi budu zaštićeni od napada i ugrožavanja te da im bude sigurna imovina, koja postaje sve raznovrsnija. Država se više ne miri s time da se svaka župa,

predio ili mjesto samostalno brane od lopova i razbojnika, iako na njima ostavlja kolektivnu odgovornost, nego preuzima zadatak progona lopova i razbojnika te jamči red i sigurnost.

Namjera da se iskorijene nasilje, krađe i razbojstva provlači se kroz oba dijela *Zakonika*. Osim opće mjere kojom je trebalo „ukinuti krađu i razbojništvo“ (kazna vješanja s glavom nadolje, osljepljenje, rasap sela, zatvaranje gospodara sela i obveza da se naknadi šteta), odgovornost je proširena na sve koji su bili najniži oslonac vlasti (*knezovi, primićuri, katunari, čelnici*) – propisan je kratak postupak suđenja i kažnjavanja.

Državne ambicije ogledaju se također u nastojanju da se potpuno kontrolira prostor: gdje župa i sela nemaju jednoga gospodara, carevi *kefalije* odgovorni su za putove u slučaju pljačke ili krađe. Ako je među župama pusto brdo, stanovnici okolnih sela dužni su čuvati stražu i odgovaraju za nastalu štetu. Izraz te težnje bilo je prenošenje bizantskog upravnog sustava. Nije poznato kakva je bila organizacija vlasti na teritorijima u vrijeme prvih Nemanjića. Iz dokumenata je vidljivo da su mjerodavni bili *župani, kaznaci, tepčije*. Još prije Dušana počeo se širiti sustav kefalija, zatečen na područjima koja je osvojio Bizant poslije 1282. Pod Milutinom već postoji „kefalija zetski“. Od Dušanova vremena, kada kefalije prekrivaju cijeli državni teritorij, područja pojedinog kefalije postaju manja, često jedna ili dvije susjedne župe. Kefalija ima sjedište u gradu, jasno omeđeno područje mjerodavnosti i odgovornosti. On je zastupao cara, imao ulogu u sudstvu i najveću odgovornost u osiguravanju javnoga reda. Odgovornost za obranu od napada izvana, ali i od razbojstva, imali su *krajišnici* ili *krajiški vojvode*, raspoređeni u pograničnim područjima. Potpuna kontrola prostora goleme države mogla se postići samo uz veliko naprezanje, disciplinu, subordinaciju i stalni nadzor. A to je bilo teško dulje održavati, što se i pokazalo neposredno nakon Dušanove smrti.

NEDOVRŠENO DRUŠTVO

Svojim *Zakonom* Dušan nije uspio uvesti jedinstven režim u cijeloj državi. To nije bilo moguće postići tada raspoloživim sredstvima. U *Zakoniku* su odredbe iz kojih slijedi da su pojedine skupine ili kategorije podanika živjele prema posebnim normama ili diktatu svojih starješina, koji nisu bili dio carevog upravnog sustava. Crkveni predmeti („duhovni dug“) bili su izuzeti iz nadležnosti svjetovnjaka (čl. 12), jednako kao i crkveni ljudi koji su radili na crkvenim imanjima. I oni su bili pod upravom crkvenih poglavara, a sudilo im se pred tijelima crkve kojoj su pripadali (sud mitropolita, episkopa, igumana). Ako su pripadali dvjema različitim crkvama, sudile su im obje (čl. 33). Općom odredbom car je „gradovima grčkim“ potvrđivao povelje koje je izdao kada ih je primio pod svoju vlast (čl. 124). I uopće, carske povelje izdane gradovima nitko nije smio pogaziti (čl. 137).

Iz drugih, nažalost veoma rijetkih izvora, poznato je da su skupine spomenute u *Zakoniku*, kao što su Sasi ili Vlasi, imale posebne oblike uređenja, društvenu hijerarhiju i jurisdikciju. Sasi su imali svoje suce i običajno pravo na području rudarstva, pismeno fiksirano tek mnogo poslije. Slično je bilo i u zajednicama Vlaha i Arbanasa. Svi su oni imali svoja tijela ili pojedince pozvane da sude svojim članovima.

Najizrazitiju individualnost imali su primorski gradovi. Sami su donosili svoje zakone, skupljene u knjigu statuta (u Kotoru početkom 14. stoljeća; u Budvi 1350.; statuti Bara i Ulcinja nisu sačuvani, poznati su samo po spominjanju). I kada bi se poslom udaljili od grada, njihovi su građani nastavljali živjeti prema njegovim zakonima. Prema gradskim propisima i statutskim odlukama, građani se međusobno nisu smjeli pozivati na kraljevski sud niti sudjelovati u kraljevim sudskim tijelima.

Srednjovjekovna država nije pokazivala težnju za suzbijanjem i ukidanjem autonomnih normi prema kojima su živjele skupine stanovnika niti nasilnom ujednačavanju. Morala se nositi s drugom vrstom problema, nastalim iz međusobnih odnosa takvih autonomnih skupina. Riješavati sporove bilo je sve teže. Sve intenzivniji privredni život, velike udaljenosti te jače miješanje i kretanje ljudi,

bili su uzroci sporova između pripadnika društvenih zajednica pod posebnim jurisdikcijama.

U doba kralja Milutina na razinu opće norme uzdignuta je praksa poznata iz običajnog prava te se primjenjivala na granicama: sporove kraljevih podanika i stanovnika Dubrovnika rješavao je sud sastavljen od jednakog broja sudaca jedne i druge strane. To je bio tzv. *stanak*, široko prakticiran i između primorskih gradova. Tamo gdje nije bilo graničnih dodira, kao između Dubrovnika i Bosne u 13. i u prvoj polovici 14. stoljeća, mješoviti su se sporovi rješavali u duhu rimske tradicije – pred sudom mjerodavnim za tuženu stranu.

Mješoviti je sud bio izričito propisan između Sasa i Dubrovčana te u sporovima i jednih i drugih s kraljevim podanicima. Mješoviti sudovi ostali su aktualni sve dok su postojale države i zajednice s posebnim pravima i vlastitom jurisdikcijom.

Potreba za novim rješenjima proizlazila je i iz sve jače društvene nejednakosti, koja se morala institucijski iskazati. Brojna sredstva rješavanja sporova prema običajnom pravu polazila su od društva jednakih i podrazumijevala su jednaka prava. U tradicionalnom običajnom postupku središnju je ulogu imala *porota*. Ona nije presuđivala niti iznosila dokaze, nego je pomagala osumnjičenome ili optuženome imajući povjerenje u njegov moral. Optuženi je imao obvezu pribaviti određeni broj ljudi, ovisno o težini djela (od jednoga do dvadeset i četiri), koji će se zajedno s njime zakleti da nije kriv i na taj će ga način „opraviti“ (zapravo pokazati da je prav).

Državne vlasti nisu osporavale tu važnu narodnu ustanovu, nego su nastojale formalizirati njezino djelovanje. Propisivalo se da porotnike pop prisegne u crkvi, da ne smiju miriti, da ne smije biti rođaka ni pakosnika (od nekadašnje prakse da se porotnici uzimaju prvenstveno iz kruga rođaka i susjeda došlo se do načela da među njima ne smije biti ni srodnika ni protivnika).

U takvu formalizaciju spadalo je i nametanje načela da se porotnici biraju iz zajednice kojoj pripada optuženi. U prepiski udovice srpskog kneza Lazara i Dubrovčana iz 1395. godine, izričito se kaže: „možete znati jer svi ljudi jesu jednaci, nisu vlastele i jesu kmetići, kako to u Srblije i po vsem svetu, a zakon nije da se Latinin za Srbliina odkune ni Srbliin za Latinina nu jest zakon da je porota Dubrovčaninu njegova družina Dubrovčana“¹³. To načelo se od Milutinova vremena primjenjivalo i na društvenu raslojenost. *Dušanov zakonik* osnažuje stariji propis kralja Milutina prema kojemu porotnici velikoga gospodina trebaju biti velika gospoda, srednjim ljudima njihovi staleški drugovi, a „sebrdijama“ njihova družina¹⁴. Osim jednakog odmjeravanja kazni, to je bilo važno sredstvo učvršćivanja društvene nejednakosti.

Ovdje je zakonodavac u obzir uzimao tročlanu podjelu društva. Inače je, prema terminologiji bizantskih pravnih tekstova, razlikovao dvije kategorije: *vlastelu* i *sebre*. One obuhvaćaju više različitih slojeva. Na jednoj strani se vide *velmože*, *vlastela* i *vlasteličići*, a na drugoj niz skupina, različitih po statusu, obvezama, položaju u obitelji, vlastelinstvu, gradu. Tako se u *Zakoniku* posebno spominju: *otroci*, *meropsi*, *dvorani*, *župljani*, *sirote*, *sokalnici*, *stanici*, *trgovci*.

Država utjelovljena u vladaru nije mogla zakonodavstvom i regulativom stvoriti jedinstven okvir, unutar kojeg će se postupno formirati društvo jednakih i međusobno povezanih. Naprotiv, stvarajući instrumente za rješavanje sporova među različitim i nejednako strukturiranim dijelovima stanovništva, potencirala se njihova individualnost. To je razumljivo, jer se u tim dijelovima, autonomnim zajednicama koje su živjele po svojem posebnom pravu, ostvarivala funkcija države. Pojedinci su se tu nalazili pod neposrednim nadzorom, tu su rješavani unutarnji sporovi i raspoređivani tereti prema državi.

Društvo je bilo na putu potpunije integracije u kojoj svi dijelovi nisu došli do istog stupnja. Na razini cijele države bila je integrirana crkva sa svećenstvom i monaštvom. Pod jednom

¹³ „[...] možete znati da svi ljudi nisu jednaki, postoji vlastela i postoje kmetići, kako među Srbima tako i po čitavom svijetu, a nije zakon [u smislu, nije pravna norma] da se Latinin [ovdje označava Dubrovčanina] zaklinje za Srbina, ni Srbina za Latinina, nego je zakon da porota Dubrovčaninu budu njegova družina Dubrovčani“. Srpski je zahtjev tražio da se porota sastavlja prema društvenom položaju, dubrovački da svaka zajednica daje porotnike za svoje ljude (op. pr).

¹⁴ Ovdje u značenju staleške jednakosti (op. pr).

hijerarhijom, djelujući prema istim propisima i provodeći iste zadatke, njezini pripadnici bili su mjestima boravišta, odjećom i načinom života i simbolički odvojeni od laika. Zahvaljujući služenju vladaru i osobnoj pokornosti, u znatnoj je mjeri bio integriran gornji sloj društva, povezan povlasticama i odgovarajućim načinom života na koji se pripremalo u mladosti, služenjem na dvoru. On je upijao i u sebe asimilirao strance, osobito u doba despotâ kada je među vojvodama bilo Turaka i Albanaca iz plemena Mazareka i Špana. Ali, među vlastelom je bilo i velikih razlika, ne samo prema hijerarhijskom položaju i bogatstvu, nego također prema podrijetlu, broju i važnosti prethodnih generacija. Razlikovali su se i ovisno o tome iz kojih su područja potjecali, jer je bilo potomaka i izdanaka starijih, izumrlih dinastija, lokalnih moćnika itd. Široka masovna osnova plemstva tek se izdvajala od nepovlaštenih unutar župa, jednako kao što se patricijat izdvajao unutar primorskih gradova – zatvaranjem i rezerviranjem svih službi i funkcija za one čiji su se preci nalazili u gradskom vijeću.

Preostali, najbrojniji dio stanovništva nije bio povezan u okvirima kraljevstva ili carstva. „Sebrov zbor“ o kojemu govori *Dušanov zakonik* (čl. 69) označavao je zlonamjeran, nedopušten skup, urotu, a ne dio državnog sabora. Običan svijet bio je okupljen u teritorijalnim zajednicama, selima, katunima, gradskim općinama s posebnom jurisdikcijom i u župskim zajednicama. Unutar tih zajednica dolazilo je do povezivanja i ujednačavanja, što je preduvjet za širu integraciju, stvaranje „trećeg staleža“. U Srbiji je razvoj u tome smjeru bio prekinut kada je turskim osvajanjem razorena dotadašnja društvena struktura.

RASKOL U DINASTIJI

U državama čiji je stožer vladar, od kojega polaze i kojemu pritječu sve veze osobne ovisnosti, na kojima počiva državna organizacija, njegov nestanak, osobito ako je nagao i iznenadan, nije mogao proći bez manje ili veće krize. U Dušanovu slučaju, nasljednik je odavno bio predodređen titulom kralja, ali imao je tek 17 godina i, sudeći prema kasnijoj sudbini i odjecima iz budućih vremena, nije bio naročito sposoban. Postupno su se pojavljivale poteškoće. U proljeće 1357. godine, mladi Dušanov nasljednik car Stefan Uroš (1355–1371) izdavao je povelje i obnašao vladarske dužnosti savjetujući se s majkom i patrijarhom. Već do tada je bilo teritorijalnih gubitaka u okolini Hristopola, u Epiru te dijelovima uz sjevernu granicu.

Despota Simeona, strica mladoga cara, iz njegove oblasti u Epiru istisnuli su bivši vladari. On je zagospodario Kosturom i okolinom, proglasio se carem i sinovcu pokušao preoteti Skadar (1358). Već sljedeće godine stradao je despot Nikefor II, obnovitelj bizantske vlasti u Epiru i Tesaliji, što je otvorilo put Simeonu da zagospodari Tesalijom, ali ne kao namjesnik, nego kao samostalan vladar. Osnovao je posebno carstvo i novu granu dinastije, potpisivao se kao „car Srba i Grka“, a nazivao Simeon Uroš Paleolog. Naslijedio ga je Ivan Uroš Paleolog, koji se poslije zamonašio i postao Joasaf. Potomci te grane Nemanjića u Tesaliji su se održali otprilike do 1420. godine.

Sažimajući događaje iz duljeg razdoblja, bivši bizantski car Ivan VI Kantakuzen opisao je prilike poslije Dušanove smrti: „... umro je i Kralj, vladar Tribala, i ne mali metež se rasplamsa među Tribalima. Naime, i Simeon, Kraljev brat, tada vladajući Akarnanijom, težio je za čitavom vlašću nad Tribalima kao da mu zaista pripada i mnoge je od uglednih među Tribalima pridobio kao pomagače u pothvatu. I kraljev sin Uroš, zbog očinske vlasti, zaratio je sa stricem. I Jelena, njegova majka, jednako ne vjerujući ni sinu ni muževljevu bratu Simeonu, mnoge gradove pokorivši i okruživši se znatnom vojskom, držala je vlast za sebe, nikoga ne napadajući niti pokrećući rat. I najmoćniji od velikaša kod njih one slabije ukloniše s vlasti i svaki sebi pokoravajući obližnje gradove, jedni su u borbi Kralju pomagali, sami ne sudjelujući niti mu se kao gospodari pokoravajući, nego šaljući pomoćnu vojsku kao saveznici i prijatelji, a drugi (su pomagali) stricu Simeonu. A neki od njih nikome nisu prišli, nego su, držeći postojeću vojsku, gledali u budućnost da se pridruže onome tko bi nadvladao“.

U tu uopćenu sliku uklapaju se malobrojne pojedinosti poznate iz suvremenih izvora. Veliko

carstvo nije se počelo cijepati duž granice „zemlje careve“ i „zemlje kraljeve“, niti „grčke zemlje“ i „srpske zemlje“, nego duž granica oblasti koje su pod sobom imali članovi dinastije ili bliski carevi suradnici, namjesnici i nositelji „carskih dostojanstava“. Oko Valone u Albaniji odvojio se i osamostalio Ivan Komnen Asen, ujak mladoga cara. Dio države u kojemu se osamostalila carica majka bio je Ser, gdje je pod sobom imala cezara Vojihnu, s kojim je 1357. odbila pokušaj Matije Kantakuzena, sina nekadašnjeg cara, da proširi bizantsku vlast. Sjevernije od caričina teritorija osamostalio se Urošev tetak Dejan, od kojega će poteći velikaška dinastija Dragaša, koja se održala sve do 1395. godine. U zapadnim područjima, do morske obale i Dubrovnika, utjecajan je bio knez Vojislav Vojinović, dok ga, kao i mnoge njegove suvremenike, nije ugrabila velika kuga 1363. godine.

Mladi car nije imao nasljednika, nije bio čak niti oženjen (tek u ljeto 1360. godine oženio se Anom, kćeri vlaškog vojvode Aleksandra). Nije bilo uvjeta da se obnovi sustav vladanja car – kralj, ali on nije zaboravljen. Od vanjskih neprijatelja, Srbiju je 1359. napao ugarski kralj, koji je zaposjeo znatan dio zemlje, gotovo do Zapadne Morave. Na sjeveru je za vazala dobio jednoga od sukobljene srpske gospode. Važnija je bila okolnost da je pobjedom ugarskoga kralja nad Venecijom, mirom sklopljenim u Zadru 1358. godine, Mletačka Republika potisnuta iz gradova na jadranskoj obali te da je Dubrovnik tada došao pod ugarsku vrhovnu vlast. Ta je promjena izazvala neprijateljsku reakciju kneza Vojislava, koji je htio vratiti Ston i njegov poluotok. Značajna je bila i promjena u Zeti, gdje su Dušanove namjesnike i njihove potomke potisnula tri brata Balšića, sitni plemići iz okoline Skadra, koji su svoju vlast nametnuli gradovima i nastojali pokoriti Kotor.

IZMEĐU KRIŽA I POLUMJESECA

NOVA GOSPODA I KRAJ DINASTIJE

Sigurni znaci da mladi Dušanov nasljednik doista ne vlada naslijeđenim carstvom opazaju se ubrzo poslije ugarskog pohoda na Srbiju 1359. godine. Stavljanje Dubrovnika pod vrhovnu vlast ugarskoga kralja izazvalo je napad kneza Vojislava Vojinovića, koji je pustošio dubrovački teritorij, pljačkao trgovce i tražio da mu se preda Ston s poluotokom. Kad je u rujnu 1360. godine car Uroš Dubrovčanima obnovio jamstva slobode kretanja, izričito je naveo kako mogu ići „na Zetu, na Balšiće, a ili na državu kneza Vojislava“.¹⁵

Podijeljenost na srpskoj strani postala je vidljiva u novome ratu 1361–1362. godine. Dubrovnik je za saveznike dobio braću Balšiće, dok je uz kneza Vojislava bio Kotor, koji je najviše stradao jer su Dubrovčani blokirali Boku kotorsku i zatvorili prilaz gradu s morske strane, dok su ljudi Balšića pustošili područje do gradskih vrata. U Dubrovniku su neprijateljima smatrali i trgovce iz Srbije, ali su imali posebne odnose s ljudima srpskog patrijarha i zetskog mitropolita. U tome ratu najviše je stradao Kotor. Nikad se nije gospodarski oporavio ni vratio staro značenje. U ljeto 1362. sklopljen je mir kojim su obnovljene granice, pušteni zarobljenici, opljačkane stvari vraćene, a razaranja i krvoprolića predani zaboravu. U carevu se aktu događaji prikazuju posve neuobičajeno: „kako se behu Dubrovčani poplašili od carstva mi i svadili se s bratom carstva s knezom Vojislavom i s gradom carstva mi s Kotorom“.¹⁶ Kao da je svaki od njih vodio svoju politiku, a car samo promatrao sa strane i posredovao. Takvu je ulogu car sebi namijenio za budućnost.

Tijekom rata s Dubrovnikom, uz cara i caricu majku javlja se velikaš Vukašin, gospodar prostranog područja u Makedoniji i grada Prizrena, s kojim su Dubrovčani u to doba bili tijesno povezani. Njegov zet bio je Đurađ, najutjecajniji među Balšićima. Način Vukašinova uspona nije poznat, kao ni okolnosti u kojima su se u drugoj polovici 1365. godine dogodile velike promjene u Uroševu carstvu. Vukašin je postao carev suvladar s titulom kralja, a njegov brat Uglješa s titulom

¹⁵ „u Zetu, na teritorij [braće] Balšića ili na teritorij kneza Vojislava [Vojinovića]“ (op. pr)

¹⁶ „kako su se Dubrovčani bili prestrašili od mojega carstva i sukobili s bratom mojega carstva, knezom Vojislavom, i s Kotorom, gradom mojega carstva“ (op. pr)

despota postao je gospodar Sera i njegove oblasti u kojoj je dotad bila Uroševa majka, carica Jelena kao monahinja Jelisaveta. Izvana je izgledalo da je obnovljen sustav iz Dušanova vremena u kojemu je uz cara bio i kralj, ali važna razlika bila je u tome što je za suvladara uzet netko tko nije pripadao „svetorodnoj dinastiji“. Nekad se pod utjecajem narodne tradicije vjerovalo da je Vukašin s vlasti svrgnuo Uroša, ali s vremenom su na vidjelo izišli dokumenti o tome da su Uroš i Vukašin zajedno slali poslanika u Dubrovnik, kovali novac u ime obojice – cara i kralja. Zajedno su i portretirani na zidu crkve u Psaci. Sigurna je činjenica da su zajednički vladali barem neko vrijeme.

Dušanov je nasljednik dobrovoljno izabrao ili kao nametnutog prihvatio jakog velikaša, koji mu je mogao biti oslonac, ali ga je s druge strane mogao opteretiti hipotekom svojih odnosa s drugom gospodom. U međuvremenu se promijenila i politička karta velikaških područja. Vojislav Vojinović umro je 1363. godine, a njegova udovica nije uspjela sačuvati nasljeđe za svoje sinove. Potisnuo ju je Vojislavov nećak Nikola Altomanović, koji se od 1367. godine javlja kao gospodar teritorija od Rudnika do Dubrovnika. Istodobno s Altomanovićem, sjeverno i zapadno od Dejanovića uzdignuo se knez Lazar Hrebeljanović, čiji je oslonac bio u rudarskom centru Novom Brdu, a teritorij mu se širio do Kruševca na sjeveru i Rudnika na zapadu.

Najviše nemira unosio je mladi i osioni Altomanović, koji se s vremenom sukobio sa svim susjedima: miješao se u odnose u Bosni, napadao Dubrovnik i zlostavljao njegove građane te zahtijevao dohodak koji se plaćao vladaru. Prema vijestima zabilježenim mnogo poslije, Altomanović se 1369. sukobio i s Vukašinom. Tada je navodno došlo i do raskida između cara i kralja. Suvremeni izvori to ne kazuju izriječno, ali neke pojedinosti potvrđuju to mnogo kasnije zabilježeno kazivanje. Početkom 1370. godine kralj Vukašin je Dubrovčanima izdao povelju s uobičajenim jamstvom slobode kretanja i sigurnosti trgovanja. Njome potvrđuje sve prijašnje povelje, ne spominjući pritom cara Uroša! Prema izvještaju iz 1369, Vukašinov zet Đurađ Balšić bio je carev odmetnik. Da je Vukašin ignorirao cara, može se vidjeti i po tome što je neposredno prije 1371. sina Marka postavio za „mladoga kralja“.

Početkom 1370. Nikola Altomanović je od Dubrovnika počeo zahtijevati „svetodmitarski dohodak“ (2000 perpera) koji je pripadao vladaru. Zbog toga je počeo novi rat s Dubrovnikom, u kojemu su na dubrovačkoj strani bili Balšići i kralj Vukašin.

Dok su se tako osamostaljeni gospodari međusobno prepirali na nekadašnjem Dušanovu teritoriju, Osmanovi Turci, predvođeni Orhanom, a od 1362. njegovim sinom Muratom I, osvojili su prostrani teritorij na europskom kopnu, gdje su desetak godina prije već bili stekli svoja prva uporišta. Zauzeli su Plovdiv, Jedrene i egejsku obalu (1366), sve do teritorija despota Jovana Uglješe. Osim Bugarske, kojom je i dalje vladao Dušanov šurjak Ivan Aleksandar, od turskog je širenja najviše bio ugrožen despot Jovan Uglješa.

Posjećujući Svetu goru i darujući manastire, on je 1370. jasno dao na znanje da priprema rat protiv „muslimanskih bezbožnika“. U tome ratnom pothvatu podupro ga je samo brat Vukašin, koji to nije mogao učiniti nekoliko mjeseci prije jer je pružao pomoć Balšićima u ratu s Nikolom Altomanovićem. Zajedno sa sinom Markom trebao je u lipnju 1371. napasti Trebinje. Akcija u kojoj se očekivalo da će Dubrovčani savezničku vojsku prevesti svojim brodovima, nije ostvarena.

Nastupajući prema jezgri tadašnje osmanske države, braća su u rujnu 1371. krenula u protuosmanlijski pohod. Prije nego što su stigli do mjesta okršaja, u logoru blizu rijeke Marice bili su zatečeni na spavanju i masakrirani (26. rujna 1371). Oba predvodnika pohoda, kralj i despot, poginula su, a spasio se samo malen dio vojske. Muratovi Turci nakon toga dulje vremena nisu imali razloga za strahovanje. Susjedi su im postali pokorniji. Bizantski je car tada postao osmanlijski vazal, a istu sudbinu dočekali su i bugarski car i gospodari istočnoga dijela nekadašnjeg Dušanova carstva, braća Dragaši.

Uglješinu državu tada nisu osvojili Turci nego oslabljeni Bizant, koji je sersku oblast držao jedva nešto više od desetljeća. Uglješina i Vukašinova smrt dala je povod borbama za njihove teritorije. Iza Vukašina su ostali sinovi Marko i Andrijaš, koji su uspjeli sačuvati teritorije u Makedoniji. Prizrenom i područjem sjeverno od Šar-planine zavladao su Balšići, a dijelom i Nikola

Altomanović, koji je 1372. opsjedao Prizren. Iz južnoga dijela Kosova širili su se sinovi sebastokratora Branka Mladenovića, od kojih je najvažniji bio Vuk Branković. On je imao oslonac u svomjenu tASTU, knezu Lazaru Hrebeljanoviću, gospodaru Novog Brda i susjednih krajeva.

U sjeni ovih događaja, ostavši bez utjecaja, početkom prosinca 1371. gotovo nezapaženo je umro car Uroš. Njegova smrt nije promijenila odnos snaga, ali je imala znatnu simboličku važnost. S njime je izumrla glavna grana „svetorodne dinastije“, pa se postavilo pitanje tko je može zamijeniti. Kako su pokazali sljedeći događaji, potvrda činjenično uspostavljene vlasti postizala se dokazivanjem genealoške povezanosti s Nemanjićima. Generacija Dušanovih suradnika i rođaka sišla je s povijesne pozornice. Nova gospoda svoj uspon nisu proglasila odlukama i titulama koje je dodjeljivao car, nego isticanjem da potječu od „svetoga korijena“.

PRENOŠENJE KRALJEVSTVA (*TRANSLATIO REGNI*) U BOSNU

Kada se borba za Vukašinovo nasljeđe smirila, ustalila se promijenjena karta oblasti novih gospodara. Na sjeveru je Altomanović bio u zapadnoj polovici, sve do granica s Bosnom. U istočnoj, Radič Branković, potomak velikaša Rastislalića iz Dušanova vremena. Obojica su bili vazali ugarskog kralja, koji je preko Nikole Gorjanskog, zeta Lazara Hrebeljanovića nadzirao njihovo djelovanje. Južno od njih nalazili su se knez Lazar i Jovan i Konstantin Dragaš (Dejanovići) u graničnom dijelu prema Bugarskoj. Njihovo središte, Velbužd, po Konstantinovu će imenu poslije postati Čustendil (Köstendil). U susjedstvu, do Šar-planine, pa i preko nje, do Skoplja, prostirala se vlast Lazareva zeta Vuka Brankovića. Na krajnjem jugu države bio je teritorij Vukašinovih nasljednika. Unutar njega razlikovali su se dijelovi njegove udovice, kralja Marka i kraljevića Andrijaša. Svaki od njih kovao je vlastiti novac.

Takvo šarenilo teško se moglo dulje održati. Neprestano se zbog nečega trebalo osvećivati, ispravljati prijašnje nepravde i sl. Tako su se Nikola Altomanović i knez Lazar dugo svađali oko Rudnika. Budući da se Altomanović još od 1367. godine sukobljavao i s bosanskim banom Tvrtkom I (1353–1391) i vodio rat s Dubrovnikom (1371–1372), oko njega se plela mreža s ciljem da se liši zaštite i podrške ugarskoga kralja. To je postignuto 1373, kada su ban Tvrtko i knez Lazar zajednički krenuli na Altomanovića. Pobijedili su ga, uhvatili i oslijepili. Tada su zemlje podijeljene, što je imalo dalekosežne posljedice. Tvrtku je pripalo susjedno područje, do Polimlja, gdje su u njegovom posjedu bili manastir Mileševa i Onogošt (Nikšić). Teritorije istočno i sjeverno dobio je knez Lazar, a Altomanovićevo su rušenje iskoristili i Balšići, koji su zauzeli tri župe između Dubrovnika i Boke kotorske (Trebinje, Konavle, Dračevica). Pojačavajući neprijateljstvo Balšića, s kojima se sukobljavao i zbog Kotora, njih će 1377. godine preoteti Tvrtko.

Na taj način, Tvrtko je onome što je u dolini Neretve i predjelima prema Stonu zaposjeo njegov stric Stjepan II (1326, 1330) dodao nove dijelove države Nemanjića te veličinom teritorija postao jedan od srpskih oblasnih gospodara. Podsjetili su ga da je rođak Nemanjića (Tvrtkova baka bila je kći kralja Dragutina). To srodstvo prikazano je u jednom rodoslovu Nemanjića i poslužilo je izgraditi učenje o tome da Tvrtku pripada „sugubi vijenac“ (dvostruka kruna): jedan na temelju nasljeđa njegovih praroditelja gospode srpske, koji su se preselili u nebesko carstvo, a drugi naslijeđen od praroditelja gospode bosanske. Očito se tada nije računalo s Vukašinovim nasljednicima i Markovom kraljevskom titulom.

Tvrtko je svoj stvarni položaj nastojao uskladiti s državnopravnim shvaćanjima time što se okrunio za srpskoga kralja. On sam u povelji za Dubrovčane (1378) kaže: „i idoh u srpsku zemlju želeći i hoteći ukrepiti prijestolje roditelja mojih i išavši tamo vjenčan bih bogomdarovanim mi vijencem na kraljevstvo praroditelja mojih“. Nije poznato gdje je krunidba obavljena. Ali, sigurno je održana na Mitrovdan (26. listopada) 1377. godine, uz pristanak ugarskoga kralja kao Tvrtkova vrhovnoga gospodara te srpske gospode, među kojom je najmoćniji i najveći autoritet bio knez Lazar. Tvrtko je uzeo vladarsko ime Stjepan, koje su nosili svi kasniji bosanski kraljevi i titulirao se „kralj Srbijem, Bosni, Pomorju i Zapadnim stranam“.

Dva desetljeća nakon Dušanove smrti, carstvo koje je ostavio za sobom, promijenilo se iz temelja. Posljednji osvojeni dijelovi, Epir i Tesalija, prvi su odvojeni i nisu poslije sudjelovali u razvoju srpske države. U sljedećem pojasu od Albanije do Bugarske, čuvan je spomen na srpsku državu. Na sebe prenoseći godišnji tribut od 2000 perpera, Balšići su 1373. godine obećavali da će grad osloboditi te obveze „ako ko bude car, gospodin Srbijem i zemlji srpskoj“¹⁷. U Makedoniji je nasljednik Vukašinove suvladarske titule bio kralj Marko, ali se na njega gospoda iz središnjih oblasti nisu osvrta. I Dragaši, susjedi na istoku, čuvali su od cara dobiveno dostojanstvo. Jovan Dragaš nosio je titulu despota, dok je njegov brat Konstantin u grčkim izvorima nazivan „gospodarom Srbije“.

Stare nemanjičke zemlje se proširuju. Na jednoj strani, bosanski je ban svojoj državi priključio južne oblasti, od Neretve do Boke kotorske. Prenošanjem kraljevstva nastavio je srpsku monarhiju, ali bez stvarne vlasti nad područjima srpske gospode. Duž granice podjele Altomanovićevih zemalja usjekla se granica između srpske i bosanske države.

Usporedno s time tekao je proces koncentracije na istočnoj strani. Odražavao se u proširenju područja Lazara Hrebeljanovića i njegovu isticanju na prvo mjesto među gospodarima. Nakon što je zagospodario dijelom oblasti Nikole Altomanovića, 1379. godine uspio je pokoriti Radiča Brankovića i proširiti se do Dunava.

Lazar se zadovoljavao starom titulom kneza, ali je imenu dodavao državnosimbolički atribut Stefan. Nazivao se samodršcem, a u odnosima s Crkvom stupio je na mjesto koje je nekada pripadalo caru. Godine 1375, zajedno s Đurđem Balšićem, koji je 1369. s braćom primljen pod papinsku zaštitu, sazvaio je sabor za izbor patrijarha. U parnicama Hilandara i velikaša, sporovi poslije patrijarha dolaze pred Lazara ili patrijarh šalje parničare da se pred njim sude. Knez nastupa kao nasljednik „svetih ktitora“ i nastavljač njihova djela.

Odavno je zapaženo da je jedan od izvora snage Lazara Hrebeljanovića bio u „obiteljskom savezu“, koji je stvarao udajom svojih kćeri. Jednu je udao za Vuka Brankovića, gospodara Kosova i susjednih predjela, drugu za Đurđa Stracimirovića, koji je 1379. postao vodeća osoba u obitelji Balšića, treću za rođaka bugarskoga cara. Četvrta je bila udana za mačvanskog bana Nikolu Gorjanskog Mlađeg, dok će peta, najmlađa, svoju ulogu u politici zaigrati tek nakon očeve smrti, kada je dana Bajezitu (1389). Upadljiva je i koncentracija vlasti oko dva pola – Tvrtka i Lazara, ali nisu nestala ni druga gospoda koja su na svojim teritorijima bila nasljednici nekadašnje kraljevske i carske vlasti.

KOSOVSKA BITKA – STVARNOST I LEGENDA

Nakon Maričke bitke, Osmanlije su nadaleko proširile krug vazala. Oni su bili dužni pridonijeti njihovu daljnjem usponu i učvršćivanju. Bili su obvezni davati godišnji tribut te s odredom vojske uz sultana sudjelovati u pohodima koje je predvodio. Pod svoju neposrednu vlast podvrgavali su urbani pojas duž egejske obale, kao i važne prometnice. Godine 1383. osvojili su Ser i njegovu oblast i širili se prema Solunu. Već u to vrijeme obraćali su im se monasi Svete gore, kojima su tu bili ugroženi glavni posjedi. Preko Galipolja su održavali vezu sa svojim teritorijima u Maloj Aziji i uspostavili odnose s glavnim pomorskim silama, Venecijom i Genovom, koje su desetljećima bile ljuti neprijatelji, boreći se za utjecaj u ostacima Bizantskog Carstva.

Tada se već ustalila strategija osmanlijske ekspanzije. Na poziv suprotstavljene kršćanske gospode, upletali bi se u lokalne sukobe (upoznavajući pritom teren), odnosili plijen, a one kojima bi pomogli činili su ovisnima. Pohode su poduzimali daleko od jezgre svojeg teritorija. Dok su vladali samo Trakijom, odrede su slali do Janjine i Berata u Albaniji, a poslije do dubrovačkog zaleđa. Kao povod neposrednom podčinjavanju oblasti koristili bi obično smrt gospodara ili obiteljske sukobe. U svim dijelovima Balkanskog poluotoka turski su se odredi pojavljivali mnogo

---

¹⁷ „ukoliko netko postane car, gospodar Srbima i srpskoj zemlji“ (op. pr)

prije nego što je osmanska država dospjela u susjedstvo.

Na teritorij kneza Lazara Osmanlije su stigli već 1381. godine, kada je knežev vojvoda Crep porazio Turke na Dubravnici (pokraj Paraćina u dolini Velike Morave). Turski je odred tamo vjerojatno zašao poslije neke akcije u Bugarskoj. Nekoliko godina poslije, 1386, dogodio se znatno ozbiljniji napad. Sam emir Murat vodio je vojsku do Pločnika u Toplici, no bitke nije bilo. Tom prigodom ili nešto poslije, Turci su upali u manastir Gračanicu, i tada je izgorio *pirg*¹⁸ s knjigama.

S druge strane, naslijeđeno neprijateljstvo kralja Tvrtka i Balšića dovelo je do turske provale u okolinu Bileće, gdje je u kolovozu 1388. godine bio potučen vojskovođa Šahin. Tampon-zona između teritorija kneza Lazara i Vuka Brankovića te Osmanlija bila je sastavljena od teritorija turskih vazala (Dragaša i Dejanovića na istoku i Vukašinovih nasljednika na jugu). Ipak, bilo je očito da se osmanlijski обруч steže.

Usporedno s time, na sjeveru se naglo rušila tvorevina Ludovika I Anžuvinskog (1342–1382) – prostrana Ugarska Kraljevina, sa svih strana okružena vazalnim teritorijima. Kada je 1382. godine umro kralj Ludovik I, naslijedila ga je kći Marija. Ona je, vladajući zajedno s majkom, kćeri bosanskog bana Stjepana II, od početka naišla na otpor velikaša. Vladajuća dinastija Anžuvina imala je rođake u južnoj Italiji, među kojima je dio ugarskih velikaša tražio dostojnog kraljeva nasljednika. U Ugarsku je doveden Karlo Drački, ali je upleten u sukobe i ubrzo ubijen na dvoru (1385). Ubojstvo je pripisivano kraljicama. Počela je otvorena pobuna, u kojoj su kraljice zarobljene (1386). Njihov glavni oslonac, palatin Nikola Gorjanski Stariji ubijen je. Stvorena je brojna stranka pristaša Ladislava Napuljskog, sina ubijenog Karla Dračkog, dok je velikaše odane kraljicama pokušao okupiti i organizirati zaručnik mlade kraljice, Žigmund Luksemburški.

U početku je kralj Tvrtko poštovao kraljevu nasljednicu, svoju rođakinju. Uz njezinu je suglasnost 1384. godine uzeo Kotor. Međutim, kada su planule unutarnje borbe, on je zajedno s knezom Lazarom postao otvoreni saveznik pristaša Ladislava Napuljskog i protivnika Žigmunda Luksemburškog. Kod Tvrtka su utočište pronašli vođe pokreta, hrvatski velikaši braća Ivaniš i Pavao Horvat, Ivaniš Paližna i drugi. Ivaniš Horvat je neko vrijeme pod upravom imao Mačvu i Belin, ugarske teritorije u Srbiji južno od Save. Tvrtko je 1387. osvajao područja u Hrvatskoj i pokoravao dalmatinske gradove. Najdulje mu se opirao Split, kojemu je rok za predaju bio određen za 15. lipnja 1389. godine.

Zbog sukoba s ugarskom kraljicom i Žigmundom Luksemburškim, kralj Tvrtko I i knez Lazar bili su odsječeni od kršćanskog okruženja. Prilazili su im samo pristaše Ladislava i hrvatskih pobunjenika. Obje suprotstavljene ugarske strane tražile su saveznike. Uz Anžuvince je bila Firenca, a uz Žigmunda Venecija i milanski duka Visconti, za kojega su suvremenici govorili da Turke opskrbljuje oružjem.

Početak ljeta 1389. Murat je krenuo na Srbiju. Uz vlastite ratnike, okupio je vojsku vazala i plaćenike. Preko teritorija svojih vazala u Makedoniji, izbio je na Kosovo polje, odakle su putovi vodili u raznim smjerovima. Na vijest o njegovu približavanju, okupljena je vojska kneza Lazara, Vuka Brankovića (na čijem se području zbio sudar) i kralja Tvrtka, koji je poslao veliki odred pod zapovjedništvom vojvode Vlatka Vukovića.

Poprište bitke pouzdano se zna: dio Kosova polja nedaleko od Prištine, gdje se do danas nalazi Muratovo turbe (oznaka djelomičnog pokopa), ucrtavano na karte već u 16. stoljeću. Siguran je i datum bitke: dan svetoga Vite¹⁹, 15. lipnja 1389. godine. Sigurno je također da je emir Murat ubijen, a knez Lazar uhićen i pogubljen odrubljivanjem glave još istoga dana. Neki kršćanski ratnici pali su u tursko ropstvo. Za bosanskom vlastelom iz odreda Vlatka Vukovića tragalo se još 1403. godine u Carigradu.

No, o drugim važnim pojedinostima vijesti su od početka proturječne. Svojem gradu Trogiru i prijateljskoj Firenci, kralj Tvrtko je javljao o velikoj pobjedi uz pogibiju svojih, ali „ne mnogih“.

¹⁸ Riječ *pirg* označava toranj ili kulu pravokutne osnove, podignutu u obrambenom bedemu. Karakteristična je za manastire okružene obrambenim zidinama (op. pr).

¹⁹ Ekvivalent u katoličkom kalendaru mu je sveti Vid (op. pr).

Smrt turskoga vladara je i kod Bizantinaca i drugdje, sve do Francuske, stvarala dojam pobjede kršćana. Prema srednjovjekovnim je shvaćanjima presudno mjerilo za ocjenu povijesne bitke bio ostanak na bojnome polju. Turci su na Kosovu ostali neko vrijeme, ali su poslije krenuli na istok kako bi novi vladar Bajezit, Muratov sin, učvrstio svoj položaj. Vuk Branković, gospodar teritorija na kojemu je bilo bojno polje, ostao je u zemlji i na vlasti i nije se odmah pokorio Turcima.

Sigurno je posvjedočeno da su od početka o bitki kružile proturječne vijesti. Pet tjedana poslije bitke u Veneciji se nije znalo tko je naslijedio Murata. Mletački je poslanik imao nalog da onome koga zatekne na vlasti kaže da je njegova vlada saznala („ali ne jasno“) o ratu Murata i kneza Lazara, „o čemu su se različite stvari govorile, kojima se puna vjera dati ne može“. Halkokondil, bizantski povjesničar iz 15. stoljeća, izravno suprotstavlja priče kršćana onome što govore Turci, koji tvrde da je sultan ubijen nakon bitke, dok je obilazio bojno polje.

Kako je vrijeme protjecalo, dalje su se raspravljale priče. Na kršćanskoj strani javio se motiv izdaje. Najprije se povezivao s bosanskim odredom i nekim Dragoslavom, a zatim se usredotočio i zadržao na Vuku Brankoviću. Već u prvim desetljećima poslije bitke javlja se i motiv o oklevetanom vitezu koji će poći u turski logor i ubiti sultana. Pod utjecajem viteške epike povezani su Muratov ubojica i Lazarov izdajnik; obojica su postali kneževi zetovi. Krajem 15. stoljeća bio je već poznat i motiv kneževe večere i Lazarove zdravice. Nastao je ciklus pjesama s mnogim živopisnim pojedinostima koje su bile vrlo daleko od stvarnosti.

Od stvarnosti je bio dalek i opći pogled na bitku i njezine posljedice. Budući da je zaleđe bilo neprijateljsko, Kosovska bitka nije mogla imati karakter križarskog rata niti obrane kršćanstva. U vrijeme bitke, Žigmund Luksemburški krenuo je u pohod protiv bosanskog vladara. Posredstvom zeta Nikole Gorjanskog Mlađeg, knez Lazar je uspio postići primirje, dok je Tvrtko ostao u ratu s kraljem Žigmundom.

Iz temelja je pogrešna i predodžba o „propasti carstva srpskog“ na Kosovu, jer je država postojala još nekoliko desetljeća te doživljavala privredni i kulturni procvat. U narodnim predajama, Kosovska bitka je povod seobama, prijelomu u razvoju plemena i porodica. Od svih povijesnih događaja najpopularnija i najjače urezana u narodnu svijest, predaja o Kosovskoj bitki služila je sve do 20. stoljeća kao inspiracija za junačke pothvate i žrtvovanje, dok je s druge strane obilato korištena za osudu i žigosanja izdaje.

OSLJEDICE

Turska nadmoć i prednost stečena pobjedom na Kosovu postali su vidljivi tek u sljedećim godinama. Zbog pobuna, Bajezit je ubrzo poslije bitke morao poći u središnje i maloazijske dijelove svoje države. Muratovu pogibiju pratile su pobune i na europskom tlu. Neki Turci bili su zarobljeni u Kosturu kada su grad od Turaka preoteli kršćani. Krug osmanlijskih vazala proširio se već u prvim mjesecima poslije bitke time što su Lazarovi nasljednici priznali Bajezitovu vrhovnu vlast. Jedan od uvjeta sporazuma bila je predaja najmlađe Bajezitove kćeri Olivere u sultanov harem. U Malu Aziju odlazio je i sam Stefan. U jednoj svojoj povelji, knez kaže: „Oslobodili ovu zemlju i gradove otačastva mi od velikog amira Pajazita“.

Poslije pogibije kneza Lazara, nevolje su stigle i sa sjevera. Najprije je Ivaniš Horvat zauzeo Mačvu i Belin, pa su se tu vodile borbe sve dok ga Lazarov zet Nikola Gorjanski Mlađi otuda nije protjerao. U studenome 1389. i kralj Žigmund je pokrenuo vojsku kako bi zaposjeo tvrđave koje su mu pripadale u Srbiji. Zauzeti su i s ugarskim posadama neko vrijeme držani tvrđavi gradovi Borac (Gruža) i Čestin (Šumadija). Preko područja Lazarovih nasljednika Turci su provaljivali preko Save i Dunava u Ugarsku, a kralj Žigmund je pohode ponavljao i sljedećih godina.

Jača osmanlijska prisutnost iznova se osjeća 1392. Početkom te godine zauzeli su Skoplje, a iste im se godine pokorio i Vuk Branković. Obvezao se Turcima plaćati harač – „telos“. Turski su se odredi zalijetali u Bosnu, gdje im se 1392. godine suprotstavio Tvrtkov nasljednik Dabiša, jer je u međuvremenu (u ožujku 1391) umro kralj Tvrtko. To je bio znak da se Bajezit, nakon što je sredio

stanje u Maloj Aziji, vrati europskom poprištu. U ljeto 1393. osvojio je središnji dio Bugarske s Trnovom. Tijekom zime 1393–1394. skupio je vazale u Seru s planom da ih sve pogubi. Od te je namjere odustao, ali su ostale posljedice za odnose s kršćanskom gospodom. Jedni su se potpuno pokorili, drugi odlučno odmetnuli. Godine 1394. osvojena je Tesalija, gdje se dotad držala jedna od nasljednica Nemanjića. Godine 1394. poduzet je veliki pohod preko Dunava, a zatim novi pohod na Vlašku, kada se vodila bitka na Rovinama (17. svibnja 1395). U njoj su kao turski vazali poginuli kralj Marko i Konstantin Dragaš, a na njihovoj se strani borio i Stefan Lazarević.

Osvajanje Bugarske iz temelja je promijenilo političku kartu Balkana. Bizant je sveden na okolicu Carigrada i sa svih je strana bio okružen osmanlijskim teritorijima, a ostaci su bili prostorno odvojeni u Epiru i na Peloponezu. Od 1394. godine Carigrad je bio pod dugotrajnom opsadom. Poslije pogibije Konstantina Dragaša i kralja Marka, njihovi su teritoriji pretvoreni u osmanlijske krajeve. Turci su tada izbili na jadransku te jonsku obalu kod Skadra.

Tursko širenje i pozivi upomoć iz Carigrada aktualizirali su nikad ugaslu težnju za općim križarskim pohodom protiv nevjernika. Njome se pred smrt zanosio i car Dušan. Ostvarenja se prihvatio kralj Žigmund Luksemburški, koji je u međuvremenu vratio Dalmaciju i Hrvatsku, pokorio Bosnu (1394) i postao gospodar situacije u Ugarskoj. Uputio je pozive kršćanskim vladarima. Ratnici su se odazivali iz mnogih zemalja, od Rodosa do Engleske.

Šarolika kršćanska vojska prešla je Dunav i kod Nikopolja se 26. rujna 1396. sukobila s Bajezitom i njegovim vazalima. Kršćanska vojska je teško poražena. Kralj i drugi vođe pohoda jedva su izvukli živu glavu. I u toj je bitki na turskoj strani sudjelovao i istaknuo se knez Stefan Lazarević.

Posljedice poraza osjetili su svi koji su bili uz kršćane. Vladari Vidina, preostalog dijela Bugarske, bili su iskorijenjeni. Vuk Branković je uhvaćen i zatvoren (umro je kao sužanj sljedeće godine, 7. listopada 1397). Njegove su zemlje dijelom zaposjeli Turci (njihov kadija je u Gluhavici, kefalija u Zvečanu), a dio su prepustili knezu Stefanu. U dijelu Vukovih zemalja, zajedno sa sinovima, ostala je udovica Mara, Stefanova sestra.

Dio nekadašnje srpske države koji je u vrijeme Tvrtka I ušao u sastav Bosne u to je vrijeme već bio na putu da se razvije u samostalni teritorij obitelji čiji je rodonačelnik vojvoda Vlatko Vuković. Budući da je i on u međuvremenu umro (1392), njegovo je mjesto zauzeo nećak i nasljednik, Sandalj Hranić (1392–1435). Tvrtkov nasljednik Stjepan Dabiša (1391–1395) s osvojenim je područjima prihvatio i neprijateljstvo prema kralju Žigmundu. Kod sebe je držao glavne kraljeve protivnike. Tek kada ih je Žigmund pobijedio i zarobio (1394), Dabiša je bio prisiljen pokoriti se i obvezati da će Bosna okruniti Žigmunda za svojega kralja poslije njegove smrti. Ali, kada se ujesen 1395. to dogodilo, Bosna je izbjegla obvezu i na prijestolju ostavila Dabišinu udovicu Jelenu (1395–1398).

Kraljica se morala oslanjati na glavne velikaše, koje spominje u svojim dokumentima: velikog vojvodu Hrvoja Vukčića Hrvatinića, kneza Pavla Radenovića i vojvodu Sandalja Hranića. Žigmundovo stradanje nedaleko od Nikopolja i protiv njega obnovljen pokret u Ugarskoj, oslobodili su Bosnu prije primljene obveze, pa je 1398. za kralja izabran Stjepan Ostoja (1398–1404. i ponovno 1409–1418).

Godine 1398. odnosi Stefana Lazarevića i Bajezita su se pogoršali. Mladi knez je u siječnju vodio pohod u Bosnu, koji je loše završio. Vojska je promrzla, a ništa nije osvojila. U svojoj je zemlji imao sukob s nezadovoljnim velikašima (Nikola Zojić, Novak Belockvić), koji su se nastojali izjednačiti s vladarom i postati neposredni Bajezitovi vazali. Na kraju je pao u nemilost samoga emira. Optužen je za suradnju s Ugrima. Njegova majka, kneginja Milica, tada već monahinja Jevgenija, morala je ići turskom vladaru kako bi ga udobrovoljila i izbavila sina iz nemilosti. Prema Stefanovu životopiscu, Bajezit je tada savjetovao mladome Stefanu da svoje silne podloži svojoj volji, a blagorodne²⁰ ili nište²¹ od svojih ljudi uzdigne i učini slavnima. Tako se

²⁰ tj. one *plemenita roda* (op. pr)

²¹ *ništ* (od stesl) = *siromah, prosjak* (op. pr)

trebalo pripremiti za nemirno doba, koje je Bajezit predviđao poslije svoje smrti.

DESPOT I NJEGOVA ZEMLJA

Velika turska osvajanja u godinama poslije Kosovske bitke zaustavila je prijetnja s Istoka. Neki pokoreni plemenski starješine među Turkmenima uspjeli su dobiti pomoć mongolskog vladara Timura, kojega su Europljani zvali Tamerlan ili Tamberlan. Svoj je doprinos dala i bizantska diplomacija, godinama pod opsadom u Carigradu. Već od 1400. godine Bajezit je bio izložen prijetnjama moćnog osvajača s Istoka.

Kada je odlučio odmjeriti snage, Bajezit je skupio i preostale vazale. Među njima i mlade nasljednike kneza Lazara, Stefana i Vuka te sinove Vuka Brankovića, Đurđa i Lazara, koji su u međuvremenu vratili dio očevih zemalja. Sukob se dogodio na bojnome polju kod Angore (današnja Ankara), 28. srpnja 1402. Pobjeđuje odnio Tamerlan. Zarobio je Bajezita i u zatvoru ga držao do smrti 1403. Vazale je pustio, pa su mladi knezovi mogli krenuti kućama.

Nije poznato kako su se rođaci međusobno odnosili u vrijeme dok im je Bajezit bio gospodar. Vjerojatno ih je služenje obvezivalo na slogu i stegu. Sigurno je da su poslije njegova pada bili u zavadi. Dok je Stefan Lazarević u Carigradu uživao u gostoljubivosti vladajućeg cara Ivana VII Paleologa, Đurađ Branković je u istome gradu bačen u tamnicu.

Promjena u obiteljskim odnosima koja se dogodila tijekom Stefanova boravka u Carigradu, imala je dalekosežne posljedice. Mladi srpski knez nije bio oženjen, pa mu je njegov domaćin potražio odgovarajuću priliku među rođakinjama svoje žene. Stefanov životopisac kaže da je izabrana caričina sestra, koja je bila od roda Francesca Gatiluzzija, gospodara Lezba (Mitilene) i jednoga od onih Talijana koji su na Levantu uspostavili svoje države.

Kao carski zet (pašanac Ivana VII), Stefan je mogao dobiti visoko bizantsko dostojanstvo *despota* i Ivan VII mu je to dostojanstvo i dodijelio, iako je bio suvladar (njegov stric, „veliki car“ Manuel II, tada je bio na putu Europom tražeći pomoć za Carigrad). Svadba se trebala održati poslije na Lezbu, kamo je Stefan otplovio.

Prije nego što je počela služiti za obilježavanje samovoljne, okrutne i neograničene vlasti, riječ *despot* je nekoliko stoljeća imala pozitivno značenje – gospodin. U 12. stoljeću postala je tehnički naziv za visokog dostojanstvenika, prvoga poslije cara. Titula se odnosila na carske sinove, braću i zetove. Srbima nije bila nepoznata; osim bizantskih, dodjeljivali su je također bugarski i srpski carevi.

Novost je bila u tome što je titulu dobio vladar jedne države. Na taj će način naziv despot u Srbiji postati vladarska titula, a i dalje će je dodjeljivati bizantski car. Stefan se sam 1410. ponovno „vjenčao“ za despota kada se vratio „veliki car“ Manuel II. Stefanov sljedeći nasljednik, a u to vrijeme sužanj u carigradskoj tamnici, Đurađ Branković bio je muž jedne Kantakuzenove (Irena, Jerina) i time stekao uvjete da postane despot. Njega je 1429. godine u Srbiji „vjenčao“ carev izaslanik. Đurđev sin oženio se carskom rođakinjom (1446) pa je i on sklopivši brak postao despot uz živog oca. Još ranije, prije smrti despota Stefana, titula je bila shvaćena kao ekvivalent titule *dux*, koja je na zapadu dolazila odmah poslije kraljevske. „Despot kraljevstva Raške“ u Ugarskoj je bio prvi velikaš, odmah iza kralja. U Ugarskoj se titula dodjeljivala i nakon pada Carigrada, a od 16. do 18. stoljeća nosili su je pretendenti i pustolovi. Riječ „despotstvo“ odnosila se na despotsko dostojanstvo, ali zemlja nije nazivana „despotovinom“. To se uobičajilo tek u 19. stoljeću.

„Vjenčanjem“ za despota, srpski je vladar službeno postao član bizantske carske obitelji i bio podčinjen bizantskom caru kao ocu i gospodaru. Ono što su moćni carevi 11. i 12. stoljeća nametali silom, sada je dolazilo samo od sebe. Srpski vladar, koji je već imao dvostruke vazalske obveze – prema ugarskom kralju i turskom sultanu, sam je izabrao da bude idealno podčinjen nemoćnom i dalekom bizantskom caru. Ni 1402, ni poslije, Srbija nije imala zajedničke granice s ostacima Bizanta.

Novi despot još nije bio gospodar zemalja koje je naslijedio. Za njih se morao boriti, i to

protiv bliskih rođaka, sestrih sinova. On se u zemlju vraćao morskim putem, pri čemu se zadržao na Lezbu. U međuvremenu je Đurađ Branković pušten iz tamnice. Dobivši pomoćni odred od Sulejmana, prvog Bajezitovog nasljednika, kopnom se uputio u Srbiju. Stefana i Vuka Lazarevića očekivali su u Dubrovniku, ali su se oni iskricali u Baru, kod zeta Đurđa II Stracimirovića i uz njegovu pomoć krenuli u Srbiju. Do studenoga su stigli u zemlju i na Tripolju kod Gračanice sukobili se s nećacima.

Stefan je pobijedio i svojim se nećacima nametnuo za gospodara. Došao je u položaj u kojemu je bio njegov otac, knez Lazar. Majka Milica posredovala je kako bi se postigao mir. U međuvremenu je kralj Žigmund Luksemburški u Ugarskoj imao jaku oporbu, skupinu velikaša koja ga je pokušavala svrgnuti i ustoličiti Ladislava Napuljskog, koji se 1403. došao okruniti u Zadar. Žigmundu su bili potrebni jaki saveznici, pa se 1403. ili početkom 1404. pomirio sa Stefanom, prepuštajući mu Beograd i gradove južno od Save i Dunava na koje je Ugarska polagala pravo.

Zatišje u odnosu s Turcima despot je iskoristio da sredi stanje u državi, čije se težište pomaknulo na sjever. Južno od Šar-planine bila je Skopska krajina, područja pod neposrednom turskom vlašću, dok su nad susjednom oblašću Brankovića Turci imali posebna prava i u njoj svoja uporišta. Pomicanje prema sjeveru vidljivo je u izboru Beograda za prijestolnicu. Osim što je poduzeo velike građevinske zahvate, despot je u Beogradu podignuo i mitropolijsku crkvu. I svoju zadužbinu, grobnu crkvu, despot Stefan je dao izgraditi u sjevernim područjima, na rijeci Resavi (manastir Resava ili Manasija).

Sukobi među Bajezitovim nasljednicima omogućili su predah preostalim balkanskim kršćanima. Oslobodili su neke prije osvojene bizantske teritorije, stvorili prostor za borbu protiv turske vlasti u Bugarskoj i oslabili ili svrgnuli tursku vrhovnu vlast. S druge strane, borbe među Bajezitovim nasljednicima uvlačile su i kršćansku gospodu, potičući stare i izazivajući nove sukobe. To je jasno i na primjeru srpske gospode. Osim prigušenog neprijateljstva između Lazarovih i Vukovih sinova, sukobili su se međusobno Lazarevići, koji ni prije nisu bili složni. Kneginja Milica je svojim autoritetom uspijevala ublažiti neslogu među sinovima i unucima. No, umrla je 1405. godine.

Prvih godina, Bajezitovo nasljeđe je držao Sulejman. Od početka je bio sklon Brankovićima. Nastojeći od brata iznuditi podjelu državnoga teritorija, od njega je pomoć zatražio Vuk Lazarević. Uz njega su bili Brankovići i Sulejmanov pomoćni odred, koji je pustošio dijelove Srbije. Despot Stefan je 1409. godine bio prisiljen bratu prepustiti južni dio države i povući se na sjever. On je na drugoj strani imao potporu ugarskoga kralja, pa su ugarski odredi dospijevali do Trepće i Prištine, gdje su 1410. godine spalili trg.

Stefan je protiv Sulejmana podupirao njegova brata Musu, koji je nastojao zavladatai europskim dijelom osmanlijske države. Musa je privukao i Vuka Lazarevića i Brankoviće, dok je bizantski car ostao sa Sulejmanom. Musa je sa saveznicima bio poražen u blizini Carigrada. Stefan se mogao skloniti u Carigrad, dok je Sulejman, kao i poslije Angorske bitke, poslao Vuka i Lazara Brankovića u Srbiju, a Đurđa zadržao kod sebe. Dvojicu srpskih knezova kod Plovdiva su zarobili i pogubili (u lipnju 1410. godine) Musini ljudi.

Ostavši sami, svaki u svojoj obitelji, Stefan i nećak Đurađ su se zbližili i trajno pomirili, vjerojatno posredstvom Mare Branković. Zajedno su ratovali protiv Muse, pomažući da se učvrsti treći Bajezitov sin Mehmed I, koji će postupno obnoviti osmanlijsku moć.

Sljedeći korak u zbližavanju s Ugarskom slijedio je 1411, kada je Stefan, osim posjeda u Ugarskoj, od kralja Žigmunda dobio rudarski grad Srebrenicu i teritorije zapadno od Drine. Njih je kralj oduzeo svojemu protivniku, bosanskom hercegu Hrvoju Vukčiću. Ti će teritoriji poslije postati uzrok razdora između bosanskih kraljeva i srpskih despota.

Budući da nije imao potomstvo, Stefan je Đurđa odredio za nasljednika. Prepustio mu je upravu nad nekadašnjim očevim zemljama sa središtem u Vučitrnu. Ubrzo poslije pomirbe, Đurađ se oženio Irenom Kantakuzen, rođakinjom nekadašnjeg cara Ivana VI. Pomirba Stefana i Đurđa omogućila je da se ujedine njihove zemlje, iako su teritoriji Brankovića ostali u nešto nepovoljnijem

odnosu prema Turcima i s nekim turskim enklavama, kakva je bila Trepča.

NEMIRNO POMORJE

Đurađ je pomagao ujaku i izvršavao povjerene mu zadaće. To je osobito postalo vidljivo nakon smrti Stefanova drugog nećaka, Balše III Balšića (1421), koji je svoju zemlju oporučno ostavio despotu. Međutim, da se ostvari ta posljednja želja sprečavale su teškoće čiji su korijeni bili u nedavnoj prošlosti.

Kada su se uz suparnike iz Bosne pojavili Turci, poslije osvajanja Skoplja i osnivanja krajišta, Đurađ II Stracimirović Balšić potražio je potporu i pomoć Venecije. Republici je pogodovala svaka prigoda za nametanje utjecaja, jer su tijekom sklapanja mira 1381. ponovljeni uvjeti iz Zadra. Prema njima je Republici bilo zabranjeno imati posjede na potezu od Kvarnera do Drača. Neko vrijeme poslije 1392. godine Đurađ je bio turski zatočenik i za svoje oslobođenje Turcima je morao prepustiti gradove Skadar i Drivast, kao i trg Sveti Srđ na Bojani. Koristeći se odsutnošću Turaka, taje mjesta uspio preoteti ujesen 1395, nakon čega ih je ustupio Veneciji. Uz Drač, dobiven 1392, to su bila prva mletačka uporišta na jadranskoj obali i od toga će vremena Venecija biti sve važniji čimbenik u Zeti. S vremenom je Balšiću, osim domaćih suparnika, kakvi su bili Radič Crnojević ili Sandalj Hranić (koji je idući Tvrtkovim stopama htio osvojiti Kotor i povremeno je gospodario Budvom), počela smetati i Venecija, protiv čije se vlasti bunilo domaće stanovništvo.

U promijenjenim prilikama poslije Angorske bitke, obiteljsko područje preuzeo je Đurđev nasljednik Balša III (1403–1421), kojemu je pomagala majka Jelena Lazarević. Oni su se ubrzo okrenuli protiv Venecije i protiv nje započeli desetogodišnji rat. Flota je Veneciji omogućila da isprva vrati pobunjena mjesta te čak osvoji Ulcinj, Bar i Budvu (1405). Kao i rođaci u zaleđu, i Balša je postao Sulejmanov vazal. Prilike su se opet promijenile 1409, kada je Venecija od Ladislava Napuljskog otkupila prava na Dalmaciju i počela borbu za gradove. Poslije velikih napora i borbi, Balša III je 1412. osvojio Bar i Venecija mu je, pritisnuta teškoćama s drugih strana, pristala vratiti sve što je prethodno osvojila.

U međuvremenu je stari kraljevski grad Kotor prošao kroz teške krize. Godine 1370. njime je zavladao ugarski kralj. Godine 1380. dogodio se prevrat u buni pučana protiv vlastele, koja se ipak, uz vanjsku pomoć, vratila na vlast. Godine 1384. pokorio ga je Tvrtko u svojoj politici obnavljanja nemanjičke države. Bosansku vrhovnu vlast, s udjelom u ubiranju prihoda od trgovine solju, nastavio je bosanski vojvoda Sandalj Hranić. Grad je i poslije bivao pod Balšinom opsadom i ulazio u pregovore zbog predaje Veneciji. Ta je predaja tajno dogovorena i ostvarena isticanjem venecijanske zastave 1420. godine.

Prije toga, Balša III je poveo novi rat s Venecijom, kojoj su ruke bile vezane u ratu s Ugarskom i Turcima. Pod opsadom je držao Skadar, ali je izgubio Budvu i Lušticu sa solanama. Nakon što je teritorij prepustio ujaku, on je bio zahvaćen ratom. Venecija je iskoristila Balšinu smrt kako bi zaposjela Ulcinj i Bar (1421). Despot Stefan je najprije zahtijevao da se vrate Balšina mjesta, a zatim je došao s vojskom i podvlastio Balšine zemlje, osim Ulcinja i Budve. S opsadom Skadra nastavio je i tijekom 1422, ali neuspješno. Godine 1423. sklopljen je mir. Despot je dobio Budvu i solane, a vratio dijelove kotorskog distrikta. Preostala sporna pitanja precizirana su u kasnijim pregovorima u Vučitrnu (1426) i Smederevu (1435). Između tih pregovora ipak je vladao mir, koji će prekinuti turska osvajanja despotove države 1439. godine.

Obiteljski teritorij Balšića održao se tijekom burnih šest desetljeća ugrožavajući i ometajući razvoj obalnih gradova koji su se nalazili pod opsadom, odsječeni od zaleđa i bez mogućnosti da trguju. Na nekim drugim velikaškim područjima bolje se održavao red na manjem prostoru, ali ne i ovdje. Dinastička je vlast neprekidno izazivala meteže i ratove. Kada je tim područjem zavladao despot Stefan, gradovima je potvrđen davni autonomni status, dok je ostatak uključen u centraliziranu državu uniformog uređenja. Po veličini, država u kojoj su se našle zemlje kneza Lazara, Vuka Brankovića i prve generacije Balšića, bila je slična državi Nemanjića prije vala

osvajanja započelih Milutinovim prodorom u Makedoniju.

Najveća razlika u odnosu prema državi Nemanjića bila je izostanak dijelova koji su ušli u sastav Bosne (približno današnja Hercegovina). Granica je bila kod Onogošta u Polimlju; na obalama Boke, grad Novi (danas Herceg Novi) nalazio se pod Bosnom, dok je Kotor bio pod Venecijom.

PRIVREDNI POLET

Političke promjene, česte u doba formiranja velikaških oblasti te njihovih širenja i spajanja, nisu imale teških posljedica na privredu, niti su ih pratila velika razaranja. Na neprilike su se najviše žalili trgovci kojima je nesigurnost putova ometala posao. Tako su Dubrovčani 1371. izjavljivali: „Ne možemo živjeti ako ne trgujemo, a veći dio naše trgovine obavljali smo u kraljevini Raškoj, ali zbog lošeg stanja koje vlada u spomenutoj raškoj državi uslijed podijeljenosti velikaša, mi ne možemo niti se usuđujemo tamo trgovati u onolikoj mjeri koliko smo trgovali u prošlosti“. Zbog rata Venecije i Genove, započetog za otok Tenedos, slične su nevolje ubrzo zahvatile i pomorsku trgovinu. Sve to zajedno, ratovi i zastoj u plovidbi i trgovini, prouzročilo je krizu na cijelom sredozemnom području, zbog koje je poskupjelo srebro, za kojim se osjećala sve veća potreba u kovnicama mnogih država i gospodara koji su imali vladarsko pravo kovati novac. Cijena je sa šest dukata za težinsku litru srebra (330 g) porasla na sedam i pol i osam dukata te je na toj razini ostala sve dok tursko osvajanje nije prekinulo slobodnu trgovinu i sve srebro usmjerilo prema sultanovim kovnicama i riznici.

Porast cijene promijenio je uvjete ekonomičnosti rudarske proizvodnje i još snažnije privukao trgovce da se posvete nabavi, pa i proizvodnji srebra. Tako su otvarani novi rudnici u različitim dijelovima srpske države. Uz već spomenute rudnike u bazenu Kopaonika i Podrinja, pojavljuju se: Železnik u Kučevu, na istoku, Rudišta kod Beograda, rudnici na Ceru kao produžetak od prije poznatog podrinskog bazena (Krupanj, Zajača, Bohorina). Pojava niza novih rudnika posredno je ujednačila razinu razvijenosti. Južne oblasti, koje su prednjačile, izgubile su prvenstvo, iako su tamo i dalje ostali najveći i najvažniji rudnici Novo Brdo i Trepča. U sjeverne oblasti stiže i sve što prati rudarstvo: novi tip naselja, pojačana trgovina, tržišni odnosi, autonomija i drugo.

Putovi prodaje srebra ostali su isti. Promijenili su se samo glavni posrednici – utoliko što su Kotorani gotovo istisnuti, a vodeću ulogu bez suparnika zadržali su Dubrovčani. Mnogi od njih financiraju rudnike; kupovanjem dijelova jama i topionica te organiziranjem proizvodnje, što im dopuštaju propisi rudarskog prava.

U tome razdoblju privrednog poleta moguće su i grube kvantitativne procjene opsega proizvodnje. Sačuvana je i objavljena trgovačka knjiga jedne dubrovačke kompanije (Caboga, Kabužić), specijalizirane za trgovinu srebrom i zlatom koje je slala u Italiju, prvenstveno u Veneciju. Od prosinca 1426. do studenoga 1432. godine, kroz ruke braće Kabužić prošlo je 10613 težinskih litara srebra, što odgovara količini od 3480 kg u današnjim mjerama. Ista trgovačka kompanija u tome je razdoblju izvezla i 565 kg glamskog srebra, u kojemu je udio zlata bio do četvrtine. Drugi oslonac za procjenu opsega proizvodnje pruža knjiga dubrovačke kovnice za 1422. godinu, iz koje se može vidjeti koliko su u toj godini građani Dubrovnika zamijenili srebra za iskovani novac. Postojala je obveza da se šest posto onoga što se izveze, zamijeni po propisanoj cijeni. Na temelju podataka o količini predanog srebra, moglo se doći do jednog postotka i ukupne količine od 5672 kg u današnjim mjerama.

Oba ta važna izvora govore o onome što je otišlo preko mora na zapad. Prema sjeveru je vjerojatno malo izvezeno, jer je Ugarska i sama bila velika izvoznica zlata i srebra. Izvoz prema turskim teritorijima ostaje nepoznat, kao i to koliko je ostajalo za zanatsku proizvodnju i odlazilo u srpske kovnice novca. Moguće je dati grubu procjenu robe koju je trebalo uvesti u zemlju da bi poslovanje trgovaca bilo uravnoteženo. Ako se računa sa srednjom cijenom od sedam i pol dukata, ono što je 1422. godine izvezeno preko Dubrovnika, vrijedilo je 130 000 dukata.

Priroda rudarskih poslova u kojima se dugo, ponekad i godinama radi bez dobiti dok se ne dođe do rudnih ležišta, prisiljavala je na zaduživanje i razvijanje kreditnih poslova. U istom je smjeru djelovala i trgovina s velikom ponudom robe, donesene kao protuvrijednost za skupo srebro. Prirodna posljedica bila je velika zaduženost stanovnika srpske države. O stupnju zaduženosti svjedoče mnogi pojedinačni dokumenti, kao i diplomatski zapleti u odnosima Dubrovnik i srpskoga despota. Sačuvana je knjiga dubrovačkoga trgovca Mihe Lukarevića za razdoblje od 1432. do 1438. godine, s imenima oko 1200 osoba zaduženih kod tog trgovca, od čega je polovica iz grada Novog Brda, a polovica iz šire okolice. Novac se davao uz jamstvo u obliku zaloga, stvari vrednije od duga ili u obliku obveze drugog čovjeka da će isplatiti dug ako dužnik ne bude mogao. Prema staroj povlastici iz vladarskih povelja, kad je riječ o iznosu duga, vjerovalo se zakletvi Dubrovčanina. Interese kreditora štitila je i praksa predavanja dužnika vjerovniku, koji ga je imao pravo držati zatvorenog sve dok se dug ne podmiri.

O razmjerima zaduženosti može se zaključivati također na temelju političkih i diplomatskih pregovora i argumenata dubrovačke vlade, koja je podupirala svoje građane i njihove interese, kao i despota, koji su nastojali zaštititi svoje podanike. Dubrovčanima je osporavano pravo da samo vlastitom zakletvom dokazuju dug i njegov iznos, uveden je moratorij na plaćanje dugova u pojedinim mjestima, a zatim i u cijeloj zemlji. Bilo je dopušteno da se na ime duga uzimaju nekretnine, osim pronija (budući da dužnik i nije bio vlasnik posjeda, nego vladar). Također je bilo dopušteno da se na ime duga može uzimati samo „treći dinar“ (tj. jedna trećina) od plaće ili zarade. Despot Đurađ je 1435. čak proveo novčanu reformu, pri čemu je propisao da se prilikom plaćanja dugova sa 10 novih dinara otplaćuje 16 starih.

Srpski dinari toga vremena pali su na težinu od oko jednoga grama. U jedan mletački dukat računalo se 35 do 45 dinara. Nazivani su *asprama*, kao prije bizantski, a u to vrijeme i poslije turski novac (*akča*, turski naziv jest prijevod riječi *aspra*; znači „bijeli“ novac). Dubrovačka je vlada od despota tražila da se poštuju stari običaji, a od svojih građana disciplinu i provjeravala je jesu li neki isti dug naplaćivali dva puta. Nalagala je građanima da dužnike, kada im budu predani, neupadljivo vode svojim kućama i prema njima humano postupaju. Problemi dugova ostali su aktualni sve do propasti srpske države.

O porastu unutarne trgovine moguće je suditi i na temelju nove vrste naselja, *trgova*, koji već u nazivu otkrivaju svoju privrednu funkciju. Na trgovima su se obično održavali godišnji sajmovi (*panađur*), što je preuzeto od Bizanta. Neki poslije poznati gradovi već se tada javljaju u statusu trgova: Zaslona (Šabac), Valjevo, Paraćin, Uzice, Čačak. Drugi postaju vidljivi tek u najranijim turskim defterima, pod nazivom *bazar*, s višestruko većim godišnjim prihodima od najvećih sela. Zahvaljujući prednostima svojega položaja ili drugim okolnostima, neki su se gradovi razvijali i pod turskom vlašću te su poslije prerasli u moderne gradove.

U 15. stoljeću postaje vidljiv napredak u ovladavanju tehničkim metodama i postupcima. Najveći dometi postignuti su u rudarstvu i metalurgiji, što potvrđuju pozivi rudarima i stručnjacima koji dolaze iz drugih, čak privredno razvijenih zemalja. Ostalo je spominjanje o pozivima sa Sicilije (1397), iz Siene (1437), s dvora u Napulju (1452), iz Ferrare (1457) i Urbina (1481). S velikom su vještinom izvođeni hidrotehnički zahvati zbog upotrebe vodene energije. Ona se koristila neposredno, kod drobilica za rudu, samokova, valjavica i mlinova, ili se prenosila do mjeheva u topionicama. Ovladalo se i vještinom lijevanja zvona i topova, što se smatralo visokim dometima tadašnje tehnike. O vještini izrade mehanizama svjedoči podatak o Srbinu iz Svete gore koji je u Moskvi instalirao mehanički sat koji je otkucavao sate.

Tekstilna proizvodnja bila je skromnija. Dok je susjedni Dubrovnik od 1416. do 1463. imao pravu *arte di lana*, proizvodnju vunениh tkanina, herceg Stjepan Vukčić Kosača je uz pomoć talijanskog majstora iz Riminija takvu proizvodnju osnovao 1448. u svojem gradu Novom. Međutim, ona nije bila uspješna; proizvodi su se morali dovršavati i bojiti u Dubrovniku. U okolici Prizrena i u samome gradu, iz bizantskog se vremena sačuvala tradicija uzgoja dudova svilca i proizvodnja specifične tkanine (*tella di Prisreno*), a u tu kategoriju spada i *tafotta rasciana*,

spominjana u drugoj polovici 15. stoljeća.

KONTINUITET KAO IDEAL

Nestanak dinastije i s njom povezane državne strukture i poretka, izazvao je jaku potrebu za pribavljanjem legitimiteta onih koji su stekli vlast. To je osobito bilo aktualno za oblasne gospodare iz druge generacije, koji se nisu mogli hvaliti visokim titulama i namjesničkim funkcijama dobivenim od cara. Koliko je moguće zaključiti iz poznatih slučajeva, većina je oblasnih gospodara ostala sa skromnim, zatečenim titulama. One su, kao *župan* ili *knez*, potjecale iz velike davnine, ali su do sredine 14. stoljeća bile masovno upotrebljavane i devalvirane. Drugi su prihvaćali uopćeni atribut *gospodin* ili *gospodar*, koji je bio dio vladarske titulature ili je služio za oslovljavanje.

Najjače sredstvo legitimiranja bilo je povezivanje s dinastijom, koje se provodilo na različite načine. Tvrtko Kotromanić rodoslovom je dokazivao da je potomak kralja Dragutina; za kneza Lazara se govorilo da potječe od Dušanovog dvoranina, a još je važnije bilo to da mu je žena od Vukanove loze, čime je njihovo potomstvo vezano za Nemanjiće. Time su bili obuhvaćeni i Brankovići, jer je Mara bila kći kneza Lazara i kneginje Milice.

Potreba za isticanjem kontinuiteta rodila je književne žanrove posvećene povijesti dinastije i zbivanjima poslije Dušanove smrti. *Rodoslovi* su prikazivali razgranavanje Nemanjinih potomaka, a važne su događaje prikazivali *ljetopisi*, nastali prema uzoru na bizantske *kratke kronike*, koji su nastavljali svjetske kronike prevedene u Dušanovo vrijeme.

Životi kraljeva i arhiepiskopa koje je započeo Danilo II, stali su kod Dušanova kraljevanja u svjetovnoj grani, a nastavljeni su do patrijarha Save III (1375) u arhijerejskoj grani. Tu je Dušanovo uzdizanje na carstvo osvijetljeno negativno, i to zato što je ostavio „praroditeljsku vlast kraljevstva“ i posegnuo za carstvom. Posljedica je bio raskol i izopćenje od carigradskog patrijarha, rana koju je trebalo iscijeliti. U tome je glavna uloga pripisivana knezu Lazaru. On obnavlja jedinstvo među crkvama i uspostavlja stari red.

Vrstu zamjene za *žitija* dali su spisi o knezu Lazaru, koji u osnovi imaju mučeničku smrt, pohvalu junaštva i žrtvovanja te uspostavljanje kulta, čime se održavao kontinuitet „svetih vladara“. Težnja za kontinuitetom upravljala je i općim ponašanjem i konkretnim činovima. Tvrtko je osvajanje predstavljao kao nastanak obnavljanja, tako da je „grad naših predaka Kotor sretno prešao u naše ruke za vječita vremena“. U pregovorima Dubrovčana s vladarima iz zaleđa svaki je, pa i najmanji slučaj, stavljan u stoljetnu perspektivu – podsjećanjem na to kako je bilo „za prve gospode srpske“. U praktičnom životu kontinuitet se osobito ističe u odnosu prema Crkvi, u preuzimanju uloge zaštitnika i „drugog ktitora“, nastavljanju djela prvih ktitora, ali i u ugledanju na njih osnivanjem zadužbina za sebe i svoju obitelj. Knez Lazar dograđuje prepratu²² crkvi u Hilandaru, s kojim su i Brankovići u najtješnjoj vezi (gotovo u svakoj generaciji u manastiru imaju svojeg člana kao monaha). Ugledajući se na srpske pretke, Simeon Uroš osniva Preobraženje na Meteorima, klicu iz koje će se razviti poznati manastirski kompleks.

Novost je bila što su se i velikaši nižega ranga u podizanju obiteljskih zadužbina ugledali u veliku gospodu koja je, opet, nastavljala ranije vladare. Pomicanje državnog težišta prema sjeveru pratila je pojava mnogih crkvenih građevina i spomenika novih stilskih obilježja. Uzor su bile Dušanove građevine i suvremeni spomenici Carigrada i Soluna. Na hramovima „moravske škole“, kako je nazvano posljednje stilsko razdoblje, izrazita su bizantska obilježja. Ona svjedoče o kulturnoj homogenizaciji istočnog kršćanskog svijeta pod bizantskim utjecajem.

Središnju kupolu prate manje kupole, polikromatski učinci ostvaruju se naizmjeničnim slojevima kamena i opeke, plastika se primjenjuje u većoj mjeri, a pročelja se oslikavaju. Prozori i rozete na zapadnu pročelju hramova pobuđuju gotičke asocijacije. Primjer su dali članovi Lazareve dinastije (Ravanica, Ljubostinja, Manasija, s brojnim posebnostima), a slijedili su ih velikaši

---

²² predvorje crkve; ženska crkva (op. pr)

(Kalenić, Drenča, Naupara, Vračevšnica). Svi spomenuti i niz drugih manastira, nalaze se sjeverno od Zapadne Morave.

Kontinuitet se održava i u svjetovnome graditeljstvu. Primjenjuju se naslijeđene tehnike i materijali, slijede se poznati uzorci, prije svega oni iz bizantske prijestolnice. Iz temelja podignuto Smederevo (1427–1430) planom i tipom fortifikacije nastoji podsjetiti na Carigrad. Trajna ugroženost tjera na podizanje novih i popravljavanje starih utvrda. Rudarska i gradska naselja uz zidine dobivaju i utvrđeni unutarnji grad, sposoban izdržati dugu opsadu, što pokazuje primjer Novog Brda. Primjeri Ravanice i Resave (Manasije) pokazuju kako su i manastiri postajali utvrde.

Od kraja 14. stoljeća velika gospoda, kao i vladari, svoja sjedišta smještaju u gradska naselja koja dobivaju ulogu prijestolnica: Kruševac za kneza Lazara, Beograd za Stefana Lazarevića, Smederevo za Đurđa Brankovića. Njeguje se i dalje razvija ono što je u doba Nemanjića sa Zapada preuzeto kao viteštvo, a provodi se u viteškim redovima. Održava se i heraldika, zastupljena na srpskome novcu od vremena Stefana Dečanskog i Dušana. Heraldika simbolika, sa svojim karakterističnim jezikom, ne koristi se samo na novcu i pečatima, nego također na prstenju, knjižnim ukrasima, pa čak na nadgrobnim pločama.

U razdoblju despotâ se, intenzivnije nego prije, prepisuju knjige i prevode tekstovi. Na taj se način uvećava srpska biblioteka. Iz zapisa je vidljivo da vladari u tome imaju velik utjecaj, dajući naloge i pozivajući monahe iz Svete gore na prepisivački rad. Književni repertoar proširuje se utoliko što se, osim asketske poučne literature, učenih traktata iz raznih područja znanja, prevode i prepisuju zabavni spisi (*Aleksandrida*, *Roman o Troji*, *Tristan i Ižota* i dr). I dalje se pišu žitija pojedinih istaknutih osoba. Efrem, prvi patrijarh nakon onih iz Danilova zbornika, dobio je žitije iz pera episkopa Marka. *Žitije despota Stefana*, po mnogim obilježjima posebno, napisao je Konstantin Filozof na nalog patrijarha i sabora. O despotu Đurđu ostalo je samo „nadgrobnog ridanje“, u kojemu je sažeta retorička pohvala pojedinih njegovih djela. Tek poslije, među izbjeglicama u Srijemu, našli su se pisci koji će posljednje Brankoviće (despina Angelina i sinovi Đorđe i Jovan) uvrstiti među svete vladare.

TERET DVOSTRUKOG VAZALSTVA

Priestolnice na obalama Dunava, najprije Beograd, a zatim i Smederevo, simboliziraju položaj despotske države, tako različit od države Nemanjića. Dok je starija težila prema jugu kako bi osvojila urbanizirane i bogatije krajeve, mlađa se kretala prema sjeveru, naseljavala i kultivirala nekad zapuštena područja te oslonac nalazila u kršćanskoj Ugarskoj. Poslužila je kao polazište za daljnje seobe prema sjeveru i kao mostobran s kojega se polazilo u obnavljanje države kada se nalazila pod osmanlijskom vlašću.

Sporni teritoriji uz Savu i Dunav (a s njima i oni u sjeveroistočnoj Bosni), za koje se ustalio naziv „zemlja kralja Stefana“ (mislilo se na Dragutina), prestali su biti izvor sukoba između Srbije i Ugarske te su postali karika koja povezuje. Despoti su za njih dugovali vazalske obveze, ali su istodobno imali prvo mjesto u ugarskom saboru i velikaškoj hijerarhiji. Počevši od Stefana Lazarevića, bili su prve osobe poslije kralja, imali svoje posjede, dužnost stalnoga uzdržavanja *banderija* (vojni odred od 1000 konjanika), a također obvezu da sudjeluju u pohodima pod kraljevim vodstvom, s odredom od 8000 ratnika. Još za života, Stefan je na ugarskoj strani osigurao suglasnost za Đurđa kao nasljednika i za uvođenje u nasljeđe. Ratova između Ugarske i Srbije nije bilo, ali su se sukobljavale, kao kada su se Ugri miješali u sukobe između Stefana i Vuka Lazarevića ili kada se despot Đurađ miješao u borbe ugarskih velikaških skupina.

Poraz Turaka kod Angore 1402. godine, Stefana nije oslobodio vazalskih obveza. U ugovoru Sulejmana i cara Ivana VII bilo je predviđeno da „Lazarev sin“ plaća harač i davanja pomoćnog odreda, ali i da ga ne mora osobno predvoditi. Međutim, za vrijeme borbi između Bajezitovih sinova, Stefan je birao koga će pomagati. Držao se bizantskog cara, a ugarskog je kralja upleo u završni dio borbi Mehmeda i Muse. Saveznička vojska, koju je vodio Đurađ Branković, 1412. je

porazila Musu u Bugarskoj i omogućila da Mehmed I obnovi vlast u čitavoj državi. Novije sultan neko vrijeme bio lojalan despotu, ali je ubrzo nastavio osvajačku politiku svojih preteča. Od 1415, i Bosna je među osmanlijskim vazalima, najprije kraljevina, a zatim i osamostaljeni dijelovi pod Pavlovićima i Sandaljem Hranićem. Ubrzo je sultan dobio prigodu da arbitrira u sporovima između kršćanskih gospodara.

Despoti su se i dalje nazivali samodržavnom gospodom, a životopisac despota Stefana, Konstantin Filozof, nalazio je u dvostrukim obvezama jedinstven izraz veličine. Iskazao je to posebnim načinom izražavanja: „Po istočnomu svijetu vladari sa zapadnima bijahu kao neprijatelji. Pljačkali su im zemlje i ratovali jedan s drugim, a ovaj (tj. despot) šalje svoju vojsku istočnima (Turcima) protiv zapadnih, a zapadnima je sam odlazio na svakojaka savjetovanja. I ovo oboje činio je javno i tijekom mnogih godina. Nitko, dakle, nije mogao tako nešto činiti, samo on jedini, veliki i čudni u premudrosti i sili (..)“. U stvarnosti, despot je trpio pritiske i s jedne i s druge strane. Murat II (1421–1451), nasljednik Mehmeda I, kažnjavao ga je zato što je zajedno s Venecijom i ugarskim kraljem pomagao njegovom suparniku u borbi za prijestolje. Kada je u ljeto 1427. (19. srpnja) umro despot Stefan, Srbija je pretrpjela ratna pustošenja, izgubila teritorije i našla se u teškom položaju.

Njegova nasljednika Đurđa („gospodin“ od 1427, despot od 1429) odmah su pritisle poteškoće i s turske i s kršćanske strane. Kralj Žigmund požurio je preuzeti svoje gradove. Uspio je dobiti Beograd. Golubac je lokalni despotov vojvoda predao Turcima jer mu nije bio isplaćen nekakav dug, dok je Mačva ostala u vlasti srpskog vladara. Oko Golupca se vodila velika bitka. U opsadi je sudjelovao ugarski kralj osobno, ali je bio potisnut preko Dunava (1428). Osim Golupca, Turci su zauzeli i područja na jugu, nisku oblast i Kruševac. Po toj cijeni, a uz obnovu plaćanja harača i davanje vojnoga odreda, Đurađ je postigao i tursko priznanje.

Njegov položaj simbolički dolazi do izražaja i u obiteljskoj politici tih godina. Jednu kćer, Kantakuzenu, udao je za grofa Urlicha Celjskog, koji je tada bio u srodstvu s ugarskim kraljem te je slovio za jednoga od najmoćnijih ljudi u kraljevini. Drugu, Maru, dao je u harem sultana Murata II. Sultanu su za miraz priznate Toplica i Dubočica. No, ni to nije bilo dovoljno da se stabiliziraju međusobni odnosi. Ubrzo su postavljeni novi zahtjevi: 1437. predan je grad Braničevo (kod današnjeg Kostolca), a upad vojske ugarskoga kralja do Kruševca i spaljivanje turskih lađa kod Stalaća u ljeto iste godine, izazvali su Murata da uzvrat – napadima na Srbiju i Erdelj.

Vjerojatnost da pomoć stigne iz Ugarske oslabjela je kada je, poslije duge vladavine, umro kralj Žigmund (u prosincu 1437). Turci su napali Srbiju već 1438. godine, kada su osvojeni gradovi Višeslav i Ždrelo u blizini granice te Borac, Ostrovica i utvrđeni manastir Ravanica u središtu tadašnje Srbije. Sljedeće je godine napadnuto Smederevo, koje se predalo u kolovozu 1439, nakon tromjesečne opsade. Turci tada nisu uspjeli osvojiti rudarski grad Novo Brdo, koje će se u teškim opsadnim uvjetima i uz veliko stradanje stanovnika održati do lipnja 1441. U tome valu osvajanja Turci nisu zalazili u planinska područja Zete. Tamo su se sukobili Stjepan Vukčić Kosača, bosanski vojvoda koji je osvajao Gornju Zetu, i Venecija, kojoj je despot Đurađ na čuvanje povjerio obalne gradove.

Veliki turski uspjesi i ugroženost susjeda, prije svega Ugarske Kraljevine koja je dobila Turke kao susjede, aktualizirali su ideju križarskog rata, koja je bila zamrla nakon nikopoljskog poraza. Svrha je bila okupiti kršćanske vojske iz više država i zajednički protjerati Turke iz Europe. U Ugarskoj su se pojavile velike prepreke zbog borbi za prijestolje poslije smrti kralja Albrehta (1437–1439). U te je borbe bio umiješan i izbjegli srpski despot, koji je svojeg najmlađeg sina Lazara predložio za kralja. Tek kada se na vlasti učvrstio mladi poljski kralj Vladislav I Jagelović (1440–1444) kojega je dovela skupina ugarskih velikaša, stvoreni su uvjeti za oštrije djelovanje. Zahvaljujući novcu despota Đurđa, mogla se povećati vojska u kojoj je važan element bio veliki odred vlaških ratnika pod zapovjedništvom Janka Hunjadija. Udružena vojska kralja, despota i vojvode prešla je ujesen 1443. u Srbiju, te porazila turske odrede duž vojnog puta prema Nišu i Sofiji. Kod mjesta Zlatice, saveznička je vojska naišla na prepreke i bila zahvaćena jakom hladnoćom (bio je prosinac), što ju je prisililo da se vrati u Beograd i Ugarsku.

Budući da je Murat II imao poteškoća i na drugim stranama, pokazao se sklon pregovorima i oni su započeti u proljeće 1444. Do lipnja je postignut sporazum, prema kojem je određeno da se gradovi vrte despotu Đurđu. „I primi despot Srbije i uljeze u Smederevo avgusta 22.“, zabilježili su srpski ljetopisi. Tada su oslobođeni i despotovi sinovi, Grgur i Stefan, koje je Murat u međuvremenu dao oslijepiti.

Pod utjecajem papinskog legata i ratobornih krugova, u Ugarskoj je pogažen ugovor sa sultanom i nastavljene su pripreme za novi pohod. On je poduzet u studenome 1444. bez despota, a završen je porazom kod Varne i kraljevom pogibijom.

Već ugovor iz 1444. pokazuje, a to će potvrditi i buduća primirja i mirovni ugovori, da su Ugarska i Turska stvorile sustav vazalnih država u kojemu su jedna drugoj priznavale prava i interese, ali ne u jednakom stupnju. Pojas vazalnih teritorija počinjao je kod Dubrovnika, koji je bio pod ugarskim kraljem, nastavljao se područjem oblasnih gospodara Kosaca i Pavlovića, zatim bosanskog kralja, koji je u odnosu prema Turcima bio gospodar samo dijela kraljevine izvan teritorija njegovih vazala. Slijedio je teritorij srpskih despota, a pojas se preko Dunava nastavljao teritorijima vlašskog i moldavskog vojvode. Na obali Crnoga mora, pojas je završavao.

Taj se sustav nije dugo održao u ravnoteži. Postupno se pomicao u tursku korist. Vidljiva je postala i gospodarska nejednakost dvaju blokova. Turski je sultan bio u stanju svake godine pokrenuti nekoliko desetaka tisuća *spahija* konjanika, koji su bili nagrađeni *timarom* i za koje nije imao posebnih troškova. Osim toga, držao je odred pješaka, vrstu osobne garde (*janjičara*), s vremenom sve brojnije, koja je plaćana tijekom čitave godine, bez obzira na to je li bilo pohoda ili ne. I napokon, u sezoni pohoda, sultan bi uzimao neregularne odrede plaćenika, često sastavljene od kršćana koji su dobivali plaću tijekom sudjelovanja u ratu.

Nasuprot tome, kršćanska su društva imala vojsku sastavljenu od plemića (koji su imali obvezu sudjelovati u pohodu koji vodi kralj i iz redova ovisnih ljudi mogli na 25 ili 30 kuća unovačiti po jednog opremljenog ratnika) i profesionalnih plaćenika, koji su bili vrlo skupi – tri zlatnika na mjesec. Relativno skroman odred od 5000 plaćenika za pohod od tri mjeseca iziskivao je golemu svotu od 45000 zlatnih dukata. Kada se u drugoj polovici 15. stoljeća planirao veliki pohod protiv Turaka, smatralo se da je potrebno skupiti 200 000 zlatnika, što je nadilazilo snage pojedinog vladara. Sve više se tražila pomoć pape i po kršćanskim se državama skupljao novac za vođenje križarskog rata. Na kršćanskoj su strani znatan dio vojnih snaga davala stočarska područja. To se očituje u važnoj ulozi vlaških i albanskih ratnika, čiji su vođe (Hunjadi, Skenderbeg) bili u stanju unovačiti mnogo više ratnika nego zemljoradnička područja.

KRONIKA PROPADANJA

Despotova država obnovljena je poslije samo pet godina turske vlasti (1439–1444). Budući da osvajač nije stigao uvesti temeljitije promjene, postojali su uvjeti za obnovu prijašnjeg režima. Pokazalo se da Turci nisu nepobjedivi, te da se odnos snaga nije znatno promijenio. Borbe koje su se vodile u Ugarskoj poslije pogibije mladoga kralja (1444), još su više oslabile kršćansku snagu. Isprva ni Murat II nije pokazivao veću agresivnost. Čak je privremeno abdicirao (1446), ali se vratio na vlast. Sve je to dalo vremena za predah Đurđu Brankoviću. On je u to vrijeme za suvladara dobio najmlađeg sina Lazara, koji se oženio carskom rođakinjom i 1446. bio „vjenčan“ za despota. Dva njegova starija sina, 1444. oslobođena iz zatočeništva, Murat je dao oslijepiti i tako onesposobiti za vladavinu.

Novi pokušaj velike ofenzive protiv Turaka koji je organizirao Janko Hunjadi, a iza kojega je stajao Alfons Aragonski, vladar Južne Italije s ambicijama da dođe na ugarsko prijestolje, doveo je despota Đurđa u tešku situaciju. Protivničke vojske kretale su se po despotovu teritoriju, poprište skore bitke bilo je u njegovoj vlasti, a on je nastojao ostati neutralan. Kada je kršćanska vojska u listopadu 1448. teško poražena na Kosovu, Hunjadi je nakon bijega i skrivanja pao u ruke despota Đurđa, koji je zahtijevao naknadu štete nanesene njegovoj zemlji. Držao je Hunjadija u zatočeništvu

sve dok mu kao talac nije predan njegov sin Ladislav.

Kad je Hunjadi oslobođen, u Ugarskoj su se još više rasplamsale borbe između velikaških skupina okupljenih oko Hunjadija i grofa Urlicha Celjskog, zeta despota Đurđa. Umiješan je bio i despot, čiji su posjedi u Ugarskoj bili stradali. Nesuglasice se nisu smirile do despotove smrti. To svakako nije pomagalo obrambenoj snazi kršćana.

Dolaskom na prijestolje mladog Mehmeda II (1451–1481), na turskoj je strani nastupila promjena. On se nije zadovoljavao dotadašnjim vazalnim odnosima, nego je uložio napore kako bi što više vazalnih država pretvorio u *sandžake*. Pogodovali su mu sukobi među kršćanskom gospodom. Despot Đurađ je 1448. ratovao s bosanskim kraljem i bio u neprijateljstvu zbog Srebrenice i područja zapadno od Drine. Stjepan Vukčić Kosaca, potpuno osamostaljen od bosanskog kralja i proglašen *hercegom* („herceg od svetoga Save“), 1451. napao je Dubrovnik, nastojeći mu oduzeti župu Konavle koju je grad prethodno (1419, 1426) otkupio od svojih susjeda. Protiv njega je stvorena koalicija, koja je od sultana planirala otkupiti hercegovu zemlju za 50 000 dukata, uz preuzimanje njegova harača. S druge strane, u rat je uvučen ugarski dvor kao zaštitnik Dubrovnika. Protiv hercega je ustao i stariji sin i vlastela iz Huma, oblasti na zapadu njegove države. S kraljem i sinom mir je uspostavljen 1453, a s Dubrovnikom 1454, uz povratak stanju od prije rata.

Sve te sitne prepirke i obračuni, karakteristični za balkansku politiku prethodnih desetljeća, iscrpljivali su turske vazale u vrijeme kada je Mehmed II započeo opsadu Carigrada, koji je pao 29. svibnja 1453. godine. Od tisućugodišnjeg Bizantskog Carstva ostali su dijelovi u Trapezuntu i Moreji (Peloponez), pod sporednom granom Paleologa.

Despotova država i Bosna bile su poslije toga prve na redu, a Mehmed II ubrzo je pokazao kako ne odustaje od namjere da osvoji i preostala područja. Napadi su se nakon toga ponavljali iz godine u godinu. Na vijest o padu Carigrada, despot je pokretnu imovinu preselio na ugarske posjede (Bečej na Tisi). Nakratko su prekinuta neprijateljstva s Hunjadijem, tako da se i on mogao uključiti u borbe 1454, kada su Turci provalili u Srbiju, a kršćani podignuli ustanak u susjednim dijelovima Bugarske.

Godine 1455. napadnut je južni dio Srbije. Zaposjednuto je Novo Brdo i niz gradova (Prizren, Peć, Bihor u Polimlju). Presječena je kopnena veza s teritorijima u Zeti koji su, ili došli neposredno pod Veneciju, ili pod njezinog vojvodu Stefana Crnojevića, koji je položio temelj novoj dinastiji zetskih gospodara. I sljedeće, 1456. godine, pohod sa sultanom na čelu bio je usmjeren prema Srbiji, najprije prema Smederevu, a zatim i prema ugarskom Beogradu, koji se pod jakom opsadom održao do 22. srpnja 1456. godine. Gradu u pomoć pristigli su križari iz europskih zemalja. Pomoć i opskrba stizali su Dunavom, gdje je u velikoj bitki turska flota bila potučena. Obrana pod vodstvom Hunjadija i fanatičnog propovjednika, franjevca Ivana Kapistrana, odbijala je turske juriše. Sultan je čak bio ranjen i povukao je vojsku ne postigavši uspjeh. Kršćanska je pobjeda daleko odjeknula. No, tada je i kršćansku vojsku zahvatila kuga. Pokosila je Hunjadija i Kapistrana, a krajem godine i ostarjelog despota Đurđa. U međuvremenu su obnovljene borbe unutar Ugarske s Hunjadijevim nasljednicima.

Nakon samo godinu dana predaha, 1458. Turci su ponovno napali Srbiju. Zauzet je pojas gradova na sjeveru (Višesav, Bela Stena, Resava), među njima i Golubac. Despotova je država svedena na Smederevo i okolicu te pojas zemljišta uz Savu, koji se mogao nadzirati iz Beograda. Već u siječnju 1458. umro je despot Lazar, što je i u tome ostatku zaoštrilo krizu. Na dvoru su bile utjecajne dvije stranke. Jedna je bila stranka turskih pristaša koji su isprva za despota izvikali²³ Mihajla Anđelovića, despotova vojvodu, čiji je brat tada bio vezir Mehmeda II. Stanovništvo Smedereva je s drugom strankom, oslonjenom na Ugarsku, spriječilo taj prevrat. Anđelović je zatvoren, a uloga vladara je pripala slijepom Stefanu Brankoviću. Tada je pod utjecajem bosanskog i ugarskog kralja u Smederevo doveden sin bosanskog kralja, Stjepan Tomašević, i to da bi se

---

²³ *izvikati* – ovdje u značenju: izabrati bez pojedinačnoga glasovanja (op. pr)

oženio kćeri umrloga vladara i bio ustoličen za despota. To je učinjeno 21. ožujka 1459, ali ni u čemu nije umanjilo opasnost, jer je sultan te godine za svoj cilj izabrao Smederevo. Neko vrijeme grad je odolijevao opsadi, a bio je predan pod uvjetom da mladi despot s pratnjom slobodno napusti grad.

Pad Smedereva i dolazak Turaka na crti Sava – Dunav simbolički predstavlja pad srpske države, od koje su neki dijelovi bili osvojeni davno prije (već krajem 14. stoljeća), a neki su i dalje čuvali određeni stupanj samostalnosti. Kada je Srbija osvojena, Turcima su se otvorili putovi prema Bosni i zaleđu jadranske obale, koje se do tada nije nalazilo na glavnome smjeru njihova širenja.

Nastao je predah jer su krenuli na druge zemlje (Trapezunt, Moreju, Vlašku), a onda je 1463. godine došao red na Bosnu. Na jednoj strani, sultan je pomagao pobunjenog sina hercega Stjepana, a na drugoj je osvajao gradove Pavlovića i bosanskoga kralja. Zarobljen je i sam Stjepan Tomašević, koji je u međuvremenu (1461) postao kralj, a već prije je bio zarobljen u Smederevu. Ovaj put je pogubljen, nakon što je prethodno izdao naredbu da se utvrde predaju Turcima.

Pad Bosne doveo je do saveza ugarskog kralja Matijaša Korvina (1458–1490) i Venecije, čiji su posjedi u Dalmaciji postali neposredno ugroženi. Ujesen 1463. Korvin je ušao u Bosnu te do kraja godine osvojio Jajce i neke druge gradove (Zvečaj, Zvonik, Teočak). Herceg Stjepan tada je uspio vratiti svoje područje. Postavljanjem ugarskog velikaša Nikole Iločkog (1471–1477) za kralja, Bosna je prividno obnovljena. Godine 1464. sultan poduzima novi pohod kojim uspijeva vratiti veći dio Bosne pod svoju vlast. Zemlja je ostala podijeljena sve do velike turske ofenzive početkom 16. stoljeća.

Nakon toga, od Turaka ostaje slobodan samo primorski planinski pojas, u kojemu najsilovitiji otpor pružaju Albanci pod vodstvom Jurja Kastriotića Skenderbega. Na njih se u susjedstvu nastavlja Ivan Crnojević, pa herceg Stjepan, čija se zemlja dijeli zbog nesloge među sinovima. Bio je dovoljan pohod sultanova namjesnika iz susjedstva da 1465. godine osvoji veći dio hercegove zemlje. Tako je sultanov teritorij sa svih strana okružio Dubrovnik, koji je još od 1458. sultanu redovito plaćao godišnji danak. Preostali su slobodni nepovezani dijelovi teritorija oko ušća Neretve i grada Novog. Odatle se ponekad pokušavalo proširiti i obnoviti vlast nad dijelovima hercegove zemlje.

Najveći problemi nastali su 1479, kada su Turci osvojili Skadar i kada je vrlo brzo pokorena i zemlja Ivana Crnojevića. Vojvoda je pobjegao u Italiju, ali se poslije sultanove smrti, u svibnju 1481, vratio i obnovio državu sa središtem u Žabljaku (danas Rijeka Crnojevića), a od 1485. na Cetinju. Budući da je Novi osvojen 1481. godine, mali teritorij Crnojevića je, uz mletačke posjede, ostao jedini slobodan. Kada je 1493. nabavljena tiskara koja je tiskala ćirilčne knjige potrebne za bogoslužje, doživio je i svoje zvjezdane trenutke.

Kao i prijašnjim vladarima, i Đurđu Crnojeviću položaj su otežavale obiteljske nesuglasice. Protiv njega je kod Turaka djelovao rođeni brat Stefan. Kada se osjetio neposredno ugrožen, Đurađ je napustio Crnu Goru (1496). Tada je ugašena i posljednja državica na tlu nekadašnje srpske države. Pod mletačkom su vlašću ostali obalni gradovi; Kotor i Budva trajno, Bar i Ulcinj do 1571. godine.

SULTANOVI ŠTIĆENICI

STARO I NOVO

U vrijeme kada su konačno pokorile državu srpskih despota, Osmanlije su imali dugo iskustvo i iskušane načine postupanja s osvojenim zemljama. Isprva su pokorene teritorije s njihovim središtima pretvarali u upravne jedinice, *sandžake*, koji su imenima podsjećali na bivše gospodare. Tako je južni dio Srbije, osvojen 1455, popisan kao „*vilajet Vukove zemlje*“. Sa sjevernim dijelom, osvojenim 1459, obuhvaćeno je i područje zapadno od Drine sa Srebrenicom, koja je pripadala prijašnjim gospodarima, srpskim despotima. Upravne su jedinice bile privremene,

a stabilizirale su se tek nakon završetka osvajanja, kada se granica udaljila. Niže upravne jedinice, *nahije* i *kadiluci*, prije su dobivale trajne oblike od prostranih oblasti i čitave zemlje.

Turska je uprava ovjekovječila neka od starih imena, no također je mnoga prekrila zaboravom. Ime *Hercegovine*, po tituli Stjepana Vukčića Kosače, konačno se ustalilo tek u tursko doba. Ime Bosne čuvao je najprije sandžak, a onda (od 1580) Bosanski pašaluk. Sa Srbijom je bilo drugačije: sandžaci na njezinom teritoriju nazive su dobili po gradovima. Najvažniji je bio Smederevski sandžak, iako je sjedište namjesnika bilo u Beogradu (poslije 1521. godine). Tek mnogo poslije, po stvarnom sjedištu i rangu paše, prevladat će naziv Beogradski pašaluk. Ime Srbije i obrisi njezina teritorija bolje su se sačuvali u sve aktivnijoj europskoj kartografiji, nego u osmanskom upravnom sustavu.

Na teritoriju države srpskih despota, osim Smederevskog, nalazili su se još Vučitrnski (nastao iz zemlje Vuka Brankovića), Kruševački (Aladža Hisar) i Prizrenski sandžak. Neki dijelovi bivše države ušli su u sastav sandžaka sa sjedištima izvan Srbije: na sjeveru Vidinskog, na istoku Sofijskog i Custendilskog, na zapadu Zvorničkog i Bosanskog te na jugu Dukadinskog (poslije osvajanja Skadra 1479. godine).

Osmanlije su zaposjedali prvenstveno utvrde i upravna središta, dvorove i uporišta prijašnje vlasti. Utvrđena su mjesta dobivala tursku posadu, gradska naselja odgovarajuće upravne ili sudske dužnosnike s pratnjom i poslugom. Nije bilo preseljavanja iz Male Azije kao u ranije osvojenim područjima bližim osmanlijskoj jezgri. Mrežom nižih upravnih jedinica, *nahija* i sudskih okruga, *kadiluka*, prekrivene su prethodne srpske upravne jedinice, dotadašnje „vlasti“, područja grada pod vojvodom iz vremena despota ili još starije „župe“, koje su od davnine imale vlastite granice, detaljno utvrđivane radi kolektivne odgovornosti stanovnika. Ponegdje su se nove jedinice poklapale sa starima, često su se nametala imena tvrđava i gradskih naselja. U prvoj polovici 16. stoljeća, kadiluci u Smederevskom sandžaku bili su: Smederevo, Beograd, Uzice, Čačak i Niš. Nahija je bilo znatno više i njihov broj se povećavao. U jednom popisu iz 1563, samo je u Smederevskom sandžaku navedeno sedamnaest nahija.

Turska uprava nije dopirala niže od tih jedinica. Nije stizala do razine sela, gdje su se održali domaći starješine s raznim nazivima: *protoger*, *knez*, *kmet*; kod stočara i *primićur*, a nadzirali su ih *knezovi* i *subaše*, pomoćnici sandžak-bega, koji su nazivani i *vojvodama*. Njihova je dužnost bila utjerivati porez i vraćati odbjegli *raju*. Tim je nazivom u prvo vrijeme obilježavano sve radno i ovisno stanovništvo, bez obzira na vjeru. Na podčinjene kršćane ograničenje tek u 18. stoljeću.

Sve što je prije turskog osvajanja bilo javno ili vladarevo dobro, uključivano je u sultanov *has*, vladarev izvor prihoda. Velika imanja s važnim privrednim objektima formirana su i za upravitelje sandžaka – *mirilive*, *sandžak-begove*, i prelazila bi s jednog na drugog, zajedno s funkcijom. Preostala zemljišta i privredni objekti razdijeljeni su kao *timari* ili *zijameti* ratnicima – *spahijama* i nižim dužnosnicima.

U prvo vrijeme nakon osvajanja, među spahije se mogla uvrstiti i kršćanska vlastela, koja je, prihvativši uobičajene dužnosti izjednačene s obvezama spahija muslimana, ostala na svojem imanju. Zahvaljujući popisnim *defterima* izrađivanim neposredno nakon osvajanja, moguće je procijeniti i udio tih kršćana spahija. Najviše ih je bilo u Smederevskom sandžaku, gdje su 1476. godine bila 64 muslimana, a 85 kršćana timarnika. U drugim sandžacima broj je varirao, ali bez obzira na trenutnu zastupljenost, kršćani-spahije bili su prolazna pojava; ili bi izumrli, ili primili islam pa se više ne mogu prepoznati.

Pred kraj osvajanja Srbije, Osmanlije su uvelike prakticirali otprije preuzete i razvijane tehnike popisivanja onoga čime se raspolagalo. U razne vrste popisa (*deftera*) unosili su najčešće prihode, a to su istodobno bila zaduženja stanovnika. Popisi pokazuju stanje naseljenosti, raspored stanovništva, daju uvid u poljoprivredne kulture, izvore prihoda itd. Najkorisniji su detaljni *defteri* u kojima su u svakom naselju popisani svi domaćini i neoženjeni muškarci, kao i udovice kada se brinu o domaćinstvu, dok su podaci o daćama upisivani skupno za čitavo naselje, iskazani u novcu ili mjernim jedinicama kod naturalnih davanja. Ti popisi pokazuju koliko je selo davalo žitarica,

koliko je iznosila desetina mošta (turska administracija nije popisivala vino), desetina pčela, koliko je iznosila pristojba na svinje itd. Sve to dopušta da se zaključi o veličini očekivane proizvodnje, ali ostaje zagonetka kako su jedanput utvrđene obveze ubirane u uvjetima nejednakih godišnjih prinosa. Teško objašnjive ostaju i velike razlike među prosjecima davanja po domaćinstvu u susjednim selima približno iste veličine.

Najveći dio stanovnika, svi koji su se zatekli u naseljima uključenim u hasove ili timare, bio je obvezan na određena davanja i vršenje rabota. To je ovisilo o osobnome položaju, ali i o statusu naselja u kojemu je pojedinac živio. U 15. su stoljeću obveze zemljoradnika u selima bile znatno ujednačene u čitavom prostranom Carstvu: desetina žitarica i vina bila je uvećana *salarijom*, dodatkom za gospodara od 2,5% , tako da je danak zapravo činio osminu. Prava se desetina davala od drugih poljoprivrednih proizvoda (prosa, zobi, leće, lana, konoplje, povrća, itd), zatim i od košnica i meda. Osim toga, plaćao se porez na svinje i porez na mlinove. Spahiji se plaćala *ispendža*, daća od glave domaćinstva u iznosu od 25 akča, dok se sultanu plaćao *harač* (*džizja*), glavarina. Sultanu je također išla ovčarina, pristojba za ovce.

Dok su imali status povlaštenih Vlaha, stočari su bili pod drugim režimom. Od domaćinstva su plaćali zlatnik – *filuriju* (otuda njihov opći naziv *filuridžije*), davali po dvije ovce, sir, šator i užad. Fiskalna jedinica bio je katun od 20 kuća, a poslije od 50. Vlasi su davali vojnike, jednog na pet kuća, a za provale i upade na neprijateljsku zemlju iz svake kuće po jednoga.

Potrebe složenog osmanlijskog vojnog mehanizma zahtijevale su velik broj različitih pomoćnih službi, kao što su zanatlije (topnici, puškari, samostrelari, kovači, drvodjelje itd), zatim čuvari putova (*dervendžije*), „brodova“ (prijelaza rijeka), mostova, klanaca, prijevoja. Te je službe obnašalo domaće stanovništvo, a u zamjenu je oslobođeno od davanja nekih pristojba (najčešće harača i ispendže) ili je dobivalo status *filuridžija*. Domaće je stanovništvo primano i u nestalne poluvojničke redove unajmljenih *akindžija*, *martoloza* u posadama itd. Oko polovice 16. stoljeća ukinut je povlašteni status i svi, osim starješina, bili su izjednačeni s rajom.

Prijašnjim su uzorcima najmanje bili prilagođavani rudarski trgovci. Oni su prihvaćeni sa svojim uređenjem i složenom podjelom rada. Kako su uključivani u sultanov has,²⁴ rudarski bi trgovci dobivali *emine* ili *amile*, nadzornike ili zakupnike, poslije i *kadije*, koji su nadzirali ispravnost i zakonitost rada. Budući da su tijekom ratova sredinom 15. stoljeća rudarska središta stradala, stručna se radna snaga razbježala, pa se osmanlijska vlast, kako bi ostvarila veću korist za sultanove financije, trudila obnoviti proizvodnju i vratiti je na prijašnju razinu. Prema nalogu s najvišega mjesta, 1488. godine provedena su mnoga ispitivanja kako bi se utvrdilo stanje u rudnicima i što sve treba poduzeti da bi se povećali proizvodnja i prihodi.

Najveća novost koju su nametnuli Osmanlije bila je zabrana izvoza srebra i zlata. Sve što se proizvede, moralo se predavati najbližoj sultanovoj kovnici. Na taj je način presječeno trgovanje plemenitim metalima, a trgovci su posredno isključeni iz kruga poduzetnika u rudarstvu. Nestalo je financijera i kreditora, pa je turska vlast zahtijevala da se uvedu *sarafi*, mjenjači. Nalazili su ih među Židovima, koji su krajem 15. stoljeća protjerani iz Španjolske i u većem su broju stigli u Osmansko Carstvo.

Promjene u vrhovima društva bile su očite. Dok su pripadnici sitnog plemstva prihvaćanjem spahijskih obveza mogli sačuvati svoj posjed, pripadnici dinastija i velikaši su, ili pobjegli pred osvajačima (npr. obitelj posljednjih despota), ili bi kao pojedinci utočište pronalazili na posjedu dobivenom kao znak sultanove milosti, negdje daleko od zemlje kojom su gospodarili. U srpskom je slučaju bilo posebno to što je od dinastije ostala carica Mara († 1487), kći despota Đurđa Brankovića i bivša sultanija. Ona je, uživajući veliko poštovanje, boravila na posjedu sa središtem u Ježevu (danas Daphne u blizini Svete gore). Nije štitila samo rođake (sestru Kantakuzenu i bratanicu Jelenu), nego i ponekog od despotovih vojvoda (Olivera Golemovića, Tomu Kantakuzena). Drugi su utočište pronašli kao monasi u nekom od svetogorskih manastira (Grgur

---

²⁴ *has* – vlasništvo, posjed (op. pr)

Branković, čelnik Radič).

Crkva, oličena u hijerarhiji, svećenstvu i monaštvu te nekad bogatim i mnogobrojnim crkvenim ustanovama, tolerirana je u svojoj vjerskoj aktivnosti i dušebrižništvu za vjernike, čija se religioznost poštovala. Crkvi je omogućeno nastaviti svoje poslanje, ali, kao što će se dalje vidjeti, u neusporedivo težim uvjetima. Neposredno nakon osvajanja, u gradovima i tvrđavama oduzimate su crkvene građevine te prilagođavane potrebama muslimanskih osvajača.

BJEŽANJA, PRESELJAVANJA, NASELJAVANJA

Nakon uspostave osmanske vlasti na teritorijima koji su nekad sačinjavali srpsku državu, nastavila su se davno započeta velika pomicanja stanovništva. Većinu tih kretanja nije moguće pratiti u dokumentima. Prepoznaju se tek po rezultatima nagomilanim tijekom duljeg vremena. To prvenstveno vrijedi za kretanja prema sjeveru, tijekom kojih su više naseljena područja najudaljenija od smjerova kojima su nadirali Turci. Samo su iznimno takva bježanja dospijevala u dokumente. Znakovit je slučaj stanovnika Kovina, ugarskog županijskog središta na lijevoj obali Dunava, u blizini Smedereva. Srpsko je stanovništvo u Kovin stiglo ranije, napustivši teritorij Srbije, a kada je 1439. godine opsjedano Smederevo, kovinski su Srbi kolektivno pobjegli u unutrašnjost Ugarske i za naseljavanje dobili napušteno mjesto na otoku Čepelju, na koje će prenijeti ime svog prethodnog boravišta – Ráckeve (Srpski Kovin).

Prije konačnog osvajanja Srbije, Turci su stanovnike često odvlačili u ropstvo, nerijetko u Malu Aziju. Poslije Nikopoljske bitke, stanovnike Svetog Dimitrija na Savi (Srijemska Mitrovica) preselili su u Brusu. U vrijeme velikih osvajačkih pohoda odvodili su mnoge muškarce i žene kao ratni plijen. Prema izvještajima franjevac iz Carigrada koji su pratili sudbinu kršćana premještenih u Anadoliju, samo tijekom 1438. godine iz Srbije ih je odvedeno više od 60 000. Iz cijele jugoistočne Europe tijekom dvije burne ratne godine, 1439. i 1440, odvedeno je 160 000 ljudi, a u sedam godina (1436. do 1442) procjenjivali su da ih je odvedeno više od 400 000. Franjevci su znali i za velike gubitke tijekom gonjenja robija: 1440. godine je, od 7000 tjeranih iz Srbije, njih 3000 umrlo od hladnoće i napada zvijeri. Preseljavanja na Istok su se nastavila i kad su balkanske zemlje bile osvojene. Godine 1466. u Carigrad su preseljeni stanovnici Ohrida, a sljedeće se godine to dogodilo stanovnicima Novog Brda. Poslije osvajanja Beograda 1521, mnogo je gradskog stanovništva preseljeno u Carigrad, gdje je spomen na doseljenike sačuvan u imenu Beogradske šume.

Kada se granica Carstva na dulje vrijeme ustalila duž Save i Dunava, vidljiva je postala vrsta ratovanja za ljude, usporediva s ratovanjem za teritorije. Turci su nastavili upadati preko granice i odvlačiti stanovništvo. Ugarski kralj Matijaš Korvin 1462. godine se u jednome pismu žalio da je tijekom prethodne tri godine iz njegove države odvedeno 200 000 ljudi. Uviđajući štetu od takvih gubitaka, uporno je nastojao preokrenuti situaciju, ne libeći se turskih metoda. Svaki pohod na tursko područje pratilo je pustošenje i odvođenje ljudi.

Matijaš Korvin je pozivao i prihvaćao velikaše i ratnike iz Srbije. Davao im je posjede i važna mjesta u vojsci, ponajviše u lakoj konjici, rodu vojske poglavito sastavljenom od prebjega. U njegovu su službu stupili i poslije se istaknuli: Vuk Grgurević, unuk despota Đurđa, braća Jovan i Dmitar Jakšić, Miloš Belmužević i drugi. Poslije smrti despota Vuka (1485), kralj je iz Štajerske pozvao Đorđa i Jovana, sinove slijepog Stefana Brankovića. Đorđa je imenovao despotom, a poslije je to dostojanstvo dobio i Jovan. Brankovići su imali posjede u Srijemu, sa središtem u Kupiniku, gradu na obali Save.

Najveća preseljavanja bila su u jesen 1480. i 1481. godine, kada je kraljeva vojska sa srpskim velikašima prešla Dunav istočno od Smedereva i pustošeći prodrla sve do Kruševca. Na povratku je u jednome pohodu prevela 60 000, a u drugom 50 000 ljudi te ih naselila na području Banata i Pomorišja. Osim tih brojki, izvještaji spominju dugu povorku kola s obiteljima i stvarima preseljavanoga stanovništva, teškoće na putu zbog lošeg vremena i praktične probleme pri prelasku

Dunava.

Tako se mijenjala slika naseljenosti, ne samo područja u koja su ljudi dovođeni, nego i onih iz kojih su odvedeni. Tamo su, naime, nastajale goleme praznine koje je trebalo popuniti. Odvedeno stanovništvo istočnog Pomoravlja vjerojatno je tamo bilo naseljeno tek koje desetljeće prije, kako bi popunilo praznine nastale u prethodnim ratovima.

Kralj Matijaš morao je pravdati ratna preseljavanja i od pape tražiti oprostajnicu, jer su neki od zapovjednika odbijali odvoditi ljude kao plijen. Nastojeći naseliti opustjela pogranična područja, kralj je tražio da se doseljenici prihvaćaju, da se prema njima dobro postupa i da se poštuje njihova vjera. Plaćanja crkvene desetine već su prije bili oslobođeni. Također je tražio da se supružnika, kojega Turci odvedu, proglasi mrtvim, kako bi drugi mogao stupiti u brak i imati potomstvo.

Prostori koji su ispražnjeni preotimanjem ljudi, morali su se popunjavati. U defterima koji popisuju dijelove Srbije u drugoj polovici 15. stoljeća takvo se popunjavanje prepoznaje po mnogo većoj prisutnosti stočarskih vlaških zajednica. Vlasi su popisivani u skupinama, pod vodstvom svojih glavara, *knezova* ili *primićura*. Stočarska planinska područja su i tada i poslije bila neiscrpan izvor ljudstva za naseljavanje, ali također ratnika za vojne službe i pohode.

Ono što se u grubim crtama moglo uočiti tijekom pola stoljeća, koliko se održala granična crta na Savi i Dunavu, ponovilo se i na drugim dijelovima granice. Osvajanja prema moru (1474, 1479) za posljedicu su imala bijeg preko mora, u južnu Italiju i povećanje skupina prijašnjih bjegunaca, koji su bježali od gladi i turske opasnosti. Nastajala su naselja sa srpskim stanovništvom koje je sa sobom nosilo vlastite običaje. Tako se dogodilo da je najstarija narodna pjesma dugoga stiha (*bugarštica*) o despotu Đurđu i Janku Sibinjaninu, 1495. godine zabilježena među srpskim izbjeglicama u apulijskome mjestu Gioia del Colle.

Nakon osvajanja Srbije, najveća pomicanja bila su prema Bosni, gdje se granica od 1464. godine neko vrijeme ustalila. Bosna je bila podijeljena tako da su Srebrenička banovina u sjeveroistočnoj (do 1512), a Jajačka banovina u zapadnoj Bosni (do 1528) ostale pod ugarskom vlašću, dok su pod turskom, osim središnjih dijelova, bila planinska područja nastanjena stočarskim Vlasima.

Na područjima pod turskom vlašću uočava se pomicanje vlaških skupina koje ispunjavaju praznine nastale ratnim pustošenjima. Iz oblasti Pavlovića (jugoistočna Bosna) Vlasi odlaze prema središnjim područjima (Maglaj, Tešanj, Žepče), da bi se poslije pada spomenutih banovina (1512, odnosno 1528) kretali prema sjeveru do Save i sjeverozapadu (poslije Bosanska krajina). Jedna obitelj iz plemena Banjana, koje se tada širilo južno od Durmitora, ostavila je tragove o svojem kretanju, što je vrlo rijedak primjer dokumentiranja seoba. Dok su bili u zemlji Pavlovića (1485. i prije), obiteljski je starješina bio knez Šajko. U knežini popisanoj kod Maglaja 1489. godine, starješina je bio Nole, Šajkov sin, a 1516. Njegovan, drugi sin kneza Šajka sa svojom skupinom bio je u susjednoj Ozrenskoj nahiji. S druge strane, zna se da su u okolici Teočačke tvrđave bili naseljeni Rudinjani, također Vlasi iz hercegovine zemlje.

Jedna jaka naseljenička struja tekla je znatno prije prema zapadu, paralelno s morskom obalom. Knez Anž Frankopan je 1436. godine na dijelu svojega vlastelinstva na rijeci Cetini istodobno imao Hrvate, Vlahe i Srbe i svima je potvrđivao posebna prava koja su imali u doba njegova preteče. Početkom 16. stoljeća nastaju velike promjene u zaleđu Dalmacije, kada je u sklopu turske ekspanzije osnovan Kliski sandžak (1537). Tada su Turci zavladali dalmatinskim zaleđem te područjem Like i Krbave. Opustjeli su predjeli i tamo popunjavani novim valom stočara.

Duž novih se granica ponavljalo ono što se događalo na Savi i Dunavu. Kršćanska gospoda iz susjedstva i zapovjednici pojedinih odsjeka pogranične obrane nastojali su milom ili silom prevesti stanovništvo na svoju stranu. Habsburški su zapovjednici prevodili skupine od po nekoliko stotina pa i tisuća obitelji na kršćansku stranu, najprije iz Bosne, a poslije i iz dijelova Hrvatske i Dalmacije. Naseljavali su ih na opustošene slovenske zemlje uz hrvatsku granicu, u velikom luku od Bele krajine (okolica Črnomlja), preko Žumberka do Vinice (zapadno od Varaždina). Naseljavanje je trajalo od 1526. godine do duboko u 17. stoljeće. Čuvajući sjećanje na svoje

podrijetlo, srpska su se naselja mjestimično održala do 20. stoljeća.

Kada je početkom 16. stoljeća, nakon osvajanja Srijema i Slavonije (1536), turska granica znatnije pomaknuta prema sjeveru, ponovili su se već poznati procesi. Gdje se dulje ratovalo i gdje su bile veće posljedice pustošenja u krajevima odakle se stanovništvo razbježalo, intenzivnije je bilo naseljavanje stočarima iz južnih i istočnih krajeva. Tako je Požeška kotlina naseljavana više od sjevernih dijelova Slavonije, gdje se u većoj mjeri očuvalo staro stanovništvo.

Seobe su srušile mnoge dijalektalne, kulturne i vjerske granice, ustaljene tijekom prethodnih stoljeća te su stvorile uvjete da se s vremenom uspostave nove granice. Migracije su omogućile miješanje populacija, ali su također povećale razlike među njima, prije svega vjerske. Valove doseljenika sa stanovitim je zakašnjenjem pratilo podizanje pravoslavnih manastira. Na području današnje Hercegovine, koja je bila pod kršćanskim gospodarima i u sklopu pravoslavnih episkopija i mitropolija, tek je pod turskom vlašću podignut znatan broj crkava. Dijelom su to male građevine, s „prislonjenim lukom“ i zvonikom u obliku preslice, koje su po narudžbi gradili primorski majstori ugledajući se na stare katoličke crkvice. Podignuto je i nekoliko većih manastirskih crkava za potrebe hijerarhije: Tvrdoš kod Trebinja, Žitomisljić uz Neretvu, Zavala u Popovu polju. Zatim, dublje u unutrašnjosti Sveta Trojica u Pljevljima, Piva, Nikoljac (u Bijelom polju). Primjer Hercegovine pokazuje da su doseljeni vlaški stočari imali više vjere ili ekonomske snage od svojih preteča koji su živjeli pod kršćanskim gospodarima.

U prvoj polovici 16. stoljeća, na području Bosne su postojali manastiri Tavna, Vozuća, Gostović (u sjeveroistočnoj Bosni), Papraća pokraj Zvornika, Ozren u blizini Maglaja, Lomnica (u sjeveroistočnoj Bosni), Moštanica, Gomionica pokraj Banjaluke, a sasvim krajem stoljeća na zapadu najudaljeniji Rmanj (Hrmanj). Iako se prema slučajnim najstarijim spominjanjima ne može odrediti redoslijed nastanka manastira, zapaža se da su udaljeniji nastajali kasnije i da su podignuti u 16. stoljeću. U Sarajevu, nastalom tek nakon turskog osvajanja, već se 1520. prepisuje srpski bogoslužni rukopis.

Istom valu svakako pripadaju manastiri Krka i Krupa (na istoimenim rijekama) u Dalmaciji, gdje se nalazio i manastir Dragović, čiji su monasi zbog gladi, otišli u daleku Baranju, gdje su 1578. osnovali manastir Grabovac (danas na teritoriju Mađarske). U Srijemu je između mnogih manastira teže razlikovati one koji su nastali pod kršćanskom vlašću od onih podignutih poslije turskoga osvajanja, jer slučajno sačuvana najranija spominjanja ne svjedoče o vremenu izgradnje. Za Obedu i svetoga Luku kod Kupinova sa sigurnošću se može reći da su ih podignuli Brankovići odmah poslije 1485. godine. Isto vrijedi za Krušedol, 1509–1516. Vrlo je vjerojatno da i Fenek (kod Zemuna) potječe s kraja 15. stoljeća. U Srijemu su na razmjerno malom prostoru nastali mnogi manastiri: Jazak, Remeta Velika i Mala, Rakovac, Šišatovac, Grgeteg, Kuveždin, Divša, Vrdnik, Pribina glava, Karlovci. Zbog toga je Fruška gora uspoređivana sa Svetom gorom. U Slavoniji i Hrvatskoj neusporedivo je manje manastira: Orahovica, Lepavina, Pakra, Marča, Gomirje. Prateći val naseljavanja, svi su nastali poslije turskog osvajanja s jedne ili druge strane granice.

Prvobitni izgled mogao se razabrati kod malo hramova te na taj način dati sud o njihovoj arhitekturi, koja se ugledala na spomenike moravskih ili raških stilskih obilježja. Poneki od novih hramova poslužio je kao uzor onima koji su podignuti poslije. Slikarstvo također prati stare tradicije, kako u ikonografskom programu, tako i u likovnom izrazu. U slikarstvu, osobito slikanju ikona, osim starih spomenika, djeluju i suvremeni uzori kretske-italske škole iz pravoslavnih područja koja su se nalazila u dodiru s razvojem talijanskoga slikarstva.

Na zapadnome dijelu spomenute granice, Srbi preseljeni na kršćansku stranu uključivani su u Vojnu krajinu, formalno organiziranu tijekom 16. stoljeća, sa središtima u tek podignutom Karlovcu (1540) i Varaždinu. Ratnici su naseljeni na zemlju koju su obrađivali uz obvezu da nekoga iz obitelji uvijek imaju u vojnim odredima. Fiskalni sustav i vojna služba na granici favorizirali su zadruge, proširene obitelji koje će dugo ostati karakteristične za društvenu strukturu znatnog dijela srpskog naroda.

Migracije prema sjeveru bile su intenzivnije tek poslije 1541, kada je konačno osvojen Budim

i kada su na ugarskim područjima do Tise osnovani sandžaci, nahije i kadiluci. Osvajanjem Banata, 1551. i 1552, područje Carstva na sjeveru je zaokruženo. Sa stajališta srpskih seoba, važno je bilo i njezino širenje prema Đuli²⁵ u Erdelju 1566. Tada su pod sultanovu vlast dospjeli i brojni Srbi naseljeni u Banatu i Pomorišju još u drugoj polovici 15. stoljeća.

Kao i prije osvojena područja na zapadu, i Bačka je naseljavana stočarima iz planinskih krajeva na poticaj državne vlasti. U Banatu, međutim, turska vlast nije odobravalala novo doseljavanje iz Smederevskog sandžaka, nego je poticala dovođenje ljudi iz Erdelja i Ugarske. Vlast je vjerovala da podanici prelaze u Temišvarski sandžak jer se tamo glavarina plaća od kuće, a ne od glave, i zabranjivale su prijevoz ljudi preko Dunava.

U kasno naseljenoj Bačkoj ima malo podataka o crkvama. Spomenuti su jedino manastir Bođani uz Dunav i Kovilj, gdje je nekada bio franjevački samostan, dok je u Banatu, slično Srijemu, određen broj crkava i manastira nastao još u doba kršćanske vlasti. Prva spominjanja i arhitektura nisu dovoljni za razlikovanje tih dvaju slojeva. Uz Dunav se nalazila Vojlovica, pokraj Arada Hodoš i Bezdin. Zatim Mesić i Šemljug blizu Vršca i Partoš uz granicu s Rumunjskom.

Mnogobrojnim i manje ili više masovnim kretanjima od kraja 14. do kraja 16. stoljeća, dijelovi srpskog naroda odvojili su se od matičnih područja i raspršili po velikom prostoru, mnogo većem od srednjovjekovne države u vrijeme njezine najveće ekspanzije. Budući će razvoj pokazati da to širenje nije značilo blagoslov. Rijetko naseljeni i diskontinuirano raspoređeni, često pomiješani s drugima, oni su poslije velikih promjena krajem 17. stoljeća bili suočeni sa spontanim, ali i planski organiziranim naseljavanjima zbog kojih su se, osobito periferni dijelovi, našli izolirani i marginalizirani. Pretjerano širenje imalo je još težu i dalekosežnu posljedicu – gubitak uvjeta za integracijske procese na čitavom etničkom prostoru. Dijelovi naroda našli su se u bitno drugačijim uvjetima, pa su se razvijali u raznim smjerovima. To se pokazalo već kad je potisnuta turska vlast krajem 17. stoljeća, kao i više puta nakon toga.

VAROŠ I KASABA – ORIJENTALIZACIJA GRADA

Nametanje uniformnog uređenja kakvo je postojalo u Osmanskom Carstvu u vrijeme Mehmeda II Osvajača (1451–1481), brisalo je mnoge naslijeđene razlike i izjednačilo srpske s prethodno osvojenim teritorijima u Bugarskoj i Bizantu. Tek za vladavine Sulejmana I Veličanstvenog (1520–1566) očite postaju regionalne i lokalne posebnosti, kada se u sklopu opsežne regulativne djelatnosti sultana Zakonodavca propisuju *kanuni* (zakoni) za pojedine sandžake. Tada se stanovnici sve češće pozivaju na stare „zakone“ i „običaje“. Ponekad se njihovim zahtjevima udovoljavalo. Razlike su se odnosile poglavito na daće i obveze i nisu znatno utjecale na opći položaj sultanovih podanika. Ipak, oslanjanje na zatečeni fiskalni sustav na području Ugarske djelovalo je da se ljudi sele na sjever, a time su se potencirale neke stare i stvarale nove razlike.

Promatran izdaleka i tijekom dugog razdoblja, osmanski režim izgleda nepromjenljiv, gotovo okamenjen. Brojne ustanove uvedene u vrijeme osvajanja postoje i uoči Prvog srpskog ustanka (1804). Ipak, promjena je bilo, a najdinamičnije su bile u odnosu prema gradskim naseljima. Ukoliko je grad bio veći i imao viši položaj u osmanskoj upravnoj i vojnoj hijerarhiji, utoliko se brže mijenjao, sastavom stanovništva, i urbanim karakteristikama. Osim zapovjednika i vojnih posada, upravnih i sudskih činovnika te islamskih duhovnika, došljaci-osvajači sa sobom su vodili sluge i ljudstvo koje je sačinjavalo njihov manji ili veći aparat. Pratili su ih i zanatlije potrebni da zadovolje njihove specifične potrebe. Među te su potrebe svakako spadale bogomolje, podizane neposredno nakon naseljavanja ili u tu svrhu oduzimate te potom adaptirane zatečene crkve. Minareti su počeli određivati gradske obrise, a džamije su poslužile za artikulaciju gradskoga prostora. Uz stare kršćanske četvrti zvane *podgradija* ili *varoš*, nastajale su *mahale*, koje su imena dobivale po bogomoljama.

---

²⁵ Rumunjski grad Alba Iulia (op. pr).

Već u prvim desetljećima nakon osvajanja, a osobito od početka 16. stoljeća, visoki dužnosnici osnivaju svoje zadužbine – *vakufe*. Oni su se najčešće sastojali od bogomolje i škole, amama i imareta (javne kuhinje). Ti vakufi kao ustanove imaju svoj aparat i pitomce te uvećavaju islamski element i orijentalna obilježja naselja.

Gradska se naselja nisu mijenjala samo pod utjecajem pridošlih osvajača, nego je i u njima zatečeno kršćansko stanovništvo bilo izloženo jačoj orijentalizaciji. Zanatlije su uključivani u tradicionalni osmanski sustav *esnafa*. Naziv je tada ušao i u srpski jezik, jer organizacije zanatlija iz vremena državne samostalnosti nisu poznate. Turski su se esnafi ukorijenili u balkanskim gradovima obavljajući poslove slične zanatlijskim organizacijama u europskim zemljama, kako prema uvjetima rada i proizvodnje, tako i u potrebama zanatlija i njihovih obitelji.

Gradsko je stanovništvo više od drugih bilo izloženo islamizaciji, a vjerojatno je i grad bio sredina u kojoj se obraćenje lakše provodilo. Samo se na taj način mogu objasniti posvjedočene promjene tijekom 16. stoljeća. Od male islamske jezgre i velikog dijela kršćanskog stanovništva na početku, razvija se malo kršćanskih i znatno više muslimanskih *mahala* na kraju. Rast muslimanskog i smanjenje kršćanskog stanovništva potvrđuju i popisi u kojima su osnovne jedinice obitelji, a ne pojedinci. O tome svjedoči i organizacija gradskog prostora, u kojemu muslimanske mahale zauzimaju najveći dio.

Urbano nasljeđe koje su zatekli Turci sastojalo se od nekoliko tipova naselja, prvenstveno starih gradova iz antičkog i bizantskog vremena, čije su se prednosti već prije pokazale: Beograd, Smederevo, Kruševac, Priština, Niš, Vučitrn, Prizren, Uzice, Čačak. Oni nisu jednake veličine i ne rastu jednako. Uloga i značenje im se odražavaju u položaju koji dobivaju: velikoga grada – *šehera* ili skromnijeg naselja – *kasabe*.

Važna kategorija gradova iz prethodnog razdoblja, primorski gradovi, ili nisu pod neposrednom osmanskom vlašću (kao Kotor i Budva) ili gube gradsko obilježje nakon 1571, kada dolaze pod tursku vlast (kao Bar i Ulcinj). Oni istodobno gube stanovništvo, karakterističnu društvenu strukturu, pa i privrednu ulogu.

Pod osmanskom se vlašću produbljuje razlika između prije formiranih gradova, koji su bili sjedišta vlasti i rudarskih trgova, koji se zbog svojih posebnosti, nisu uklopili u opći razvoj. Budući da su slobodan promet i izvoz bili zabranjeni, turskoj je vlasti bilo veoma stalo da se obnovi rudarska proizvodnja kako bi prema sultanovim kovnicama potekle rijeke srebra. Napore za razvijanje proizvodnje potvrđuju već spomenute ankete o stanju rudnika i mjerama koje treba poduzeti, a također zakoni iz vremena Sulejmana Veličanstvenog (1536).

Specifičnost rudarske proizvodnje i složenost cijelog proizvodnog procesa, zahtijevali su stručnost na različitim razinama, počevši od poslova u jamama i topionicama, preko organizacije i nadzora, sve do rješavanja sporova. Turska je vlast svoje ljude postavljala samo na vrhu. *Emini* ili *amili*, zakupnici ili nadstojnici upravljali su i ubirali prihode. Zatim su tu bili i *kadije*. Oni su nadzirali i ta tijela, koja je postavila vlast, i bili su čuvari zakonitosti. Ostalo osoblje je zatečeno i spontano obnovljeno. Zajedno sa stručnim osobljem sačuvano je i rudarsko pravo i uređenje, ne samo rudnika nego i rudarskih mjesta. To je najbolje vidljivo iz Saskih zakona (*kanun-i-Sas*), donesenih u Sulejmanovo vrijeme. Oni se doslovno oslanjaju na propise starijeg rudarskog prava kakvo poznajemo iz *Novobrdskog zakonika* despota Stefana (1412). Pod turskom su vlašću kodificirani zakoni za Kratovo, Novo Brdo i Srebrenicu, a njihovi su propisi prenošeni na druge rudnike, stare ili tek otvorene. Rudarska su mjesta imala svoju upravu pod *knezom* i *saborom* kao vrhovnim tijelima, pred kojima su rješavane velike i teške parnice, dok su *hutmani* i *urburari* rješavali manje sporove.

Osmanskoj je vlasti uspjelo obnoviti rad u većim rudnicima koji nisu bili iscrpljeni. Takvi su bili Novo Brdo, Trepča, Srebrenica, Rudnik; zatim u kopaoničkom kompleksu: Plani, Zaplanini, Belasici, Koporiću. Djelatnost su uspijevali pokrenuti i u nekim novim (ponekad vrlo unosnim) rudnicima, kao Sase pokraj Srebrenice i oživljena Siderokapsa u blizini Svete gore. U tursko vrijeme počinju se iscrpljivati rudnici u istočnoj Srbiji, kao što su Kučajna i Majdanpek, dok oni u

Podrinju gube važnost. U vrijeme sultana Sulejmana rudarstvo je doživjelo polet koji se može usporediti s onim iz prve polovice 15. stoljeća. Turska se vlast miješala utoliko što je određivala sela koja su rudnike morala opskrbljivati drvenim ugljenom. Kako bi pokrenula ili razvila proizvodnju na mjestima gdje su pronađena rudna ležišta, ponekad je preseljavala rudare, primjerice iz šumadijskog Rudnika u Kamengrad u Bosanskoj krajini. Velike potrebe osmanlijske vojske za željezom usmjeravaju dio nekadašnjih rudnika srebra prema proizvodnji željeza, a zapaža se i otvaranje većeg broja manjih rudnika i podizanje *samokova*, gdje se dobiveni metal preradivao. Neka od rudarskih mjesta, poput Rudnika, osmanlijsku su vojsku opskrbljivala topovskim kuglama.

Rudarska mjesta nisu islamizirana u većoj mjeri, a budući da su omogućavala stalne prihode, zaposlenost i relativnu sigurnost, u njima su utočište tražili i arhijereji Pravoslavne crkve, koji su ih u razdoblju kršćanske vlasti izbjegavali. Kao sjedišta vladika ili dijelovi eparhija, u turskim se popisima tako navode: Novo Brdo, Janjevo, Rudnik, Belasica, Kratovo, Srebrenica, Zaplana, Majdanpek, Samokov (u Bugarskoj). U rudarskim su se mjestima održavale i skromne katoličke crkvene općine, o kojima su se brinuli barski nadbiskupi. Oni bi ih posjećivali i ostavljali bilješke o stanju u kojemu su zatekli svoju pastvu.

Krajem 16. stoljeća rudarska je mjesta zahvatila kriza, koja je potresala čitavo Carstvo. Jedan od njezinih najupadljivijih oblika bila je visoka inflacija. U 17. stoljeću mijenja se važnost pojedinih rudnika. Neki, prije manje unosni, postali su najvažniji izvor prihoda, dok su neki stari i slavni, među njima Novo Brdo i Trepča, izgubili prijašnje značenje. Rudarska gradska naselja nisu preživjela stradanja u Bečkom ratu (1683–1699).

Općenito uzevši, tijekom turske vlasti gradska se naselja znatno razlikuju od ruralne okolice. Nejednakom privređivanju i različitom statusu stanovništva, sada se priključuje i vjerski kontekst. Gradska su naselja žarište islamizacije, što neposredno utječe na ukupnu kulturu. Računa se da su pri kraju osmanske vlasti u gradovima, kršćani činili trećinu stanovnika. O njima se nametnulo stajalište da se „turski nose i po turskim običajima žive“ te da se „ne broje među narod srpski“ (Vuk Karadžić).

Još odlučnije su isključivani oni koji bi primili islam. Oni su jednostavno smatrani Turcima i do duboko u 19. stoljeće nije se mislilo da bi moglo biti Srba „muslimanske vjere“. Uzrok identificiranju s Turcima bio je u kulturnim razlikama koje je donosila promjena vjere. Od rođenja i davanja imena do obreda pokopa, život se razlikovao ambijentom, nošnjom, propisima o prehrani, sadržajem moralnih pouka i položajem u društvu. Razlike je povećavalo stajalište o državi i povijesnoj tradiciji. Oni koji su primili islam, bili su obvezni na vjernost sultanu i nisu mogli njegovati protuturske osjećaje naslijeđene od predaka.

NASLIJEĐENO I STEČENO U PRIVREDNOM ŽIVOTU

Promjene u vlasništvu nad zemljom koje je donijela turska vlast, nisu neposredno utjecale na poljoprivredu – ni u pogledu agrarne tehnike, ni u pogledu kultura koje su se uzgajale. Ipak, tijekom duljeg vremena može se zapaziti napredak, prije svega u stočarstvu, djelomičnom zapuštanju obradive zemlje i njezinom pretvaranju u pašnjake. Tome je pridonosilo naseljavanje stočara u izrazito zemljoradničke krajeve, gdje su vidljive posljedice. Ta opća tendencija više je utjecala na smanjivanje vinograda, nego što je to činilo negativno stajalište islamske vlasti prema vinu i opojnim pićima.

Uključene u prostrano Osmansko Carstvo, zemlje koje su nastanjivali Srbi bile su jače nego ikad, otvorene utjecajima s Istoka, kao i prodoru dotad nepoznatih poljoprivrednih kultura. Došljaci osvajači sa sobom su donijeli i drugačije prehrambene navike, u kojima je bila velika uloga riže. Za prehranu vojske i gradskog stanovništva bile su potrebne velike količine i riža se morala uvoziti. Uzgajala se u prije osvojenoj Makedoniji, pa se proširila prema sjeveru i zatim u nisku oblast i Pomoravlje, a poslije u Banat, koji je u to vrijeme bio veoma močvaran i pogodan za tu kulturu. Uzgoj riže širili su *orizari*, stručni zemljoradnici povlaštenog statusa. Ipak, izvan Makedonije uzgoj

riže nije se ustalio. Zbog male lokalne proizvodnje, moralo se više trgovati. U drugoj polovici 16. stoljeća, riža je bila važan dio broskog tovara između Beograda i Budima. Tada se javlja zamjena – „riža za sirotinju“ ili *tarana*, zapravo tijesto od pšeničnog brašna pogodno za obradu i spravljanje.

U to vrijeme s Istoka u srpske krajeve dopijevaju i privredno vrlo važne biljke, inače podrijetlom sa Zapada, iz Novog svijeta. Novosti ne dolaze neposredno sa Zapada, kao što će biti redovito u 18. stoljeću i poslije, nego iz lučkih gradova i primorskih područja Osmanskog Carstva, koja su održavala veze sa sredozemnim lukama u koje su stizali brodovi iz Amerike.

Grah, rajčica i paprika će imati veliku budućnost, ali u vrijeme koje promatramo nemaju većeg privrednog značenja te su uglavnom vezane za kuću i prehranu obitelji. Možda se „turski papar“, čije je ime „papar“ (paprika) naslijeđeno, više uzgajao u ravninama južne Ugarske, gdje će u 18. stoljeću dobiti veće značenje i proširiti se u europske zemlje.

Sličan put sa Zapada preko Istoka prešlo je i „tursko žito“ – kukuruz (kolomboć, carevića). Nova biljka uzgajana je u vrtovima za ukras ili zbog ljekovitosti, a nosila je potencijalnu revoluciju u prehrani. To je lako razumjeti ima li se na umu da se prema narodnom iskustvu od jednoga zrna pšenice u višegodišnjem prosjeku dobivaju četiri zrna. Dokumentacija s kraja srednjeg vijeka pokazuje da se 10 do 12 zrna smatralo vrlo bogatim prinosom. Samo jedan klip kukuruza imao je više od stotinu zrna, a biljka je mogla imati više klipova. Turska je vlast novu kulturu oslobodila od plaćanja desetine na novu kulturu, ali ni to nije pomoglo da se raširi i postane važna u prehrani i porastu stanovništva. Pokazalo se to tek u 18. stoljeću, kada je vlast znatne napore ulagala u širenje te kulture. U srpske je krajeve pristizao pamuk – „bambak“, stara kultura koja je nekad uzgajana u Bizantu. Njime se tada služila i narodna kućna radinost, ali njegovo je kultiviranje u europskoj Turskoj počelo razmjerno kasno i nije se proširilo na sjever dalje od Makedonije.

Područja naseljena Srbima, u Osmanskom Carstvu su imala izrazito periferan položaj, a i naslijeđene trgovinske veze s krajevima koji su ostali izvan turskih granica. U nekim razdobljima, prije nego što je turska ekspanzija došla do vrhunca, te su veze olakšavali oni Srbi koje su migracije odvele preko turske granice.

Dva su glavna trgovačka smjera naslijeđena iz srednjeg vijeka. Jedan je spajao balkansku unutrašnjost s primorskim gradovima i Sredozemljem, a drugi je vodio preko Ugarske prema srednjoj Europi. Oba su se koristila i u vrijeme kada je cijeli Balkanski poluotok postao dio Osmanskog Carstva. U srednjem vijeku prevladavao je sredozemni tok, koji je u razdoblju turske vlasti postupno ustupao mjesto prvenstveno onom panonskom, koji je vodio dalje prema Europi.

Trgovina između zemalja u unutrašnjosti i primorskih gradova, kojima je i dalje na čelu bio Dubrovnik, pretrpjela je strukturalnu promjenu kad je zabranjen izvoz srebra i zlata, što je uvela nova vlast. Najvredniji i najunosniji proizvodi postali su nepristupačni, pa su se svi trgovci morali vratiti tradicionalnim proizvodima stočarstva, šumske privrede i domaće radinosti, koje neki trgovci nikada i nisu napustili.

Sušeno meso, sirevi, zatim razne vrste kože (goveđa, janjeća, jareća) u različitom stupnju obrade (sirova, sušena, stavljena), nabavljani su u unutrašnjosti i dovoženi u Primorje da bi se brodovima dalje slali u Italiju, a kože osobito u Veneciju i Anconu. Kada je o koži riječ, neke vrste izdvajaju se kvalitetom i cijenom, kao fine ovnujske kože (montonini), janjeće (pogodne za pergament) i osobito kordovani (jareće kože stavljene i bojene na turski način). U neusporedivo manjim količinama, ali stalno, izvozilo se i krzno (zečeva, kuna, lisica, vjeverica, risova itd). Kao i u srednjem vijeku, dosta se izvezio vosak u oba svoja osnovna oblika: kao žuti i prerađeni (bijeli) vosak.

Među uvoznim proizvodima sol je i dalje zauzimala prvo mjesto, a slijedile su tkanine, prvenstveno talijanske, dok su flandrijske potisnute engleskima, osobito od jeftinije „kariseje“ (*kersey*) tkanine. Uvozili su se i zanatski proizvodi, lijekovi i začini, koji stižu i kopnenim putovima, turskim posredstvom.

Prostrano jedinstveno tržište, uz jamstva slobodnog poslovanja otkupljena godišnjim tributom koji je Republika vraćala Porti, Dubrovčanima je omogućavalo da svoj rad prošire na znatno veći

prostor, u koji je, osim Bosne i Srbije, bila uključena Bugarska, a zatim i osvojena područja Ugarske. Naseobine Dubrovčana u to se doba ne nalaze samo u Sofiji i Beogradu, nego također u Temišvaru i Budimu. Novost je njihov prodor u mala mjesta, gdje domaće ljude povezuju u mreže opskrbljivača i povjerenika.

Duž granica, trgovačka je razmjena uspostavljena u razdobljima primirja ili mira već u drugoj polovici 15. stoljeća. Slobodu trgovanja na granicama potvrđuju ugovori iz dolazećih razdoblja. I ovdje se dovoze zanatski proizvodi i tekstil. Izvozi se prema Austriji, a zatim dalje. Za živu stoku je poznato da je stizala do Njemačke i Francuske.

Ono što je proizvedeno na srpskom području, slijevalo se u robu iz Turske, a srpski trgovci tek su dio sudionika u održavanju trgovačkog prometa, u kojemu s vremenom sve važniji postaju Zidovi, Armenci i Grci, pod njihovim imenom često i Cincari. Srpski trgovci su se s njima i domaćim muslimanima, koji su smatrani Turcima, nalazili u istim esnafima, sve dok se u 17. stoljeću nisu počeli razlikovati po vjeri. Beograd koji se nalazio na izlasku *Carigradskog drumu*, a na početku plovnog puta Beograd – Budim, najviše je koristi imao od trgovine prema sjeveru i zapadu.

Kako je Dunav u srednjem dijelu postao unutrašnja turska rijeka, oživio je promet koji je, budući da nije bilo tehničkoga napretka, bio usko grlo privrede u Carstvu. U planinskim se područjima i putovima prema moru roba i dalje prenosila tovarnim životinjama udruženim u karavane. U ravničarskim krajevima veću ulogu imaju kola s volovskom zapregom, pa se osim kiridžija, pojavljuju i rabadžije (od turskog *araba*, kola), ponegdje grupirani u čitava naselja.

Jedinstven prostor po kojemu se trgovci sigurno kreću, djelotvorna vlast te nepostojanje carina i putnih pristojbi, predstavljali su nesumnjivu prednost osmanskog režima. Međutim, ta se prednost počela gubiti već u posljednjoj četvrtini 16. stoljeća, sa sve češćom pojavom hajdučije i razbojništva, osobito u ratno doba.

Osmansko Carstvo kao privredna sredina, izgubilo je s vremenom još jednu važnu prednost: novčarski sustav oslonjen na srebrnu akču. Krajem 15. stoljeća dukat je vrijedio 45 akči, sredinom 16. stoljeća 60 akči, a 1585. godine čak 110 do 120 akči. U 17. stoljeću zlatnici nestaju iz optjecaja, a zamjenjuju ih krupni strani srebrnjaci. Novčarski poremećaji imaju teške posljedice na svim područjima života: izdržavanju vojske, opterećivanju raje i uvjetima za rad trgovaca.

PLEMENA I PLEMENSKO DRUŠTVO

Osim kontrasta između grada i sela, osmanska vlast je pojačala i produbila suprotnost između zemljoradničkih područja (gdje je većina stanovništva imala status raje, bila podčinjena i obvezna služiti gospodaru) i planinskih stočarskih područja (gdje se većina stanovništva dulje nalazila u povlaštenom položaju, a nakon što ga je izgubila, očuvala je svoju tradicionalnu unutarnju organizaciju). U teško pristupačnim i neurbaniziranim planinskim područjima, turska vlast je dobila neke posebnosti ponajviše zbog neprisutnosti spahija kao neposrednih gospodara ljudi i naselja.

Obvezni na plaćanje dukata (*filurija*) te specifična davanja i službe, Vlasi iz stočarskih krajeva popisivani su i često premješteni unutar skupina pod svojim starješinama (*katun* je tada postao fiskalna jedinica), prema kojima su se turske vlasti ponašale kao prema gospodarima svojih ljudi. Ti su starješine ponekad dobivali timare, a i kada nisu bili službeno tretirani kao spahije, imali su veću vlast i utjecaj zahvaljujući tradicionalnoj organizaciji i patrijarhalnom pokoravanju starješinama. *Vojvode, knezovi, primićuri*, bili su posljednje ali utjecajne poluge osmanskog upravnog sustava.

Otkako se mogu pratiti na temelju rijetke i oskudne dokumentacije, potomci balkanskih starosjedilaca, Vlasi i Arbanasi, živjeli su ponegdje kompaktno, a ponegdje uz slavenske zemljoradnike u dijelu njihovih župa. Potreba za pašnjacima tjerala ih je da se rašire na velikom prostranstvu. Vremenski ugodniji dio godine provodili su sa stadima na planinskoj ispaši, a kada bi im ona postala nepristupačna, sklanjali su se u zimovišta u dolinama. Odvajajući se i udaljavajući

od matičnog područja, njihovi mnogobrojni ogranci prihvatili su jezik srpskog okruženja, o čemu svjedoče imena skupina ili pojedinaca. Negdje se slavenizacija provodi ranije, negdje kasnije, a negdje je posve izostala, o čemu svjedoče današnji Albanci, Vlasi i Cincari (Aromuni).

Skupina s tipično romanskim imenom Paštrovići (od pastor, pastir) naselila je u drugoj polovici 14. stoljeća župu Kučevo kod Budve, i tu se s vremenom razvila u plemićku općinu koja se održala stoljećima. Takav proces naseljavanja i izjednačavanja sa zatečenim stanovništvom i okolinom ponavljao se često u sljedećem stoljeću. Kao posljedica toga procesa prostrani dijelovi hercegove zemlje nazvani su Gornji i Donji Vlasi.

Pokazalo se kako je politika segregacije, sadržana u zahtjevu kraljevskih povelja 14. stoljeća – „Srbin da se ne ženi u Vlasjeh“ – ostala bez rezultata. Stanovništvo se miješalo i stapalo s nejednakim ishodom. Pritom bi ponegdje prevagnula slavenska, ponegdje romanska, odnosno arbanaška obilježja. Potreba za ratnicima-konjanicima dala je Vlasima važnost i izvukla ih iz marginalnog položaja. Tijekom unutarnjih borbi poslije raspada Dušanove države, a još više u vrijeme ratovanja protiv Turaka i s Turcima, vlaški su ratnici u znatnoj mjeri zamijenili nekadašnju vlastelu i preuzeli njezinu ulogu.

Još u doba samostalnih država neki su predjeli smatrani vlaškima (planina Durmitor, predio Jezera, Sjenice, predio na putu prema Rasu). U turskom popisu provedenom u Hercegovini 1477. godine, još su se razlikovali slojevi populacije, pa su neka sela zabilježena „u posjedu Vlaha“, a druga, većinom pusta, upisana su kao „stanište Srba“. Seobama u tursko doba, prostrana planinska područja postala su vlaška i kontrolirale su ih katunske organizacije i njihovi starješine.

Nekadašnji katuni počinju se označavati imenom *plemena*. U starom srpskom jeziku riječ *pleme* nije označavala veliku skupinu, dio ili zametak naroda, nego razgranatu porodicu. Govorilo se o Nemanjinu plemenu, tj. o skupu svih potomaka, o plemenu Kosaca, za koje se zna da se u prvoj polovici 15. stoljeća sastojalo od samo četiri kuće. Promjena nazivlja – prijelaz od *katuna* na *pleme*, istodobno obilježava fazu u slavenizaciji potomaka balkanskih starosjedilaca i izražava težnju prema društvenom usponu. Starješinski sloj plemena preuzimao je stare titule vojvode i kneza. U jednom engleskom zametku rječnika, sastavljenom u Carigradu, putniku iz 16. stoljeća objašnjavalo se da je *earl* knez, a *lord* katunar.

Smjenjivanje slojeva populacije potaknulo je promjene u imenima mjesta i predjela. Negdje bi se naziv stare teritorijalne jedinice, župe, nametnuo plemenu, kao u slučaju Pivljana i Morače. Češće se župa uklopila u plemensko područje ili ju je ono prekrilo. Kao primjer koji predstavlja mnoge druge, mogu poslužiti župa i naselje Onogošt, koji dobivaju ime Nikšić po Vlasima Nikšićima, koji se javljaju tek od sredine 15. stoljeća.

U zoni plemena česta su previranja: postojala su dugovječna i kratkovječna plemena. Dio se odselio u nekoj od mnogih migracija, a ostatak bi se ugasio ili pripojio drugome plemenu. Važno svjedočanstvo o svijetu plemena s kraja 16. stoljeća sadržava pismo koje su papi uputila dvojica mileševskih monaha, Damjan i Pavle, a u njemu objašnjavaju „što je Srbija“. Nabrojani su teritoriji plemenâ desetorice starješina (četiri su vojvode, jedan je knez, a ostali su bez titule) od jadranske obale do rijeke Lima. Osim poznatih starih katuna Banjana, Drobnjaka, Riđana, i imena starih župa i oblasti (Dračevica, Trebinje, Rudine, Piva, Gacko), navedene su novije plemenske tvorevine, kao Plana, Nikšići, Kolašinovići, Vraneši. U susjedstvu je Crna Gora, za koju se zna da također ima svoja plemena (Vasojevići, Bjelopavlići, Piperi, Njeguši i dr), i Dukađin, s arbanaškim plemenima. Iza toga pojasa plemena, u unutrašnjosti su manastiri i rudnici, koji zastupaju nekadašnju državnu jezgru, dok je sjeverna Srbija ostala izvan vidokruga.

Stvarna samouprava plemenskog teritorija omogućavala je razvijanje pravnih običaja koje je državna vlast prije potiskivala. Usporedno s time, zbog razmjerno malo svećenika, nedostatka sredstava za njihovo obrazovanje, poteškoća u održavanju mreže parohija i sl, slabio je neposredan utjecaj Crkve, pa su se pojavila brojna potiskivana vjerovanja i praznovjerja, obredi poganskog podrijetla i sl.

U zoni plemenâ, s mnogo manje pismenosti nego u vrijeme srednjovjekovne države, u

oskudnoj se dokumentaciji nazire djelovanje mehanizma krvne osvete i umira,²⁶ i među obiteljima, i među čitavim bratstvima. Prepoznaje se djelovanje starih ustanova običajnih postupaka kao što su: tajni svjedok (*sok*), Božji sud (*mazija*), dokazivanje podrijetla stvari (*svod*), primjena *porote*.

Karakterističan je odnos prema pravnom nasljeđu iz vremena srpske države. Dok se u malim autonomnim zajednicama pod mletačkom vlašću (Grbalj i Paštrovići), gdje postoji kontinuitet ustanova i pravne kulture, održava i prilagođava *Dušanov zakonik*, u plemenskome društvu nema traga njegovoj uporabi.

Stupanj autonomije plemenskih društava dopuštao je da se ogradi i očuva zatvorenost te da se potvrdi rigidna organizacija utemeljena na stvarnom ili fiktivnom krvnom srodstvu. U njoj su vladali solidarnost i uzajamnost, ali se kao prirodni red nametalo i pokoravanje žene mužu, mladih starijima, članova plemena starješinama. Ponašanje je određivao nepisani kodeks, a društvena kontrola u obliku „javnoga mnijenja“ bila je vrlo djelotvorna.

Unutar plemenskog društva razvio se značajan dio „narodne kulture“, poznate po izrađevinama kućne radinosti, oblikovanju i načinu ukrašavanja, pjesmama i plesu te različitim oblicima prenošenja tradicije. U toj patrijarhalnoj kulturi iluzorno je bilo tražiti prastaro slavensko nasljeđe, jer nastanku te „narodne kulture“ prethode stoljeća simbioze i podrazumijevaju starobalkansku komponentu.

U plemenskim su se društvima intenzivno, ali na poseban način, njegovale predodžbe o prošlosti, najprije u obliku rodoslova obitelji, bratstva i plemena, zatim u epskim pjesmama o junačkim djelima suvremenika i predaka te, napokon, u prenošenju predaja o prijelomnim događajima. Priče o Kosovskoj bitki, kraljeviću Marku i drugim junacima, seobama su prenesene daleko izvan prostora u kojemu su nastale. Ne samo pojedinci, nego i cijeli starješinski sloj pretendira na staro – otmjeno podrijetlo. U skladu s time nastupaju u odnosu prema Crkvi – dajući se slikati kao novi ktitori. U spisima kojima se koriste primorski humanistički pisci 16. stoljeća, katunari svoje kćeri udaju za kraljeve. Pojedini katuni-plemena zastupljeni su grbovima u velikom heraldičkom zborniku (*Ilirski grbovnik*), sastavljenom u Bosni u drugoj polovici 16. stoljeća.

CRKVA U ROPSTVU

Gubitkom državne samostalnosti, Srpska crkva je izgubila zaštitu i potporu vladara i kršćanske gospode, osiromašila je i bila prisiljena prilagođavati se novim okolnostima. Morala je nastaviti svoju misiju i izvršavati iste zadatke s neusporedivo manje sredstava i sa znatno ograničenom slobodom kretanja. Uvjeti za njezin opstanak bili su nesporno nepovoljniji, ali ne mogu se okarakterizirati jednostavnom i kratkom formulom. Nisu bili povoljni, ali niti nepodnošljivi, i to ponajprije zahvaljujući indiferentnosti i trpeljivosti osmanske vlasti.

Položaj Crkve u svakodnevnom životu nije bio određen samo tradicionalnim islamskim odnosom prema velikim monoteističkim religijama. Iz iste tradicije argumente su crpli oni koji su zagovarali tolerantan odnos, kao i oni koji su u nekim razdobljima fanatično progonili kršćane i njihove svetinje. Tolerancija se nesumnjivo odražavala u općoj politici dopuštanja da *zimije* (sultanovi štićenici) žive u svojoj vjeri te da se o njihovim duhovnim potrebama brinu njihovi svećenici i jerarsi, kako im nalaže njihova vjera.

Ali, tolerirani život kršćana od samog je početka imao brojna ograničenja u kojima se očitovao ropski položaj. Svi kanonski izabrani arhijereji morali su od sultana dobiti uredbu, *berat*, kako bi mogli obnašati svoje dužnosti, a za to su morali platiti *peškeš*, danak za dobivanje dozvole (pri svakoj smjeni na sultanovom i arhijerejskom prijestolju) i *kesim*, godišnji danak prikupljen od prihoda vjernika i svećeničkih radnji. *Peškeš* pečkih patrijarha u 17. je stoljeću iznosio 100 000 akči, a toliko su svake godine plaćali i na ime drugospomenute daće.

Hramovi su oduzimani i pretvarani u džamije, osobito u većim gradskim naseljima i

---

²⁶ oproštaj krvi u krvnoj osveti (op. pr)

tvrđavama. Podizati nove crkve u načelu nije bilo dopušteno, a trošne i oronule mogle su se popravljati pod određenim uvjetima i uz dopuštenje vlasti. Nije bilo dopušteno da zvone crkvena zvona. Na odnos prema kršćanskim crkvama i njihovoj hijerarhiji, nesumnjivo su utjecali i politički razlozi. Više širokogrudnosti pokazivano je u razdoblju širenja osmanske vlasti i osvajanja, nego kada je veliko carstvo bilo zaokruženo i stabilno. Islamska je tradicija dopuštala da se crkve sačuvaju ako se grad preda, ali mjestima pokorenim mačem, bilo je dopušteno oduzimati crkve. Carigrad je osvojen poslije duge opsade, a Mehmed II ipak je poštedito većinu crkava i omogućio rad Ekumenskog carigradskog patrijarhata. Jedan od njegovih nasljednika na prijestolju, svjedocima je morao dokazivati da se Carigrad navodno predao kako bi se pred naletom tada militantnih islamskih duhovnika očuvale kršćanske crkve. Nedosljednost primjetna kod središnje vlasti još je očitija na lokalnoj razini, osobito pri obnovi i podizanju novih crkava. To je u načelu bilo zabranjeno, a ipak su na područjima na koja su Srbi dospjeli u vrijeme turske vlasti izgrađeni deseci crkava.

Pojedine srpske eparhije bile su podčinjene Ohridskoj arhiepiskopiji, čije su sjedište Turci najranije osvojili. Osvajanjem Carigrada (1453) nastao je preokret značajan za budućnost balkanskih kršćana. Mehmed II Osvajač dopustio je djelovanje Ekumenskog carigradskog patrijarhata ustoličio je i obdario patrijarha Genadija Sholarija te ga učinio poglavarom svih kršćana u Carstvu.

Mnoštvu sultanovih kršćanskih „štićenika“ ubrzo su se priključili (1455–1459) i vjernici srpskog patrijarha. Nestankom države despota nestao je politički okvir autokefalnosti, pa se već poslije smrti patrijarha Arsenija II moralo postaviti pitanje o sastavu sabora koji bira poglavara Srpske crkve. Granice države više nisu postojale, a njezini dijelovi su već prije bili odvojeni i pripojeni Ohridskoj arhiepiskopiji. Srpska patrijaršija nesumnjivo je prestala postojati. O tome svjedoče popisi patrijarha, a također atributi *obnovitelja* srpskog prijestolja davani patrijarhu Makariju poslije 1557. godine. No, na temelju rijetkih izvora nije se moglo zasigurno zaključiti kada je Patrijaršija prestala postojati. Po jednim se to dogodilo ubrzo nakon osvajanja (oko 1463. godine), po drugima tek u prvoj polovici 16. stoljeća. Jedni smatraju da je čitava Pečka patrijaršija bila podčinjena Ohridu, a drugi da su svi njezini vjernici bili pod Carigradom.

Pozivajući se na povelje i tradicije svoje Crkve, ohridski arhiepiskop Prohor je oko 1525. godine obnovio autokefalnu arhiepiskopiju u koju je bila uključena i cijela Srpska crkva. Srpski jerarsi su se tome suprotstavili. Smederevski mitropolit Pavle nazivao se patrijarhom i uspio je na neko vrijeme spriječiti arhiepiskopa da provede svoje planove. Međutim, Prohor se oslobodio, uspio okupiti sabor (1540) na kojemu je Pavle osuđen, nakon čega se morao pokoravati zaključcima sabora.

Spletke iz toga vremena pokazuju da se jedinstvo pravoslavnih kršćana pod Carigradom nije održalo. Autokefalnost se obnavljala i pod sultanovom vlašću. Sljedeći je korak učinjen 1557. godine, kada je zahvaljujući rodbinskim vezama s velikim vezirom mitropolit hercegovački Makarije postao patrijarh obnovljene Pečke patrijaršije. Do toga vremena, Turci su osvojili golema prostranstva nekadašnje Ugarske Kraljevine, kojima se teško moglo upravljati iz Carigrada, osobito zato što su najvećim dijelom bili naseljeni Srbima.

Obnovljena Patrijaršija je mrežu svojih eparhija odmah prilagodila promijenjenoj naseljenosti i rasporedu srpskog naroda. U to je vrijeme već završavao najveći val preseljavanja. U stvaranju novih eparhija, Patrijaršija je pratila upravni sustav Osmanskog Carstva. To se vidi po tome što se imena episkopija izvode od imena mađarskih gradova i što se poklapaju s imenima sandžaka. Sjedišta eparhija u novim oblastima na sjeveru nisu imala stalnost kao stare eparhije. Suvremenici su tvrdili da je Patrijaršija imala 42 eparhije, a da je za vrijeme patrijarha Pajsija (1614–1647) njihov broj smanjen na 33. Golemo područje patrijarhove jurisdikcije uključivalo je tri bugarske eparhije: na sjeveru se prostiralo do granice Erdelja, na sjeverozapadu do Budima i Pečuha, a na

zapadu do blizu Zagreba²⁷ i Dalmacije.

Prema katoličkim kršćanima, turske su vlasti (kao i u Svetoj Zemlji, Carigradu i na grčkim otocima) bile stroge. Papa je bio na čelu sultanovih neprijatelja, a katolički prelati su se njemu pokoravali pa im u Osmanskom Carstvu nije bio odobren rad. Vjerski život katolika održavao se tako što su službeno bili pastva pravoslavnih arhijereja, koji su za njih sultanu plaćali pristojbe. Najveću su skupinu predstavljali bosanski franjevci, koje je Porta tretirala kao pripadnike „crkve duhovnika Latina u sandžaku Bosanskom i Kliskom i Hercegovačkom“, a postojali su i katolici u rudarskim općinama i na područjima s doseljenim Arbanasima, koji su spadali pod jurisdikciju barskog nadbiskupa.

Katolički svećenici u načelu nisu proganjani niti ometani u vjerskim obredima, ali nisu dobivali berat ni službenu dozvolu za djelovanje. Neposredno od njih nije uzimana ni uobičajena pristojba. Posrednička uloga srpskih jerarha izazivala je žalbe i sporove zato što su pristojbe ubirali od katolika nad kojima inače nisu imali nikakve duhovne vlasti, što su i turska sudska tijela potvrđivala svojim presudama. Sigurno je bilo i zlouporaba, ali izvori ni u jednom slučaju ne pokazuju da je bilo „masovnih prelazaka katolika na pravoslavlje“. Slični problemi javljali su se na egejskom otočju i u samom Carigradu, gdje god je bilo katolika.

Crkva je pretrpjela teške materijalne gubitke. Isprva je nekim manastirima ostavljen dio njihovih posjeda. Da bi ih zadržali, neki su morali obnašati sokolarsku službu. Drugima su odmah nakon osvajanja posjedi oduzamani i davani ratnicima. Već 1485. godine u popisu timara Skadarskog sandžaka nisu samo sela poznata iz Dečanske, Arhandelovske i Žičke povelje, nego također crkve i mali manastiri koji su nekad pripadali Patrijaršiji.

Crkvu je teško pogodila opća konfiskacija imovine provedena 1568–1569, na početku vladavine sultana Selima II. Monasima je priznavano prvenstvo u otkupu oduzete imovine. Za to su, međutim, bile potrebne velike svote, koje su crkve uzimale kao zajam i zatim se desetljećima mučile kako bi otplatile dugove.

Manastiri i crkve morali su iz temelja promijeniti svoje gospodarenje. Umjesto rijetkim velikim i bogatim ktitorima i zaštitnicima, morali su se okrenuti malim priložnicima i darodavcima. To se postizalo upornim ubiranjem crkvenih davanja i skupljanjem milostinje, što se nazivalo odlaskom „u pisaniju“. Vjernici su upisivani u „pomenike“ da bi se na liturgijama u manastirima molilo za njihove duše. Umjesto nekadašnjeg ekstenzivnog iskorištavanja velikih posjeda, moralo se racionalnije gospodariti na preostalim malim parcelama.

Unatoč izgubljenim posjedima i mnogim nevoljama, crkveni ljudi, arhijereji ili svećenici, najčešće su osnivači ili pomagači u izgradnji, popravcima, oslikavanju i održavanju crkava i manastira. Vjerojatno su se oslanjali na rođake među svjetovnjacima u svojoj sredini. Moćni i bogati zaštitnici traženi su među preostalom kršćanskom gospodom u Vlaškoj, Moldaviji i, sve više, u Rusiji. Kao što su nekad srpski despoti srebrom ili posjedima darivali grčke svetogorske manastire koji bi ostali bez zaštitnika, tako sada ruski vladari darove šalju Hilandaru i drugim manastirima. Monasi na strane dvorove odnose poneki dio svojih svetinja i dragocjenosti.

Najveću su potporu ipak pružali sunarodnjaci. O njihovim priložima i doprinosima ostalo je traga u natpisima o podizanju ili obnovi crkava, o financiranju izrade fresaka i ikona, narudžbi rukopisa ili obrednih posuda. Spominju se plemenski glavari i „spahije“, ratnici u sultanovoj službi. Poslije obnove Patrijaršije značajniji ktitori potječu iz područja plemena i plemenskog društva, a odatle su i pripadnici tadašnje hijerarhije.

Sačuvani izvori pokazuju da je Srpska crkva nastavila provoditi svoju misiju usprkos nepovoljnim uvjetima u kojima se našla. Širenje monaštva i manastira najviše se zapaža na području novog naseljavanja u Bosni, Slavoniji, Dalmaciji i Banatu. Ne nastaju samo pojedinačni manastiri, nego i čitave skupine, male „svete gore“, kao ovčarsko-kablarski manastiri (u klisuri Zapadne Morave), spomenuti fruškogorski manastiri (u Srijemu) i jašunjski manastiri (pokraj

²⁷ Ta najzapadnija eparhija (sjedište joj je bilo u manastiru Marci pokraj Ivanić-Grada) u 17. je stoljeću nosila neobično ime Vretanijska. Ime je dobila po Britaniji („Vretanijski otrov“), koja se nalazila u tituli srpskih patrijarha.

Leskovca).

Znatan dio crkvene misije ovisio je o svetim knjigama koje su naslijeđene, a čiji se fond neprestano morao popunjavati. U jednom je razdoblju izgledalo da je taj zadatak olakšan primjenom tiska koji je posredstvom Venecije dospio u Crnu Goru, a na inicijativu vojvode Đurđa Crnojevića. Kratko djelovanje tiskare Crnojevića (1493–1496), koja je izdala pet bogoslužnih knjiga (*Oktoih I, II, Psaltir, Četverojevanđelje, Molitvenik*), nastavio je u Veneciji vojvoda i trgovac Božidar Vuković, koji je od 1519. do 1538. tiskao veći broj izdanja. Njegov repertoar je bogatiji: osim posve obrednih knjiga, tiskao je poučne zbornike raznovrsnoga sadržaja. Nekoliko tiskara radilo je po manastirima: u Goraždu, Rujnu, Gračanici, Mileševi, Mrkšinoj crkvi; jedna u Beogradu, u vlasništvu dubrovačkoga trgovca. Ali, sve su djelovale kratko i imale po jedno ili dva izdanja. Zbog siromaštva, nije postojalo tržište, niti uvjeti za ekonomičan rad tiskara.

Rukopisi nastali u to vrijeme svjedoče o očuvanju razine pismenosti. Povećavao se broj mjesta u kojima su se prepisivale knjige. I dalje se najviše radi na knjigama za bogoslužje (psaltiri, triodi, mineji itd), ali nastaju i mnogi mješoviti zbornici koji sadržavaju različite sastave i starije književne spise. Poneko od veoma važnih srednjovjekovnih djela sačuvano je zahvaljujući prijepisima iz tog razdoblja. U rukopisnom nasljeđu ima i novijih prijevoda s grčkog te prihvaćanja i prenošenja tekstova iz drugih slavenskih književnosti.

U domaćoj se književnosti zapaža kontinuitet u nastajanju žitija, čiji junaci postaju posljednji Brankovići (Angelina, Maksim i Jovan) i lokalni mučenici (Đorđe Kratovac) s početka 16. stoljeća. Poslije duljeg prekida, patrijarh Pajsije (1614–1649) u *Žitiju cara Uroša* nastoji povezati kontinuitet srpske povijesti s posvećenjem vladara, koji nije ostao u dobroj uspomeni u usmenoj i pisanoj tradiciji. Pajsijev spis počinje rodoslovom Nemanjića i ide do autorova vremena. U njemu je Urošev život tek epizoda. Veće ambicije otkriva sam pisac: „imao sam želju da ovo razumijem i saznam: otkuda iznikoše Srbi i po čemu“.

Zaokupljenost poviješću je očita u njegovanju i razvijanju književnosti *rodoslova* i *ljetopisa* te njihovu spajanju u povezane povijesne tekstove koji sežu od Nemanje do vremena sastavljača ili nastavljača. Ljetopisni tekstovi se prevode na grčki, a u 18. stoljeću i na latinski. Iz Rusije se preuzima *Hronograf*, s pregledom opće povijesti u kojemu su bili zastupljeni Rusi, Bugari i Srbi, a nastavlja se i dopunjava događajima iz srpske povijesti.

Kako je vrijeme protjecalo, i prepisivačka je djelatnost postajala sve skromnija. U 17. stoljeću patrijarh Pajsije ulaže velike napore kako bi se spasili stari rukopisi. On ih ponovno povezuje, premješta u sigurnije manastire i vraća vlasnicima. Sačuvani dio nasljeđa u sljedećem stoljeću ipak ne djeluje na Srbe koji se, naime, okreću ruskim tiskanim knjigama.

OD PODLOŽNIKA DO ODMETNIKA

Turska vlast nad Srbima i drugim balkanskim kršćanima trajala je, ovisno o mjestu koje se promatra, više od 250 godina za one koji su se zatekli u Panonskoj nizini, gotovo 400 godina za one koji su se oslobodili ustancima i ratovima u 19. stoljeću (1815, 1833, 1878), a 450 godina za one koji su oslobođeni tek u Balkanskom ratu (1912). U svakom od tih razdoblja smijenile su se brojne generacije i gotovo svaka je ostavila svjedočanstva o vjernom služenju sultanu, sudjelovanju u pohodima, popunjavanju čitavih rodova oružanih snaga, obnašanju upravnih funkcija na nižoj razini. Ali, usporedno s time sačuvana su i svjedočanstva o namjerama za ustanak protiv turske vlasti i obnavljanju srpske države. Upadljive su promjene u razmjerima: u prvom razdoblju turske vlasti mnogo je više podataka o služenju i sudjelovanju u osvajanjima, u vrijeme Bečkog rata (1683–1699) vijesti govore jedino o odmetanju, ustancima i pridruživanju turskim neprijateljima.

Najmanje je vijesti o protivljenju turskoj vlasti iz prvih desetljeća poslije osvajanja, kada su se protiv Turaka borili Srbi koji su se nastanili na teritoriju ugarskoga kralja. Do sredine 16. stoljeća pod turskom se vlašću našao najveći dio svih Srba. Izvan njezina dosega ostali su samo oni koji su kao *prebjezi* ili *uskoci* prelazili granice i bili uključeni u obrambene sustave Venecije ili Habsburške

Monarhije.

Na obnavljanju srpske države radilo se još u doba kralja Matijaša Korvina, koji je vraćanje srpskih gradova i teritorija postavljao kao uvjet u pregovorima s Turcima (1473–1475). I nakon toga (1482) sultan je obećavao despotu Vuku Grgureviću da „hoće dati zemlje i gradove a mi da bismo bili među carstvom ti i među svetlim kraljem kako su i naši prvi bili“.²⁸ To se nije dogodilo, ali Brankoviće nije napuštala nada. Kada je despot Jovan 1499. godine darivao svetogorske manastire (Hilandar, manastir svetoga Pavla i Esfigmen), rekao je da će im davati sve što je despot Đurađ obećao ako Bog i Bogorodica učine milost „stvoriti me gospodina Srbijem“.²⁹

Kad je dinastija izumrla, ustanak protiv turske vlasti na sultanovu teritoriju planiraju domaći ljudi, često i na vanjski poticaj. Poznati trgovac i tiskar te povjerenik cara Karla V, vojvoda Božidar Vuković, putujući kao trgovac po Osmanskome Carstvu, pregovarao je s ljudima i razrađivao plan o iskrcavanju kršćanske vojske na jadransku obalu blizu Skadra, računajući na opći ustanak. Vojvoda Vuković nudio se (1538) da ga car postavi za despota kako bi pothvat bio uspješniji. On sam razgovarao je sa srpskim partijarhom, koji ga je obavijestio da su Turci na granici pobili osamdeset Srba.

U ratu koji su s Turcima vodile Španjolska i Venecija (1537–1538), bio je osvojen Novi. U grad je ušla španjolska posada, ali među pokorenim stanovništvom nije bilo odjeka. Saveznici su se razišli i mir je sklopljen bez ikakvih promjena.

Svoje protutursko raspoloženje, pojedini su Srbi iskazivali u susretima s kršćanskim putnicima i poslanicima europskih vladara, o čemu su ostali tragovi u poslaničkim spisima. Carski poslanik Corneille Duplicius de Schepper je 1533. godine, prigodom posjeta manastiru Mileševi, mogao zapaziti kako na ljude znatno utječu stara predviđanja o turskoj propasti. Na Osmanlije je prenošeno ono što se nalazilo u starim proročanstvima; o tome kako je Bog Išmaelu dopustio da podčini kršćane, tako da će se ugasiti služba božja, ali i da će Bog poslati vladara koji će iskorijeniti sve nevjernike i krunu predati Bogu, što je trebalo označiti uvod u drugi Kristov dolazak. Rukopisi s takvim proročanstvima bili su rašireni među Srbima, a u Mileševi su ih monasi pripisivali svetom Savi. I poslije, sve do 20. stoljeća, zapaža se utjecaj proročanstava na stajalište o političkim zbivanjima.

Svaki rat Turaka s kršćanskim silama bio je povod da se probude nade te da manje ili veće skupine Srba prijeđu na kršćansku stranu. Rat od 1593. do 1606. godine između Turske i Habsburškoga Carstva među podčinjenim je kršćanima imao mnogo veći odjek nego prethodni sukobi. Srbi tada dižu ustanak protiv turske vlasti u dvije međusobno udaljene oblasti: u Banatu (među Srbima uz granicu prema Erdelju i Vlaškoj) i u srcu plemenskog područja (među starješinama plemena u Hercegovini). U oba slučaja pobunjeni Srbi surađuju s turskim neprijateljima i teže obnoviti svoju državu. Tada u veze s kršćanskim dvorovima i papinstvom stupa i obnovljena Patrijaršija. Patrijarh Jovan II (1592–1614) zbog toga je bio zatvoren (1612) i vjerojatno ubijen.

U Banatu su Srbi živjeli dulje od stoljeća, a tek četiri desetljeća bili su podčinjeni turskoj vlasti. Tu su se održali narodni glavari koji su održavali veze s erdeljskim knezom, turskim vazalom koji je vodio dvoličnu politiku: s jedne je strane poticao pobunu kršćana, a u odnosu s Turcima pokazivao se lojalnim. U proljeće 1594. godine, kada je turska vojska poslana na daleko ratište kod Ostrogona, organizirano je više pobuna protiv turskih vlasti; bilo je upada hajduka, protjerivanja turskih garnizona u Vršcu i Pančevu. Govorilo se da su ustanici raspolagali sa 5000 ratnika, koji su napali i zauzeli Bečkerek, a zatim Bečej i Titel. Uništili su neke turske brodove na Dunavu, koji su opskrbljivali tvrđave na sjeveru Ugarske. Ustanici su tražili i očekivali pomoć od carske vojske u Ugarskoj, kao i od erdeljskoga kneza, kojega su smatrali svojim vladarom. U Vršcu i okolici, vladika Teodor je s lokalnim prvacima okupljao i pod zakletvu stavljao ratnike. Kada austrijska

²⁸ „[sultan] će dati zemlje i gradove, a mi bismo bili između tvog carstva i ugarskog kralja kao što su bili naši prethodnici“ (op. pr)

²⁹ „postaviti me da budem gospodar Srbima“ (op. pr)

vojska više nije pod opsadom držala turske tvrđave na sjeveru, a erdeljski je knez uskratilo pomoć, Turci su se okrenuli Banatu i u kratko vrijeme potukli ustanike kod Bečkereka i Temišvara. Već su suvremenici u vezu s tim pokretom dovodili spaljivanje moštiju svetog Save kod Beograda u proljeće 1595. godine.

Dok su pobunjenici u Banatu bili okrenuti Erdelju i Habsburzima, plemenski glavari iz Hercegovine surađivali su s talijanskim knezovima, ponajviše sa španjolskim vicekraljem, koji je imao sjedište u Napulju. Posrednici su bili pojedini građani iz primorskih gradova, vojnici, čak i svećenici. Ostalo je dosta tragova o pregovorima, sastancima, putovanjima i planovima, a vrlo malo o konkretnom djelovanju.

Iz sačuvanih dokumenata, poznati su glavni sudionici. Na čelu im je bio vojvoda Grdan od Nikšića oko kojega se očekivalo okupljanje glavara iz Crne Gore i Dukadina (Skadarski sandžak, koji se protezao duboko u unutrašnjost, sve do Metohije). Zatim se vidi kako su zamišljali operacije protiv Turske i što su predviđali u budućnosti ukoliko zbace tursku vlast. Godinama su se uporno vraćali na isti plan: da se kršćanska vojska iskrca kod Novog i Risna i da nastupa prema Onogoštu. Predviđalo se da će joj se pridružiti 100 000 domaćih ratnika.

Narodni su glavari tražili da se narod oslobodi od svih poreza i davanja tijekom tri godine, za manastire čuvanje prihoda i vraćanje onoga što su im Turci oduzeli, a također da se ne dira u vjeru. Najviše se zahtjeva ticalo samih glavara, koji su se predstavljali kao plemići (*condes, voeuodas, barones*); prije svega da im se vrate posjedi, da zadrže povlastice, imunitete i titule te da prema sposobnostima dobiju mjesta u vojsci i upravi. Predviđalo se da, osim vicekraljeva guvernera, na svim drugim vladajućim položajima budu domaći ljudi. Neobično je bilo traženje u predstavci iz 1602, kakvo se više nije ponovilo. Naime, tražilo se da Turci koji dobrovoljno prihvate španjolsku vlast ostanu slobodni sa svojim posjedima.

Koliko je poznato, ti se planovi nisu niti počeli ostvarivati. Tek je venecijansko-turski rat poveljen zbog Krete (Kandijski, 1645–1669) zahvatio Srbe duž duge mletačko-turske granice od sjeverne Dalmacije do Boke. Osim doseljenika na mletački teritorij, uz Veneciju se bore uskoci i brojne hajdučke čete na turskom području. Crnogorska plemena priskaču u pomoć Kotoru. Tada je prvi put granica izmijenjena na tursku štetu, pa su kršćani zavladao uskim područjem u srednjoj Dalmaciji i crnogorskom primorju.

Po masovnosti sudjelovanja Srba u ratovanju i posljedicama na njihov razvoj, najvažniji je bio rat započet 1683. turskom opsadom Beča. Kada su Turci bili razbijeni pod gradom, počela je duga i uporna borba za njihovo potiskivanje. Budim je preotet 1686, a sljedeće se godine poprište pomaknulo prema jugu, zahvaćajući predjele nastanjene Srbima. Već u borbama 1687. godine, carskim se jedinicama pridružuju odredi „racke milicije“. Turci su tada potisnuti iz Slavonije, tako da se 1688. godine bojište proširilo do Save. Velik događaj bio je osvajanje Beograda 1688. godine.

Poslije pada Beograda u turskoj je vojsci zavladao potpuno rasulo. „Česarevci“ su u dvije kolone, kroz zapadnu Srbiju i moravsku dolinu, napredovali prema jugu. Osvajanje gradova Čačka, Uzica, Niša i Skoplja obilježava njihovo brzo napredovanje. Carska je vojska silno narasla zahvaljujući tome što su joj se Srbi putem priključivali. Kako se od 1684. u rat uključila i Venecija, granice su se pomicala u jadranskom zaleđu. Tadašnji srpski patrijarh Arsenije III Černojević otvoreno je surađivao i sastajao se sa zapovjednicima habsburške i venecijanske vojske. Poslije osvajanja Kosova i sjeverne Makedonije, u vojsci se pojavila kuga. Uslijedio je napad francuske vojske na habsburške teritorije u Njemačkoj i turska protuofenziva, što je za kratko vrijeme izmijenilo situaciju.

Od poraza kod Kačanika (3. siječnja 1690), počelo je povlačenje carske vojske prema sjeveru, a pred njom i povlačenje naroda pred turskom odmazdom. Tjednima i mjesecima duga se povorka kretala prema Beogradu i rasla priključivanjem novih izbjegličkih skupina. Pokušavajući zaustaviti nepovoljan tok događaja, car se u lipnju 1690. u svojstvu ugarskog kralja manifestom obratio balkanskim kršćanima, pozivajući ih da ne napuštaju svoja ognjišta, da se dignu na oružje i pridruže carskoj vojsci. Obećavao je poštovanje svih starih povlastica, prvenstveno biranja vojvode,

oslobađanje od danaka i tereta, osim onih koji su bili zakoniti i prije turskog osvajanja. Sve je to u vidu imalo oslobođenu Srbiju, koju su upravo iznova podčinjavali Turci i čije stanovništvo se spremalo za napuštanje zemlje.

Odluka je u tom pogledu bila jasna u lipnju 1690, kada je sabor srpskih prvaka s patrijarhom iz Beograda slao vladiku Isaiju Đakovića u Beč da traži crkvenu autonomiju i jurisdikciju patrijarha kakvu je imao u Turskoj. U kolovozu, kada je započelo prebacivanje Srba preko Save, vladar je izdao prvu u nizu „privilegija“ koje će u sljedećem stoljeću uvelike utjecati na položaj srpskog naroda u Monarhiji. Srbima se obećavala sloboda vjere, očuvanje staroga kalendara i slobodan izbor arhiepiskopa koji će upravljati crkvom i postavljati episkope i svećenike. Upadljiva je razlika u odnosu na zahtjeve iz kruga vojvode Grdana s početka stoljeća. Svjetovni elementi srpskog društva uopće se ne pojavljuju, iako su i oni aktivno sudjelovali i u ratu i u seobi. Tome je svakako pridonijelo to što nije bilo glavarškog sloja one vrste kakva je postojala u plemenskom društvu, ali i odlučno nastojanje habsburške vlasti da onemogući pojavu suparnika u vladanju Srbima.

O tome svjedoči epizoda sa samozvanim despotom Đorđem II Brankovićem, tobožnjim potomkom srednjovjekovne dinastije. Taj Srbin iz Erdelja se tijekom diplomatske i dvoranske djelatnosti na erdeljskom i vlaškom dvoru, a zatim kod Habsburga, uspio domoći visokih titula baruna i grofa (tvrdio je čak i da ga je patrijarh miropomazao za despota). U vojnim operacijama nije sudjelovao, a tražio je da bude postavljen za despota i pomoćnika zapovjednika carske vojske. Bečki dvor poslužio se njime, ali ga je u ljeto 1689. zatvorio i izolirao, iako ga niti u zatočeništvu nije uspio spriječiti da utječe na srpske prvake.

Prije turskog osvajanja Beograda u listopadu 1690. i posljednje su skupine Srba prešle Savu i polako se kretale prema sjeveru. Dijelovi su ostajali usput u Srijemu, Bačkoj i Baranji, dok su drugi nastavljali do Budima i Sentandrije. Patrijarh Arsenije III tvrdio je da je s njime prešlo 30000 ljudi (drugi put rekao je 40 000), što je svakako pretjerana brojka, ali ne postoje načini da se dođe do pouzdanijih procjena. Naseljavanje izbjeglica pratili su sukobi s domaćim stanovništvom i vlašću, osobito u gradovima.

Zbog toga je car u prosincu 1690. preko Ugarske dvorske kancelarije izdao „zaštitni patent“ s potvrdom prijašnjih obećanja i obvezivanjem niže vlasti da ih poštuju. Slobode i imuniteti odnosili su se na sve Srbe i njihovu imovinu. Na saboru u Budimu 1691. godine zaoštrilo se pitanje svjetovnog starješine, pri čemu su srpski starješine htjeli zatvorenog despota Đorđa Brankovića. On je izvikan za despota, ali dvor se s time nije složio, nego je pronašao polovično rješenje, imenujući „podvojvodu“ – carskog oficira Jovana Monasterliju, koji je u početku primljen s nepovjerenjem. Budući da su se još vodile borbe s Turcima, zapovjedništvo je ispunjavalo zahtjeve Srba. Koliko su bili potrebni, pokazalo se u bitkama kod Slankamena 1691. i Sente 1697.

Srpske „privilegije“ o kojima se sve više govorilo, zapravo su podrazumijevale jamčenje osnovnog ljudskog prava na život bez uznemiravanja i u svojoj vjeri. Obećane slobode i imuniteti nisu bili teritorijalno omeđeni, nego vezani za pripadnost vjeri i narodnosti. Personalnost prava, široko primjenjivana u srednjem vijeku, nije se lako usklađivala s pretenzijama moderne države na jedinstveno zakonodavstvo unutar svojih granica.

Kako su „privilegije“ bile izdavane u različitim uvjetima – prije sklapanja mira 1699. i poslije toga, u vrijeme vlasti nad dijelom Srbije (1718–1739) i poslije toga, one su u vidu imale nejednake populacije. Od samoga početka, „privilegije“ su bile predmetom sporova, najprije u aktualnoj politici, u odnosima između ugarskih staleških tijela, vladara, srpskog mitropolita, sabora i Bečkog dvora, a ostale su kontroverzna tema u historiografiji.

NASTAJANJE MODERNOGA KRŠĆANSKOG DRUŠTVA

NOVI DRŽAVNI OKVIR

Kada je mirom u Karlovcima 1699. godine zapečaćen ishod petnaestogodišnjeg „Bečkog

rata“, znatan je dio srpskog naroda zauvijek bio oslobođen od turske vlasti. Potomcima onih koji su se doselili u Panonsku nizinu 150 ili 200 godina prije sada su se pridružili i sudionici *Velike seobe* iz 1690. Zatekajući se na teritorijima s kojih je potisnut vladajući osmanski sloj, ijedni i drugi su neposredno osjetili manje ili veće promjene, a mnogo više očekivali su od uglavnom nesigurne budućnosti.

Prije svega, nije bilo slaganja o statusu i ustroju oslobođenih teritorija. Vrlo snažno je izražena težnja ostataka ugarskih staleških organa, do 1687. svedenih na mali dio nekadašnje države, za obnavljanjem Kraljevine u svakom pogledu: upravnom sustavu, ustanovama, pravima (prije svega pravima plemstva kojemu je trebalo vratiti izgubljena vlastelinstva). Prvi su koraci trebali biti obnova županija i njihove plemićke autonomije, s plemićkim skupštinama i sucima, kao i obnova plemićkih posjeda. Međutim, planovi o obnovi nailazili su na mnoge teškoće. Na prvom mjestu, opće prilike bile su izmijenjene, snage nedovoljne za realizaciju, a tu su bila i suprotna nastojanja Bečkog dvora koji je, pokušavajući šaroliku heterogenu monarhiju pretvoriti u jedinstvenu državu, svoje planove zasnivao na liniji apsolutističke politike. Dvoru su bila potrebna rješenja koja će istovremeno osiguravati snage za još nezavršenu borbu s Turcima, središnjim organima osigurati neposrednu vlast i omogućiti priljev sredstava iz novostečenih područja, uključujući i ljudstvo za obranu i buduće ratove. Sukob tih dviju tendencija u prikrivenom ili javnom obliku, i s manjim ili većim intenzitetom, trajat će desetljećima i trajno utjecati na položaj Srba.

Tijekom malo godina od protjerivanja Turaka (1686–1687) do dolaska patrijarha Arsenija III (1690), javno se pokazalo (osobito u Slavoniji, Srijemu i Baranji) što Srbe čeka na područjima na kojima se ostvaruje ideal restauracije: pretvaranje u „paore“ – ovisne seljake obvezne na davanja i rabote na obnovljenim vlastelinstvima i „sjedinenje“, tj. privođenje uniji s Katoličkom crkvom, što se nije dogodilo samo vjernicima, nego također svećenicima i starješinama manastira u Slavoniji 1690. godine. Katoličkoj crkvi je protjerivanje Turaka budilo nadu da može nadoknaditi gubitke koje je pretrpjela; ne samo od turskog osvajanja, nego i od širenja protestantizma u Ugarskoj i Češkoj.

Raspršeni na velikom i relativno rijetko naseljenom prostoru, bez vođa iznad seoskih glavara, nižih vojnih starješina i nekolicine episkopa povezanih samo posredstvom dalekog patrijarha, potomci davno prije naseljenih Srba nisu raspolagali znatnijom obrambenom snagom. Zakoni Kraljevine njima se nisu bavili od 15. stoljeća, kada su oslobođeni crkvene desetine, a poslije su spominjani samo u saborskim odlukama u vezi s oporezivanjem.

Stanje je promijenila *Velika seoba* iz 1690, ne toliko time što je povećala broj Srba, koliko činjenicom da su oni koji su došli s patrijarhom Arsenijem III bili zaštićeni „privilegijom“ i diplomom iz 1690. godine. One su predviđale slobodu vjere doseljenika, njihovu Pravoslavnu crkvu i njezinu hijerarhiju. Razlivena i žitka masa dobila je ogradu i unutarnju strukturu; zapravo vrstu kostura koji je povezivao i na okupu držao nadaleko raspršene dijelove.

Cjelokupan tok budućih događaja ukazuje na veliku ulogu slučajnosti, jer seobu nitko nije planirao. Ona je bila iznuđena preokretom na bojištu i strahom od turske osvete. Veoma važnom pokazala se okolnost da se na čelu izbjeglog naroda našao patrijarh, jer je to omogućavalo povezivanje i ujedinjavanje dijela Srpske crkve koji je dospio pod kršćansku vlast. Već u prvom desetljeću nakon seoba, jasno se vidjelo da na oslobođenim teritorijima usporedno nastaju oblasti pod nejednakim režimima – jedne pod upravom vojnih tijela, druge pod upravom Komore, treće pod tijelima županija, četvrte pod gospodarima vlastelinstava. Razlike među njima nisu nestajale, nego su se s vremenom dodatno produbljivale. Srbi su se našli pod svakim od tih režima, u različitim omjerima, ali ih zahvaljujući povezanosti unutar Crkve, saborima i „privilegijama“ te granice nisu međusobno dijelile ni razdvajale.

Habsburške su vlasti neko vrijeme nastojale ometati takvo ujedinjavanje, jer se njime pojačavao otpor unijačenju koje se, osobito u zapadnim oblastima, uporno provodilo ukorak s obnavljanjem katoličkih dijeceza. Dvor je neko vrijeme ograničavao djelovanje patrijarha, bile su mu zabranjene vizitacije, čak i uporaba titule, a i poslije (1707) je sprečavan dolazak episkopa iz

zapadnih eparhija na sabor. Protiv ujedinjenja su objektivno djelovala i nastojanja dijela samih Srba koji su se željeli naseliti na posebnom teritoriju. To je bilo teško izvedivo i za one koji su se tek doselili, a posve nemoguće za cjelinu naroda za koji su i sami suvremenici uvidali da je raspršen na velikom prostoru: „... jedni oko Budima, drugi na aradskoj strani [...] treći preko Save do Like i Krbave“.

Još tijekom ratnih godina (1687–1699) pokazalo se da uključivanjem u vojnu organizaciju Srbi ponajprije mogu osigurati osobnu slobodu i izbjeći da budu kmetovi. Zato su, gdje god je to bilo moguće, nastojali očuvati vojničku organizaciju, grupirajući se u „šančeve“, naselja s podjelom na vojne jedinice pod upravom svojih starješina.

Težnja srpskih ratnika poklapala se s potrebama i politikom Bečkog dvora, s nastojanjem da se, bez obzira na žestoko protivljenje Ugarskog sabora, proširi pojas Vojne granice i prilagodi novonastaloj situaciji. Kada je turska ekspanzija bila na vrhuncu, granica se pružala od morske obale do Blatnog jezera u smjeru jugozapad – sjeveroistok. Poslije Bečkog rata, dio od Save prema sjeveru postao je potpuno neaktualan, dalek od crte dodira s Turcima.

Granica je sada bila mnogo dulja: pratila je tok Save, dijagonalno presijecala Srijem, tokom Tise išla do ušća Moriša, a zatim duž te rijeke do Erdelja. Planovi su pravljani još tijekom ratnih operacija, a nova je Granica realizirana tek 1702–1703. godine. U novom odsjeku granice, središnju je ulogu dobio Petrovaradin, gdje je podignuta velika tvrđava, a uporišta su bili „šančevi“ koji su u širokom pojasu pratili tok Save, Tise i Moriša. Položaj većine Srba otada je ovisio o sudbini Vojne granice pa je razumljivo što su se odlučno borili za njezino održanje.

Restriktivna primjena obećanja danih vladarskim diplomama prestala je 1703. godine, kada se višegodišnja napetost između ugarskog plemstva i Bečkog dvora izrodila u otvoreni ustanak Ferenc II Rákóczyja (1703–1711), čiji su pristaše obilježeni starim nazivom „kuruci“ (kod Srba „krstuši“) – nazivom sudionika Dožinog ustanka iz 1514. Suočen s ozbiljnom opasnošću, a angažiran u ratu za španjolsko nasljeđe, Bečki dvor se pokazivao popustljiviji prema patrijarhu. Odustalo se od prijašnjih ograničenja i zabrana. Napokon mu je dano davno obećano vlastelinstvo. Budući da su mu prije bili dani pa oduzeti Sirač kod Daruvara, zatim 1697. Sečuj (Dunaszekerös) s gradom i zamkom, naposljetku je dobio Dalj kod Osijeka s pet sela. Patrijarh je u to vrijeme imao i mirovinu od 3000 forinti. Brinuo se i o svojoj obitelji, osigurao dodjelu plemstva za brata i njegovo potomstvo. Dosljedan u svojim pretenzijama na podrijetlo od Crnojevića, vjerojatno je sâm sugerirao titulu „knez od Albanije“.

Popustljiv odnos Bečkoga dvora u vrijeme ustanka postaje razumljiv kao sredstvo da se Srbi odvoje od carevih protivnika. Srpsko je vodstvo razvojem dotadašnjih odnosa i obećanjima sadržanim u „privilegijama“ bilo vezano za cara i dvor, iako je već iskusilo da je pozivanje na „privilegije“ djelotvorno samo ukoliko se raspolaže snagom koja dvoru može biti od koristi.

Zazirući od srpske mase pod oružjem, slične njegovim vojnim snagama, Rakoczy je Srbe nastojao privući na svoju stranu, najprije proglašom – obećavajući im sve ono što su već imali od druge strane ako mu priđu, ali i strašnim prijetnjama ako se suprotstave. Poslije je pregovarao i nudio novac. Patrijarhu je obećavao 20 000 forinti. Čak se koristio utjecajem Rusije, prema kojoj su se Srbi već tada bili usmjerili. Koliko je moguće zaključiti iz sačuvanih dokumenata, Srbi „krstušima“ nisu prišli u znatnijem broju, a poznati su obračuni s njima i uključivanja u carske odrede koji su istrebljivali „kuruće“. Rat se vodio poput onoga na granicama – upućivanjem odreda koji bi pljačkali i pustošili teritorij protivnika. Iako im je baza bila na sjeveru i istoku Kraljevine, odredi „kuruća“ su se zalijetali čak u Austriju. U tim naletima stradali su Srbi u Pomorišju, Bačkoj, a osobito u naseljima na desnoj obali Dunava. Rakoczyjeva je buna zapravo pokrenula smanjivanje i nestajanje naselja na rubu srpskog etničkog prostora, povlačenje prema gušće naseljenim dijelovima koje će trajati sve do 20. stoljeća. U opasnosti od pokolja, ljudi su se spašavali bijegom prema Slavoniji i Srijemu te, u to vrijeme, još turskom Banatu.

Za vrijeme toga rata došlo je do promjene i na carskom prijestolju i na arhijerejskom tronu, budući da je 1706. godine umro patrijarh Arsenije III. Novi car Josip I iste je godine Srbima

potvrdio dotadašnje „privilegije“. Posljednjih je godina morao rješavati delikatno pitanje odnosa s Pećkom patrijaršijom, gdje su turske vlasti uz posredovanje Carigradske patrijaršije za patrijarha postavile Kalinika I Iz Carigrada i od istočnih patrijarha dolazio je savjet da svi arhijereji u carevoj zemlji moraju biti jednaki i podčinjeni pećkom arhiepiskopu.

Među episkopima su postojale dvije struje. Jedna je bila za potpuno prihvaćanje jurisdikcije pećkog patrijarha, a druga za potpunu autonomiju. Najprije je izabran Stefan Metohijac, koji nije priznat, dok je Isaija Đaković, koji je imao potporu dvora, izabran nakon što se zakleo na vjernost pećkom patrijarhu. Budući da je i on ubrzo umro (1708), izabran je Sofronije Podgoričanin (1710–1711). On je bio spriječen položiti zakletvu, ali je iz Peći dobio blagoslov i poziv arhijerejima da mu se pokoravaju. Tako su episkopi i mitropoliti pod kršćanskom vlašću samo posredno bili vezani za pećku stolicu preko „prvog mitropolita“, čija je stolica ustaljena u Krušedolu. Kada je manastir Krušedol, zadužbina Brankovića, stradao u ratu 1716–1718, sjedište mitropolita premješteno je u Karlovce, pristupačnije i bliže Petrovaradinu, pa se za pravoslavnu crkvenu organizaciju pod habsburškim carevima ustalio naziv Karlovačka mitropolija. Ona će više od dvije stotine godina bez prekida imati važnu ulogu u razvoju Srba.

Već 1713. izabran je sljedeći mitropolit, Vićentije Popović. U njegovo vrijeme su s novim teritorijima pod kršćansku vlast došle i nove episkopije. Izbori mitropolita davali su povoda za sazivanje sabora. Kako bi ograničile utjecaj hijerarhije, carske vlasti su uvodile svjetovnjake u sabore, dajući time skupovima staleški karakter. Jezgru su činili pripadnici klera, zatim su došli predstavnici vojnika, a potom i drugi „redovi“. U njemačkim je dokumentima sabor nazivan Congress ili National Congress. Ustalio se i djelokrug rada: osim o izboru arhiepiskopa, raspravljalo se o podizanju crkava, otvaranju škola, crkvenoj upravi i imovini, žalbama na loše postupke vlasti ili katoličkih prelata i na svako ugrožavanje. Sabor se mogao sastati samo ako to dopusti vladar i uz prisutnost njegova povjerenika.

PROŠIRENJE I PREUREĐENJE OKVIRA

Novu značajnu promjenu donio je rat koji je Turska započela s Venecijom 1714. godine, a u koji se Austrija uključila 1716. Osim početnih uspjeha, bilo je i znatnih gubitaka. Od turskih su upada stradali manastiri u Srijemu. Prijelomni događaj bila je velika opsada Beograda 1717. godine, koja je završena zauzimanjem grada. Mir je sklopljen 1718. u Požarevcu. Po njegovim su odredbama pod carsku vlast došli Banat, preostali dio Srijema, uski pojas Bosne južno od Save i sjeverni dijelovi Srbije do Zapadne Morave, a na istoku do ušća Timoka u Dunav. Time je, osim jezgre nekadašnje despotske države, od turske vlasti izbačljen znatan broj Srba u inače rijetko naseljenom i močvarama prekrivenom Banatu, kao i u dijelu Bosne.

U pogledu novostečenih teritorija habsburške se vlasti nisu htjele osvrtni na ugarske zahtjeve i voditi računa o nekadašnjem ustroju. U Srbiji nije imao tko zastupati kontinuitet kao što je to činio Sabor u Ugarskoj. Habsburška je administracija vratila srpsko ime (Königtum Serbien) i uvela režim, sličan turskom utoliko što je sve visoke položaje i tijela zadržala u rukama svojih ljudi, a one niže prepustila domaćem stanovništvu. U Beogradu je bilo sjedište *Beogradske administracije*, koja je obuhvaćala četrnaest distrikata, dok se sedam distrikata na istoku nalazilo pod *Temišvarskom administracijom*. Na vrhu uprave bio je *guverner* sa sjedištem u Beogradu. Administracija je bila miješana, vojno-civilna s vojnim uporištima u „šančevima“ i „čardacima“ za nadzor granice. Niža tijela upravne i sudske vlasti bili su *oberknezovi* nad približno 20-30 sela (*knežina*), a na čelu pojedinih naselja *knezovi*, koje je nova vlast nazivala *sudijama*.³⁰

U vojnoj su organizaciji korištena iskustva Vojne granice. Zemlja je bila podijeljena na *kapetanate*, sa zapovjednicima iz reda domaćih starješina. Dio naselja bližih graničnom pojasu imao je vojne obveze i ubrajao se u *hajdučka sela*, dok su ostala sela bila *komorska*. Nova je uprava

---

³⁰ *sucima* (op. pr)

zatekla zemlju u teškom stanju, razorenu i slabo naseljenu. Gotovo trećina sela je opustjela: na 644 naseljena dolazilo je 386 pustih sela. Naseljavani su prebjezi s teritorija koji su ostali pod turskom vlašću, poglavito u selima, kao i njemačkim kolonistima koji su dovođeni u gradove. Beograd je tada na dunavskoj strani dobio „njemačku varoš“. U nastojanju da obnovi privredu, nova je vlast pokušala pokrenuti rudarstvo u blizini Beograda, zatim u Majdanpeku, ali bez znatnijeg uspjeha. I ono što je pokrenuto, prekinuto je turskim osvajanjem 1739. godine.

Austrijska se vlast nije pokazala osobito sposobnom. Opterećivala je stanovništvo velikim nametima, bila je podmitljiva i bez autoriteta. Sačinjavali su je stranci u nepoznatoj zemlji, koji nisu razumjeli i poštovali stanovništvo kojim su trebali vladati. Za kratko je vrijeme izmijenila lice Beograda, gdje su stranci većinom bili koncentrirani.

Uspostavljanje carske vlasti nad dijelom Srbije povećalo je broj Srba podanika i nametnulo pitanje o njihovom položaju i organizaciji. „Privilegije“ su 1720. godine proširene na sve Srbe na priključenim teritorijima, ali se ipak zaziralo od njihova povezivanja. Nepovjerenje je najviše dolazilo do izražaja u odnosu prema Crkvi. Poslije smrti karlovačkoga mitropolita Vićenitija Popovića (1725), Srbi su tražili da se sastane sabor i izabere starješinu nad svim episkopijama. Austrijske vlasti to nisu dopustile – htjele su dva sabora i dva mitropolita. Na kraju je nametnuto kompromisno rješenje: karlovački mitropolit bio je administrator Beogradske mitropolije. To je ostalo na snazi sve dok Beogradska mitropolija opet nije potpala pod tursku vlast (1739).

Sa svojeg teritorija u Srbiji, Austrijanci su za vrijeme mira povelili tajne pregovore s pečkim patrijarhom Arsenijem IV te srpskim i arbanaškim plemenskim prvacima. Ovaj put se pristup plemenskim područjima, spremnim da se dignu protiv turske vlasti planirao s kopnene strane, preko Novog Pazara i Polimlja. U ljeto 1737, Austrija je i službeno započela neprijateljstva prema Turskoj, s kojom je Rusija već bila u ratu od 1735. Istodobno su napadnute Bosna, Srbija i Bugarska, i to s velikim optimizmom. U srednjem dijelu se napredovalo, tako da je osvojeno više gradova, među njima Niš i Novi Pazar. Patrijarh je uspio pokrenuti dijelove plemena Kuca, Vasojevića, Bratonožića, Pipera i katoličkih albanskih plemena Klimentata, Hota, Kastrata i Gruda. Carska vojska uvećana ustanicima osvojila je Niš i prodrla do Kosova (Banjska), ali su neuspjesi u Bosni i zapadnoj Srbiji oslabili položaj carskih jedinica i pokrenuli stanovništvo na iseljavanje. Težak poraz kod Grocke 1739. prisilio je Carevinu na nepovoljan Beogradski mir po kojemu su teritoriji do Save i Dunava vraćeni Osmanskom Carstvu. Kako se u kasnijim ratovima ta granična crta nije mijenjala, više od sto i pedeset godina razdvajala je dijelove srpskog naroda i ometala njegovu integraciju.

Neuspjeh na ratištu pratila je druga, manja seoba pod Arsenijem IV Jovanovićem. Ona je na teritorij Srijema, osim Srba dovela katoličke Albance – Klemente, koji su se naselili u tri sela pokraj Save. U Srbiji je prekinuto djelovanje kršćanskih institucija, a i kolonizacija Nijemaca, koji su se sklonili preko Dunava, uglavnom u Petrovaradinski šanac.

Posredno je bio pogođen i dio srpskog naroda udaljen od bojišta. Nakon osvajanja Banata, predjeli oko donjeg toka Tise i Moriša, koji su činili Potisku i Pomorišku vojnu granicu, ostali su u dubokoj pozadini. To je dalo povoda ugarskom saboru i susjednim županijama, opterećenima uzdržavanjem Vojne granice, da pojačaju zahtjeve za „inkorporaciju“ – uključivanje u županije i podčinjavanje njihovim upravnim tijelima. Zahtjevi su sadržavali teške, nepravedne i za stanovnike Granice uvredljive optužbe protiv „militarnih šančeva“.

Srbi iz tog dijela Granice „razvojačenje“ su doživljavali kao najveću opasnost za vjeru, narodnost i slobodu. Graničari nikako nisu htjeli „pod Mađare“ tj. županijsku upravu, niti „u paore“, tj. položaj ovisnih seljaka. Nikako nisu prihvaćali promjenu, prijetili su da će se iseliti, a carskoj su vlasti predbacivali nezahvalnost i nepoštovanje srpskih vojničkih zasluga. Zahtjevi da se očuva status „militara“ iz toga dijela Granice, stizali su preko mitropolita do Sabora i postajali općim problemom cijelog naroda.

Dolazak Marije Terezije na prijestolje (1740–1780) pružio je Ugarskom saboru priliku da 1741. godine zakonima osigura „inkorporaciju“ preostalih teritorija, jednih odmah, drugih kada

prilike budu dopuštale. Vladarka se morala suglasiti s „inkorporacijom“, ali ju je provodila postupno, tražeći i nalazeći rješenja koja bi ublažila otpor srpskih ratnika, koji su joj također bili veoma potrebni. Oficirima je ponuđeno plemstvo s imanjima, a vojnicima otvorena mogućnost da se presele u krajeve u kojima ostaje graničarski režim. Stvorena je prijelazna upravna jedinica – Potiski komorski distrikt (1751) u kojemu je bila zabranjena prodaja zemljišta i jamčen ostanak pod Dvorskom komorom uz pojednostavljena davanja i oslobođanje od rabota. Najviše otpora pružano je u Pomorišju, gdje nisu prihvaćani ni prijelaz u „građanski stalež“, niti preseljenje.

Razvojačenje se vremenski podudarilo s obnovljenim pozivima iz Rusije (prvi su bili 1723. i 1724), koja je tražila naseljenike i ratnike za novoosvojene, a nenaseljene krajeve na jugu zemlje. Skupljanje su provodili srpski oficiri kojima je obećan generalski čin i zapovijedanje doseljenicima. Austrijske su vlasti u početku podupirale inicijativu, dok se Crkva na čelu s mitropolitom dosljedno protivila. Poslije su i austrijske vlasti strogo zabranjivale iseljavanje u Rusiju. Od onih koji su otišli 1751–1753. sastavljena su dvije pukovnije na dva međusobno udaljena teritorija. Jedna pod imenom *Nova Srbija*, na obali Dnjepra, druga *Slavjanoserbija*, uz rijeku Donec. Srpski su naseljenici svladali velike početne teškoće i s vremenom razvili napredna naselja, kojima su dali imena iz starog kraja. Od početka su sudjelovali u brojnim ruskim ratovima. Tijekom jednoga stoljeća asimilirali su se u ruskoj sredini, ne utječući ni politički niti kulturno na razvoj srpskog naroda.

Srbi iz Pomorišja dijelom su se priključili iseljenicima u Rusiju, a dijelom se (više od 2200 obitelji) preselili u Banat, odakle su ih vlasti tjerale u srijemski dio Granice. Tomu usprkos, oni su uporno ostajali u Banatu pa se dogodilo da je uoči velikog kolonizacijskog vala stranaca ojačana srpska prisutnost na teritoriju Banata. Osnivanjem privilegiranih distrikata (Potiski 1751, Šajkaški bataljun 1764, Kikindski distrikt 1774), inkorporacijom Banata (1779) i reorganizacijom Vojne granice duž Dunava (srpsko-banatska 1764, njemačko-banatska i vlaško-banatska regimenta 1768–1771), dovršena su za dulje vrijeme teritorijalna razgraničenja među jurisdikcijama i ovlastima visoke vlasti u Monarhiji. Ali, bez obzira na to pod kojim su se režimom nalazili – u Granici ili „provincijalu“, na vlastelinstvu ili u slobodnom gradu, Srbi su u onome što je bilo važno za očuvanje individualnosti ostali čvrsto povezani i sjedinjeni pod svojim saborom i mitropolitom.

To je bilo tim važnije jer su staleška tijela koristila teškoće carice u ratu za austrijsko nasljeđe kako bi osporila srpske „privilegije“, koje su se koristile već pola stoljeća. Hrvatski staleški sabor je od Ugarskog sabora zahtijevao da se u „Trojednoj Kraljevini“ ukinu „šizmatičke“ episkopije i vjernici podčine unijatskom biskupu. Caričinim obećanjima i zakonskim članom 46 iz 1741. potvrđeno je važenje „statuta“ donesenih u Hrvatskom saboru, ali to nije smetalo da Marija Terezija 1743. potvrdi srpske „privilegije“ i putem Dvorskog ratnog vijeća i putem Ugarske dvorske kancelarije. Sa srpske je strane zatraženo da se sazove sabor i na njemu „obznani“ ta potvrda.

To je učinjeno na saboru održanom u Karlovcima 1744, na kojemu je i patrijarh Arsenije IV položio zakletvu, budući da je došao na čelo Mitropolije. U prisutnosti dvojice povjerenika (jedan od Ugarskog sabora) iznijete su brojne žalbe i zahtjevi s namjerom da se očuva položaj zajamčen „privilegijama“. Veći je dio osporen od strane povjerenika i Ugarske dvorske kancelarije. Srbima se predbacivalo da žele stvoriti „državu u državi“. Od tog se vremena jače zaoštrio spor o mjerodavnosti nad Srbima; o tome pripadaju li baštini „austrijskog doma“ ili su unutarnja stvar Ugarskog Kraljevstva.

Jedan od srpskih zahtjeva odnosio se na formiranje tijela od dvanaest članova iz reda „nacije“, koje će s gledišta „privilegija“ nadzirati svako obraćanje Dvoru. Trojica bi neprestano trebala boraviti u Beču (mitropoliti su inače imali opunomoćene povjerenike za veze s Dvorom). Carica je 1745. izdala zaštitni dekret po kojemu u inkorporiranim oblastima ne smiju biti ugrožene srpske „privilegije“ i osnovala *Ilirsku dvorsku komisiju*. Njome su, osim Ugarske dvorske kancelarije, izrazito nezadovoljni bili i patrijarh i srpska hijerarhija. Sastavljena od visokih dvorskih dostojanstvenika i činovnika, Komisija je vladarici trebala poslužiti kao nepristrano savjetodavno tijelo, jer su Dvorsko ratno vijeće i Ugarska dvorska kancelarija redovito bili u nesuglasju. Sukobi s ugarskim tijelima vlasti pojačali su se otkako je Komisija 1747. pretvorena u *Ilirsku dvorsku*

deputaciju, izjednačenu s drugim dvorskim kancelarijama.

Kao vrsta ministarstva za srpske poslove, Deputacija je djelovala trideset godina i s vremenom sve više služila kao posrednik za provedbu reformi u srpskoj sredini, čak i u Crkvi i njezinom djelovanju među narodom. Zbog novotarija koje su primane s nepovjerenjem, bila je nepopularna i među episkopatom i među srpskim stanovništvom. Iako je bila mjerodavna i za erdeljske i banatske poslove, Deputacija se najviše bavila srpskim problemima pa se za nju vezalo ilirsko ime. Osim imena *Rasciani*, od srednjega vijeka upotrebljavanog u latinskim tekstovima (nikada u srpskim i grčkim), od kraja 17. stoljeća habsburška administracija upotrebljava i naziv *Iliri*, izveden od antičkog imena područja. Ime kojim su Srbi sebe nazivali, upotrebljavalo se razmjerno rijetko (*die serbische Nation*). Prevladavalo je, osobito u administrativnom stilu, ilirsko i rascijansko ime (*die illyrische oder raizische Nation*). Srbi su ta imena prihvaćali u službenim nazivima institucija, a sami su davali prednost oblicima *slavenosrbski* ili *srbski narod*. Za Crkvu, službeni jezik nije prihvaćao pridjev „pravoslavna“ (*orthodoxa* je bilo rezervirano za Rimokatoličku crkvu). Pravoslavci su bili „kršćani grčkog obreda nesjedinjeni“ (*graeci ritus non uniti*).

SELJACI I GRAĐANI, VOJNICI I „BLAGORODNA GOSPODA“

Teritoriji s kojih su se povukli Turci razmjerno su brzo izišli iz stanja u kojemu su poznati samo vrhovni gospodar i neposredni korisnik zemljišta ili zemljištu pripadajućih objekata. Osvojenim je područjima u carevo ime raspolagala Dvorska komora, vrhovno tijelo za upravljanje državnom imovinom. Ona je zapravo upravljala samo dijelom golemog zemljišta jer je ono što joj je bilo povjereno, ustupala drugima.

Nasljednici srednjovjekovnih vlasnika javili su se u malom broju. U krajevima naseljenim Srbima, samo u Bačkoj su svoja prava zahtijevali Kaločka nadbiskupija i potomci jedne velikaške obitelji. U ulozi starih gospodara vlastelinstava javili su se novi, oni kojima je Dvorska komora prodavala posjede ili ih darovala za zasluge. Ta rana privatizacija je zahvatila osobito zemlje u Slavoniji i Srijemu. Stvoreni su veliki posjedi od nekoliko desetaka sela s većim naseljem kao središtem. Posjedi su dospjeli u ruke utjecajnih osoba bliskih Dvoru i najvišim državnim tijelima. Tako je princ Eugen Savojski 1699. došao do Beljskog vlastelinstva (30 sela i pustara, više od 2300 obitelji), papin nećak Livije Odescalchi do Iločkog vlastelinstva sa 35 sela. Vlastelinstva su stvarana i oko Zemuna (21 selo), Mitrovice (14 sela), Vukovara (31 selo), Pakraca (26), Karlovaca (osam sela). Većinom su tijekom vremena mijenjali vlasnike i održali se do agrarnih reformi u 20. stoljeću.

Obnova vlastelinstava za Srbe je bila važna jer su stanovnici naselja u privatnom vlasništvu bili prisiljeni obrađivati zemlju pod uvjetima ovisnih seljaka, potpuno prema srednjovjekovnoj tradiciji – uz davanja i rabotanja. Osnovna davanja predstavljala je tzv. velika desetina od žita, ječma, zobi, prosa i vina, dok je „mala desetina“ davana od domaćih životinja (janjad, jarad, perad, pčele). Budući da su gospodari novih vlastelinstava živjeli daleko, seljaci su se morali nositi s njihovim samovoljnim i pohlepnim upravnicima i aparatom („provizor“, „išpani“, „panduri“). Najčešće su žalbe bile zbog nezakonitog odmjeravanja, traženja više radnih usluga, nazvanih iskvarenom slavenskom riječju *robot* (od *rabota*). Radi stišavanja nezadovoljstva i osiguravanja socijalnog mira, država je intervenirala oštrim propisima zvanim *urbari*. Njima su propisivana najviša opterećenja, a ugovorima su se mogla utvrđivati niža. Bio je zabranjen niz daća, uvedena su nadzorna tijela i sudovi za urbarijalne predmete. U vrijeme Marije Terezije, urbari se sastavljaju i tiskaju za svako selo. Država tada snažno intervenira, ne samo u vlastelinske nego i u crkvene obveze, kako bi podložnici bili u stanju državi plaćati daće koje su zbog ratova bile povećane.

Dok je na strani podanika vlastelinstava bilo mnogo Srba, među gospodarima ih je bilo neusporedivo manje. Zemljišni posjed u Ugarskoj mogao je imati samo plemić, a u Trojednici (Hrvatska, Slavonija i Dalmacija) samo katolik (do druge polovice 18. stoljeća). Među približno 200 srpskih plemićkih obitelji, bilo je tek nekoliko veleposjednika (Čarnojevići i Stratimirovići u

Bačkoj, Servijski, Nako, Nikolići, Đurkovići u Banatu). Srbi plemići najvećim su dijelom potjecali iz oficirskih krugova, zatim iz redova državnih činovnika, a nobilitiranih građana i trgovaca bilo je vrlo malo. Plemstvo se moglo steći i kupnjom posjeda, osobito u Banatu poslije 1779, kada je Dvorska komora rasprodavala zemljište.

Nemali broj Srba našao se na zemljama koje su ostale pod upravom Dvorske komore, kojima je vladar bio vrhovni posjednik. I tu su uzrok narodnog nezadovoljstva bili činovnici Komore, a još više zakupci prihoda (arendatori) kojima je Komora ustupala zemljišta jer ih nije bila u stanju sama eksploatirati. Tamo gdje je uvedena organizacija Granice, komorske su zemlje prepuštane i vojnim tijelima. I obrnuto – Komori su vraćana zemljišta gdje je provedeno „razvojačenje“.

Veća naselja sa zanatlijama i trgovcima, prije u statusu „militara“, nastojala su se otkupiti od Komore. Za to su bile potrebne velike svote koje su stanovnici uzimali na zajam i zatim desetljećima otplaćivali. Takvim otkupom slobode („elibertacijom“) stjecao se status „slobodnih kraljevskih gradova“ koji su imali široku autonomiju i bili zastupljeni u državnom saboru. Građani su bili oslobođeni plaćanja carine, cestarine i tržnih pristojbi u čitavoj državi; birali su tijela uprave (magistrat, „obštество“). Kontribucija je padala na cijeli grad, koji ju je zatim razrezivao na stanovnike. Posjedovao je prostrani atar (hatar, katar) jer su mu dodijeljene i pustare. Sve do vremena državne centralizacije, slobodni su gradovi bili otoci okruženi županijama i vlastelinstvima. Na prostoru naseljenom Srbima u razdoblju „razvojačenja“, slobodu su otkupili Petrovaradinski šanac (1748), koji je dobio ime Novi Sad (Neoplanta, Neusatz, Ujvidek), Sombor (1749), poslije Subotica (1779) i Bečkerek (1769. „slobodni komunitet“). Slobodni gradovi, kao i povlaštena trgovišta, pružaju uvjete za razvoj zanata, organiziranih u esnafe („rufete“ ili cehove) po strukama i vjerama. Zanatlije doseljeni 1690. brzo su se prilagodili europskoj cehovskoj organizaciji. U gradovima se nastanjuju i trgovci, a zahvaljujući posredničkoj ulozi u prometu između Turske i kršćanskih država, bogate se i stežu zemljoposjede u gradskim atarima. U svim slobodnim gradovima formirala se vrsta patricijata, koji su vlast koristili za sebe. Podmladak imućnih obitelji školuje se za slobodna zvanja i gradske službe. Srpska inteligencija 18. stoljeća uglavnom potječe iz gradova.

U pojasu Vojne granice razvijala su se veća neagrarna naselja, koja su uz „slobodne kraljevske gradove“ bila drugi važan izvor urbanizacije i povećanja srpskoga građanstva. Veća naselja, bivši „šančevi“ i sjedišta pojedinih zapovjedništava, dobivali su status „slobodnih vojnih komuniteta“ čiji stanovnici nisu dugovali vojnu službu, a imali su autonomne magistrature neposredno podčinjene visokom zapovjedništvu. Takvih je mjesta na prostoru naseljenom Srbima bilo dvadesetak, a najvažnija su bila: Zemun, Karlovci, Pančevo, Vršac, Bela Crkva i Vinkovci. Dok su u pograničnim područjima gradska naselja rasla i stjecala autonomiju, u gradovima na periferiji etničkog prostora srpski element se gubio. Izraziti su primjeri: Sentandreja, gdje je iz 18. stoljeća ostalo sedam srpskih crkava; Budim, gdje je postojala „racka varoš“ sa svojim magistratom i Temišvar, gdje su dugo paralelno djelovali srpski i njemački magistrat. Srpskog je stanovništva bilo i u Pečuhu, Segedinu i Aradu, ali su njegov broj i značenje opadali.

Za razvoj srpskog naroda Dvorska je komora bila važna i po politici kolonizacije, koju je, planski i dosljedno, provodila od sredine 18. stoljeća. Slaba naseljenost ograničavala je iskorištavanje prirodnih resursa krajeva čiji su veliki privredni potencijali bili prepoznati. To je postalo vidljivo poslije velikih radova na isušivanju močvara i regulaciji Tamiša, obavljenim u Banatu do 1766.³¹ godine.

Planirajući naseljavanje, godine 1763. je izdan „patent o kolonizaciji“. Komora i druga visoka vlast imale su u vidu i političke ciljeve. U pograničnim je područjima trebalo stvoriti njemačka uporišta kao oslonac za obranu i vladanje teritorijima. Ta je politika bila iskušana za vrijeme uprave sjevernom Srbijom. Najsustavnije je naseljavan Banat, gdje je glavni val naseljavanja bio 1770. godine. Osim Nijemaca, dovođene su manje skupine Francuza, koji su asimilirani u njemačkom

³¹ U Bačkoj je regulacija i izgradnja kanala izvedena poslije kolonizacije, pred sam kraj 18. stoljeća.

okruženju, ali također Talijana i Španjolaca, koji nisu uhvatili korijene. Nastala su mnoga sela, a u Banat se naselilo ukupno 11 000 obitelji sa 42 000 duša. Uglavnom su bili iz južne Njemačke, pa se dogodilo da je ime *Švabo* prenijeto na sve Nijemce, kao u srednjem vijeku ime *Sasa*. U Bačkoj je naseljavanje Nijemaca počelo već 1750, ali je glavni val bio u sedmom desetljeću stoljeća. Najviše su naseljavani uz Dunav i u središnjem dijelu zemlje, kamo su mjestimice preseljavana srpska sela, iako je politika bila da kolonizacija ne bude „na štetu Rascijana“. Komora je kolonistima dodjeljivala zemlju, nametala planove naselja i kuća, osiguravala im zapregu, plug i alat. Sve to su doseljenici poslije morali otplaćivati.

Primjer Komore slijedili su veliki zemljoposjednici, gospodari vlastelinstava koji su naseljavali ljude s posjeda koji su bili gušće naseljeni. Raspored posjeda utjecao je na to da Mađari budu naseljavani u Bačkoj uglavnom uz Dunav i Tisu. U Banat su dospjeli tek krajem stoljeća u mali broj sela. Preseljavanja unutar Ugarske obuhvatila su i Slovake iz sjevernih krajeva, kao i Rusine iz prikarpatskih predjela. Smješteni su u nekoliko sela u Bačkoj; Slovaci i u Banatu, a poslije i Srijemu. Sačinjavali su male izolirane otočice koji su se održali i razvijali istodobno sa svojim okruženjem.

Uz tu plansku, tekla je i spontana kolonizacija. U Banat su se iz planinskih područja spuštali Rumunji, a s juga su se doseljavali Srbi i Bugari. Osobito veliki valovi doseljavanja u Srijem iz Srbije bili su za vrijeme rata 1788–1791. godine. Trgovina je u gradove dovela Armence, Židove i Cincare (Aromune). Armenci iz Beograda smjestili su se u Petrovaradinski šanac, a Cincari su na čitavom prostoru jačali srpsko građanstvo, utapajući se u brojniju srpsku sredinu iste vjere.

Paralelno s kolonizacijom, tekao je i proces preobrazbe zemljoradnje, krajnje zapuštene još u tursko vrijeme. Širi se i omasovljuje uzgoj kukuruza (krumpir će se pridružiti tek početkom 19. stoljeća i otkloniti opasnost od gladi), obnavlja se vinogradarstvo, vlasti potiču uzgoj duhana, dudu za prehranu dudova svilca, a uvode se i poneke nove povrtlarske kulture. Posredovanjem kolonista, stižu i šire se spoznaje o racionalnoj zemljoradnji. Spontanom i planskom kolonizacijom, u tadašnjoj južnoj Ugarskoj je stvoreno jedinstveno etničko šarenilo sa znatnim kulturnim i političkim posljedicama. Trajni život sa susjedima drugoga jezika, vjere i običaja omogućavao je razmjenu, osobito u sferi materijalnog života, kojima treba pripisati „panonska“ obilježja naselja na tome prostoru. Razvili su se tolerancija i međusobno poštovanje, pa ni u velikim političkim sukobima, ni tijekom promjene granica nije bilo seoba sve do 1944. godine. Za Srbe je kolonizacija imala i tu posljedicu da je njihova etnička jezgra postala prošarana stranim etničkim elementima. Dok su sela većinom ostajala homogena, gradovi su dobivali mađarsku komponentu, osobito u središtima županija, kao i njemačku, jer su kolonisti iz svojih sela odlazili u gradove.

Kako je već rečeno, Srbi su se smatrali sigurnima jedino kao „militari“, na područjima organiziranim kao Vojna granica, izuzeti od lokalne vlasti, podčinjeni svojim zapovjednicima, a preko njih caru. Pa ipak, ni ta tako privlačna Granica nije bila „obećana zemlja“. Onima koji su obrađivali zemlju bilo je naporno; onima pod oružjem, koji su najčešće živjeli daleko od svojeg naselja i obitelji, bilo je opasno i riskantno. Na području Granice nije bilo kmetskih obveza, nije se plaćala „kontribucija“, ali su postojale obveze prema zapovjedništvima, garnizonskim mjestima, vojnim objektima itd. Teško su padali osobito tzv. podvoz i opskrba drvom. Bilo je i oficira koji su poput gospodara vlastelinstva tražili da budu sniženi, a radno sposobni stanovnici imali su obvezu obavljati neke javne radove. To je izazivalo nezadovoljstvo, mjestimice revolt i prave bune, koje je vlast stišavala brojnim reformama, donošenjem pravila i propisa o pravima i dužnostima graničara i njihovih zapovjednika. Prvenstvena svrha regulacije bila je ujednačiti uvjete i približiti graničarske jedinice redovitoj vojsci po disciplini, naoružanju, odori itd. Vrlo je važna bila odredba patenta iz 1752. godine, prema kojoj su graničari bili dužni počiti na svako ratište. Gotovo pola stoljeća (od 1739. do 1788. godine) nije se ratovalo s Turcima, ali su zato graničari krvarili mnogim bojištima u Bavarskoj, Češkoj, Šleskoj, Italiji, Nizozemskoj i Francuskoj. Njihovo brojno stanje je od 45 615 (1740) naraslo do 120 000 (1796). U nekim ratovima, graničari (nisu svi bili Srbi) sačinjavali su trećinu svih oružanih snaga Carevine.

Više nego druga područja, Vojna granica omogućavala je društveni uspon; u njoj je bila veća društvena pokretljivost. U početku su Srbi imali samo niža zapovjedna mjesta, ali već u drugoj generaciji, stekavši obrazovanje i zahvaljujući nasljeđivanju zvanja, isticanju i zaslugama, dobivali su više činove, do pukovnika i generala. Iz 18. stoljeća poznata su 32 Srbina u rangu generala i pukovnika. Oficiri su predstavljali utjecajan dio crkveno-narodnog sabora i bili su društveni sloj preko kojega su na srpsko društvo djelovali uzorci društvenosti i kulture visokog društva Monarhije. Između graničarskih oficira izdvajalo se i razvijalo srpsko plemstvo.

Razliveno na velikom prostoru i odvojeno granicama jurisdikcija civilnih i vojnih tijela, komora i vlastelinstava te autonomnih gradova, srpsko kršćansko društvo u nastajanju raslo je brojem i snagom i sve više se granalo i dijelilo po zvanjima, imovnom stanju, položaju, obrazovanosti itd. Složenost i raščlanjenost srpskog društva bila je očita i u sastavu Sabora. Tamo je od 1749, uz episkopa, bilo 25 predstavnika svećenstva, 25 predstavnika oficira iz Vojne granice i 25 građana. Krajem stoljeća, za Temišvarski sabor (1790) dodano je i 25 plemića – „blagorodnih“.

Ženski dio nacije nije nevidljiv kao u plemenskom društvu ili među rajom pod turskom vlašću, ali i u kršćanskom društvu. Bez obzira na sredinu, život žene i njezino djelovanje ostvaruju se unutar obitelji. U višim slojevima, među plemićima i oficirima, supruge i kćeri nisu dijelile sudbinu tisuća žena iz nižih slojeva pritisnutih neimaštinom i teretom teškoga rada. Mogle su uživati u prednostima materijalnog blagostanja, imati poslugu, komfor, mogućnost obrazovanja i kretanja u društvu koje se i u to vrijeme znalo bavljati. I u srpskoj su sredini već od sredine stoljeća česti plesovi. Priređuju ih čak i mitropoliti.

Među građanstvom su žene ravnopravne u nasljeđivanju. Među zanatlijama, žena je mogla prihvatiti upravljanje imovinom i zanatom, ali uz obvezatno oslanjanje na mušku stručnu pomoć. Nastojeći da se poboljšaju škole, u nekim se mjestima predviđaju zgrade ili prostorije za žensku djecu.

KRŠĆANSKO PROSVJEĆIVANJE

Poslije oslobođenja od turske vlasti, Srpska pravoslavna crkva bila je suočena s bitno izmijenjenim okruženjem. Više nije morala zazirati od vlasti „nevjernika“ i udovoljavati njezinim zahtjevima. Našla se pod vlašću kršćanskih vladara koji su obećali, a zatim ponavljali i potvrđivali obećanja da će poštovati njezinu individualnost i omogućiti joj slobodno djelovanje. Ti su vladari, međutim, bili vjernici vladajuće Katoličke crkve koja je pretendirala na duhovni monopol u zemlji „apostolskog veličanstva“. Na teritoriju s kojega su protjerani Turci, energično je provedena rekatolicizacija, odranije prakticirana u Češkoj i Moravskoj. Pružala se prilika za vraćanje davno izgubljenih zemalja i vjernika. Katolička je crkva težila obnovi crkvenih prilika s istim žarom i upornošću s kojom su ugarski staleži nastojali obnoviti županijsko uređenje i vlast plemstva.

Naišavši na otpor onih koje je svakako trebalo „ujediniti“, katolička se hijerarhija u svojim nastojanjima oslanjala na pomoć i potporu svjetovne vlasti. Dvor i vojni krugovi nisu uskraćivali pomoć, ali su vodili računa o vlastitim interesima. Vladari su bili vezani danim obećanjima i jamstvima, „privilegijama“, a morali su voditi računa o sve većem udjelu „nesjedinjenih“ u vojnim snagama, osobito od vremena kada su jedinice iz Vojne granice integrirane u vojne snage Carevine. Kako je vrijeme protjecalo, habsburški je apsolutizam bivao sve više „prosvijećen“ u tome smislu što je uočavao potrebu da se i vladajuća Crkva reformira, pri čemu je državna vlast bila pozvana da je usmjerava, osobito u njezinom djelovanju među svjetovnjacima. S jednakom je odlučnošću državna vlast nametala reforme i Srpskoj pravoslavnoj crkvi, poštujući njezine kanone i tradicionalni ustroj. Ravnopravnom položaju približila se za vrijeme vladavine cara Josipa II (1780–1790), kada je donesen „patent o toleranciji“.

Od prelaska patrijarha Arsenija III u „Ćesarevinu“ i prvih sabora, srpska je crkvena hijerarhija pokazivala da je svjesna težine položaja u kojemu se našla sučeljena s moćnom suparnicom. Patrijarhu, arhijerejima iz njegove okoline i njegovim nasljednicima bilo je jasno da identitet i

tradicije Crkve mogu očuvati samo ako budu prosvijetlili i ojačali samosvijest svoje pastve, a za to je bilo potrebno obrazovanje svećenstvo, sposobno suzbiti pokušaje obraćanja i uvjeriti vjernike u vrijednosti svojega vjerovanja i predanja. Otuda je već na Saboru 1706. prisutno traženje škola i tiskare, najvažnijih sredstava za rad na prosvjećivanju. U početku vlast nije imala sluha za te potrebe. Srbi su upućivani na katoličke škole i na tiskaru u Trnavi. Ipak, 1727. godine službeno je dopušteno osnivati „više i niže škole“. Tek je tada postalo jasno koliku su prepreku predstavljali siromaštvo i neznanje.

U prva dva desetljeća 18. stoljeća, skromnih je škola s učiteljima bilo tek u manjem broju uglavnom većih naselja. Kada je od turske vlasti oslobođena sjeverna Srbija (1718), situacija se pokazala u svoj svojoj težini. Zato je bilo prirodno što su se upravo karlovačko-beogradski mitropoliti Mojsije Petrović (1726–1730) i Vićentije Jovanović (1731–1737) energično založili za osnivanje škola. Prvi u nizu „proglasa“, raspisa, pastirskih pisama kojima se traži osnivanje škola, potječe iz 1726. godine. Od episkopa se zahtijevalo da u svojim eparhijama osnivaju škole i pribavljaju učitelje. Svijest tadašnjih arhijereja da je prosvjećivanje najpreča potreba i da se ono nalazi u samim korijenima vjere, imala je ogromno značenje ne samo za razvoj obrazovanja i škola kod Srba, već i za razvoj čitave nacije. Arhijereji toga vremena nisu uvodili teološke novotarije, nego su se vraćali starim obrascima po kojima su svećenici i arhijereji bili jednostavno „učitelji“. Vizitacije provedene 1733. godine otkrile su nevjerojatno nisku razinu tadašnjih seoskih paroha, nespojivu s učiteljskom misijom svećenstva.

Nedostajalo je materijalnih sredstava. Sabor 1730. nije dopustio uvođenje prireza za škole, a ni državne vlasti nisu dopuštale osnivanje fondova. Škole su se morale uzdržavati od priloga skupljenih u crkvama i naknada roditelja. Nedostajalo je učitelja. U generaciji suvremenika *Velike seobe* nije bilo obrazovanih Srba. Sami su mitropoliti za službenike i zastupnike u Beču morali uzimati strance. Jedino je preostalo da se traže učitelji iz Rusije, gdje se pravoslavlje kontinuirano razvijalo. Car Petar Veliki i ruski Sinod izlazili su u susret molbama mitropolita šaljući Srbima učitelje i knjige. Tih ljudi nije bilo mnogo. Neki su djelovali sasvim kratko, ali su ipak ostavili dubok trag. Najvažniji među njima bio je Emanuel Kozačinski s četvoricom kolega koji su radili u Beogradu i Karlovcima sve do 1736. godine.

Osim sredstava i učitelja, nedostajali su i uzori. Za „male škole“, one gdje se učilo čitanje i pisanje (ponegdje i račun), bili su dovoljne srednjovjekovne metode sricanja, prepisivanja i čitanja bogoslužnih knjiga (psaltira i časlovca), dok za nastavak rada nisu postojali programi. Ruski su učitelji u mitropoljskom središtu u *slavensko-latinskoj školi* na srpsku podlogu nakalemili model tadašnje europske škole sa „slobodnim vještinama“ (od gramatike do retorike) u srži programa. Karlovačka slavensko-latinska škola uspjela se razviti do šestog (retoričkog) razreda.

Od ruskih učitelja i njihovih učenika te još više od ruskih bogoslužnih knjiga koje su postale obvezne u srpskoj crkvi, polazio je snažan utjecaj na razvoj jezika pismenosti i obrazovanja. Napušteni jezik starih srpskih rukopisnih knjiga (srpska redakcija crkvenoslavenskog) zamijenjen je ruskom recenzijom crkvenoslavenskog uz stalni priljev elemenata ruskog književnog jezika. Jezik srpske književnosti bio je prožet ruskim elementima (slavenosrpski) do te mjere da je postao nerazumljiv običnom svijetu. Među piscima su bile prisutne velike razlike. Sto se više težilo „visokom stilu“, to je tekst bio teže razumljiv. Pred kraj stoljeća, Dositej Obradović je pisao jezikom bliskim narodnom govoru i preporučivao njegovo prihvaćanje.

Smrću mitropolita Vićentija Jovanovića te odlaskom Kozačinskog i drugih učitelja, ugasila se slavensko-latinska škola. Obrazovne su ustanove još ovisile o osobi i sklonosti arhijereja. Još nisu postale predmet javne brige Crkve. To će se dogoditi tek u vrijeme mitropolita Pavla Nenadovića (1749–1768). Đak srpskih škola i dobar poznavatelj prilika, iskusan u administraciji, mitropolit je svom svojom energijom nastojao nastaviti zanemareno djelo prethodnika. Osnivanjem kliričkog, narodnog ili školskog fonda (1748) koji je odigrao veliku ulogu u razvoju srpske kulture, stvorio je materijalne temelje.

Mitropolit Nenadović snažno je utjecao na vjernike da šalju djecu u škole. Nalagao je to kao

vjersku dužnost i čin pobožnosti. Predočivao je pastvi da bez školovanja nema napretka u vojsci i građanskim službama, a od seljaka tražio da djecu školuju kako bi ona bila sposobna kršćanski odgajati svoje potomstvo. Elementarno obrazovanje za njega je bilo preduvjet istinske pobožnosti, a završavanje gramatikalne škole preduvjet za svećenički čin. Poslije će državna tijela to postrožiti zahtjevom da kandidat za svećenika položi ispit pred posebnom komisijom.

U Srijemskim Karlovcima je pri mitropolitovu dvoru osnovana *Pokrovo-bogorodičina škola*. Imala je dvostruku zadaću: pripremati duhovnike, ali i pružati opće obrazovanje za svjetovne službe. Mitropolit je okupio sposobne profesore (među njima je bilo i stranaca). Programom se škola ugledala na tadašnje gimnazije i nazivana je *gymnasium publicum*. Episkopi su u svojim sjedištima osnivali klerikalne škole u kojima su aktivni svećenici upotpunjavali znanje, a budući se pripremali za poziv. Na području Vojne granice, vojna su tijela materijalno pomagala osnivanje njemačkih škola. Želja srpskih crkvenih krugova bila je da se polaznici najprije opismene i dobiju vjersku poduku u srpskoj školi. To je poslije bilo predviđeno i državnim propisima.

Nastojanje sabora iz 1769. i hijerarhije da se poboljšaju srpske škole ubrzo se podudarilo s reformama koje je, ugledajući se na Prusku, uvela Marija Terezija. Škole su postale državna briga. Financirala su ih državna tijela, u njima su radili stručni učitelji ujednačenom metodom i programom učenja. U Beču je ustanovljena „Norma“, škola-rasadnik za učitelje i nadzornike reformiranih škola. Kod Srba su novosti uvedene najprije u Banatu, koji se nalazio izravno pod bečkom upravom, ali su uskoro (1777) prenošenjem na cjelinu države obuhvatile i Srbe u ostalim krajevima. Osnivani su i školski okruži. Tri takva okruga za srpske škole kao ravnatelje su imala istaknute intelektualce i pisce toga vremena: u Banatu Teodora Jankovića Mirijevskog, poslije reformatora ruskih škola; u Bačkoj Avrama Mrazovića; u Slavoniji i Srijemu Stefana Vujanovskog. Oni su učiteljima u središtima svojih školskih okruga (koje je, nakon što osigura školsku zgradu, bila dužna uzdržavati svaka parohija) održavali tečajeve i prenosili novu metodu poduke.

Za rad škola bile su nužne školske knjige, najprije čitanke početnice (bukvari), a zatim ambiciozniji udžbenici. Budući da u svojoj sredini nisu imali tiskare, Srbi su upućeni na strane tiskare zainteresirane da među njima prodaju knjige. Koristili su manastirsku tiskaru u Rimniku (Rumunjska), a zatim je srpske knjige desetljećima objavljivala tiskara grčke obitelji Theodosi u Veneciji. Budući da je uvoz ruskih knjiga bio zabranjen kako bi se smanjio ruski utjecaj (a i da se novac ne bi odlijevao), bečkoj tiskari Josefa Kurzböcka omogućena je 1770. nabava ćirilčnih slova te joj je dodijeljen monopol na tisak i prodaju srpskih knjiga u Carevini. U njoj su tiskani službeni proglasi i propisi, školske i bogoslužne knjige, a s vremenom i književna djela. Iako je odigrala veliku ulogu u širenju tiskane riječi među Srbima, ta je tiskara među njima ostala nepopularna zbog nekih tehničkih pogrešaka i tendencioznih promjena u pojedinim izdanjima, kao i zbog paralelnog tiskanja tekstova u srpskoj i njemačkoj verziji. Sumnjalo se da joj je cilj privođenje Srba uniji s Katoličkom crkvom.

Sumnjiva je bila i reforma školstva jer je protjecala u sjeni reformskih zahvata koje je Ilirska dvorska deputacija provodila kroz tzv. *Regulamente* iz 1770. i 1777. godine. Iz rasprava na Saboru od 1769. i tada iskazanog nezadovoljstva stanjem u crkvi i ambicija Deputacije da materiju srpskih privilegija regulira kroz „stalni i trajni sustav“, proizišla je neka vrsta statuta srpske zajednice u stvarima koje se ticale vjere i crkvenog života. *Regulament* je i u prvoj (1770) i u popravljenoj verziji (1777) imao odredbe o mitropolitu, episkopima, svećenstvu, monasima i manastirima te nekim oblicima vjerskoga života.

Iako se do *Regulamenta* došlo preko mnogih i teških rasprava između episkopata i Deputacije (tvrdilo se da je Sinod odobrio svaki članak), dokument je ipak dočekan s neprijateljstvom, a drugi je čak izazvao pobune u Novom Sadu i Vršcu (1779), gdje je došlo i do krvoprolića. Svojim odredbama o nadzoru, polaganju računa, crkvenim sudovima (konzistorijima), ograničavanjem samovolje pojedinca, *Regulament* je crkvu približavao njezinom prastarom idealu sabornosti. Najžešći je otpor bio pružan protiv sanitarnih propisa o načinu sahranjivanja koji s kosio s običajima, zatim smanjivanju broja blagdana, osobito srpskih svetaca (ostao je samo Sveti Sava kao

obvezni blagdan). Tada je smanjen i broj katoličkih blagdana, jer je bilo previše neradnih dana u godini. Protestiralo se i bez razloga, npr. protiv monaških pravila, u kojima nije bilo ničeg novog (bila su stara srednjovjekovna, ali prestroga). Isto tako i protiv *Katihizisa*³² za srpske škole, koji je sastavio najučteniji teolog toga vremena, Jovan Rajić.

Usprkos tim sporovima i vapajima da su ukinute srpske „privilegije“, školstvo je napredovalo i u širini zahvata i u kvaliteti škola. Nova je metoda prilagođena srpskim uvjetima i odobrena od strane sinodske komisije. U to se vrijeme na saborima iznose zahtjevi za primanje pravoslavnih učenika na daljnje školovanje, što su podržavale i vlasti. Iz biografija ljudi s kraja 18. stoljeća vidljivo je da nastavljaju školovanje na sveučilištima u inozemstvu. Osim u Beč i Peštu, Srbi odlaze i na kijevsku Duhovnu akademiju, zatim na njemačka sveučilišta, često u Halle. Iz sredine stoljeća potječu prve tiskane doktorske disertacije na latinskom (do 1848. zabilježeno ih je 59 medicinskih i osam pravnih).

Krajem stoljeća ustrajno se radilo na organiziranju viših škola. U Temišvaru se trebao osnovati seminarij³³ za školovanje svećenika, ali su planovi ostali neostvareni. U sjedištu Mitropolije, s tada već dugom školskom tradicijom, ustanovljena je bogoslovija, a 1792. godine i puna gimnazija, zahvaljujući oporučnoj ostavštini građanina Dimitrija Anastasijevića Sabova i drugim legatima. Ubrzo je osnovana i gimnazija u Novom Sadu (1810). U tadašnjem su obrazovanju gimnazije imale mnogo veće značenje nego poslije, pružale su više od temelja za daljnje školovanje. U obrazovanju učitelja otišlo se korak dalje od sezonskih tečajeva, kada je u Sentandreji 1812. godine osnovana škola za srpske učitelje. Promijenjeni raspored nastanjenosti utjecao je na to da se ta škola 1816. preseli u Sombor, gdje je neprekidno radila, obrazujući učitelje iz svih krajeva. Srpsko školstvo, možda najveća stečevina 18. stoljeća, trebalo je biti okrunjeno otvaranjem srpskoga sveučilišta. Na tome je radio obrazovani mitropolit Stefan Stratimirović (1790–1836), pokušavajući zajedno s protestantima otkupiti zgradu u kojoj bi se smjestila visoka škola.

POČECI EUROPEIZACIJE

Prvo stoljeće života Srba pod vlašću kršćanskih vladara bilo je izrazito dinamično. To se najbolje vidi kada se usporede početak u razorenoj i pustoj zemlji u kojoj su se zatekli ili u koju su se doselili i kraj stoljeća, kada je ta ista zemlja bila relativno dobro naseljena i urbanizirana, privredno aktivna i prosperitetna. Pred kraj stoljeća (1791) Srba je bilo 650 000 do 680 000 – sigurno se njihov broj povećavao ukorak s ostatkom stanovništva Monarhije.

Za to su se vrijeme u svim društvenim slojevima i pod svim režimima promijenili životni uvjeti: od stanovanja i ambijenta, preko nošnje i prehrambenih navika, do zabave i oblika društvenosti. U tom se stoljeću svijet počeo ubrzano mijenjati pa te promjene nisu mimošle ni Srbe. Poticaji za promjene dolazili su s raznih strana: odozgo, iz vladajućih krugova i visokog društva; sa strane, iz drugih nacionalnih sredina i iz gradova mješovitog etničkog sastava; odozdo, pod utjecajem naslijeđenih običaja koji su se morali prilagođavati.

Sudeći po očuvanoj dokumentaciji, Srbi su bili otvoreni za promjene i novine, kloneći se onoga za što se činilo da ugrožava vjeru i narodnost. Na primjeru školstva i izobrazbe vidi se kako su novine i strani uzori bili prihvaćani, prilagođavani i stavljeni u službu narodnog napretka.

Srbi su imali čvrst temelj u narodnom jeziku, pravoslavnoj vjeri i svijesti o sebi i svojim tradicijama. Na to su se oslanjali i kada bi nastavili učiti u „njemačkim školama“, kao u Vojnoj granici, ili kada bi produljili školovanje u latinskim školama i na sveučilištima. Pokazalo se da su se tadašnje vještine i tehnike podučavanja mogle korisno primijeniti i na obrazovanje i usavršavanje svećenika u bogoslovnim školama i na širenje vjerske poduke među narodom.

Onako kako je školstvo prihvaćeno i stavljeno u službu narodnog napretka, prihvaćene su i

³² *Katekizam* (op. pr)

³³ *sjemenište* (op. pr)

brojne druge novosti nepoznate u prethodnim stoljećima. Hijerarhijska struktura, institucije, prije poznati samo u najužoj crkvenoj sferi, sada su proželi cjelinu crkvenog života, ali i društvo svjetovnjaka, unoseći red i formu u odnose među ljudima i ustanovama. Birokratizacija koja je nesumnjivo zavladała Carevinom tijekom 18. st., nije naškodila srpskom društvu. Čak je pomogla i njegov razvoj, artikuliranje potreba i interesa njegovih dijelova. Osposobila je ljude da i u malim zajednicama, kakvi su bili gradski magistrati, *obštества* ili crkvene općine i tijela školskih fondova sami rješavaju svoje probleme. Djelovanje institucija i društvenih tijela razvijalo je osjećaj za ono što je opće i javno, iznad pojedinca i njegovih osobnih interesa.

Nacija (Srbi u to vrijeme sebe vide i nazivaju kao *nacion* ili *naciju*) više se nije sastojala od jednolične mase vjernika i ratnika; postala je složena cjelina od bezbroj dijelova koje je na okupu držala obogaćena, razvijena i produbljena svijest o sebi i onome što ih odvaja od drugih.

Kada su se materijalne prilike u srpskim naseljima poboljšale toliko da su vjernici svojim snagama mogli podizati i ukrašavati crkve te im osigurati sve potrebno, nije se više trebalo ugledati na daleke srpske spomenike srednjega vijeka. Poslije razdoblja skromnih, poludrvenih crkava ili brvnara građenih kao pod turskom vlašću, prešlo se na velike građevine u baroknom stilu. Na zapadnoj strani hrama pravokutne osnove s polukružnom apsidom podizani su visoki zvonici, a na sredini simbolične zamjene za kupolu (podsjećanje na bizantsku tradiciju). Novi su stil najviše prihvaćala naselja na sjeveru, čini se ona u koja se smjestio gradski element (Sentandrija, Budim, Segedin, Sečuj). Sama mitropolija službeno je priznala taj stil izgrađivši dvije takve crkve u Karlovcima. Njihov su primjer slijedila veća gradska naselja, a poslije i sela. Iznenađujuće je velik broj dokumentima posvjedočenih i očuvanih crkava iz 18. stoljeća s velikog prostora od Trsta i Rijeke do Stolnog Biograda, Sentandrije, Arada i Temišvara.

Barokna su obilježja naknadno dobivali i ranije podignuti manastiri u Srijemu. Novi stil nije bio ograničen na crkvenu arhitekturu; zahvatio je ukrašavanje crkava, slikanje ikona, izradu ikonostasa, obrednih posuda, namještaja i dr. Grafika dobiva veliko značenje i svoje istaknute majstore: Hristifora Žefarovića (oko 1700. –1753) i Zahariju Orfelina. Slikanjem ikona i portreta bavio se velik broj majstora neujednačene vještine i talenta. O naraslim kulturnim potrebama govori činjenica da su Srbi, od arhitekture do grafike i primijenjene umjetnosti, narudžbe povjeravali i strancima.

Nagle promjene u jeziku pismenosti i izobrazbe, kao i u okruženju u kojemu se odvija vjerski život, značile su nemali diskontinuitet. Gotovo istovremeno su napušteni stari jezik „srbulja“ i srednjovjekovni obrasci u građenju i ukrašavanju hramova. Stresajući sa sebe siromaštvo i primitivnost nasljeđa turskog vremena, Srbi u Carevini nisu dopustili kidanje veza s prošlošću. Napuštajući staro u svakodnevnom i praktičnom, na razini idealnog revnosno su se vraćali svojim korijenima, svojim svetiteljima i vladarima, crkvi i državi koja je srušena turskim osvajanjem.

Još prije pojave knjiga o srpskoj povijesti, poglavari crkve su slikama i simbolima podsjećali da su nasljednici slavni i svetih preteča: svetoga Simeona i svetoga Save, svetoga mučenika kneza Lazara i drugih vladara svetitelja koji su sada, kao i nekada posrednici kod Krista i Bogorodice i „molebnici“ za svoj rod. Na brojnim grafičkim listovima, gravurama, vedutama manastira i crkava, predstavljeni su srpski svetitelji zaštitnici. Kako ruske obredne knjige nisu imale srpske nego ruske svece, Mitropolija je na svoje podsjećala izdavanjem službi i žitija *Srbljak* (1761, 1765), slikanjem srpskih svetitelja na ikonostasima, uvođenjem obveznih blagdana, dana kada se obilježava uspomena na njih. Događalo se to upravo u vrijeme kada su vlasti provodile redukciju blagdana i u Katoličkoj crkvi. Prema običajima toga vremena, Mitropolija je imala svoje heraldičke simbole. Biral ih je između onih za koje se vjerovalo da su bili znamenja Srpskog Carstva: dvoglavi orao, križ s ocilima,³⁴ kruna itd.

Poznavanje povijesti u to je doba imalo praktičnu vrijednost, jer je u obranu svoje individualnosti sve češće trebalo posezati za povijesnim argumentima. Ni epska usmena povijest, ni

---

³⁴ *ognjilo* ili *kresivo* (op. pr)

fragmentarna hagiografska tradicija njegovana u Crkvi nisu bile dovoljne. Zato su srpski jerarsi čak i među strancima tražili pisca srpske povijesti (1711, 1728). Njihovi su naponi ostali bez rezultata sve do 1765. godine, kada je u Veneciji tiskana prva, vrlo sažeta povijest iz pera Pavla Julinca: *Kratak uvod u istoriju porekla slaveno-srpskog naroda*. Kada je ta knjižica objavljena, drugi istaknuti srpski pisac, Jovan Rajić (1726–1801), kraju je privodio svoje mnogo opsežnije i ambicioznije djelo pod naslovom *Istorija raznih slavenskih naroda, posebice Bugara, Hrvata i Srba*, koja je svjetlo dana ugledala tek 1794–1795. (u četiri sveska). Učeno i dokumentirano djelo u duhu tadašnje historiografije povezalo je srpsku povijest s antikom i seobom naroda i uključilo je u europski razvoj. Sve do sedamdesetih godina 19. stoljeća to je djelo služilo za informiranje o srpskoj prošlosti³⁵.

Bogaćenje i produbljivanje znanja o vlastitoj prošlosti, prijelaz od hagiografskih legendi i epskih motiva do znanstvene historiografije oslonjene na izvore, pokazuje kako se formirala novovjekovna srpska kultura; iz spoja djelovanja obrazovanih autora, tiskara i interesa čitalačke publike, kojoj se može ocrtati profil na temelju popisa „prenumeranata“ (pretplatnika) na pojedine knjige.

Do šireg kruga čitatelja od šezdesetih godina nadalje dopiru kalendari – „mjasecoslovi“ s korisnim i zabavnim sadržajima, praktičnim podukama i obavijestima. Neku vrsta nastavka na višoj razini predstavljala je periodika, najprije *Slaveno-serbskij magazin* (1768, Venecija, samo jedan broj), zatim *Serbskija (povsednevniija) novini* (1791–1792, Beč), pa *Slaveno-serbskija vjedomosti* (1792–1794, Beč, tjednik).

Zahvaljujući istom spoju tiskarskih i autorskih interesa, srpska je sredina dobila važna intelektualna pomagala, kao što su gramatike i rječnici stranih jezika (latinskog 1765, 1766.; njemačkog 1772, 1774, 1780, 1791, 1793.; mađarskog 1795.; francuskog 1805), poduke iz slavenske gramatike, pravopisa i „pravoglagolanija“ (1793, 1794), krasopisa – kaligrafije (1776, 1778, 1795). Na slavenosrpskom su tiskane i upute za obavljanje raznih poziva: svećenika i protopopa (1747, 1787), učitelja (1776, 1782, 1787), upute za pisanje predavki i molbi (1785, 1796), čak i pravila lijepog ponašanja (1794) i kuharice (1805). Izlazile su i upute za praktičan život: priručna knjiga za seljačku mladež (1772), upute za sijače duhana (1790); *Iskusni podrumar* (1783) potekao je iz pera polihistora Zaharije Orfelina.

Uloga tiskane riječi među Srbima u drugoj polovici 18. stoljeća može se cijeliti prema njezinoj sve većoj uporabi u javnom službenom informiranju, a također prema zastupljenosti potpuno neutilitarne literature. Ne tiskaju se samo „privilegije“ vladara, nego također zakoni i brojni propisi za čitavu državu, kao i propisi za Vojnu granicu, regulamenti, monaška pravila, urbari za pojedina mjesta itd, nekad na slavenosrpskom, često u dvojnim izdanjima na slavenosrpskom i njemačkom. Tiskom se umnožavaju čak i pozivi za javne ispite u školama.

S druge strane, tiska se i zabavna književnost, siguran znak da se od onoga što je bila nasušna potreba i služilo kao alat, moglo prijeći i na ono što je bilo luksuz. Srbi su u drugoj polovici 18. stoljeća dobili romane: Marmontelova *Velizarija*³⁶ (1776), Defoeova *Robinsona* (1799), zatim *Kandor ili otkrovenie egipetskih tain*³⁷ (1800), čime počinje zanimanje za sentimentalne romane, što će se nastaviti u sljedećim desetljećima. U to doba nastaje i posebna književnost za djecu: *Poučni magazin za djecu* u četiri knjige Jean-Marie de Beaumonta (1787, 1793). Tiskani su kazališni komadi: *Tergovci* Carla Goldonija (1787), zatim *Tragedija Uroša V*, koju je za učeničko kazalište napisao Kozračinski, a preradio Jovan Rajić (1798). Tijekom stoljeća tiskano je nešto više od 400 naslova, među kojima je, osim obrednih knjiga, kršćanske vjerske poduke, prigodnih spisa,

³⁵ Na poticaj mitropolita Stratimirovića, Rajić je s njemačkog preveo djelo iz okvira jedne svjetske povijesti započete u Engleskoj: *Kratka Srbije, Raške, Bosne i Rame kraljevstava istorija* (Beč, 1793).

³⁶ Jean-François Marmontel (1723–1799): *Bélisaire* (1767) (op. pr)

³⁷ Navedenom djeluje autor Atanasije Stojković, srpski prosvjetiteljski pisac i znanstvenik te ruski akademik. *Kandor* je roman napisan po uzoru na Voltaireovog *Candidea*. Autor je i romana *Aristid i Natalija* (1801), koji slovi za prvi srpski roman (op. pr).

bilo i poezije u različitim metrima koje su otkrivali srpski pisci.

Raznovrsna i šarolika izdavačka djelatnost u kojoj su znatno zastupljeni prijevodi i adaptacije ne može se zamisliti bez prevoditelja i pisaca poniklih u srpskoj sredini i zainteresiranih da na nju utječu. Ti intelektualni posrednici, kao uostalom i drugi obrazovani Srbi toga vremena, upoznavali su se i s općim idejama, pa i s onima koje su osporavale vladajući poredak i prizivale promjene i prevrate. U posljednjem desetljeću stoljeća u srpsku su sredinu preko vojnika i oficira dospijevali i borbeni pokličići francuskih revolucionara o slobodi, jednakosti i bratstvu. Ipak, daleko veći utjecaj imale su prosvjetiteljske ideje popularizirane u djelima srpskih pisaca. One radikalne, Voltairea ili Baylea, ostajale su u krugu obrazovanih pojedinaca, čak i vladika. Širu popularnost stekle su one iz spisa Zaharije Orfelina (1726–1785), Dositeja Obradovića (oko 1740–1811), Aleksija Vezilića (1743–1792), Jovana Muškatirovića (1743–1809), Atanasija Stojkovića (1773–1832) i drugih.

Oni su u srpsku sredinu prenosili njemačku verziju prosvjetiteljstva, koje nije težilo prevratu, nego je smjeralo popravljanju svijeta moralnim usavršavanjem i obrazovanjem pojedinca. Kod srpskih pisaca pobornika prosvijećenosti, prije svega kod Dositeja Obradovića, na razum i vrlinu oslanjalo se kritičko stajalište, ne samo u odnosu prema pojedincima, nego i prema institucijama, lošim običajima i praznovjerju. Kritika je pogađala i manastire, pohlepno svećenstvo i neuko monaštvo, ali nije dirala u temelje vjere: razumna pobožnost i prosvijećena vrlina ostali su ideal. Iz tog su razloga prosvijećenost mogli veličati i episkopi i pravoslavni bogoslovi kakav je bio Jovan Rajić.

Ipak, prije kraja stoljeća, među srpskom je elitom došlo do podjele, i to ne samo u odnosu prema reformama koje je provodila apsolutistička vlast, nego i u odnosu prema tekućim političkim problemima. Nastupe i rasprave na Temišvarskom saboru 1790. koji (u trenucima žestokog bunta protiv apsolutizma poslije smrti Josipa II) pokazuju da se Srbi nisu mirili s tim da budu predmet sukoba i nagodbi između Bečkog dvora i ugarskih staleža, treba pripisati kulturnom sazrijevanju i narasloj samosvijesti. U težnji da budu samostalan subjekt, Srbi su se podijelili između dva stožera: jedni su na temelju privilegija tražili Banat kao svoj teritorij, drugi su željeli da privilegiji postanu zakon Kraljevstva i da Srbi dobiju mjesto u Ugarskom saboru. Sagledavajući svoj položaj, jedni su mislili da su narod „samo u ideji“ jer nemaju teritorijalnu organizaciju, drugima su nedostajali „blagorodni“, plemićka vladajuća klasa. Odnos snaga se ipak nije promijenio. To najbolje pokazuje epizoda s *Ilirskom dvorskom kancelarijom*, osnovanom na zahtjev Srba početkom 1791. i ukinutom već u lipnju 1792. godine, pod pritiskom ugarskih staleških tijela.

Odgovarajući na poticaje kršćanskog svijeta s kojim su bili suočeni, Srbi su tijekom 18. stoljeća postupno stvorili opsežnu i sadržajnu, slojevitu i višedimenzionalnu kulturu koja je ostajala u nasljeđe kasnijim generacijama. I po brojnosti i po institucijskoj organizaciji, kao i po obrazovnoj razini, Srbi u Habsburškoj Monarhiji bili su u stanju prihvatiti i dalje razvijati to nasljeđe. Postupno ga je prihvaćalo i društvo u Srbiji, koja se 1804. godine počela oslobađati.

U RAZDOBLJU DEMOKRATSKIH REVOLUCIJA

„SRPSKA REVOLUCIJA“

Tijekom obnavljanja vlasti nakon Beogradskog mira, u Srbiji su postale vidljive krupne promjene u strukturi i funkcioniranju Osmanskog Carstva. Usporedno s obnovom sandžaka i nahija, formirana je prostranija vojnouppravna jedinica *serhat* (krajina, krajište), neposredno podčinjena Porti. Na čelu joj se nalazio *muhafiz* (namjesnik) u rangu vezira sa sjedištem u Beogradu.³⁸

Spahije su vraćeni na svoje timare, ali više nisu bili glavna vojna snaga – bilo ih je oko devetsto u čitavom krajištu. Oslonac obrane bile su utvrde i posade u gradovima. Osim garnizonske vojske koja se smanjivala, tamo su sve brojniji i utjecajniiji postajali janjičari. Oni već odavno nisu

³⁸ Od tada se ustalio neslužbeni naziv Beogradski pašaluk.

bili sultanova garda, niti su živjeli u prijestolnici, nego su se razmjestili po gradovima te se (kada se nije ratovalo) bavili zanatima, trgovinom i raznovrsnim poslovima. Služba im je bila nasljedna i za nju su primali plaću. Svojom samovoljom i upornim nastojanjem da se pretvore u zemljoposjednike, namećući se za gospodare (*čitluk sahibije*) raji, oni su bili izvor nasilja i nepravde i osujećivali su carsku politiku prema pokorenom stanovništvu.

Carstvo nije bilo ni sjena nekad hvaljene države strogog reda i poštovanja zakona. Sultanovi dužnosnici su se međusobno napadali i otimali za novac, služeći se pritom vojskom kao osobnom gardom. Porta nije bila u stanju pokoriti odmetnike u pojedinim dijelovima Carstva. Sve to i druge slabosti, očitovale su se u Beogradskom pašaluku i za vrijeme dugog razdoblja mira u odnosima s Austrijom 1739–1788, a još više poslije rata 1788–1791. godine.

Zemlja je u velikoj mjeri bila opustjela. Prema turskim popisima iz 1741. godine, od 1546 sela, samo su 592 bila nastanjena, 721 je popisano kao opustjelo, a 233 su ubilježena kao davno napuštena *selišta*. Naseljena je bila samo trećina sela. Postupnim doseljavanjem, prvenstveno iz planinskih stočarskih područja, a ne više masovnim kolonizacijskim akcijama, zemlja se postupno popunjavala. Zahvaljujući potražnji za stokom koja se izvozila u Austriju, ojačalo je stočarstvo. U prostranim kompleksima hrastovih šuma najviše su se uzgajale svinje.

Srbi pod turskom vlašću bili su teško pogođeni ukidanjem Pečke patrijaršije 1766. godine. Poslije odlaska Arsenija IV, koji je još puno desetljeće upravljao Crkvom u Habsburškoj Monarhiji, turska je vlast postavila drugog patrijarha, tako da je prekinuta veza među dijelovima Srpske crkve. Poslije je obnovljena, ali to nije pomoglo Pečkoj patrijaršiji, koja je grcala u dugovima. Carigradska patrijaršija je preuzela isplatu dugova, ali je svojoj jurisdikciji podčinila dio Srpske crkve koji se nalazio pod turskom vlašću. Iz Carigrada su postavljeni grčki vladike i svećenici, kojima je, prema riječima suvremenika, bio potreban tumač da bi ispovjedili vjernike. Najteža je posljedica bio gubitak jedinstvenog crkvenog okvira koji je u prethodnim stoljećima Srbe držao na okupu. Dio srpskog naroda živio je pod Carigradskom patrijaršijom, dio pod Karlovačkom mitropolijom, dio pod grčkim mitropolitom u Veneciji, dok su se zetski mitropoliti, koji su s vremenom postali svjetovni glavari Crne Gore, vezivali ponekad za Rusiju, a ponekad za Karlovačku mitropoliju.

Izbijanje rata između Austrije i Turske 1788. godine, Srbima je pružilo priliku da se dignu protiv turske vlasti. Ustanici i dobrovoljci iz Vojne granice, organizirani u *frajkore*, podnijeli su najveći teret rata. U istočnoj je Srbiji velik dio teritorija oslobodio Koča Anđelković, trgovac i ratnik koji je s odredom ustanika i frajkorom sprečavao da se Turci od Niša probiju prema zaposjednutom Beogradu. Turke je potukao u više okršaja, ali im je pao u ruke i bio pogubljen.³⁹ Operacije protiv turske vojske u zapadnoj su Srbiji također vodili frajkori s lokalnim ustanicima, braneći Turcima prodiranje iz Bosne. U listopadu 1789. carska je vojska osvojila Beograd, ali samo zakratko. U Srbiji su bili zaposjednuti mnogi gradovi (Smederevo, Požarevac, Čuprija, Jagodina, Karanovac, Kruševac), ali neuspjesi na drugim bojištima, a zatim i smrt cara Josipa II (u veljači 1790), prisilili su njegova nasljednika da sklopi mir (1791) i pristane na obnavljanje predratnog stanja. Tako je Beograd ponovno potpao pod tursku vlast, a granica se opet ustalila na Savi i Dunavu. Takav razvoj događaja teško je pogodio Srbe, koji su bili poticani protiv Turaka, a onda žrtvovani. Slijedili su novi valovi preseljavanja preko rijeka.

Težih posljedica Srbe je pošteđjela okolnost da je novi sultan, reformator Selim III (1789–1807), uveo mjere kako bi se poboljšale prilike u Beogradskom pašaluku. Janjičarima je bilo zabranjeno da se ondje vrate, oduzeti su im čitluci, a raji su vraćene stare obveze prema državi i spahiji. Ogorčeni su janjičari oslonac i potporu pronašli kod odmetnika Pazvan-Oglua, koji je istisnuo paše u Vidinu i zagospodario gradom, dok je sultanov beogradski vezir Hadži-Mustafa tražio pomoć od Srba.

Situaciju u Pašaluku izmijenilo je nekoliko sultanovih fermena: narodu je prepušteno biranje knezova i oborknezova, a paša ih je samo potvrđivao. Od 1796. godine oni su sami određivali i

---

³⁹ Po njemu je taj rat u narodu nazivan „Kočina krajina“.

prikupljali pristojbe. Uz stare redovite carske i spahijske daće, utvrđen je porez od 15 groša i ništa više od toga. Turcima se zabranjivalo naseljavati u srpska mjesta. Odobreno je popravljavanje i podizanje crkava i manastira. Srbima je nametnuta i obveza obrane Pašaluka od janjičara. U borbama s Pazvan-Ogluom i janjičarima računalo se s odredom narodne vojske od 15000 – 16000 ljudi.

U desetljeću poslije rata obnovljena je trgovina s Austrijom. Od toga su korist osjetili gradovi, osobito Beograd. Srbi su se uključivali u trgovinu stokom i tako se bogatili. Svoj poboljšani položaj branili su oružjem, zajedno sa sultanovim Turcima. Ratovalo se s promjenljivom srećom: janjičari su krajem 1797. stizali do Beograda, dok su sljedeće godine držani pod opsadom u Vidinu. Prijelom je izazvala odluka Porte, ugrožene u Egiptu i Siriji, da početkom 1799. opozove zabranu ulaska janjičara u Beogradski pašaluk.

Vrativši se, starješine janjičara su neko vrijeme držali beogradskog vezira kao taoca, a zatim su ga ubili i preuzeli svu vlast. Četiri *dahije* (titula janjičarskih starješina) postale su gospodari Pašaluka. Obnovljeni su čitluci i stvarani novi, a to je povlačilo samovoljno uvećavanje daća i rabota. Nasuprot srpskoj raji, koja je htjela biti odvojena od Turaka, tako da s pašom posla imaju samo knezovi, janjičari su u manja mjesta postavljali *kabadahije*, a u selima podizali *hanove* sa subašama i nekoliko *sejmena* za neposredni nadzor i pritisak na stanovništvo.

Janjičarskim režimom nije bila pogođena samo raja, nego i spahije, koji su 1802, oslanjajući se na Srbe, neuspješno pokušali obnoviti vlast u Pašaluku. Poslije toga, ostavši prepušteni sami sebi, srpski su prvaci vodili pripreme za oružanu borbu, nabavljali su oružje i streljivo te se međusobno povezivali. Dahije su na to odgovorili „sječom knezova“ – pogubljenjem oko 70 starješina i viđenijih ljudi, što je ubrzalo početak općeg ustanka. Odluka je donesena na sastanku vodećih osoba iz Beogradske nahije i Šumadije na Sretenje (2. veljače) 1804. u selu Orašcu pokraj Topole, a za vođu je izabran iskusni ratnik, nekadašnji borac u frajkoru i hajduk Đorđe Petrović Karađorđe (1762–1817). Zahvaljujući povezanosti lokalnih vođa, ustanak je odmah zahvatio devet od dvanaest nahija Pašaluka. Najprije su napadnuti hanovi i pobijene posade. Zatim su stvorene veće ustaničke skupine koje su napadale varoši i palanke⁴⁰ (Rudnik, Valjevo, Šabac, Požarevac, Smederevo). Opkoljen je bio i Beograd.

Bez oslonca na velike sile, u vrijeme kada Turska nije bila u ratu, počela je oslobodilačka borba Srba u Beogradskom pašaluku, koja će izazvati mnoge manje i veće ustanke kršćanske raje i pridonijeti povezivanju dijelova srpskog naroda. Ustanak je trajao nepuno desetljeće (1804–1813) i prošao kroz nekoliko faza. Prva je bila 1804–1805. i u njoj Srbi još nisu bili pobunjenici protiv sultana. Ratovali su protiv njegovih odmetnika i ponegdje dobivali pomoć od vlasti. Zahtjevi ustanika bili su umjereni; svodili su se na uklanjanje janjičara i vraćanje samouprave kakva je bila u vrijeme Hadži Mustafa-paše. Ustanici tada još nemaju saveznike, šalju izaslanstvo u Rusiju, a u pregovorima s Turcima traže da Austrija bude jamac, što turska strana odlučno odbija. Bijegom i pogubljenjem dahija krajem 1804, ostvaren je jedan od ciljeva ustanka, ali režim se nije promijenio. U Beogradu je vlast držao nekadašnji dahijski pomoćnik.

Budući da misija ustaničkog izaslanstva u Carigradu nije imala uspjeha, ustanak u drugoj fazi, 1805–1806, prerasta u borbu protiv sultana. Srpski zahtjevi (sa skupštine u Pećanima u svibnju 1805) su se proširili. Tražilo se da Srbima upravljaju izabrani starješine s glavnim knezom, da sami prikupljaju i predaju danak sultanu, da turski organi i spahije napuste Pašaluk te da se obrana granice povjeri Srbima.

Ofenziva sultanove vojske nije bila uspješna. U kolovozu 1805. teško je poražena na Ivankovcu kod Čuprije. Ipak, neki gradovi (Šabac, Uzice, Smederevo) privremeno su pali u turske ruke. Od početka 1806. ustanici izlaze izvan granica Pašaluka, na istoku zauzimaju Poreč i Krajinu, na zapadu Jadar i Rađevinu. Zaliječju se do Prokuplja i Kuršumlije, zatim prema Novom Pazaru, Novoj Varoši i Višegradu. Čine se napori da se ustanak proširi na plemenske oblasti, intenzivne su

---

⁴⁰ *palanka* – gradić, varošica (op. pr)

veze s mitropolitom Petrom I, ali Rusi tada obuzdavaju Crnu Goru i plemena u Hercegovini. Dvije velike turske vojske bivaju poražene, jedna kod utvrđenih šančeva sjeverno od Aleksinca, koji dobivaju ime Deligrad (16. lipnja 1806); druga iz Bosne na Mišaru, polju kod Šapca (12. kolovoza 1806). Ustanički su uspjesi okrunjeni osvajanjem Beograda na samom kraju 1806. godine.

U toj fazi ustanka, osim sudova po selima, knežinama i nahijama, bila su ustanovljena i tijela više vlasti, iznad lokalnih zapovjednika – vojvoda. *Vrhovni predvoditelj* Karađorđe po potrebi je okupljao starješine na skupštine, a bilo je uvedeno i stalno tijelo *Praviteljstvujušči sovjet naroda srpskog*, koje je djelovalo i tijekom ustanka.

Poslije dugotrajnog odmjeravanja snaga obnovljeni su pregovori. Njih je Đorđe povjerio beogradskom trgovcu Petru Ičku. Srpski zahtjevi su postali umjereniji: predstavnik Turaka ostao bi u Beogradu, ali službe bi došle u ruke Srba. Danak bi se plaćao paušalno, protjerani bi bili samo „zli Turci“. Oko glavnih točaka postignut je sporazum, sultanov je namjesnik pušten u Beograd. Preostalo je da sultan izda fermane, no tada je došlo do preokreta kojim je dogovor osujećen („Ičkov mir“).

Rusija je, naime, krajem 1806. zaratila protiv Turske i temeljito promijenila odnos prema ustanicima. Srbi su prekinuli pregovore, čime je počelo kratkotrajno srpsko-rusko savezničko ratovanje. Osvojivši Moldaviju i Vlašku, ruska je vojska izbila na Dunav. Jedan odred prešao je Dunav i sudjelovao u borbama u Srbiji, a kasnije su Rusi bili u garnizonima u Beogradu i Šapcu. Ustanak je dobio nov polet. U krvavim bitkama kod Štubika i Malajnice izvojevano su pobjede, opkoljen je Niš, napadnuti Leskovac i predjeli oko rijeke Nišave. U susjedstvu izbijaju seljački ustanci. U srpske ruke privremeno padaju Priboj, Rudo i Višegrad.

No tada se u razvoj ustanka ponovno upleću međunarodna zbivanja. Mir s Napoleonom u Tilzitu (1807) utječe na odnose Rusije s Turskom te dolazi do primirja u Sloboziji (u kolovozu 1807), koje Srbima osigurava rusku zaštitu, djelotvornu dok su trajali pregovori o miru, do proljeća 1809. godine.

Razdoblje primirja (1807–1809) iskorišteno je za liječenje rana, oporavak zemlje stradale u ratovima i učvršćenje državne organizacije. *Praviteljstvujušči sovjet* postaje vrhovna sudska instancija da bi 1811. ponovno bio reorganiziran i postao vlada sa šest *popečitelja* (ministara) za glavne resore. U sjedištima nahija su 1808. ustanovljeni *magistrati*, sudovi s upravnim funkcijama, koji su postali lokalna civilna vlast. Ustanovljen je Veliki zemaljski sud. Karađorđu je jednom odlukom iste godine priznato nasljedno predvoditeljstvo (tek 1811. dobit će titulu *vožda*, s kojom se najčešće spominje). To je bilo to važnije što se već do tada očitovala oporba Karađorđu. Njezini vođe, Milenko Stojković i Petar Dobrnjac, 1811. godine udaljeni su iz Srbije, ali unutarnji razdori time nisu prestali.

Reformirani su vojska i državne financije. Posebna je briga posvećena školama. Osim tradicionalnih učilišta po manastirima, otvoreno je oko 50 osnovnih škola, a u Beogradu je 1808. osnovana Velika škola, vrsta gimnazije u začetku. Značajna je bila pomoć Srba iz Ugarske, koji su dolazili za učitelje. Među njima je bio i pisac Dositej Obradović, koji je postao *popečitelj* prosvjete. Ustanci su se iz učenih djela objavljenih u 18. stoljeću upoznali sa simbolima, koje su stavljali na pečate i zastave.

Obnovom rusko-turskog neprijateljstva u proljeće 1809. započinje sljedeća faza ustanka – faza obnovljenog srpsko-ruskog savezništva (1809–1812). Računajući s ruskom ofenzivom, koja je zakasnila, ustanci tada nastupaju u više smjerova (Vidin, Niš, Bosna, Stari Vlah). Karađorđe je prodro duboko u Polimlje, gdje se ustanku priključuju brdska plemena, ali ga vijesti o turskom nastupanju i srpskom porazu kod Kamenice (blizu Niša) prisiljavaju na žuran povratak. Turci su tada stvorili koridor duž Morave, sve do Dunava. Karađorđe ih je uspio zaustaviti uz velike žrtve. Ruski prelazak preko Dunava (u rujnu 1809) i ratovanje u sjevernoj Bugarskoj olakšali su srpski položaj, tako da je vraćeno sve osim Krajine i doline Timoka. Šančevi na Deligradu opet su prešli u srpske ruke. Zajedničkim ratovanjem u proljeće 1810. osvojeni su Krajina i Crna Reka, a pobjedama kod Varvarina u rujnu 1810. i na Tičaru (kod Loznice) u listopadu 1810. spriječena je

turska ofenziva. Međutim, višegodišnje ratovanje iscrpilo je ustaničke snage; među vođama je vladala sve veća nesloga, a oporba Karađorđu se pojačala.

Predstavnik ruskog zapovjedništva miješao se u unutarnje sukobe, pa je Karađorđe zatražio pomoć od Austrije, pa čak od Napoleona, koji je još na početku ustanka poticao Turke protiv Srba. U pograničnom ratovanju i bez većih aktivnosti prošla je 1811. godina, a zatim se još jednom u ustanak, ovaj put fatalno, umiješala europska politika. Suočena s Napoleonovim napadom 1812, Rusija ulazi u pregovore s Turskom i sklapa mir u Bukureštu. Jednom odredbom (čl. 8) Srbima je jamčena amnestija, ali su morali predati oružje i pustiti Turke u gradove. Bila je predviđena autonomija o kojoj su se tek trebali sporazumjeti Porta i ustanici.

Posljednja faza ustanka, 1812–1813, ispunjena je očajničkim pokušajem otpora zato što vodstvo ustanka nije prihvatilo uvjete predviđene Bukureštanskim mirom. Sredinom ljeta 1813. jake turske snage nastupile su protiv vrlo rastegnute obrambene fronte, probile je na više mjesta i natjerale vođe ustanka na napuštanje zemlje.

Mnogi Srbi spas su potražili u bijegu, dok se dio naroda, pa čak i bivših starješina, predao računajući na amnestiju, iako Turci nisu poštovali ugovor o miru. Kako bi se narod vratio iz zbjegova, ipak je pokazivala izvjesnu umjerenost. Obnovljena je prijašnja uprava Pašaluka i Turcima vraćena imovina. Povećanjem daća i tereta, nasiljem i zastrašivanjem, režim je sličio na dahijski, iako nije bilo janjičara. Stanovništvo i preostali knezovi ubrzo su počeli pružati otpor. Već je 1814. u Požeškoj nahiji izbila Hadži-Prodanova buna, koja je ostala izolirana i ugušena u krvi. Za Srbe je trenutak bio izrazito nepovoljan jer je poslije Napoleonova sloma zasjedao Bečki kongres na kojemu je osnovana „Sveta alijansa“ protiv buna i revolucija, a naklonjena očuvanju Turske.

Usprkos svemu, preostali srpski starješine donijeli su u Takovu, na Cvjetnicu (23. travnja) 1815. godine, odluku o dizanju ustanka i za vođu izabrale Miloša Obrenovića (1783–1860), kneza Rudničke nahije i jednog od manje istaknutih vojvoda iz Prvog ustanka. Ni ovaj put ustanak nije bio protiv sultana; budući da u selima nije bilo Turaka, napadnute su varoši i palanke. Poslije niza bitaka oko Čačka, Valjeva i Požarevca, teritorij Pašaluka oslobođen je od Turaka. Porta se s tim nije mirila pa su na ustanike poslani dvije vojske, jedna iz Bosne, a druga iz Rumelije. Knez Miloš upustio se u pregovore s oba zapovjednika. Propustio je Marašli Ali-pašu i s njim krajem kolovoza 1815. postigao usmeni dogovor. Po njemu će danak skupljati srpski starješine, pri suđenju Srbima će uz predstavnike turske vlasti uvijek biti i srpski knez, u Beogradu će se osnovati Narodna kancelarija od dvanaest knezova, a spahije će u sela ulaziti samo radi ubiranja desetine.

Pregovarajući s Portom i na razne načine proširujući vlast i utjecaj, knez Miloš je uskom i neformalnom okviru autonomije osigurao stabilnost, sve dok petnaest godina poslije, sultanovim hatišerifom nije ozakonio položaj nasljednog kneza i postigao međunarodno priznatu autonomiju.

Suvremenici, ali i potomci, nazivali su ustanak 1804. „bunom na dahije“. Kada je iz kasnije perspektive postala vidljiva dugotrajnost i složenost borbi, naglašavana je razlika i oštro su odvajani: Prvi – Karađorđev, i Drugi – Milošev ustanak. Od toga koja se dinastija nalazila na vlasti, ovisilo je kojem će razdoblju biti pripisivano veće značenje. Promatrajući događaje izbliza, a u svjetskopovijesnoj perspektivi, veliki njemački povjesničar Leopold Ranke je u knjizi tiskanoj 1829. godine borbu Srba u Pašaluku nazvao „Srpskom revolucijom“. Taj naziv opravdavaju dvije stečevine: izvojevanje nacionalnog oslobođenja u obliku trajne, iako ograničene autonomije i osobne i imovinske slobode – ukidanjem ovisnosti i kmetskih tereta. Ali, te su stečevine postignute tek kontinuiranim nastojanjima tijekom trideset godina, tako da revolucija nije bila jedan događaj, nego lanac događanja u kojemu su osim epskih godina junaštva i požrtvornosti Karađorđeva razdoblja, i prozaične godine Miloševe despotske vladavine, o kojima će još biti riječi.

NAMETNUTA REVOLUCIJA

Krajem 17. stoljeća oslobođenje (najprije ustancima, a zatim ratom) i teritorij u zaleđu dalmatinske obale na kojemu su postojali uvjeti za razvoj kršćanskog društva. I tu je ratno

djelovanje pratilo preseljavanje stanovništva pod mletačku vlast, i tu se srpsko stanovništvo pridruživalo prije doseljenim sunarodnjacima. Tu je, međutim, dospijevalo pod režim koji se kontinuirano razvijao i održavao od srednjeg vijeka. Oslonci venecijanskog kolonijalnog carstva bili su primorski gradovi-komune (Zadar, Šibenik, Trogir, Split) u kojima je patricijat zagospodario i skromnim gradskim distriktom. U svima se ustalilo staro uređenje izgrađivano statutima. Svaki je grad neposredno bio podčinjen metropoli i za nju gospodarski vezan. Od dubljeg zaleđa svi su bili odvojeni teško prohodnim dinarskim planinskim grebenom.

Ovdje je bilo mnogo manje Srba nego u Panoniji. Sredinom 18. stoljeća računalo se da ih ima oko 40 000. I dalje su nazivani imenom Morlaka, koje se postupno prestalo upotrebljavati. Malim su dijelom dospijevali u gradove, gdje je bilo više Srba trgovaca iz Bosne i oficira, dok je golema većina ostajala na područjima gdje ih je Mletačka Republika, kao gospodar svega zemljišta, naseljavala uz plaćanje desetine i obnašanje vojne službe. I tu je uvedena organizacija slična onoj u Vojnoj krajini, s podjelom na vojne jedinice i pod upravom zapovjednika (serdara, harambaša). Istaknuti ratnici i zapovjednici dobivali su nasljedne zemlje, dok su oni siromašniji obrađivali tuđu zemlju pod ustaljenim uvjetima kolonata.

Doseljenici, većinom stočari, prilagođavali su se lokalnim uvjetima privređivanja i prelazili su na zemljoradnju. Iz gradova su stizale upute, pa i zapovijedi s ciljem racionalizacije obrade zemlje. Mletački gradovi, s iznimkom Splita i Hvara, nisu igrali znatniju ulogu u posredničkoj trgovini da bi se mogli usporediti s Dubrovnikom. Osjećali su i posljedice općeg slabljenja Venecije zbog premještanja svjetske trgovine na Atlantik. U srednjem vijeku izrazito razvijena Dalmacija postala je siromašna i zaostala. Središta razvoja premjestila su se na sjever, što je koristilo razvoju Trsta i Rijeke.

Srbi su bili razasuti na venecijanskim teritorijima. Veća gustoća bila je samo na području Kninske krajine, Bukovice, zatim u Gornjim ravnim kotarima. Izdvajali su se svojom vjerom, smatrajući da su „slaveno-srpski narod grčkog zakona Istočne crkve“ (1759). Ondje nije bilo „privilegija“; na snazi su i dalje bile stare odluke vrhovnih venecijanskih tijela iz 16. stoljeća kojima se zabranjivalo miješanje u crkveni život pravoslavnih podanika. No, to nije bilo dovoljno da se oni doista zaštite od revnosti lokalnih katoličkih prelata i svećenika, koji su s najvećom upornošću pravoslavne nastojali privesti uniji. Smetnje su imali srpski jerarsi. Pečkom patrijarhu nije bilo dopušteno kanonski obilaziti pastvu na mletačkom području. Pravoslavni su vjernici bili podčinjeni grčkom arhijereju, mitropolitu Filadelfije sa sjedištem u Veneciji, sve dok ovaj nije prihvatio uniju. Arhijerejima iz susjedstva nije bilo dopušteno djelovati, niti posvetiti nekog od domaćih duhovnika.

Povoljnije je bilo stanje na jugu, gdje se poslije zauzimanja Novog i njegove okolice cijela Boka kotorska našla pod mletačkom vlašću. Tu su valovi doseljavanja bili intenzivniji i srpska je komponenta bila snažnija. Dok je Dalmacija imala 50 pravoslavnih crkava i tri manastira, Boka je imala 138 crkava i četiri manastira. U Kotoru su i neke stare poznate gradske crkve bile prepustene pravoslavcima. Od sredine 18. stoljeća u srpskim se naseljima podižu crkve i osnivaju škole za koje stanovnici moraju tražiti i uzdržavati učitelje.

U Boki je položaj u odnosu na zaleđe bio sličan onom iz vremena posljednjih Crnojevića, s tim što je umjesto velikog broja katuna mletačka vlast sada prema sebi imala manji broj plemena, a umjesto jake vojvodske vlasti moralni autoritet zetskih mitropolita, koji su sjedište imali u Cetinjskom manastiru. Središte plemenskog političkog života koje je početkom 17. stoljeća bilo u Hercegovini, sada se premjestilo u Crnu Goru.

A tadašnja Crna Gora bila je ograničena na četiri nahije (Katunsku, Riječku, Lješansku i Crmničku) i nije izlazila na more, nego samo na mali obalni potez Skadarskog jezera. Na Crnu Goru su se nastavljala Brda, područje sedam velikih plemena: Bjelopavlići, Piperi, Bratonožići, Kuci, Rovci, Morača i Vasojevići. Utvrđeni gradovi i gradska naselja (Podgorica, Nikšić, Spuž, Riječki Grad, Medun, Žabljak, Bar i Ulcinj) bili su turski. Spahija i timara bilo je samo u ravnicama oko rijeka. Turske su vlasti od stanovnika plemenskog područja tražile vojnu službu u vrijeme rata. Inače su se zadovoljavale ubiranjem harača, koji su često morale uzimati silom. Zabranjivalo se i

sprečavalo četovanje, a zbog stalnih sukoba oko teritorija, pljačke, krvne osvete i sl, plemena su bila u zavadi.

Glavni oslonac Crne Gore bila je Venecija. Vezivalo ih je savezništvo u ratovima i privredna suradnja u dane mira. Tako je bilo sve do početka 18. stoljeća, kada, u vrijeme mitropolita Danila (1697–1735), Crna Gora pronalazi zaštitnika u dalekoj Rusiji, od koje se očekuje pomoć i oslobođenje. Do toga je došlo pod utjecajem nastupa Rusije kao europske sile, produljivanja starih veza Srpske crkve s Rusijom, pojačanih u to vrijeme, a vjerojatno i na poticaj ljudi s toga tla na carskome dvoru (Sava Vladislavić, Mihailo Miloradović).

Kada je ruski car Petar I 1710. godine započeo rat s Turskom, na ustanak su pozvani i balkanski kršćani. Među crnogorska i susjedna plemena došao je ruski pukovnik Mihailo Miloradović, koji je zajedno s vladikom vodio bezuspješan napad na turske gradove. Uslijedio je turski kazneni pohod do Cetinja 1712, kada je spaljen Cetinjski manastir, a zatim nov pohod 1714. godine, praćen velikim pustošenjem. Zbog crnogorskih izbjeglica koje nije htjela predati, Venecija ulazi u rat s Turskom (1714–1718) u kojemu se obnavlja tijesna suradnja s Crnogorcima. Čak dolazi do prihvaćanja mletačkog protektorata 1717. godine. Republika se tada obvezala na pružanje pomoći i poštovanje samostalnosti Crne Gore. Prihvatila je plaćati određen broj glavara, ali je i nametnula biranje *guvernadura* iz redova Crnogoraca. To svjetovno zvanje ustalilo se u jednoj obitelji i puno stoljeće predstavljalo je protutežu vlasti mitropolita. Prilikom sklapanja mira 1718. godine, pod mletačku je vlast dospio uzak pojas zemljišta u zaleđu Kotora i Budve: Grbalj, Pobori, Maine i Brajići. Kako se tu nalazio manastir Stanjević, vladike su dobili pomoćnu rezidenciju na mletačkom teritoriju.

Od tada, pa sve do svojega kraja, Venecija nije vodila rat s Turcima, pa se crnogorska politika sve više vezuje za Rusiju, a od sredine stoljeća povremeno i za Austriju. Veze s Rusijom osobito su ojačale u vrijeme vladike Save Petrovića (1735–1781) i njegova rođaka, pomoćnika, a povremeno i suparnika Vasilija Petrovića (vladika 1750–1766). Obojica su više puta putovala na ruski dvor i dobivala pomoć za sebe i svoju zemlju. Vasilije je kovao smjele i nerealne planove. U želji da rusku javnost upozna s borbom Crne Gore, objavio je 1754. u Moskvi *Istoriju o Crnoj Gori*, spis koji veliča vjekovnu borbu Crnogoraca, propagira njihovu superiornost i naglašava ulogu vladika i svoje obitelji.

Zahvaljujući u međuvremenu nastalom kultu Rusije, moguća je bila pojava avanturista koji je, izdavajući se za ubijenog ruskog cara Petra III, pod imenom Šćepan Mali (1766. –1773) zavladao Crnom Gorom. Uz pomoć kaluđera i skupine glavara, on je nametnuo svoju vlast, pomirio plemena, progonio krvnu osvetu i pljačku. Služio se snagom odreda od nekoliko desetaka boraca i time omogućio da se sastave tijela središnje vlasti. Poslije ubojstva Šćepana Malog obnovljene su međuplemenske borbe, koje se nisu smirivale niti pred turskom opasnošću. Ona se povećala otkako se na mjestu skadarskog paše u neposrednom susjedstvu učvrstila obitelj Bušatlija, čiji je pripadnik Mahmud-paša pokoravanje Crne Gore sebi postavio za cilj. Prvi put je zemlju opustošio 1785, kada je posljednji put stradao Cetinjski manastir. U ratu saveznika protiv Turske (Rusije od 1787. do 1792. i Austrije od 1788. do 1791), Crna Gora je više bila poprište borbi za utjecaj nego zaraćena strana. Iako je mirovni ugovor predviđao amnestiju Crnogoraca, Mahmud-paša je već 1792. započeo s napadima. U ljeto 1796. s velikom je vojskom napao Brda, ali je bio teško poražen u bitci na Martinićima. Obnovljeni pohod na Crnu Goru u jesen iste godine također je završen porazom i pogibijom skadarskog paše. U borbama s Bušatlijom zbližili su se i tješnje povezali oblast Brda i tadašnja Crna Gora, a mitropolit Petar I Petrović Njegoš (1784–1830) se istaknuo i ojačao svoj autoritet.

Tada se dogodio veliki prijelom koji će utjecati na daljnji razvoj Crne Gore. Srednjovjekovni je svijet, dotad očuvan pod okriljem mletačkog lava, do temelja potresen ulaskom francuskih revolucionarnih jedinica u Veneciju u proljeće 1797. godine. Borbe su se vodile i u pojedinim dalmatinskim gradovima, gdje su francuski pristaše ubrzo potisnuti. Crnogorci su nakon pada Republike zauzeli posljednju mletačku stečevinu (Pobore, Brajiće i Maine), ali kada je mirom u

Camporformiju u listopadu 1797. venecijansko nasljeđe dodijeljeno Austriji, sam vladika Petar I austrijskom je guverneru predao ključeve Budve.

Pod utjecajem velikih promjena u susjedstvu i jedinstva postignutog u borbama s Turcima, u Crnoj Gori dolazi do pokušaja stvaranja državnih ustanova. Na zborovima 1797. i 1798. godine ustanovljeno je *Praviteljstvo suda crnogorskog i brdskog* sa zadatkom da pomiri plemena i rješava druge sporove. Tada je započela i zakonodavna djelatnost. Donesen je *Zakonik obšči crnogorski i brdski* (1798, 1803), u cijelosti oslonjen na staro običajno pravo.

Kao gospodar jadranske obale, Austrija nije promijenila zatečene lokalne prilike. Za opsežnije reforme nije imala vremena, jer je u prosincu 1805. prema mirovnom ugovoru bila prisiljena Napoleonu prepustiti nekadašnje mletačke posjede. Zaposjedanje je bilo praćeno poteškoćama, jer su u Kotor uveli Ruse, koji su otprije imali uporište na Jonskom otočju, a u međuvremenu su zauzeli i Korčulu. Žrtva tih borbi bila je stoljetna Dubrovačka Republika. Kako bi pretekla Ruse, francuska vojska je u svibnju 1806. godine zauzela grad. Početkom 1808. Dubrovačka Republika je ukinuta i njezin je teritorij zajedno s mletačkim posjedima pripojen Napoleonovoj Kraljevini Italiji. Francuska je vlast uvedena i u Boki, a već 1809. je proširena novim mirom, pa je obuhvatila i slovenske zemlje te dijelove civilne Hrvatske i Vojne krajine. Izdvojeni iz talijanskog Kraljevstva, ti teritoriji su združeni u *Ilirske provincije*.

Francuska vlast nije dugo potrajala, ali je donijela promjene koje će je nadživjeti. Ukinuta je kmetska ovisnost s daćama i rabotama, ukinute su plemićke ustanove i uvedena je jednakost pred zakonom i sudom. Sustavno su građene ceste i razvijala se privreda, ali su zbog blokade na moru, umrtvljene dotad aktivne flote jedrenjaka Dubrovnika i Kotora.

Nastojanje francuskih vlasti da pod učenim ilirskim imenom kulturno objedine čitav prostor kojim su vladale, sudarilo se s realnošću brojnih oblasnih, jezičnih, dijalektalnih, konfesionalnih i drugih razlika. Stoga su se u administraciji i školstvu prilagođavale „jeziku zemlje“ ili „jeziku sredine“. Za Srbe i njihovu individualnost i ovdje je bila presudna pripadnost Pravoslavnoj crkvi, kojoj se pripisivao „grčki obred“. Ozakonjenje vjerske tolerancije i ravnopravnosti religija 1808. omogućilo joj je slobodniji razvoj. U Šibeniku je osnovana pravoslavna eparhija pod kojom se nalazilo 40 parohija. Za francusku je vladavinu bilo karakteristično odvajanje te eparhije od svih drugih pravoslavnih crkava.

Francuske vlasti iz Dubrovnika i Kotora trajno su bile u zategnutim odnosima s Crnom Gorom. 1811. godine na nju je zbog lošega utjecaja na carske podanike u primorju čak planiran napad. Ali već sljedeće godine Crnogorci se povezuju s Englezima, čija je flota ušla u Jadran i u jesen 1813. zauzimaju Budvu (Englezi su tada uzeli Herceg Novi, a početkom 1814. Kotor). Činilo se da je trenutak pogodan za proglašenje ujedinjenja Crne Gore i Boke (10. studenoga 1813, zatim opet poslije zauzimanja Kotora u siječnju 1814), popraćeno zakletvom da se ubuduće neće razdvajati. Formirana je zajednička uprava na paritetnoj osnovi. Međutim, Dalmaciju i ostale teritorije na Jadranu na svaki je način nastojala vratiti Austrija. Suprotstavljajući se u proljeće 1814. austrijskom generalu, Crnogorci su samo zakratko odgodili ono što je bilo neminovno, jer se i Rusija složila s uspostavljanjem austrijske vlasti.

Dogodilo se da su ukidajući republike i komune, francuski revolucionari utrli put dugoj vladavini Austrije, koja nije ukinula stečevine prethodnog režima. Dalmacija s Bokom ostala je posebna upravna jedinica neposredno podčinjena kruni. Imala je guvernera, ali ne i sabor. U njoj dugo nije bilo regrutacije u vojsku. Za Srbe je bilo važno to što su na snazi ostali propisi o vjerskoj ravnopravnosti, iako je još desetljećima povremeno vršen pritisak za unijaćenje.

Promjene do kojih je došlo poslije pada Mletačke Republike omogućile su društveni razvoj Srba u Dalmaciji. Gradski element postaje sve izraženiji, sve je više školovanih ljudi, stvara se specifična kulturna atmosfera u kojoj se uzdržavaju škole (1847. godine postoje 52 srpske škole sa 3838 učenika; trećinu čine učenice). Pojavljuju se lokalne publikacije: *Ljubitelj prosvještćenija – Srbsko dalmatinski almanah* (1836, poslije *Srpsko-dalmatinski magazin*). Već 1855. se priključuje *Glasnik dalmatinski*, a 1861. osniva se Matica dalmatinska.

Zona plemenskog društva ostala je izvan neposrednog utjecaja zamisli i uređenja koje su donosili Francuzi. Najviše dodira imala je Crna Gora, koja je za kratkog ujedinjavanja s Bokom i sama bila uvučena u režim koji su stvorili Francuzi. Određeni utjecaj može se zapaziti u nastojanju da se promijene uvjeti; u svijesti o potrebi izgradnje državnih ustanova i postizanju mira među plemenima.

Prije nego što se tomu mogla posvetiti, Crna Gora se morala boriti protiv gladi i kuge u susjedstvu, sređivati odnose s Austrijom, novim susjedom s kojim je imala i graničnih problema. Oni su riješeni službenim razgraničenjem (1828, 1841) bez sudjelovanja turske vlasti. U teškim se godinama pribjegavalo masovnijem iseljavanju, u prvom redu u Srbiju, dok planovi o iseljavanju u Rusiju nisu ostvareni. I dalje vezana za Rusiju i upućena na njezinu pomoć, Crna Gora je u vrijeme rata 1828–1829. ostala pasivna.

I u odnosima s Rusijom i u unutrašnjem izgrađivanju zemlje, pa i u vanjskoj politici, više je aktivnosti nakon smjene na prijestolju. Prema ustaljenom običaju, Petar I je za života za nasljednika odredio svojega sinovca Rada Tomova, koji je postao Petar II i kao arhimandrit vladao do 1833, kada je u Rusiji posvećen za episkopa. Još prije njegova puta, ruski savjetnici su pomogli da se nastave izgrađivati tijela državne vlasti. Ustanovljen je *Praviteljstvujušči senat crnogorski i brdski*, koji je po plemenima pratila *gvardija*, a ona je imala sudske, policijske i obrambene funkcije. Vladiku su pratili tjelohranitelji – *perjanici*. Već 1833. uveden je porez i time su stvoreni uvjeti za državni proračun koji više neće ovisiti isključivo o ruskoj pomoći.

Za vrijeme Petra II, koji se među suvremenicima proslavio kao pjesnik, postignut je dotad najveći kulturni napredak. Na Cetinju je osnovana škola. Utemeljena je i tiskara (1834) u kojoj se tiska *Grlica*, prva crnogorska periodička publikacija (1835–1839). Zahvaljujući osobi i autoritetu vladike Petra II, Crna Gora prestaje biti izolirana i postaje utjecajan čimbenik među Južnim Slavenima.

OD KNEZOVE AUTONOMIJE DO AUTONOMNE KNEŽEVINE

Uvjete koje je 1815. ugovorio s Marašli Ali-pašom, knez Miloš je osobno realizirao i održavao pregovarajući s Portom i gradeći neograničenu vlast u zemlji. Narodnu je kancelariju podčinio sebi, starješine knežina smjenjivao i postavljao svoje ljude, ukidajući tako ostatke samouprave iz turskih vremena. Sazivao je skupštine kako bi objavio svoje naredbe, dobio suglasnost za poreze i dao se izabrati za vrhovnog i nasljednog kneza (1817). Nemilosrdno se obračunavao s nepokornima, nije prezao od likvidacije istaknutih prvaka koji bi mu se u nečemu suprotstavili. Žrtve nisu bili samo ustanički prvaci, kao Petar Moler, Sima Marković, Pavle Cukić, Melentije Nikšić, nego i Karađorđe, koji je ubijen 1817, čim je došao u Srbiju.

Milošev se režim nije previše razlikovao od turskog, osobito zbog „dacija“ i kuluka, što je izazivalo otpor u narodu. Knez je nemilosrdno ugušio nekoliko buna (1817, 1821, 1825. i 1826. godine) i zastrašio narod i nezadovoljnike. Djelovao je istovremeno kao zakonodavac i kao sudac. Neograničenu vlast koristio je za osobno bogaćenje: zakupljivao je turske carine i pristojbe te sultanove prihode, za sebe i svoje pristalice osiguravao monopol u trgovini i gospodario zemljom kao da je njegov spahiluk. Istovremeno je istiskivao Turke iz nahijskih sjedišta i palanki, ograničio njihovu prisutnost na utvrđene gradove, a kretanje na glavne ceste.

Knez Miloš nije dopuštao da se posumnja u njegovu odanost sultanu pa je sprečavao djelovanje tajnih organizacija, odbijao pomagati grčki ustanak 1821. i manje pobune protiv turske vlasti. Ipak, nije propuštao iskoristiti teškoće Osmanskog Carstva da ostvari svoje ciljeve: uvesti plaćanje harača „osjekom“ (tj. u paušalnom godišnjem iznosu), osigurati nasljednost kneževskog dostojanstva i vratiti šest nahija oslobođenih u Prvome ustanku. To mu je konačno uspjelo uz pomoć Rusije, koja je Turskoj nametala obveze pri sklapanju mira (1826. i 1829).

Autonomija predviđena još 1812. napokon je ostvarena preko sultanovih dokumenata – hatišerifa iz 1829, 1830. i 1833. godine. Prva dva su Srbiji osigurala slobodu vjere, upravu s

*knezom*⁴¹ čija je titula nasljedna u Miloševoj obitelji, pravo da ima svoju vojsku i ustanove kao što su bolnice, tiskare, pošta i neovisno sudstvo. Propisano je da se Turci ne miješaju u unutarnje poslove te je predviđeno da će napustiti Srbiju, osim posada u starim „carskim gradovima“ (Beogradu, Šapcu, Smederevu, Uzicu, Soko Gradu i Kladovu). Trećim je hatišerifom predviđeno obećano vraćanje šest nahija i plaćanje „osjekom“ naknade za sva prava i posjede cara i pojedinaca. Pripajanje nahija bilo je ubrzano pobunama 1832, a u istočnoj Srbiji 1833, u trenutku velikih teškoća Carstva zbog pobuna u provincijama. Knez Miloš je poslao vojsku u pobunjena područja i sultanu je samo preostalo priznati činjenično stanje te šest nahija uključiti u godišnji iznos harača od 2 300 000 turskih groša.

Još prije nego što je iznos otkupa konačno utvrđen, Miloš je 1831. godine zabranio kuluk, čime je prekinuo svaku vezu između srpskog seljaka i turskog spahije. Ipak, pretvarajući danak sultanu u državni porez, knez je u njemu zadržao dio na ime spahijske desetine, što je bio ostatak feudalne obveze. To je ukinuto tek 1835. godine.

Istiskivanjem Turaka stvoreni su uvjeti da seljak postane gospodar zemlje koju obrađuje. Do toga je došlo postupno. Vlasništvo je priznavano onima koji su imali *tapije* na temelju kojih su spahiji obrađivali zemlju. Dio seljaka nije imao *tapija* pa je odlučeno da se obradiva zemlja popiše i unese u katastar, ali to nije bilo moguće realizirati. Iza Turaka su ostali i veliki kompleksi nekadašnjih pustih sela i zemljišta između sela, tzv. *alija*. Ti su tereni postali državno vlasništvo i davani su u zakup, dijeljeni susjednim selima te često korišteni za smještaj doseljenika u Kneževinu.

U to se vrijeme moralo riješiti pitanje hoće li u Srbiji biti plemstva („blagorodstva“) i spahiluka srpskih gospodara, što su priželjkivali pripadnici starješinskog sloja, mnogi činovnici, pa i kneževi rođaci. Na to su navodili Rusi i Srbi iz Ugarske, ukazujući na primjer Vlaške i Moldavije. Knez je bio protiv toga, ali se dugo nije odlučno izjašnjavao, tako da je obnavljanje feudalnih odnosa izričito spriječeno tek Ustavom iz 1838. godine.

Stjecanjem autonomije aktualizirali su se crkveni problemi. Poslije propasti srednjovjekovne države, Crkva se održala, a pod kršćanskim je vladarima u 18. stoljeću doživjela procvat, vrlo uspješno obavljajući vjersku i kulturnu misiju bez oslonca na državnu vlast. S druge strane, borba za obnavljanje državnog života od 1804. godine vodila se bez Crkve. Grčki su vladike bili u raskoraku s vodstvom Prvog ustanka, a pokušaj posvećenja srpskog mitropolita u Rusiji nije se ostvario iz kanonskih razloga. U oslobođenoj Kneževini bili su mitropolit beogradski i episkop užičko-valjevski, oba pod Carigradskom patrijaršijom u Carigradu.

Poput „Prvovjenčanog“, kralja prije šest stoljeća, knez Miloš je od carigradskog patrijarha morao ishoditi autokefalnost za svoju Crkvu. To mu je uspjelo 1831. godine, kada je u Carigradu za mitropolita beogradskog i cijele Srbije posvećen Milentije Pavlović (1831–1833), kojemu su nadalje bili podčinjeni srbijanski episkopi. Valjevska i užička eparhija su razdvojene. Prva je dobila sjedište u Šapcu, druga u Užicu. Ubrzo je ustanovljen i četvrti episkop, timočki, sa sjedištem u Zaječaru (za istočni dio pripojenih šest nahija). I drugi mitropolit, Petar Jovanović (1833–1859, †1864), nekadašnji činovnik karlovačkoga mitropolita a zatim kneza Miloša, posvećen je u Carigradu nakon što se prethodno zamonašio. Poslije su mitropoliti birani i posvećivani u Srbiji.

Mitropolit Petar bio je vrlo poduzetan i mnogo je učinio za sređivanje crkvenih prilika. Bio je suočen s problemima discipline i neobrazovanosti svećenstva, neurednim bračnim odnosima u pastvi i jakim miješanjem svjetovnjaka u crkvene poslove. Godine 1836. osnovao je bogosloviju, donio propise o ustrojstvu Crkve, ustanovio Sinod i konzistorije po eparhijama te uveo matične knjige po parohijama.

Jaka vlast kneza, gospodara i domaćina, imala je i drugu stranu: njegovo trajno nastojanje da podanicima olakša život, iskorijeni loše običaje i uvede novine kojima se poboljšava način privređivanja i življenja. Knez je bio nepismen, ali obaviješten o zbivanjima u svijetu. U svojoj je

---

⁴¹ U Miloševoj je tituli upotrijebljen strani oblik *knjaz*, a od 1827. i 1830. godine zabranjena je uporaba narodne titule *knez* za niže starješine.

okolini uvijek imao pokojeg obrazovanog Srbina iz Ugarske. Djelovao je primjerom, uvodeći inovacije na svojim dobrima, zatim savjetima i uputama, a u drugom razdoblju vladavine i propisima te skupštinskim odlukama.

Kako bi spriječio glad, naredio je da se u selima postave koševi s rezervom hrane, iz kojih se u doba nerodice pozajmljivalo, a poslije vraćalo. Zahtijevao je da se uzgaja krumpir, koji se udomaćio upravo u njegovo vrijeme (1818–1821). Kako bi se smanjile štete i izbjegli sukobi, uvedeni su čuvari polja, ali se nisu održali *ekonomi*, postavljeni radi prosvjećivanja zemljoradnika, podizanja razine obrade zemlje i poboljšanja stočnog fonda. Davane su porezne olakšice za uzgoj konja. Knez je poticao obnavljanje vinograda, uvođenje novih kultura (duhana, duda, šećerne repe). U Srbiju je doveo rudarskog stručnjaka, baruna Herdera, koji je 1835. godine obišao mjesta rudarskih radova, procjenjivao rudno bogatstvo i na analizu dao sastav mineralnih voda. Ugljen se počeo vaditi 1837, ali nije imao tržišne prođe. Za Miloševe vladavine otvaraju se i prvi proizvodni pogoni, zameci industrije (pivovare, ciglane, strugare, prerada kože).

Narodni se život najviše uzdrmao kneževom akcijom „ušoravanja“⁴², zapravo regulacijom naselja kojom se od raspršenih, međusobno udaljenih kuća trebalo prijeći na zbijena naselja grupirana u ulicama. Započeta 1830. u zapadnoj Srbiji, a 1837. proširena na cijelu zemlju, regulacija je trebala ustaliti naselja na povoljnijim mjestima, povećati ih spajanjem dvaju ili više sela (prosjeck je 1834. godine bio 43 kuće), zblížiti i povezati stanovništvo. Pothvat je nailazio na otpor. Ponegdje se bježalo još dalje u brda, ali u cjelini uzevši, promijenjena je slika naseljenosti, a varoši, varošice i veća naselja dobili su prve planove, izrađene pod vodstvom „inžinjera“.

Ukupnom politikom naseljavanja i dodjeljivanja zemlje te privremenog oslobađanja od daća, knez je povećao stanovništvo i količinu obradive zemlje, čime je poticao duboku i temeljitu promjenu – prelazak sa stočarstva na zemljoradnju kao temelj privređivanja.

Naseljenost za 1815. godinu procjenjuje se na oko 473 000 ljudi, a već 1834. godine, za koju je popis vrlo neprecizan, broj se popeo na 578 192 osobe, što je gustoća naseljenosti od 17,9 stanovnika po četvornom kilometru. Prema popisu iz 1841. godine, već je bilo 828845 stanovnika, odnosno 21,9 po četvornom kilometru. Do sredine stoljeća broj stanovnika se približio milijunu (956 893, odnosno 25,3 na km²). Porast nije rezultat samo velikog prirodnog prirasta, nego i priljeva s teritorija koji su ostali pod Turcima.

Demografski rast koji nije mogla pratiti proizvodnja hrane, osudio je dio stanovništva na život u siromaštvu, ali je s druge strane omogućio urbanizaciju, prelazak gradova pod srpski nadzor. Za vrijeme kneza Miloša dvadeset je naselja imalo status varoši, a osamnaest status varošica (turska tipologija i terminologija nestale su s orijentalnim obilježjima naselja). Zapravo sve tadašnje varoši imaju srednjovjekovni korijen i, poslije, nastavak u modernom urbanom naselju, dok je kod varošica i starija prošlost slabije poznata i budućnost neizvjesnija; dio njih pao je na status sela.

Teško je procijeniti koliko je demografskom porastu pogodovala briga o narodnom zdravlju. Već od 1820. godine knez je u svojoj okolini imao obrazovane europske liječnike. Njihov se broj povećavao, tako da ih je dva desetljeća poslije bilo 18, a radili su u većini varoši. Prva je bolnica otvorena 1826. u Šapcu, gradu preko kojeg su dolazili zapadni utjecaji. Slijedile su bolnice u Požarevcu i Beogradu (1833, odnosno 1836), a zatim u još nekoliko varoši. Ljekarne su se nalazile uz bolnice, a u Beogradu je zasebno otvorena 1830. Kako je Srbija bila zahvaćena epidemijama kolere (1831, 1836) i kuge (1837), knez Miloš je organizirao sanitarni kordon od karantena i mjesta za sastanke u vrijeme kada je granica bila zatvorena. U samoj zemlji je (obvezatnim liječenjem tada raspoloživim sredstvima) sustavno suzbijao sifilis.

Službeno priznanje autonomije pod stranim jamstvima moralo je utjecati na način vladanja zemljom. Potencirana je javna vlast, gospodarenje preko veza osobne ovisnosti valjalo je zamijeniti vladanjem preko institucija, što je nužno vodilo ograničavanju osobne vlasti. Knez Miloš je upravo to uporno izbjegavao. Nije kao preteče iz Prvog ustanka žurio reformirati središnju upravu po uzoru

⁴² Od mađarske riječi *sor* (šòr), red, vrsta, preuzete u srpskom jeziku (kao regionalizam i u hrvatskom, op. pr) u značenju „niz kuća“, ulica.

na europske države. Kneževu je autokraciju sve teže podnosio i starješinski sloj koji se uzdignuo pod njegovom zaštitom i koji mu je sve dugovao. Uporište za osporavanje samovlašća nalazilo se u odredbi hatišerifa iz 1830, kojom je knez bio obvezatan upravljati u suglasnosti sa „Savetom narodnih starešina“. Umjesto da sastavi vijeće koji bi ga mogao ograničavati, knez Miloš je uvodio upravna tijela: pet ministara (*popečitelja*, 1834), uveo je *serdarstva*, velike upravne jedinice nahije preimenovao u *okružija* te uveo vrstu garde s kojom se kretao zemljom.

Početak 1835. godine, oporba se pod vodstvom rasinskog serdara Milete Radojkovića digla na oružje. Njega su podupirali i brojni nezadovoljnici, između ostalih i kneževa supruga i brat. Ustaničari su ušli u Kragujevac i tu su počeli pregovori te je sukob prekinut bez prolijevanja krvi i nanošenja štete. Knez je pristao da se već na skupštini koja se trebala okupiti na blagdan Sretenje (15. veljače 1835) donese *ustav*. Ustav je stari crkveni naziv za red, pravilo, propis, a državni se dokument nazivao „konstitucija“.

Pisanje ustava povjereno je Dimitriju Davidoviću (1789–1838), obrazovanom Srbinu iz Ugarske koji je u Beču izdavao *Novine serbske* (1813–1821), a zatim prešao u Srbiju i bio tajnik kneževih kancelarije. *Sretenjski ustav* je bio liberalan za svoje vrijeme, važniji po proklamiranim građanskim pravima i načelu podjele vlasti nego po stupnju ograničavanja kneza. Propisivao je i državne simbole (grb i zastavu). No budući da su svi ustali protiv njega, na snazi je bio samo dva tjedna. Porta se protivila zato što vazalna kneževina nije bila ovlaštena donositi ustav, Rusija i Austrija zbog liberalnih načela, a knez Miloš zbog ograničavanja njegove vlasti.

Ipak, ostala je obveza da se donese ustav. To je osobito tražila Rusija, podupirući oporbu „ustavobranitelja“, kako su počeli nazivati kneževu protivnike. Knez se nastojao osloboditi ruskog tutorstva, što je pokazivao prisnošću s engleskim konzulom Hodgesom (u Beogradu su 1836–1838. otvoreni konzulati Austrije, Engleske i Rusije). Izrada ustava u Srbiji nije napredovala zbog stalnih sukoba, pa je rad premješten u Carigrad, gdje je krajem 1838. sastavljen suradnjom srpskih predstavnika, turskih dužnosnika i ruskih diplomata. Taj je ustav dobio oblik sultanova akta – *hatišerifa*, koji je početkom 1839. pročitao pred narodnom skupštinom na Kalemegdanu.

Pogoden odredbama o podjeli vlasti sa savjetnicima koje nije mogao smjenjivati, knez Miloš ga je žigosao kao *turski ustav*. Ipak je imenovao *popečitelje* i sedamnaest članova „Sovjeta“, koji su već u travnju 1839. godine preuzeli zakonodavne ovlasti, što je kneza navelo da abdicira i napusti zemlju (u lipnju 1839). Naslijedio ga je bolesni sin Milan, koji je već nakon mjesec dana umro. Vlast je u potpunosti preuzelo ustavobraniteljsko namjesništvo jer su protekli mjeseci prije nego što je drugi sin Mihailo (1839–1842) došao u Srbiju. Dio ustavobranitelja, na čelu s Tomom Vučićem Perišićem i Avramom Petronijevićem, digao se protiv dinastije Obrenovića. Na Porti su postigli da Milošev sin bude trajno tretiran kao izabrani knez, a ne očevo nasljednik. Kratka prva vladavina tada mladog Mihaila bila je ispunjena borbama ustavobranitelja i obrenovićevaca koje je iz daljine usmjeravao Miloš. Najveću je korist izvukla Porta, stavljajući se u položaj arbitra i ograničavajući dostignuti stupanj autonomije. Ona je stajala iza pokušaja svrgavanja mladog kneza. Otvorenim pobunom Tome Vučića Perišića, knez je u rujnu 1842. bio prisiljen napustiti Srbiju.

Već sljedeći mjesec ustavobranitelji su za kneza izabrali Karađorđeva sina Aleksandra (1842–1858). Njegovu su petnaestogodišnju vladavinu obilježili ustavobranitelji, pa je to razdoblje i nazvano prema njima. Oni su nastavili izgrađivati institucije i državne organizacije, osobito činovničkog aparata. Njihova je velika zasluga bilo donošenje *Zakonika građanskog* (1844), koji je prema austrijskom građanskom zakoniku sastavio pravnik i književnik Jovan Hadžić (1799–1869). Razvijati zakonodavstvo i dograđivati institucije bilo je moguće zahvaljujući čvrstim temeljima, postavljenim u doba kneza Miloša.

SRBI I SRBIJA U REVOLUCIJI 1848–1849.

U posljednjem desetljeću 18. stoljeća, u općoj reakciji protiv habsburškog apsolutizma, ugarsko je plemstvo zabilježilo značajnu pobjedu. Ishodilo je ukinuće Ilirske dvorske kancelarije,

koja je djelovala samo godinu i četiri mjeseca, i sve njezine ovlasti prenesene su Ugarskoj dvorskoj kancelariji. Jurisdikcija Kraljevstva obnovljena je u svim područjima izvan Vojne granice. Srbi su se našli pod vlašću ugarskih staleških tijela. Njihova prava su „inartikulirana“, postala su zakon (zakonski članak 27. iz 1791). Više nisu počivala na apsolutističkim „privilegijama“, nego su utvrđena zakonom donesenim od ustavnog tijela. Nasljeđe „privilegija“ učvrstilo se u stanju utvrđenom *Deklaratorijom* iz 1779. (ispravljeni drugi *Regulament*). Kao znak ravnopravnosti s drugim podanicima, u Gornji dom Ugarskog sabora ušli su pravoslavni episkopi na čelu s mitropolitom. Oni koji su vodili autonomnu stranu srpskog života uključeni su u strukturu staleške države, što je sa srpskog gledišta značilo da je u mehanizmu državne vlasti samo crkvena hijerarhija.

Težište srpskog kulturnog života pratilo je pomicanje političkoga središta; srpske knjige se uglavnom tiskaju u Budimu i Pešti, a zatim u Novom Sadu. U Pešti je koncentracija srpskih intelektualaca. Tu se osnivaju udruženja kao *Matica srpska* (1826), počeo je izlaziti i izlazio do 1864. njezin *Letopis* (prvobitni naziv: *Srpski letopisi*), tu izlaze *Serbski narodni list* (1835–1847) i *Serbska pčela* (1830–1841). Utjecaj tiska jača otkako su se 1840. u mnogim mjestima počele osnivati srpske čitaonice. Tada i oblici društvenosti (kazališne predstave, plesovi, saloni) dobivaju nacionalno obilježje.

Srpsko je stanovništvo brojčano jačalo, što se vidi iz tada već raspoloživih podataka:

1797. 667 247 stanovnika

1821. 750 379 stanovnika

1847. 896 902 stanovnika

U srpskoj je populaciji rastao udjel Vojne granice. Dok je 1797. godine u Vojnoj granici živjelo 48% ukupnog srpskog stanovništva, a u Provincijalu 51,62%, godine 1821. u Granici se nalazilo 48,9%, u Provincijalu 51,08%, dok 1847. godinu Granicu čini 53,6%, a Provincijal samo 46,33%. Upadljivo je i pomicanje u prostoru, zbog kojega se težište srpskoga stanovništva seli prema jugu. Ponegdje precizni podaci, a ponegdje zapažanja suvremenika govore da se smanjuje broj Srba u većim naseljima na sjeveru. U Sentandreji se do 1843. smanjio za trećinu; za Jegru i Stolni Biograd zna se samo da je pao; u Ostrogonu je 1839. bilo samo pedeset ljudi, a slično je bilo i u Deru i Komoranu. U Baji je srpsko stanovništvo stradalo od poplave i požara, dok se u Segedinu i Mohaču održavalo.

U prvim desetljećima 19. stoljeća život je tekao ustaljenim načinom. Urbari su bili ranije propisani, 1805. i 1813. doneseni su esnafski zakoni, a 1807. je *Osnovni graničarski zakon* zamijenio dotadašnji kantonalni sustav. Prestankom ratova s Napoleonom nastupilo je razdoblje mira i stabilnosti s uvjetima za privredni oporavak.

U srpskoj je sredini neusporedivo manje „velike politike“ iz 18. stoljeća, rasprava i zahtijevanja. Sabori su ograničeni na izbore mitropolita (1837, 1842). Daleko veća zaokupljenost vlada onim što se događa u Srbiji. Tijekom ustanka pomoć je pružana na različite načine. Poslije sloma 1813. prihvaćen je val izbjeglica. Zatim je u vrijeme kneza Miloša uslijedio prelazak obrazovanih ljudi u Srbiju koji su prihvatili važne službe, prije svega u školama, nadležnostima i kulturnim ustanovama.

U prvom desetljeću Miloševe vladavine po gradovima je bilo 16 škola, već 1836. ih je bilo 62 sa 70 učitelja, od kojih je 50 bilo iz „Cesarevine“. Prva je gimnazija otvorena u Kragujevcu (1835), a ubrzo zatim i u Beogradu (1838). *Velika škola* ili *Licej* započela je s radom 1838, *Klerikalna škola* (spomenuta bogoslovija) 1836, a naredne je godine otvorena i Vojna akademija.

Važan korak bio je osnutak *Knjažeske tipografije*, kupljene u Rusiji 1831, aktivne u Beogradu s prekidom 1833–1835. (kada je radila u Kragujevcu, gdje je neko vrijeme bila prijestolnica). Osim službenih publikacija, na prvome mjestu *Novina srbskih* (od 1843. *Srbske novine*) i školskih knjiga, tiskana su književna djela, bugarske knjige i izdanja na stranim jezicima. Službene su novine imale podlistak *Podunavka* (1843–1848), a prije toga izlaze i drugi almanasi: *Zabavnik* (1834–1836), *Uranija* (1837–1838), *Golubica s cvetom knjižestva srpskog* (1839–1844) i drugi.

Nakon više pokušaja, godine 1841. osnovano je *Društvo srpske slovesnosti* za njegovanje jezika i znanosti. Počelo je raditi tek poslije smjene dinastija. Sve te aktivnosti i ustanove vodili su ljudi iz Habsburške Monarhije. Svi profesori Liceja i članovi Društva srpske slovesnosti bili su Srbi „iz preka“. Među njima je bilo i istaknutih pisaca, kao što su: Jovan Sterija Popović (1806–1856), Dimitrije Tirol (1793–1857), Atanasije Nikolić (1803–1882), dr. Jovan Stejić (1803–1853), Sima Milutinović Sarajlija (1791–1841). U to vrijeme padaju i počeci srpskog kazališnog života, i to zahvaljujući neumornom putniku i svestranom piscu Joakimu Vujiću (1772–1847). On je 1813. u Pešti organizirao prvu srpsku kazališnu predstavu, a 1834. postao direktor *Knjažesko-srpskog teatra*.

Djelovanje obrazovanih Srba iz Austrije jačalo je veze između razdvojenih dijelova naroda, ali je imalo i naličje. Među brojnim, a nepopularnim činovnicima ustavobraniteljskog poretka bilo je mnogo Prečana, što je stvorilo odbojnost prema – kako su ih pogrdno nazivali – „nemačkarima“.

Prenošenje kulturnih stečevina iz jedne sredine u drugu nije se provodilo automatski, nego uz izbor i prilagođavanje, svojevrsnim dijalogom. U srpskom se slučaju to jasno pokazalo na primjeru jezika književnosti i školovanja. Zajedno s ljudima i knjigama, u Kneževinu je, na tlo na kojemu nije imao stogodišnju tradiciju, stizao i slavenosrpski (ruskoslavenski) jezik. Sa službenim su jezikom došle rasprave i osporavanja, koja su s vremenom postajala sve glasnija. Od posljednjih desetljeća 18. stoljeća često su se čula zalaganja za jezik koji će razumjeti svi, a ne samo obrazovani vrhovi društva. Pojavili su se i alternativni projekti, većinom s ruba srpskog prostora. Među njima je najvažniji bio onaj Save Mrkalja (1783–1833), koji je u jednome spisu (1810) kritizirao azbuku i predlagao promjenu u skladu s načelom „piši kao što govoriš“. Punu snagu, zamah i utjecaj tom načelu i pokretu za reformu jezika dao je iz ustaničke sredine ponikli Vuk Stefanović Karadžić (1787–1864), poznavatelj narodnog života, jezika i umotvorina. On je pod utjecajem europskih filologa, prije svega Jerneja Kopitara (1780–1844), sastavio gramatiku i rječnik narodnog jezika te u polemičkim spisima uporno kritizirao jezične prilike u Srba. Protiv sebe je imao Crkvu, obrazovane ljude i pisce tog vremena (s rijetkim iznimkama), a i vlast Kneževine. Uz njega su bili samo obrazovani europski mentori i srpska mladež, koja je prepoznala demokratske potencijale narodnog jezika kao općerazumljivog sredstva komunikacije.

Politička dimenzija jezičnih sporenja bila je posljedica tadašnjeg shvaćanja da jezik određuje narodnost, koje nije primjenjivano samo na prepoznavanje nacionalne pripadnosti, nego i na njezino mijenjanje. Oduprijevši se apsolutizmu bečkih dvorskih tijela, ugarski vladajući krugovi sve su više nastojali Kraljevini (koja je bila nadnacionalna i višenacionalna, baš kao i sama Carevina) pretvoriti u nacionalnu državu Mađara. To do izražaja dolazi počevši od 1830, donošenjem tzv. jezičnih zakona, kada se u javnom životu i u školama propisuje mađarski kao službeni jezik. Čak su se i crkvene matične knjige trebale voditi na mađarskom (s posljedicama na davanje imenâ). Te su mjere izazvale silovit otpor svih nemađarskih naroda, a jedan od odgovora bio je ilirski pokret u Hrvatskoj, u kojemu nisu sudjelovali samo Srbi iz Hrvatske, nego i oni iz južne Ugarske.

U srpskom je slučaju jezični problem imao i druge dimenzije. Bilo je očito da se jezik učen obrazovanjem lakše može potisnuti ako se presiječe izvor obrazovanja nego jezik kojim govori narod s više od dva milijuna ljudi. Međutim, prema općim shvaćanjima naslijeđenim iz 18. stoljeća, narodnost su branile „privilegije“, a one su bile dane Crkvi i odnosile su se na vjersku zajednicu. Zato su konzervativci tvrdili da bi napuštanje crkvene azbuke, jezika crkvene književnosti, bilo jednako izdaji pa su obilježili reformatore, osobito zbog preuzimanja slova „j“ iz latinice. U napuštanju ruskoslavenskog vidjelo se i udaljavanje od pravoslavne Rusije, a to se također smatralo velikom opasnošću.

S druge strane, prihvaćanjem narodnog jezika za temelj obrazovanja i književnosti olakšavao se pristup i utjecaj na dio naroda pod turskom vlašću, omogućavalo se zblizavanje s Hrvatima te otvarao put širim južnoslavenskim integracijama. U sporovima o jeziku i pravopisu te su političke posljedice rijetko otvoreno spominjane, ali su utjecale na motiviranost svake od sukobljenih strana. Pojava mladih pisaca, kakvi su bili pjesnik Branko Radičević (1824–1853) i filolog Đuro Daničić

(1825–1882), te primjena Vukova pravopisa i narodnog jezika u njihovim utjecajnim djelima, najavila je pobjedu reformi. Knjige se tiskaju prilagođenom azbukom i prilagođenim pravopisom, iako će službeno biti odobreni tek poslije Vukove smrti.

Jezični sporovi među Srbima bili su u punom jeku kada je revolucionarni vihor iz Europe zahvatio prijestolnicu Carstva, a ubrzo i njegove dijelove. Već 15. ožujka 1848. u Pešti se iznosi mađarski revolucionarni program u dvanaest točaka, među kojima i zahtjevi za građanske slobode, ukidanje kmetstva i feudalnih obveza, koji su imali dobar odaziv u svim sredinama. Budući da Srbi u Monarhiji nisu imali prijestolnice, kod njih je revolucija odjeknula na više mjesta, ne u isto vrijeme ni jednakom snagom. Isprva su prevladala socijalna pitanja; srpski seljaci su se dizali protiv manastirskih uprava, u nekim gradovima (Zemun, Pančevo) je pri rušenju tijela omrznute vlasti bilo nasilja i pljačke. Na više su mjesta iznesena specifična srpska „zahtevanja“. Najvažniji su bili oni u Pešti i u Novome Sadu, umjereni u to vrijeme i zaokupljeni prije svega osiguravanjem onoga što su Srbi već imali: građanska ravnopravnost, sloboda vjere, slobodna uporaba jezika i samostalnost u upravljanju školstvom. S razlogom su se pribojavali parola o jednom političkom narodu i jednom – mađarskom – „diplomatičkom“ jeziku. Na mađarskoj strani, osobito među radikalnim nacionalistima predvođenim Lajosom Kossuthom (1802–1894), strahovalo se od svakog izdvajanja, osobito teritorijalne autonomije, koja u prvo vrijeme nije tražena. U pregovorima srpskih predstavnika s revolucionarnom vlašću nepovjerenje nije prevladano, nego je produbljeno. Početkom travnja, u razgovoru s delegacijom novosadskih Srba, Kossuth je, suočen s najavom da bi Srbi mogli potražiti autonomiju na drugoj strani, izjavio: „U tom slučaju, ukrstit ćemo mačeve“.

Glasine o nesporazumima i iskustvo s nametanjem mađarskog jezika, izazvali su silovit otpor. U više mjesta su spaljivane matične knjige i dokumenti na mađarskom (Novi Sad, Kikinda, Bečej, Bečkerek, Vršac), čuli su se glasni zahtjevi za svoj teritorij i vojvodu. Bijesnu masu usmjeravala je studentska i školska mladež, pojačana kolegama iz Kneževine. Od mitropolita je iznuđeno da sazove skupštinu u Karlovcima, dok je vlast dopuštala narodno-crkveni sabor u Temišvaru u prisutnosti kraljevskog povjerenika.

Na skupštini u Karlovcima, koja je zapravo bila masovni zbor (12–14. svibnja; 1–3. prema julijanskom kalendaru), donesene su dalekosežne odluke o proglašenju Srpske Vojvodine na području Srijema, Baranje, Bačke i Banata (s odgovarajućim dijelovima Vojne granice i distriktima).

Tako stvorena Vojvodina, kaže se u proglasu, stupa u „politički savez na temelju slobode i savršene jednakosti s Trojednom Kraljevinom Hrvatskom, Slavonijom i Dalmacijom“. Sastavljen je *Narodni odbor* kao tijelo skupštine, priznata je vlaška narodna samostalnost, čime se sprečavao otpor vrlo brojnih Rumunja unutar Karlovačke mitropolije. Mitropolit Josif Rajačić (1785–1861) izvikan je za patrijarha, a za vojvodu je izabran pukovnik Stevan Šupljikac (1786–1848), koji je bio na ratištu u Italiji.

Odluke Majske skupštine imale su revolucionaran karakter, utoliko što su odozdo iznuđivale preuređenje Monarhije. Bez slaganja zakonodavnih tijela stvorena je nova jedinica u složenom sklopu uzdrmane Carevine. Kako je u tom razdoblju Bečki dvor u svemu povlađivao mađarskoj vladi, odluke Majske skupštine nisu bile priznate ni u Innsbrucku niti u Pešti.

Srpsko vodstvo potporu je moglo očekivati jedino u Hrvatskoj, koja se na sličan način opirala Mađarima. Patrijarh Rajačić sudjelovao je u instalaciji Josipa Jelačića, izabranog za bana bez suglasnosti Pešte i neko vrijeme nepriznatog od Beča. Na suradnju s Hrvatima, srpske je vođe upućivala vlada Kneževine, kojoj su kao vazalnoj državi ruke bile vezane, ali se aktivno miješala u zbivanja među Srbima. S jedne strane iz načelnih razloga, ostvarujući ulogu centra okupljanja „srpskih naroda“, kako je predviđeno u političkom programu „Načertaniju“ iz 1844.; s druge strane iz užih dinastičkih interesa – da se pokret drži pod nadzorom te da se udalje Obrenovići i njihovi pristaše.

Već u drugoj polovici svibnja stvoreni su okružni i mjesni odbori, tijela nove narodne vlasti. U očekivanju sukoba, naoružavana je „narodna vojska“ i stvoreni vojni logori. Početkom lipnja,

kada je Granica prepuštena mađarskoj vladi, srpske su snage ojačane pridošlim graničarima i oficirima koji se nisu pokorili toj odluci.

Prvi oružani sukob bio je 12. lipnja pred Karlovcima, kada je odbijena vojska iz Petrovaradina, poslana da rastjera „buntovnike“. Mađarska je vlada kao kraljevskog povjerenika poslala grofa Petra Čarnojevića, patrijarhova potomka, koji je uspijevao stišati uzrujanost u Novom Sadu i dogovoriti desetodnevno primirje u vrijeme mađarskih izbora. Ali, početkom srpnja počele su borbe koje će trajati čitavu godinu, sve do mađarske kapitulacije pred ruskom vojskom (u kolovozu 1849). Glavna poprišta borbi bila su u Šajkaškoj i Banatu; pojedina su mjesta više puta prelazila iz ruke u ruku. Pri smjenjivanju vlasti stradalo je civilno stanovništvo. Tek poslije dvadeset godina, srpsko je stanovništvo u Bačkoj i Banatu doseglo brojnost od prije 1848. godine. Borcima za Vojvodinu mnogo je značila pomoć Srbije u dobrovoljcima i ratnom materijalu. Dok se na bojištima ratovalo s promjenljivom srećom, vodstvo srpskog pokreta razdirao je sukob između patrijarha Rajačića i Đorđa Stratimirovića (1822–1908), koji se istaknuo kao zapovjednik i „vožd“, predvodnik liberalne struje u pokretu.

Opća situacija se promijenila kada se Bečki dvor početkom jeseni, srediivši stvari u Italiji i Češkoj, okrenuo protiv mađarske vlade. Banu Jelačiću su vraćene dužnosti i počasti i on je, zahvaćen revolucionarnim valom, krenuo najprije na Beč, a zatim na Budim. Vojvoda Šupljikac tada je mogao doći iz Italije i preuzeti dužnost, čime su zakratko stišani unutarnji sukobi. Dvor je najavio mogućnost priznanja odluka Majske skupštine te potvrdio patrijarha i vojvodu u njihovim zvanjima. Bečki je dvor time ujedno pod svoje uzeo srpski pokret. Vojska se nazivala „C. k austrijsko-srpski kor“, iako do proljeća 1849. među srpskim borcima nije bilo carskih službenih jedinica. Tihoj restauraciji habsburške vlasti put je utirao patrijarh, odstranjujući iz pokreta demokratske elemente i oslanjajući se na pukovnika Meierhoffera, bivšeg austrijskog konzula u Srbiji, koji je poslije iznenadne smrti vojvode Šupljikca došao na čelo vojske.

Oktroiranim ustavom iz ožujka 1849. bilo je predviđeno da će „Vojvodstvo Srbija“ dobiti uređenje „koje će mu zajamčiti njegovu crkvu i narodnost na temelju starih privilegija i carskih naredaba“. Za budućnost je, dakle, bila predviđena prošlost „privilegija“ i zaštitnih pisama. U posljednjem razdoblju ratovanja, od proglašenja neovisnosti i zbacivanja Habsburga (u travnju 1849) do sloma u kolovozu 1849, Srbi su bili izloženi teškim iskušenjima. Potisnuti s teritorija u Bačkoj i Banatu, opet su zavapili za pomoć iz Srbije (jer su dobrovoljačke jedinice u ožujku 1849. vraćene u Srbiju). U lipnju je iz Petrovaradina, tvrđave u rukama oficira odanih mađarskoj vladi, žestoko bombardiran i razoren Novi Sad. Teškoće mađarske vlade nisu umanjile vojnu snagu koja je pritiskala srpske položaje. Silovite borbe u Šajkaškoj i Banatu vođene su i u vrijeme kada su ruske jedinice ušle u Ugarsku.

U međuvremenu je ostatak vodstva srpskoga pokreta nadzirao isključivo Bečki dvor, a u travnju je i Vojvodina, za koju je prolijevana krv, podčinjena carskoj vojnoj vlasti. Postupno su ukidana tijela narodne uprave, dok su istaknutiji vođe demokratskog krila već prije bili uklonjeni. Kada je carskim patentom od 18. studenoga 1849. formiran poseban teritorij *Vojvodstvo Srbija i Tamiški Banat*, malotko se tome radovao.

ZA NACIONALNU DRŽAVU I PROTIV NJE

PROMJENE U STVARNOSTI I PROMJENE U IDEJAMA

Prva polovica 19. stoljeća bila je ispunjena dotad neviđenim dinamizmom. Činilo se da se stoljećima stabilan svijet iz temelja mijenja i preuređuje. Već krajem 18. stoljeća počeli su se osporavati najveći autoriteti, kraljevi su izvođeni pred sud, neke su države bile ukinute, a druge su nastajale, vladajući slojevi su razvlašćivani, Crkvu su potiskivali svjetovni kultovi, a ono što je stoljećima bilo svetinja, proglašavano je praznovjerjem. Ali, pri temeljitoj analizi uočava se da su sve te mnogobrojne i dramatične promjene ostajale u ograničenoj sferi odnosa između vladara i

podanika, između društvenih klasa, gospodara i podložnika, crkava i vjernika te država i nacija. U temelju je to ipak ostao isti svijet kratkog i nesigurnog življenja, mučen neimaštinom i podložan istim epidemijama; svijet slabih i sporih komunikacija u kojemu je konj i dalje bio najbrže prijevozno sredstvo.

Suvremenici su ishodišta dinamike i promjena prepoznavali u Francuskoj revoluciji, u onome što joj je prethodilo i slijedilo nakon nje. Pri promatranju s veće udaljenosti vidi se još jedan izvor promjena – engleska industrijska revolucija iz približno istog vremena. Za razliku od političkih impulsa koji su se i u tom sporom svijetu širili i prenosili relativno brzo, oni drugi, koji su potjecali od parnog stroja, rudnika, topionica i prvih tvornica, širili su se sporo i sitnim koracima jer je za njihovo prihvaćanje bilo potrebno daleko više od interesa, smjelosti i jake volje – bila su neophodna značajna sredstva i nova znanja.

U onaj dio Europe o kojemu je ovdje riječ, do 1850. godine nije dospjela niti jedna od velikih stečevina industrijske revolucije. Nije se udomaćio parni stroj, nije započeta mehanizirana masovna proizvodnja robe, nisu se proširila prijevozna sredstva na bazi novog izvora energije. Doduše, to se mora ograničiti na kopneni promet jer su Beograđani 1827. mogli vidjeti parobrod; od 1834. je gradsko pristanište uključeno u dunavsku, a 1844. u savsku liniju austrijskog parobrodarskog društva. Za Srbe nastanjene oko plovnih rijeka i kanala, kako na habsburškoj strani tako i u Kneževini, taj usamljeni rani prodor moderne tehnike imao je značenja i za kretanje putnika, i za prijevoz robe, i za jače povezivanje prostora na kojemu su bili rasijani.

U kopnenom se prometu napredak s jedne strane ogledao u gradnji cestovne mreže (u kojemu se uvodi hijerarhija, pa se razlikuju državne, okružne i općinske ceste). S druge strane, povećava se broj vozila na četiri kotača, veće nosivosti, a volovska se zaprega zamjenjuje konjskom. Početkom druge polovice 19. stoljeća, u Srbiji ima oko 1000 km popločenih cesta.

Krupnu promjenu u prometu, s velikim posljedicama za privredni život, donijele su tek željeznice. Najprije su ih upoznali Srbi u Habsburškoj Monarhiji, u Hrvatskoj početkom, a u Bačkoj krajem šezdesetih godina. U Srbiji je gradnja počela 1881. godine, izvršavanjem obveze nametnute odlukom Berlinskog kongresa. Uz veliko financijsko naprezanje i dugove te razne teškoće, 1884. je završena dionica Beograd – Niš, a produžetke do bugarske i turske granice dobila je do 1888. godine.

Parni su strojevi najprije stigli u područja tadašnje Ugarske naseljena Srbima: u obliku strojne tkaonice u Novom Sadu (1842), parnoga mlina na valjke u Pančevu (1843), zatim (od 1863) kao parne vršalice i plugovi. U Kneževini je dugo u svemu predvodila državna tvornica, lijevaonica topova, poslije Vojnotehnički zavod u Kragujevcu, a od osamdesetih godina i u Srbiji se šire stečevine industrijske revolucije u nizu privrednih grana (tekstilnoj, prehrambenoj, proizvodnji stakla, pilanama, ciglanama itd). Razvijeno rudarstvo srednjega vijeka ne dobiva dostojan nastavak. Razmjerno rano se pokušava eksploatacija u starim rudnicima (Majdanpek, Kučajna, Zajača, Šuplja Stena), ali poslovni uspjeh izostaje. I kada su u rukama stranih kapitalista, specijaliziranih u rudarstvu, ti rudnici nisu unosni. Tek mnogo poslije, rudarstvo će s novom tehnikom doživjeti vrstu procvata. U drugoj polovici 19. stoljeća uspješnije rade rudnici ugljena, za kojima vlada sve veća potreba.

Bržoj komunikaciji, svladavanju prostora, lakšoj kontroli i djelotvornijem vladanju, pridonio je telegraf, u Srbiji uveden od 1855. (među Srbima u Ugarskoj je tada već bio javna služba). Telefon je uveden 1883. godine. Električna struja stiže poslije 1890, omogućavajući rasvjetu i električni tramvaj. Prema kraju 19. stoljeća ubrzo nakon pojave, taj se tehnički izum počinje primjenjivati u Srbiji, i to uglavnom u prijestolnici. To odražava veoma važnu sposobnost za prihvaćanje tehničkih i znanstvenih inovacija. U toj sposobnosti za recepciju, koja je imala materijalne, socijalne i intelektualne komponente, sve izraženiji bio je kontrast između prijestolnice i drugih gradskih naselja.

Dok su se materijalni okviri života mijenjali razmjerno sporo, tako da se posljedice promjena zapažaju tek nakon što se nagomilaju tijekom vremena, na planu ideja se i u Srbiji zapaža velika

živost. U valovima, onako kako su prispijevale generacije obrazovane na stranim sveučilištima, stizale su opće ideje kojima se inspirirala mladež školovana u Srbiji (od 1864. djeluje Velika škola), a koje su manje ili više utjecale na stvaranje političkih programa i usmjeravale djelovanje pojedinaca i skupina. Od 1839, srpska je vlada svake godine, žrtvujući nemala sredstva, slala 20 đaka na studij u inozemstvo. Zamisao je bila da se osiguraju ljudi različitih specijalnosti za javne službe, a dio se njih vraćao i s novim pogledima i kritičkim stajalištem o režimu i stanju u zemlji.

Ideje o svjetovnom društvu i njegovu odvajanju od Crkve nisu jednako odjekivale kod Srba u Monarhiji i Srba u Kneževini. Već krajem 18. stoljeća među Srbima u Ugarskoj čuli su se glasovi pojedinaca u prilog laičke kulture i njezine autonomnosti, ali oni nisu težili za temeljitim promjenama. Zajedno s ostalim nasljeđem, 19. je stoljeće kao nešto najprirodnije primilo vodeću ulogu Crkve u obrazovanju. O njemu se, uostalom, Crkva materijalno brinula, zahvaljujući školskim fondovima i zakonskim ovlastima.

Međutim, zbog otuđenosti hijerarhije u vrijeme uprave grčkih vladika i zapuštenosti pastve, svjetovna vlast u Kneževini već od vremena kneza Miloša snažno djeluje na preobrazbu Crkve i vjerski život. Državnim je propisima uveden red u vjerski život i disciplinu vjernika. Školstvo je od početka svjetovno, s vjeronaukom i vjeroučiteljima i simboličkom nadzornom ulogom mitropolita i svećenstva. Dok je u Ugarskoj država Crkvi bila potpuno strana, u Kneževini je Crkva srasla s državom. Arhijerejski sabor je 1883. svećenicima zabranio da budu članovi političkih stranaka i sudjeluju na njihovim zborovima.

Ideje liberalizma u načelnom su obliku donijele prve generacije đaka poslanih na školovanje u inozemstvo. Primijenjene u srpskoj sredini, one su prije svega poticale na borbu protiv samovolje vlasti, na ustavnost i zakonitost te veću ulogu narodnog predstavništva u političkom životu. Na djelu su iskušane u vrijeme svrgavanja kneza Aleksandra Karađorđevića, osporavanja režima kneza Mihaila Obrenovića, i osobito, sudjelovanjem u vlasti poslije ubojstva kneza Mihaila 1868. Liberalni ideali su nakon prihvaćanja prilagođeni, kalemljeni na navodne prastare srpske ustanove: sabore, skupštine i zadrugu. Tvrđilo se da je demokratski poredak u prirodi srpskog društva, u „duhu naroda“. U posrbljivanju univerzalnih liberalnih vrijednosti osobito se isticao apostol liberalizma Vladimir Jovanović (1833–1922). Liberalne ideje hranile su nacionalizam, potičući na taj način borbu za nacionalnu slobodu i uzdižući nacionalni duh. Ali, liberalna je vizija već tada daleko sezala. Vladimir Jovanović sanjao je o ujedinjenim europskim državama, a „predstavničku federaciju“ smatrao jedinim oblikom „u kojemu se jugoslavenska plemena mogu okupiti u snažnu i trajnu narodnu državu...“ (1885). Ideal federacije ostao je i pred očima ranih socijalista, pa i drugih političkih pokreta, tako da je trajno predstavljao alternativu proširivanju i pripojenju za kojim je težila realna politika.

Istodobno s pitanjima o slobodi i poretku, obrazovani Srbi bili su zaokupljeni i pitanjima o naciji i narodnosti. U 18. stoljeću je u riječi *nacija* odzvanjala srednjovjekovna dimenzija posebnog pravnog položaja. U srpskom je slučaju on bio utemeljen u „privilegijama“ danim Srpskoj pravoslavnoj crkvi, pa je izgledalo da se narodnost ne može odvojiti od vjere.

No, temelj narodnosti sve se više prepoznavao u jeziku kao važnom obilježju narodne posebnosti u kojemu se, kao u pjesmama i umotvorinama, iskazuje „duh naroda“. Izdanjima srpskih narodnih pjesama (od 1814), Vuk Karadžić se uključio u europski proces „otkrivanja naroda“. Srpske pjesme su prevedene, postale su popularne, a preko njih je poraslo zanimanje za Srbe. Među srpskim guslarima i slušačima učeni ljudi su tada i poslije tražili odgovore na pitanja o nastanku *Ilijade* i *Odiseje*. Divljenje europskih pisaca za srpske narodne pjesme postalo je neiscrpan izvor ponosa.

Važnije je, međutim, bilo to što se romantičarski model naroda kao zajednice jezika i duha lako dao uklopiti u klasifikacije i genealogije kojima se objašnjavao razvoj indoeuropskih jezika. Iako tada nije bila poznata jezična situacija na terenu, a nije bila utvrđena ni hijerarhija razlika među dijalektima i jezicima, očevi utemeljitelji slavenske filologije (Josef Dobrovský, Pavel Josef Safarik, Jernej Kopitar) smjelo su Srbima pripisivali područje štokavskog, najrasprostranjenijeg

među južnoslavenskim dijalektima.

Na tome je Vuk Karadžić mogao graditi uvjerenje (1825) da Srba ima pet milijuna, od čega tri milijuna pravoslavnih, čak 1200 000 muslimana, dok bi ostatak sačinjavali katolici u Dalmaciji, Hrvatskoj, Slavoniji i Bosni. Primjećivao je, nadalje, da muslimani sebe nazivaju Turcima, a katolici pokrajinskim imenima. Stvarnost, dakle, nije bila u skladu s europskim modelom. Suprotno je od toga zapažanje pisca iz razdoblja realizma, Jakova Ignjatovića (1824–1889): „Srbin bez svog vjerozakonskog obreda i običaja ne drži se za Srbina. Otpadnik od vjere drži se u narodu za izgubljenog sina, izgubio je značenje (sc. karakter) srpstva. Vjerozakonska ideja još narodnosnu opkriljuje“ (1879). Srpsko samoodređenje oscilirat će između ta dva pola, nekad bliže jednom, nekad drugom. Ni u razdoblju ekstremne sekularizacije, 1947–1990, pravoslavlje nije prestalo biti osnovnim obilježjem srpstva.

Laičko usmjerenje, a zatim ideali slobode, ustavnosti, narodnog suvereniteta, predodžbe o svojoj i drugim nacijama, ostat će kroz čitavo 19. i 20. stoljeće u temelju kulturne i političke dinamike među Srbima. Kasnih šezdesetih godina 19. stoljeća, tim će se idejama vodiljama, zahvaljujući generaciji mladih ljudi, priključiti vjera u znanost, pozitivno znanje kao sredstvo za razumijevanje svijeta i preduvjet napretka. Prihvaća se ideja da zakoni vladaju društvenim i intelektualnim razvojem. To usmjerenje potiče na bavljenje prirodnim i egzaktnim znanostima, a istodobno nameće „realizam“ i kritičnost u pogledima na tradiciju i prošlost. U posljednjoj četvrtini 19. stoljeća revidiraju se tradicionalne predodžbe o prošlosti, koje su se u srpskom slučaju temeljile na narodnoj predaji. Posljedica je bila opsežna rasprava između „romantičara“ i kritičkih povjesničara, nastanak kritičke škole čiji će utjecaj ostati ograničen na obrazovane krugove.

Približno u isto vrijeme put u Srbiju pronalaze socijalističke ideje, znatno prije nego što su se razvili industrija i radništvo. I njih donosi mlada inteligencija, prije svega studenti, a šire ih publicisti i pisci. Zato one relativno brzo postaju popularne pa se pojavljuju i prve organizacije i manifestacije (isticanje crvenog barjaka u Kragujevcu 1876). Jedan strani diplomat koji je dulje vrijeme živio u Beogradu, 1870. godine je za velikoškolce primijetio da „su svi komunisti“. Kao i kod liberalnih ideja, tako se i ovdje javljaju pokušaji da se socijalistički ideali u srpskoj sredini povezu s domaćim ustanovama koje bi navodno sadržavale socijalističke potencijale. Zahvaljujući njima, mogla bi se izbjeći industrijalizacija i kapitalistički put Europe. Mislilo se u prvom redu na zadrugarstvo i seosku općinu. Iz socijalističkih je korijenja izrastao radikalizam, najsnažniji politički pokret koji je presudno utjecao na razvoj Srbije krajem 19. i početkom 20. stoljeća.

Od liberala do socijalista, svi reformatori su se zauzimali za narodno prosvjećivanje. Okviri školske poduke proširivani su različitim oblicima informiranja, preko tiska, čitaonica, javnih predavanja itd. Od osamdesetih godina se u prosvjetiteljskim nastojanjima prepoznaje struja koja potihom znatno utječe na narodni život. Riječ je o zdravstvenom prosvjećivanju posredstvom predavanja, knjiga, brošura i časopisa, u kojemu sudjeluju mnogi, a iznad svih se svojom stručnošću i sustavnošću ističe liječnik Milan Jovanović Batut (1847–1940). Iako taj rad nije privlačio znatniju pozornost suvremenika, za narodni je napredak bio značajniji od mnogih političkih djelovanja. U uvjetima siromaštva, nerazvijene mreže medicinskih ustanova i maloga broja liječnika, pozitivna znanja o potrebi higijene, poboljšanju prehrane, zaštiti od zaraze i odgoju djece predstavljala su značajnu prevenciju.

Komunikacijska sredstva su se sporo mijenjala. Tisak je sve do tridesetih godina 20. stoljeća ostao jedino i najvažnije sredstvo obavještavanja i širenja utjecaja. Tiskare dospijevaju u svaki grad. Novina i listova ima toliko da se više ne mogu pojedinačno nabrajati, moguće je tek naznačiti raspon od dnevnih novina do šaljivih listova i novina za djecu. Sloboda tiska postaje mjerilo stupnja demokracije.

S tehničkim napretkom tijekom stoljeća, promijenili su se i uvjeti vladanja. Država je dobila dotad neslućene mogućnosti za nadzor i utjecaj na ljude. Obvezatno osnovno školovanje (uvedeno 1882, a na žensku djecu prošireno 1900. godine) zahvaća sve više djece; obvezatna vojna služba (uvedena 1883) svu mušku populaciju podvrgava kratkom ali snažnom utjecaju dinastičke

ideologije, patriotske retorike, usađivanja svijesti o dužnosti služenja kralju i domovini. Modernizirana država druge polovice 19. stoljeća ima uvjete za djelovanje poput talionice u kojoj se odlijeva moderna nacija. Do početka 20. stoljeća Srbija se nije samo brojčano uvećavala, nego je postajala i sve više *srpska* jer su nekad brojni strani elementi postupno apsorbirani i asimilirani (Cincari i Grci), istisnuti (Turci i oni koji su se s njima identificirali) ili bili ignorirani (Romi ili Cigani).

Taj je proces obuhvaćao samo dio Srba, jedva polovicu. U Crnoj Gori je razvoj tekao paralelno, ali je bio ograničen na drugi okvir i razvijao je nešto drugačiju svijest u kojoj je, osim srpskog roda, jednako važno mjesto zauzimala Crna Gora kao domovina. Ostali Srbi, prije svega oni u Austriji, postali su u to vrijeme i u istim procesima pogodni za stapanje u „politički narod“ Mađara. To se najavljuje 1848, a posve se jasno pokazalo poslije 1867, kada su, uspostavljanjem dualizma, stečeni uvjeti da se ugarska polovica Dvojne Monarhije razvija kao nacionalna država Mađara. Cjelokupna energija i politička aktivnost Srba usmjerena je na očuvanje narodnosti i otpor mađarizaciji. Dok je dio Srba težio da se izgradi i uveća njihova nacionalna država, drugi se dio svim snagama otimao asimilatorskoj politici nacionalne države, gradeći i održavajući ustanove građanskog društva. Različit odnos prema državi i građanskom društvu, postat će dio mentaliteta i djelovat će dugo nakon što nestanu granice između država.

VLADAJUĆA NACIJA

U Kneževini Srbiji društvo nije bilo podvojeno toliko da bi revolucionarna zbivanja iz susjedstva 1848. pružila povod za pobunu protiv vlasti. To će se dogoditi desetljeće poslije i bez vanjskoga poticaja. Sve što je 1848. godine bilo politički aktivno i spremno na borbu, bilo je zaokupljeno sudbinom sunarodnjaka na drugoj strani Save i Dunava. Nije poznat ukupan broj dobrovoljaca. U pojedinim razdobljima bilo ih je čak 15000. Među vladajućom oligarhijom nije bilo nepodijeljenosti u pogledu stupnja angažiranja. Dok je Toma Vučić-Perišić izjavljivao da „preko bare mi nemamo što tražiti“, drugi član „Savjeta“, Stevan Petrović Knićanin, podnio je ostavku na državnu službu kako bi se mogao otići boriti s dobrovoljcima. Kao njihov zapovjednik, odigrao je značajnu ulogu u borbama u Bačkoj i Banatu.

Ipak, knezu i Savjetu se predbacivalo da se Srbija nije dovoljno angažirala. Još su žešće bile kritike zbog toga što je Kneževina ostala pasivna u Krimskom ratu (1853–1856) koji je vodila Rusija protiv Turske, Francuske i Engleske. Ruski je poraz imao posljedice za Srbiju utoliko što je od Pariškog mira (1856) Rusija prestala biti jedina garantna sila za kršćane u Osmanskom Carstvu. To su postale i Austrija, Engleska, Francuska, Sardinija i Pruska (iz posljednje dvije nastale su Italija i Njemačka).

Pod utjecajem članova Savjeta, na prvom mjestu Ilije Garašanina, knez je vodio politiku izbjegavanja sukoba oko sitnih dnevnopolitičkih povoda, kako se ne bi ugrozili dugoročni ciljevi. A oni su bili formulirani pod utjecajem tada vrlo aktivne poljske emigracije protivne Rusiji i Austriji u „Načertaniju“ (1844).⁴³ Taj je dokument sadržavao smjernice srpske politike u daljnjoj budućnosti u kojoj se računalo s rušenjem Osmanskog Carstva. Srbija je trebala okupiti „sve narode srpske koji ju okružavaju“ i sagraditi „novu srpsku državu“ i to „na starom dobrom temelju starog carstva srpskog“.

Da bi se ostvarila ta politika, uspostavljane su i održavane tajne veze s područjima pod turskom vlašću, vrbovani su agenti, stvarane i pomagane tajne organizacije preko kojih se širila propaganda. Prioritetno područje bila je Bosna, gdje se važno uporište nalazilo kod franjevac. Kada je Austrija razvila sličnu aktivnost u Bosni, franjevcima je zabranjeno podupirati srpske interese.

---

⁴³ Podlogu „Načertanija“ izradio je František Zach i u njoj se govorilo o okupljanju Južnih Slavena. Pri izradi konačnog teksta, Garašanin je izostavio neke dijelove i mjesta na kojima se govorilo o Južnim Slavenima i Južne Slavene zamijenio Srbima ili „srpskim narodima“. „Načertanije“ je bilo tajni dokument sve do početka 20. stoljeća.

Ustavobranitelji koji su se borili za ustavnost protiv kneževе samovolje, zadovoljili su se podjelom vlasti s monarhom i zajedno s njime radili na izgradnji državne vlasti. Oslanjajući se na čvrste temelje iz Miloševa vremena, mogli su nastaviti stvarati važne ustanove, prije svega sudove i policiju. Godine 1846. ustanovljen je Vrhovni (poslije Kasacijski) sud. Poslije *Grđanskog zakonika*, doneseni su još neki zakoni koji su dugo ostali na snazi i imali proturječno djelovanje. Obnovljeni Zakon o okućnici štiti mali posjed od sekvestra i zapljene, ali ne i od podjele među nasljednicima, pa su nastali patuljasti posjedi. Esnafska uredba iz 1847. godine ograničavala je konkurenciju i trgovinu, ali nije riješila pitanje naukovanja zanatlijskog pomlatka i dopustila je njegovu eksploataciju.

Ustavobraniteljski režim gubio je autoritet zbog sukoba kneza i članova Savjeta (pripreman je atentat na kneza) te zbog turskog arbitriranja. Kritičare je dobio u mladim ljudima poslanim na školovanje na strana sveučilišta, koji su postali pristaše reformi u duhu liberalnih i demokratskih ideala. Nezadovoljstvo u narodu protiv kneza poticali su pristaše Obrenovića. Krajem 1858. iznuđeno je sazivanje narodne skupštine, koja je prema „Turskom ustavu“ imala samo savjetodavnu funkciju, ali i ulogu u izboru vladara. U organiziranju skupštine glavnu su zadaću imali mladi liberali i obrenovićevci, dok članovi Savjeta nisu dovoljno odlučno podupirali kneza od kojega se tražila ostavka. On se morao skloniti kod paše u tvrđavu, a zatim prijeći u Austriju. Za kneza je izvikan Miloš Obrenović, kojem je tada bilo 75 godina.

Drugi put došavši na vlast, Miloš se nije obazirao na zakone koji su u međuvremenu doneseni i promjene u zemlji. Vladao je kao nekad, oslanjajući se na ljude od povjerenja i u sve se miješao. Od sebe je odbio i u oporbu gurnuo one koji su ga doveli na vlast. Naslijedio ga je sin Mihailo (1860–1868). Njega je Porta, kao i oca, priznala za izabranog kneza. Došavši na vlast u zrelim godinama, s iskustvom i poznavanjem svijeta, knez Mihailo je nastojao vladati sam, oslanjajući se na iskusne i utjecajne političare naslijeđene iz prethodnog režima. Za njegove vladavine u Srbiji se uočava podjela na bivše ustavobranitelje, koje sada nazivaju konzervativcima, i liberale, zastupnike mladih i obrazovanih ljudi. S bivšim članovima Savjeta, kakav je bio Ilija Garašanin, knez je dijelio uvjerenje da narodom mora upravljati jaka i prosvijećena vlast.

Iskustvo s Portom, njezino miješanje u unutarnje poslove, nepriznavanje nasljednosti usprkos zakonu o nasljedstvu prijestolja iz prethodne godine, navelo je kneza Mihaila da stavi izvan snage „Turski ustav“ pomoću posebnih zakona: Zakona o Državnom savetu, iz kojeg je isključena uloga Porte, jer su članovi Savjeta proglašeni odgovornim pred sudom; Zakona o Narodnoj skupštini, koja je i dalje savjetodavno tijelo; Zakona o narodnoj vojsci s vojnom obvezom za muškarce od 20 do 50 godina i vojnom vježbom u mjestima življenja. Svi ti zakoni doneseni su 1861. godine, nakon čega je slijedio Zakon o državnoj upravi (1862), koji je uveo „sovet ministarski“ kao kneževu upravno tijelo.

Knez Mihailo je od početka vodio aktivnu politiku prema Turcima. Već je 1862. godine iskoristio incident (tučnjavu) a zatim bombardiranje beogradske varoši kako bi mogao zahtijevati njihovo potpuno povlačenje. Garantne sile tada su nametnule ukidanje dviju turskih tvrđava i smanjenje garnizona u ostalima te su potvrdile obvezu Turaka da napuste Srbiju. Tek prigodom posjeta Carigradu 1867, knez je dobio ferman o prepuštanju uprave nad preostalim tvrđavama pa su u lipnju 1867. godine svečano ispraćene posljednje turske jedinice. Kao znak vazalstva ostali su godišnji tribut i sultanova zastava na Beogradskoj tvrđavi.

Dugoročni ciljevi srpske politike podrazumijevali su da se uz pregovore s Portom provode i pripreme za slučaj početka šireg sukoba. Tijekom kratke vladavine kneza Mihaila učinjeni su krupni koraci u povezivanju turskih protivnika. Sklopljeni su službeni savezi s Crnom Gorom (1866), Grčkom (1867) i Vlaškom (1868). S vođama bugarske emigracije je, na njihov prijedlog, ugovarano stvaranje zajedničke srpsko-bugarske države pod knezom Mihailom. S vodstvom Narodne stranke u Hrvatskoj je postignut dogovor da se, kao prvi korak prema budućoj jugoslavenskoj državi, Bosna pripoji Srbiji. Planirano je dizanje ustanka u Bosni (1867), ali se od toga odustalo.

Ni uspjesi u uklanjanju ostataka osmanske vlasti, ni pozitivne promjene u državnom uređenju,

knezu nisu mogli osigurati popularnost kod srpske omladine koja je tih godina postajala svjesna sebe i bila željna ujediniti snage, bez obzira na granice koje su je razdvajale. Iz studentskih, učeničkih, literarnih i pjevačkih društava nastala je *Ujedinjena omladina srpska* (vidi niže str. 244-5), koja je osnivačku skupštinu održala u Novom Sadu 1866. Iako je bila osnovana kao kulturno društvo, njezini su se članovi snažno angažirali u politici, zagovarajući rat s Turcima i liberalnu unutarnju politiku. Kritikom kneževa poretka, „Omladina“ mu se toliko zamjerila da su vlasti spriječile drugu skupštinu u Beogradu (1867).

Knez Mihailo je od stupanja na vlast nastojao postići pomirbu među pristašama suprotstavljenih dinastija, a ipak je u lipnju 1868. godine bio žrtva atentata beogradske skupine karadorđevićevaca. Smrt kneza Mihaila iz temelja je uzdrmala Srbiju jer je nestalo osobe na kojoj je počivao režim, a nije bilo nasljednika ni zamjenika. Pokazalo se da institucije ipak djeluju. Ustanovljeno je Namjesništvo, sazvana Narodna skupština, ali je ministar vojske Milivoje Blaznavac, oslanjajući se na vojsku, prekinuo nagađanja i kombinacije te za kneževa nasljednika proglasio Milana Obrenovića (1854–1901), unuka Miloševa brata Jevrema, koji je imao 14 godina i bio na školovanju u Parizu. Skupštini je preostalo samo potvrditi da je Milan zakoniti nasljednik. Izabrano je novo Namjesništvo, u kojemu su bili Milivoje Blaznavac, Jovan Ristić i Jovan Gavrilović.

Namjesnici su potjecali iz kruga kneza Mihaila, ali su zapeli da pridobiju liberale kako bi se učvrstio režim. Ne obazirući se više na vrhovnu vlast sultana, ni na odredbe važećih zakona, 1869. godine je donesen Ustav o kojemu su obaviještene garantne sile i Porta. Protesti su izostali.

U samoj zemlji, međutim, Ustav su osporavali i pristaše jake vlasti monarha i zagovornici demokracije, ali već je njegovo donošenje predstavljalo značajan korak, a neke njime uvedene ustanove označile su napredak u razvoju parlamentarizma.

Sve do 1872. godine, kada je knez postao punoljetan, punu je vlast imalo Namjesništvo koje je u vanjskoj politici nastavilo raditi po smjernicama Garašanina i kneza Mihaila. Namjesništvu se pripisivao policijski režim, jer je sredina postala osjetljivija na ograničavanje slobode tiska, zbora i dogovora. Meta progona su osobito bili socijalisti, koji su doživljavali polet i omasovljenje pa su pokrenuli i svoje novine (*Radenik* i *Javnost*).

Namjesnici su vodili uravnoteženu proračunsku politiku, tako da je zemlja bila bez dugova, ali i bez znatnijih ulaganja. Proveli su reformu narodne vojske, ali nisu otklonili njezine osnovne slabosti.

Nasuprot Kneževini Srbiji, gdje je nekoliko desetljeća proteklo bez ratovanja, ali uz buran unutarnji razvoj (smjenjivanje dinastija i vladara, uvođenje europskih ustanova), u Crnoj Gori je za to vrijeme bilo nekoliko ratova, a samo jedna istinski velika unutarnja promjena: uvođenje svjetovnog vladara. Slava i autoritet vladike Petra II, pjesnika *Gorskog vijenca*, nisu bili dovoljni da se bez sukoba osigura izvršenje njegove posljednje volje. On je za nasljednika odredio nećaka Danila Stankovog Petrovića, kojemu su utjecajni glavari suprotstavili vladčinog brata, tadašnjeg predsjednika Senata. Kao pobjednik je izišao mladi Danilo (1826–1860), koji se nije htio zamonašiti nego su njegove pristaše uz pristanak Rusije proglasile da Crna Gora „biva mirska i postaje nasljedno knjaževstvo“ a Danilo I „knjaz i gospodar Crne Gore i Brda“. Na čelo mitropolije došao je monah iz Boke posvećen u Rusiji (1853) koji se, kao i njegovi nasljednici, ograničio na crkvene poslove.

Promjena na prijestolju nije bila prihvatljiva za Portu. Vlast mitropolita nekako se mogla uklopiti u sustav vjerskih poglavara pod sultanovom vlašću, ali svjetovni vladar morao bi biti sultanov vazal. Sudarila su se dijametralno suprotna viđenja, jedno po kojemu je Crna Gora bila stoljećima nepokorena, i drugo, po kojemu je oduvijek bila dio Osmanskog Carstva.

Pomažući ustanak u susjednoj Hercegovini, knez se odlučio na oružani otpor iako nije raspolagao potrebnom vojnom snagom. Sultanov vojskovođa Omer-paša nastupao je s 25 000 vojnika, a Crna Gora mogla suprotstaviti 9000 ratnika. Turski je napad vođen iz više smjerova, pokorena su bila plemena Bjelopavlića i Pipera, a početkom 1853. napad je usmjeren prema

Cetinju. Rusija i Austrija su svojim pritiskom tada osigurale da sultanova vojska napusti Crnu Goru.

Mladi knez je bez obzira na otpore i pobune provodio reorganizaciju narodne vojske u koju su uvedene formacijske jedinice i zapovjednici, čime su zamijenjeni dotadašnji plemenski odredi. Ustanovljena je kneževa garda od 1000 ljudi. Zemlja je podijeljena na upravne jedinice pod *kapetanima*, što je također značilo potiskivanje plemenske organizacije. *Opći zemaljski zakon* donesen 1855. godine, sadržavao je u sebi prijašnje zakonske propise Petra I i samog kneza Danila. Neki njegovi članovi imali su karakter temeljnih ustavnih odredaba, ali je najviše bilo propisa iz kaznenog prava. Strancima je priznata ravnopravnost „iako u ovoj zemlji nema nikakve druge narodnosti do jedine srbske i nikakve druge vjere do jedine pravoslavne istočne...“ Čuvanje tradicija srpstva u kojemu je Crna Gora, zahvaljujući stoljetnoj obrani slobode, imala vodeću ulogu, omogućilo je pojavu i razvijanje kulta Crne Gore i njezinih junaka u ostalim dijelovima srpskog naroda, osobito među Srbima u Ugarskoj u drugoj polovici 19. stoljeća.

Za vrijeme Krimskog rata Crna Gora je, prema savjetu Rusije, ostala po strani, ali je knez Danilo pregovore o miru htio iskoristiti za priznavanje neovisnosti. To mu nije uspjelo, a potpora ustanku u Hercegovini 1858. godine izazvala je odlučnu reakciju Porte. Bitka je počela u graničnom području pokraj Grahova 7. svibnja 1858. i u njoj su vještim maneuvom teško poražene nadmoćne turske snage. Opet su se umiješale garantne sile i pod njihovim su pritiskom neprijateljstva prestala. Knez Danilo je uspio iznuditi razgraničenje, koje je završeno tek 1860. godine. Praktični je dobitak bio posve malen, ali je utjecao na međunarodni položaj Crne Gore i njezin ugled među potlačenim kršćanima. Vladavina kneza Danila nasilno je prekinuta atentatom motiviranim osobnom osvetom 1860. godine.

Naslijedio ga je sinovac Nikola Petrović Njegoš (1860–1918). Mladom je knezu pomagao otac, vojvoda Mirko. Ta je pomoć bila potrebna, kako zbog kneževe mladosti, tako i zbog turske opasnosti. Pomaganje ustanika u Hercegovini sultanu je 1862. godine dalo povoda za objavu rata. Po planu sličnom onome od prije deset godina, Crna Gora je napadnuta iz više smjerova i na svima je pružala junački otpor. I ovaj je put Omer-paša ugrozio Cetinje, a neprijateljstva su također prekinuta ruskom intervencijom, ali je Crna Gora morala pristati na uvjete mirovnog ugovora, obvezati se da neće pomagati pobunjenike te kako će dopustiti da Turska izgradi utvrde na putu Nikšić – Spuž. Od tog je prava Porta odustala iduće godine.

Kao i njegov preteča, i knez Nikola je reorganizirao vojsku i pritom otišao dalje od njega. Iz Srbije su dovedeni oficiri koji su uvježbavali crnogorske starješine, a iz Srbije je nabavljeno i modernije naoružanje. Pripreme za neizbježni rat obuhvaćale su i savez sklopljen sa Srbijom 1866, koji se raspao poslije pogibije kneza Mihaila.

Godine mira iskorištene su za razvoj školstva, pa se uz 40 osnovnih škola, otvaraju Bogoslovija i Djevojački institut. Sljedećih godina pokreću se novine *Glas Crnogorca*. Iako je rad na prosvjeti počeo poslije, postignuti su značajni rezultati. Do Prvog svjetskog rata, polovica stanovnika Crne Gore bila je pismena.

MANJINSKA NARODNOST

Svoje sudjelovanje u revolucionarnim zbivanjima 1848–1849, srpski su suvremenici smatrali tragičnim promašajem. Činilo im se da su prolili silnu krv, a da ništa nisu postigli. Svoje duboko razočaranje izrazili su u uspomenama i književnim djelima. Najgorčeniiji su bili sljedbenici ideologije „privilegija“ kao nagrade za srpske ratničke zasluge za Carevinu i dinastiju. Predbacujući Bečkom dvoru nezahvalnost, sami su sebe predstavljali kao alat Habsburgovaca, a to je pojačavalo negativan odnos onih drugih, koji su prihvatili ideologiju demokracije i revolucije. Srbi su se zatekli u taboru europske reakcije, među gušiteljima revolucije. Osuda jednostranih i pristranih pristaša revolucije, među kojima je najutjecajniji bio Karl Marx, pogađala je Srbe koliko i ruskog cara.

Situacija nije tako nepovoljna uzme li se u obzir ono što su sadržavala prva „zahtevanja“: priznanje narodnosti, slobodu jezika, vjere, upravljanja svojim školama, održavanje sabora. Ti su se

zahtjevi temeljili na realnosti i stvarnim srpskim potrebama. Nasuprot tome, oduševljena omladina, koja je presudno utjecala na Majsku skupštinu, orijentirala se pomoću povijesti: zahtjev za *vojvodu* (koji je zamijenio despota) potjecao je iz 1691, zahtjev za poseban teritorij ponavljao je traženja habsburških pristaša na Temišvarskom saboru 1790.

Kada je osnovano *Vojvodstvo Srbija i Tamiški Banat*, postalo je vidljivo koliko se svijet u međuvremenu promijenio. Po imenu, srpski je teritorij obuhvatio manje od onoga što je bilo traženo, jer su izostali dijelovi Vojne granice i privilegirani distrikti kojima je vraćeno staro, vojno uređenje. Dijelovi Banata nastanjeni Rumunjima smatrani su viškom. Na području *Vojvodstva* Srbi nisu bili većina. Čak nisu bili najbrojniji narod.

Prema popisu iz 1850–1851. u *Vojvodstvu* je bilo:

Rumunja 347459
Nijemaca 335080
Srba 321110
Mađara 221845
ostalih⁴⁴ 200727

Sa srpske se strane s razlogom zamjeralo da bi odnos bio povoljniji da su u *Vojvodstvo* bili uključeni dijelovi Vojne granice. Zapravo, poslije kolonizacije i svih drugih promjena u naseljenosti, nije se moglo pronaći imalo prostranije područje na kojemu bi neki od naroda imao izrazitu većinu.

Vojvodstvo je odvojeno od Ugarske i podčinjeno ministarstvu u Beču, ali nije proglašeno posebnom „kronovinom“ (*Kronland*). Dostojanstvo *vojvode* rezervirano je za cara, a za vicevojvodu je postavljen austrijski general. Poslije je vladarev namjesnik bio vojni i civilni guverner. Ukinute su stare županije, uvedena su u početku dva, a poslije pet okruga. Oni su se dijelili na srezove i općine. Jezik uprave bio je njemački, ali se nadležstvima moglo obraćati na narodnom jeziku. Sjedište *Vojvodstva* (već tada se upotrebljava oblik *Vojvodina* koji će poslije prevladati) smješteno je u Temišvar, a ne u Novi Sad, kako se očekivalo i gdje su Srbi imali većinu.

Najpreče je bilo zaliječiti rane, jer je bilo srušeno i oštećeno više od 17 000 kuća, od kojih su popravljene dvije trećine. Sudskim putem vraćena je razgrabljena imovina. Nakon ratnih slijedile su godine gladi, pa je siromašni dio stanovništva trebalo spašavati priložima.

U razdoblju reakcije upotpunjene su neke stečevine revolucije: potpuno su ukinuti ostaci feudalizma, proglašena je ravnopravnost i jednakost pred zakonom, na sve je stanovnike primjenjivan Opći građanski zakonik i Zakon o sudskom postupku. Sve je provedeno sredstvima nadzora i prisile karakterističnim za neoapsolutistički režim, po tadašnjem ministru nazvan „Bachov apsolutizam“. Srbi nisu bili posebna meta. U državnoj službi (odmah poslije Nijemaca po brojnosti) dobili su mjesta više nego prije. Javne su škole ostale pod srpskim nadzornicima. Bilo je to, prema svjedočenju suvremenika, „gluho doba“. Pa ipak, baš je tih godina pokrenuto nekoliko srpskih periodičnih listova: *Srbski dnevnik* (1852), prvi književni list *Sedmica* (1852), *Podunavka* (1856), *Školski list* (1858), *Ratar* (1855–1856).

Poslije poraza Austrije u ratu s Francuskom i Sardinijom (1859) trebalo je srediti odnose s mađarskim dijelom države, a to je bilo moguće samo uz cijenu obnavljanja ustavnosti i integriteta Ugarske Kraljevine. Jedna od prvih žrtava bila je *Vojvodina*, službeno ukinuta u prosincu 1860. Tijela Srpskog vojvodstva predala su vlast obnovljenim županijama u svibnju 1861. godine. Suočeni s ukinućem *Vojvodstva* kojim su bili toliko nezadovoljni, srpski prvaci su odlučno ustali u njegovu obranu. Kako bi se dalo oduška nezadovoljstvu, odobren je sabor u tradiciji „raspravnih sabora“ 18. stoljeća: *Blagoveštenski sabor* u Srijemskim Karlovcima (u travnju 1861), na kojemu se mnogo govorilo o posebnom srpskom teritoriju skromnijeg opsega, ali bez konkretnog rezultata. Ponovile su se i produbile podjele uočene na Temišvarskom saboru (1790) između onih koji su htjeli s Bečom i onih koji su bili za Peštu. Postalo je vidljivo neslaganje između crkvene hijerarhije,

⁴⁴ Među „ostalima“ su bili brojni Bunjevci i Šokci (65 796, od kojih 3000 Hrvata); Bugari (22780); Slovaci (25607); Židovi (15507); Cigani (11440); Grci i Cincari (2820).

koja je izgubila dio autoriteta i građanskih liberalno-demokratskih političara, koji su tražili suradnju s Mađarima. Već tada se ističu pojedinci koji će u sljedećim desetljećima voditi srpsku politiku: Svetozar Miletić (1826–1901) i Mihailo Polit-Desančić (1833–1920). Skupine iz kojih će se razviti političke stranke razlikovale su se u odnosu prema iščekivanom, ali neostvarenom preustroju Carevine na federalnoj osnovi. Političko organiziranje srpskih masa bilo je to značajnije što su poslije 1860. održavani izbori, ne samo za narodno-crkveni sabor, nego i za ugarski državni sabor. Jednako kao među Mađarima, među Srbima je, zbog visoko postavljenog imovinskog cenzusa, bilo malo glasača.

Između obnove ustavnosti (1860) i Nagodbe (1867) o dualizmu (otada se govori o *Austro-Ugarskoj Monarhiji*), kojim je prepušteno da se ugarski dio režima razvija kao nacionalna država Mađara, proteklo je nekoliko godina slobodnijeg političkog izražavanja i organiziranja.

Novi Sad, u kojemu od 1864. djeluje Matica srpska, sve se više nametao kao prijestolnica – „srpska Atena“. To je osobito izraženo tijekom djelovanja *Ujedinjene omladine srpske* nastale iz saveza učeničkih, kulturnih i pjevačkih udruženja iz svih zemalja u kojima žive Srbi. Brojna generacija odgajana u srpskim školama, zadojena nacionalizmom i uvjerena da je došao čas oslobođenja, tražila je akciju. Nezadovoljna apsolutističkom vladavinom kneza Mihaila, veličala je Crnu Goru koja se neprestano borila protiv Turaka. U *Ujedinjenoj omladini* do izražaja su došle one političke struje pred kojima je bila budućnost. Najutjecajniji su bili liberalni elementi, ali veoma su glasni bili i socijalisti. U Novi Sad je morao emigrirati njihov vođa Svetozar Marković.

Ujedinjena omladina srpska nije bitno utjecala na dnevnu politiku. Njezino je značenje u kulturnoj baštini koje je ostavila. Iz omladinske sredine ponikli su gotovo svi značajniji srpski intelektualci aktivni u drugoj polovici stoljeća. Intelektualna elita, razdvojena granicama i režimima, u *Omladini* se našla povezana i ujedinjena kao nikad prije.

Budući da su je progonile srpske i austrijske vlasti, *Omladina* se s vremenom umrtvila i pala u sjenu krupnijih događaja: smjene na prijestolju u Kneževini (1868) i donošenja zakona o narodnostima u ugarskoj polovici Monarhije (1868). Poslije uvođenja ustavnosti počele su reforme srpske crkveno-školske autonomije. Razriješen je dugotrajni unutarnji spor između probudene rumunjske inteligencije i svećenstva, nezadovoljnih zbog zapostavljenosti i željnih dobivanja svoje hijerarhije. Godine 1864. su iz sastava Karlovačke mitropolije izdvojene istočne episkopije i podčinjene mitropoliji u Sibinju. Srpske crkvene općine su kao protoprezbiterati ostale vezane za episkopije u Temišvaru i Vršcu. Te je godine održan sabor čiji su zaključci ušli u Kraljevski reskript iz 1868, koji je inovirao odredbe iz *Deklaratorije* (1779). Sadržavao je propise o svećenstvu, manastirima, crkvenim općinama, školama, konzistorijama, upravljanju narodnim dobrima. U svim tijelima, od Sabora i Saborskog odbora preko Narodno-školskog savjeta do uprava crkvenih općina, osim svećenika, bili su zastupljeni i svjetovnjaci. U Saboru je uz 25 duhovnika bilo i 50 svjetovnjaka. Izbori su oživili politički život među Srbima jer se političke stranke nisu borile samo za mjesta u parlamentu, nego i za tijela crkveno-školske autonomije.

Zakon o narodnostima izglasan je u državnom saboru usprkos protivljenju predstavnika manjinskih naroda. Najvećim se dijelom svodio na propisivanje prava uporabe jezika u crkvi i crkvenim tijelima te školama koje oni organiziraju i uzdržavaju. Uporaba narodnog jezika bila je slobodna u kulturnim, umjetničkim ili privrednim udruženjima, koje je mogao osnivati svaki građanin. Tamo gdje su veće skupine pripadnika narodnosti živjele zajedno, i državne osnovne i srednje škole morale su biti na jeziku narodnosti. Odmah su postroženi zahtjevi o opremljenosti i razini škola koje su uzdržavale crkvene općine, a na području Vojne granice sve su škole zapravo postale općinske – radile su prema državnim programima i s učenicima svih vjera.

Uz parlament, gdje su retorički vatrometi srpskih poslanika ostajali bez učinka, drugo veliko poprište borbe za održanje bilo je u sredinama u kojima su Srbi živjeli bez posebnog političkog i jurisdikcijskog okvira. U posljednjim desetljećima 19. stoljeća država nije bila u stanju ispunjavati važne socijalne i kulturne uloge. Ostavljala je slobodan prostor za djelovanje raznih dobrotvornih, kulturnih, poslije i sportskih udruženja. U njima su, osim Crkve, Srbi, kao uostalom i druge

narodnosti, nalazili čvrst oslonac za čuvanje svoje individualnosti.

U miješanim sredinama vladala je neka vrsta natjecanja među nacionalnostima i vjerskim zajednicama u tome tko će pokazati više solidarnosti u pomaganju, uzdržavanju, zapošljavanju ili školovanju svojih sunarodnjaka. U tome je bila velika uloga privatnih fondacija i zadužbina, kojih je bilo mnogo, ne samo pri Karlovačkoj mitropoliji i pojedinim episkopijama, nego i u svakom većem naselju.

Dok je država bila za ujedinjavanje i ujednačavanje te stapanje u veliku cjelinu, u društvu su se kroz bezbroj građanskih udruženja i organizacija artikulirali i izražavali najraznovrsniji interesi stanovništva. Sposobnost srpske sredine, prvenstveno gradske, da razvije i održi svoju karakterističnu društvenost, pridonijela je održanju Srba u Monarhiji barem onoliko koliko i njihove političke stranke.

U ŽARIŠTU VELIKE ISTOČNE KRIZE (1875–1878)

Do sredine 19. stoljeća Grčka, Crna Gora i Srbija oslobodile su se neposredne vlasti sultanovih namjesnika i činovnika. Ipak, i poslije toga, velik broj balkanskih kršćana ostao je u položaju sultanovih „štićenika“ i radnika na tuđoj zemlji. Osmansko Carstvo se, dijelom pod pritiskom suparničkih sila, a dijelom radi postizanja unutarnjeg mira, nastojalo reformirati i modernizirati te prilagoditi izmijenjenim prilikama u svijetu. Međutim, upravo su ta nastojanja pokazala koliko se osmanska država udaljila od nekadašnjeg Carstva, centraliziranog uređenja, strogog zakona i jedne volje, kakvo je bilo u vrijeme velikih osvajanja.

Položaj kršćanskog stanovništva pa i dijela srpskog naroda pod osmanskom vlašću, može se razumjeti jedino imajući u vidu opću pozadinu trajnog kaosa i previranja zbog nemoći središnje vlasti da osigura red i poštovanje zakona. Za kršćanske je podanike bilo značajno donošenje *Hatišerifa od Gülhane* (1839) koji je trebao osigurati osobnu i imovinsku sigurnost svih podanika, bez obzira na vjeru i narodnost. Taj sultanov akt bio je podloga za daljnje reformske uredbe, koje su bile bolje zamišljene nego ostvarivane. Relativno je uspješna bila jedino modernizacija oružanih snaga, iako je uvođenje obvezatne vojne službe izazivalo žestok otpor.

Za kršćansko stanovništvo, koje se velikom većinom sastojao od seljaka, najvažniji je bio način raspolaganja zemljom i plodovima rada. Spahije su ukinute u oblastima u susjedstvu autonomne Kneževine 1833, u Bosni je to pokušano 1836. pa 1843, da bi napokon bilo provedeno 1851. godine. Ali, seljaci nisu postali vlasnici zemlje kao u Srbiji, jer su već prije ili tijekom reformi nekadašnje sultanove zemlje dobili nove gospodare – *čitluk-sahibije*. Oni se kao vlasnici nisu osjećali vezani običajima i pravilima koja su vrijedila za spahije. Višestruko su povećali pristojbe i nametnuli radne obveze – *kuluk*. Nastao je odnos koji se može usporediti s „drugim kmetstvom“ u zemljama Istočne Europe. Samo se trećina bivših spahija utopila u novu zemljoposjedničku klasu. Većina je do vlasništva nad bivšim timarima došla kupnjom ili nasilnim nametanjem vlasti seljacima.

Novo plemstvo *begova* i *aga* okrutno je eksploatiralo seljake, a država je umjesto ukinutog harača nametala sve teže poreze. Opterećenja su bila različita: negdje su vlasnici zemlje uzimali trećinu ljetine, a bilo je krajeva gdje je poslije davanja gospodaru i državi seljaku ostajala samo trećina onoga što proizvede. A to se događalo u uvjetima veoma zaostale poljoprivredne tehnike i niskih prinosa. Dovedeni na rub egzistencije, zlostavljani i ponižavani, seljaci su se dizali protiv gospodara ili sakupljača poreza, tužili se i pravdu tražili kod više vlasti. U najboljem su slučaju slali izaslanstvo sultanu. Buntovnici su tražili pomoć i od knezova Srbije, koji su bili vrlo suzdržani i obično samo posredovali kod turskih vlasti.

Nastojanja središnje vlasti da općim propisima ili lokalnim naredbama i sudskim rješenjima postigne socijalni mir, nailazila su na žestok otpor begova, aga i muslimanskog svećenstva, koji su zazirali od svih promjena i novina. Reforme su se morale nametati oružjem. U otporu su osobito energični bili begovi i drugi „plemići“ iz Bosne, muslimani slavenskog podrijetla i jezika. Protiv

njih je nekad pokretana i carska vojska. U akcijama 1850–1851, poturčeni graničarski oficir Omerpaša Latas (1806–1871), u krvi je ugušio otpor, pokorio zemlju i u Carigrad protjerao 1500 bosanskih aga i begova.

Smjenjivali su se valovi buna kršćanskih seljaka i buna muslimanskih konzervativaca protiv mjera središnje vlasti. Kada je središnja vlast donekle konsolidirala, uslijedili su novi reformski akti, koji su svjedočili o izmijenjenom odnosu snaga, ali i o neuspjehu i neučinkovitosti prijašnjih propisa. Tako je *Hatihumajun* iz 1856. ponavljao propise iz 1839, učinkovitije zastupajući ravnopravnost kršćana. Više se nisu smjeli nazivati pogrdnim imenima (raja), dopušten im je pristup državnim službama, uvedeno je javno suđenje na kojemu je svjedočenje kršćanina imalo jednaku snagu kao svjedočenje muslimana. Uvedena je jednakost u plaćanju poreza i zabranjeno davanje poreza u zakup. Kršćani su izjednačeni u pogledu vojne obveze, ali su se mogli otkupljivati. Posebnim su zakonima uvedene različite kategorije vlasništva na zemlju, a reformom državne uprave i kršćani su uvedeni u upravna vijeća. Olakšano je djelovanje Crkve i tolerirano crkveno školstvo.

Buntovni pokreti nisu ostajali prostorno izolirani i ograničeni na socijalne zahtjeve, sve su više uključivani u šire političke planove. Pogotovo otkako su se Rusija i Austro-Ugarska okrenule aktivnijem angažmanu na Balkanu; prva zato što je 1871. oslobođena obveza iz Pariškog mira, druga zato što je istisnuta iz borbi za prevlast u Njemačkom Carstvu.

Podizanje ustanka u Bosni i Hercegovini bilo je planirano mnogo prije, a ipak je „Nevesinjska puška“ 9. srpnja 1875. planula u vezi sa žetvom i uoči sakupljanja desetine. Bez središnje organizacije, buna se širila, izolirani su turski garnizoni i presječene komunikacije. Sredinom kolovoza ustanak je planuo i u Bosni, gdje su se uporišta bune držala austrougarske granice. Borbe su izazvale pokrete naroda u zbjegove i seobe preko granice. Procjenjivalo se da je 200 000 ljudi napustilo zemlju. Europsko se javno mnijenje uzbudilo jer su se ustanci, osim tih buna u Hercegovini i Bosni, u jesen 1875. i proljeće 1876. proširili i u Bugarskoj te bili u krvi ugušeni. Događaji u europskoj Turskoj tada su dospjeli u središte pozornosti svjetske javnosti.

Neposredno su bile zainteresirane Rusija i Austro-Ugarska, koje su sklopile tajni sporazum i podijelile interesne sfere. Austro-Ugarska je stavila na znanje svoje protivljenje srpskom širenju na Bosnu, što je Rusija prihvatila, osiguravši slobodne ruke prema Bugarskoj i Carigradu. Poslije kratkog kolebanja, crnogorski knez Nikola odlučno je pomagao ustanak u Hercegovini, nametnuo mu jedinstveno vodstvo i upravljao njime. U Srbiji je vijest o ustanku izazvala veliku uzrujanost; javnost je tražila da se umiješa Srbija, što su knez i odgovorni političari izbjegavali. Na svim stranama – u Srbiji, među Srbima u Ugarskoj i u Hrvatskoj – osnivani su odbori za pomoć ustanicima i žrtvama.

Nakon što su prethodno sklopile savez, u lipnju 1876. u rat su ušle Srbija i Crna Gora. Na probu je stavljena narodna vojska, vojska naroda koji pola stoljeća nije ratovao i koja je bila slabo naoružana te bez odgovarajućeg vodstva. Nedostatak oficira nadoknađen je ruskim dobrovoljcima, a i operacije je vodio ruski general Černjajev. Unatoč pojedinim uspjesima (obrana Šumatovca), operacije su pošle neželjenim smjerom za srpsku vojsku i knez je prihvatio usluge velikih sila, pa je u rujnu došlo do desetodnevnog prekida vatre. Međutim, u želji da Rusiju uvuče u rat, general Černjajev naveo je kneza i srpske ministre na obnovu borbi u kojima su Turci zauzeli strateški važan položaj Đunis, odakle se otvarao put u srce Srbije. Tada je Rusija (1. studenoga 1876) iznudila dvomjesečno primirje.

Crna Gora je također bila nedovoljno pripremljena, ali je uspješno ratovala. Napade u Hercegovini sprečavala je neutralna Austro-Ugarska, tako da se crnogorska vojska držala svojih granica. Porazivši tursku vojsku na Fundini (14. kolovoza 1876) i kod Vučjeg dola (28. kolovoza 1876), postigla je značajne uspjehe. Crna Gora je bila obuhvaćena primirjem, ali su kasniji pregovori o miru vođeni odvojeno za svaku zaraćenu stranu, pa je Srbija 28. veljače 1877. sklopila mir, dok su pregovori s Crnom Gorom nastavljeni i prekinuti u travnju, prije nego što će Rusija ući u rat. Tako je Crna Gora nastavila rat i time bila u velikoj opasnosti od nadmoćne turske vojske

(65000 vojnika), koja je napadala iz dva smjera i usprkos junačkom otporu Crnogoraca, uspjela se spojiti kod Podgorice. Bila je ugrožena prijestolnica na Cetinju, ali su zbog ruskog ulaska u Bugarsku početkom srpnja 1877. povučene mnoge jedinice. Poslije toga je crnogorska vojska postigla nekoliko značajnih uspjeha: osvojila je Nikšić i utvrde na putu do Bileće, nakon čega je Austrija upozorila da se ne može širiti prema Hercegovini. U siječnju 1878. osvojen je Bar, zatim Ulcinj, pa utvrde na Skadarskom jezeru, a tada su, na vijest da je u Jedrenu sklopljeno primirje između Rusije i Turske, napadi prestali.

Za razliku od prethodnog rata, kada je službena Rusija nastojala spriječiti Srbiju da u njega uđe, u jesen 1877. na to ju je poticala, jer je ruska vojska naišla na silovit i dugotrajan otpor blizu Plevne. Srpski su napadi počeli 15. prosinca 1877. napredovanjem prema Nišu, koji je opkoljen, a zauzimanjem Kuršumlje presječena je mogućnost dopremanja pomoći. Prodorom u smjeru jugoistoka oslobođena je Bela Palanka, a zatim i Pirot. Glavne snage upućene prema Nišu zauzele su grad 12. siječnja 1878. Poslije toga je oslobođeno Vranje, a zatim Gnjilane. Vijest o primirju zaustavila je srpske jedinice kod Gračanice na Kosovu.

Još dok je taj drugi, uspješni rat trajao, srpska vlada je pokazala pretenzije na „Staru Srbiju“, što je u osmanskoj administraciji bio Kosovski vilajet s četiri sandžaka (Niš, Prizren, Skoplje i Novi Pazar), a kao i na Vidin. U ugovoru o primirju (31. siječnja) spomenuta je samo neovisnost Srbije i ispravak granice. Nakon sklapanja prethodnog mirovnog ugovora Rusije i Osmanskog Carstva, 3. ožujka 1878. u San Stefanu, za Srbiju je došla još crnja vijest. Njome je Srbija dobila neovisnost i povećanje od 150 km², Crna Gora osjetno veći teritorij, a Bugarska područje od Dunava do egejske obale i do albanskih planina. Ruski političari nisu krili da su im bugarski interesi važniji od srpskih. To je izazvalo promjenu javnog mnijenja i srpske politike prema Rusiji.

Budući da su Engleska i Austrija odlučno zahtijevale da se takav mir revidira, uspjelo im je da se sazove međunarodna konferencija u Berlinu, u lipnju 1878. (Berlinski kongres). Tijekom priprema, Srbija se za zaštitu svojih interesa morala obraćati Austro-Ugarskoj, a po cijenu obećanja trgovinskog ugovora, povezivanja željeznica s ugarskima u roku tri godine i regulacije Đerdapa, što je trebala obaviti Austro-Ugarska. Predstavnici Srbije i Crne Gore na kongresu nisu bili saslušani. Poslije velikih natezanja Srbija je dobila gradove: Niš, Pirot, Vranje, Leskovac i Prokuplje. Bila je nezadovoljna tim proširenjem na samo četiri okruga, i takav je ishod nevoljko prihvaćen.

S priznanjem neovisnosti bilo je povezano ozakonjenje vjerskih sloboda i ravnopravnosti. Mislilo se na Židove, ali se ozakonjenje odnosilo također na muslimane i njihovu imovinu. Srbija se obvezala ništa ne mijenjati u uvjetima trgovine sa stranim zemljama te izgraditi pruge preko novostečenog teritorija, što je prije bila turska obveza. Skupština je 5. kolovoza 1878. prihvatila odluke Berlinskog kongresa. Proširenjem, koje je bilo manje od onoga u Rusko-turskom ugovoru, Crna Gora je udvostručila svoj teritorij. Pripali su joj važni gradovi: Podgorica, Nikšić, Kolašin, Spuž, Žabljak, Plav i Gusinje. Zbog silovitog otpora Albanaca, Plav i Gusinje su 1880. dodijeljeni Turskoj, a Crna Gora je dobila Ulcinj s područjem do Bojane.

Ishod velike istočne krize i odluke Berlinskog kongresa na srpskoj su strani smatrani nacionalnom tragedijom, ne toliko zbog toga što je dobiveno manje nego što se očekivalo, koliko zbog toga što je dopuštanjem austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine presječen put širenja prema tim zemljama, čije je srpsko stanovništvo trebalo osloboditi. Austrijska vlast je smatrana gorom od turske i Srbi su se, zajedno s muslimanima, dugo opirali njezinu uvođenju.

DIVERGENTNI RAZVOJNI PUTOVI

Srbija i Crna Gora su proširene na Berlinskom kongresu, ali je i Austro-Ugarska uvećana okupacijom Bosne i Hercegovine, pa je tako broj Srba u neovisnim državama i pod habsburškom vlašću ostao približno jednak; polovica se nalazila na jednoj, a polovica na drugoj strani⁴⁵. Kao i

⁴⁵ To vrijedi za vrijeme oko 1880. godine. Do 1910. stanovništvo na strani neovisnih država povećalo se za čitav milijun.

Srbi u 18. stoljeću, i Srbi u Habsburškoj Monarhiji bili su podijeljeni, ali ne više pod različitim režimima (županije, vlastelinstva, Vojna granica), već teritorijima s različitim državnopravnim statusom i uređenjem. Centralno pitanje više nije bio položaj pojedinca (u međuvremenu su podanici postali jednaki pred zakonom i sudom), nego položaj nacionalnog kolektiva. Sve što je bilo izvan vladajuće nacije, pojedinačno ili skupno, u modernoj nacionalnoj državi se trebalo utopiti u vladajući „politički narod“. Skupine koje su u međuvremenu doživjele „buđenje“ ili „preporod“ te postale svjesne svoje individualnosti, žilavo su se odupirale takvoj sudbini.

S nasljeđem 18. stoljeća i iskustvima iz 1848–1849, Srbi svojom masovnom prisutnošću nisu predstavljali pogodan materijal za asimilaciju. Opasnost nisu uviđale i prepoznavale samo političke i kulturne elite, nego i mase. Ponekad su je i preuveličavale i branile se, koliko god su to okolnosti i snage dopuštale.

Uređenje Monarhije stvoreno Nagodbom iz 1867. godine bilo je dualističko, ali Srbi nisu bili podijeljeni na dvije, nego na četiri odvojene cjeline. Unutar povijesne Ugarske, drugom Nagodbom iz 1868, Hrvatskoj je priznata autonomija u unutarnjem ustroju, sudstvu i školstvu. U njoj se nije primjenjivao ugarski Zakon o narodnostima iz 1868. Srbi su bili u ovlasti bana i Sabora. Iako je saborskom odlukom iz 1867. načelno utvrđeno „da Trojedna kraljevina priznaje narod srpski koji u njoj stanuje kao narod s hrvatskim istovjetan i ravnopravan“, ravnopravnost nije bilo lako ostvariti i očuvati, a u „istovjetnosti“ se krila opasnost od asimilacije. Kako je jezik Srba bio isti kao jezik Hrvata, vladajućeg „političkog naroda“, za čuvanje identiteta veće značenje su imali ime naroda i jezika te ćirilčno pismo i pravoslavna vjera.

Kada je 1881. na području Vojne granice konačno proširena jurisdikcija hrvatskih vlasti, osjetno se povećao udjel Srba u Hrvatskoj. Bilo ih je 497 746 i sačinjavali su 26,3% ukupne populacije. Bili su koncentrirani u nekim dijelovima bivše Granice. Ni u jednom gradu nisu bili većina, osim u Karlovcima, središtu Patrijaršije. Ispunjavali su razmjerni dio inače vrlo uskog biračkog tijela (2% ukupne populacije, od 1910. – 8,8%), tako da su povremeno imali i do 30 poslanika u Saboru.

U razdoblju poremećenih odnosa poslije austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine, Srbi su (1880) osnovali Srpsku samostalnu stranku, koja se borila za priznanje srpskog imena, čuvanje ćirilice, autonomnost srpskog školstva i ravnopravan odnos u državnom pomaganju prosvjetnih i kulturnih aktivnosti. Više razumijevanja za srpske potrebe pokazivao je dio Narodne stranke koji je prihvatio Nagodbu i surađivao s vladom u Pešti, nego oporba na čelu s Hrvatskom strankom prava Ante Starčevića, koja je poricala postojanje Srba u Hrvatskoj.

Ban Karlo Khuen-Héderváry (1883–1903), nepopularan jer je nasilno provodio politiku mađarske vlade, koristio je glasove srpskih poslanika čineći sitne ustupke. Značajan je bio Srpski zakon (1887), donesen poslije dugog odgađanja, u kojemu je upotrijebljeno srpsko ime, potvrđena autonomija u crkvenim, školskim i zadužbinskim stvarima te odobrena uporaba ćirilice. Osim državne pomoći za prosvjetne i kulturne potrebe, odobravalo se sudjelovanje na saborima i u tijelima crkveno-školske autonomije. Tim je zakonom na Hrvatsku prošireno ono što je za Srbe u Ugarskoj vrijedilo još u 18. stoljeću.

Srbi su se zalagali za samostalnost Hrvatske i njezino proširenje (poslije Vojne granice u središtu pozornosti bila je Dalmacija). Dio Srba se suprotstavljao Khuenovu režimu, pa ih je ipak tadašnja hrvatska oporba, koju su podupirali klerikalni krugovi, negirala i stvarala pogromaško ozračje u kojem su izbijale protusrpske demonstracije (1895, 1899, 1902).

Srpsko građanstvo se po prirodi položaja moralo posvetiti privredi i slobodnim profesijama i do kraja 19. stoljeća je znatno napredovalo. U Zagrebu je 1895. osnovna Srpska banka, koja se razvila u najveći novčarski zavod među Srbima. Ulagala je u Bosni i Crnoj Gori i imala ogranke u drugim područjima. Među seljacima se snažno razgranala djelatnost Saveza srpskih zemljoradničkih zadruga, osnovanog 1897, koji je početkom 1905. imao 141 zadrugu. Tada je osnovano i udruženje „Privrednik“, koje se brinulo o obučavanju i zapošljavanju srpskog zanatlijskog i trgovačkog podmlatka.

Promjene i na hrvatskoj i na srpskoj strani najavljivao je nastup omladine koja se 1896. udružila i nadalje radila na zbližavanju. Zaoštava se odnos prema vladajućoj dinastiji („novi kurs“), stvara se Hrvatsko-srpska koalicija. U njoj se kao vođe ističu političari koji će poslije imati značajnu ulogu u nastajanju jugoslavenske države: Frano Šupilo (1870–1917), Ante Trumbić (1864–1938), Svetozar Pribičević (1875–1936). Koalicija pobjeđuje na izborima i otežava djelovanje bana kojega postavlja mađarska vlada. Novo zaoštavanje izaziva aneksija Bosne i Hercegovine. Skupina od 53 srpska političara 1909. biva optužena da u dosluhu sa srpskom vladom planira revoluciju u Hrvatskoj. Montirani „veleizdajnički proces“ imao je suprotne posljedice; kao branitelji Srba nastupaju hrvatski pravници i političari, a u drugom procesu, „Friedjungovom“, pokazalo se da su dokumenti optužbe bili falsificirani.

Dalmacija je tada bila izvan Hrvatske, u austrijskom dijelu Monarhije. Bila je zastupljena u njegovu Carevinskom vijeću. Od 1861. godine je imala svoj poseban sabor. Izvršnu vlast predstavljali su Zemaljski odbor i namjesnik. U Dalmaciji su Srbi činili 17% stanovništva i broj im je rastao usprkos nepovoljnim gospodarskim uvjetima, tako da je od 80000 u godini 1870. narastao na 105000 u popisu iz 1910. Golemu su većinu činili seljaci s veoma malim posjedima, a među građanima je bio znatan broj uspješnih trgovaca. U Trstu je srpska općina imala 300 članova. Zahvaljujući nasljeđu Ilirskih provincija, Srbi u Dalmaciji su bili u povoljnijem položaju; imali su svoje škole, tisak i obrazovane ljude.

U crkvenoj se organizaciji u međuvremenu dogodila promjena. Naime, sjedište episkopije iz Šibenika je preseljeno u Zadar, dok je za Boku 1870. godine osnovana posebna episkopija. Obje su 1874. podčinjene Bukovinsko-dalmatinskoj mitropoliji, koja je bila pod Austrijom.

Austrijska se vlast oslanjala na građanstvo u nekadašnjim komunama, gdje su talijanski jezik i kultura bili statusni simbol. Narodnjaci, u početku nepodijeljeni Hrvati i Srbi, zahtijevali su ravnopravnost, osobito u uporabi jezika i sudjelovanju u javnim službama. Srbi su podupirali zahtjeve da se Dalmacija pripoji Hrvatskoj i Slavoniji kako bi se ponovno uspostavila „Trojedna kraljevina“. Ali, s vremenom su se i u Dalmaciji razišli Srbi i Hrvati, osobito poslije 1878. godine, kada Hrvati pozdravljaju okupaciju te pripajanje Bosne Hrvatskoj stavljaju u svoj program.

Posljedica je bila osnutak Srpske narodne stranke (1879). Ona nastupa samostalno, a u jednom razdoblju se približava i surađuje s „autonomašima“, strankom Talijana u gradovima. I na srpskoj i na hrvatskoj strani jaki su klerikalni utjecaji. U Srpskoj stranci je tek 1903. svladan otpor klerikalaca i u programu priznato „srpstvo triju vjera“. Isključivo izjednačavanje srpstva s pravoslavljem, u Dalmaciji je imalo težinu jer je odbijalo tada prilično utjecajne Srbe katolike u južnim područjima (Dubrovnik i Boka). Paralelno sa srpsko-hrvatskim zbližavanjem, u Hrvatskoj i Dalmaciji Hrvati i Srbi surađuju i vode zajedničku borbu.

Bosna i Hercegovina posljednja je došla pod upravu Habsburgovaca i sve do aneksije 1908. godine formalno je bila pod sultanom. Smještena kao kolonija između austrijskog i ugarskog dijela Monarhije pod zajedničko Ministarstvo financija, imala je zemaljsku upravu i poglavara koji je zapovijedao vojskom i policijom. Prema popisu iz 1879. godine, Srba je bilo 485496 ili 42,88% ukupnog broja stanovnika. Pred kraj austrijske vlasti (1910) još je među Srbima bilo 87-92% seljaka, čiji je položaj bio veoma težak jer je i nova uprava očuvala kmetški režim (agi je plaćana trećina, državi desetina), a gotovo tri četvrtine svih kmetova (73,2%) bili su srpski seljaci.

Stanovništvo koje je bilo okupljeno u vjerskim zajednicama tražilo je oslonac i pomoć u Hrvatskoj, Srbiji i Osmanskom Carstvu, a austrijska je vlast nastojala onemogućiti upravo te veze. Ona je sama izabrala da se osloni na muslimanski gospodarski sloj i da razvijanjem osjećaja pripadnosti zemlji potisne i prevlada već ukorijenjenu nacionalnu svijest stanovnika. Sustavno je povlašćivala katolički element u upravi, privredi i politici naseljavanja.

Za Srbe je orijentacija austrijske vlasti bila dvostruko opasna. S jedne je strane sprečavala oslobođenje kmetova, s druge već započet nacionalni kulturni razvoj i slobodnu komunikaciju s drugim srpskim područjima. Austrijska vlast je izbjegavala radikalno razvlašćivanje muslimanskih begova u nastojanju da utjecajne muslimane privuče na svoju stranu, jednako kao i srpski vodeći

sloj. Oslobođanje kmetova postizano je otkupljivanjem i obeštećivanjem dotadašnjih gospodara. Iako pomagano kreditima i drugim olakšicama, oslobođanje je teklo veoma sporo, tako da do izbivanja rata 1914. svi nisu stekli slobodu. Srpsko je seljaštvo najmanje osjetilo blagodati modernizacije i europeizacije zemlje koju je provodila vlast.

Pravoslavni vjernici u Bosni i Hercegovini ostali su i poslije 1878. pod Carigradskom patrijaršijom s kojom je 1880. sklopljena konvencija po kojoj je austrijski car dobio pravo da između tri predložena kandidata izabere i postavlja episkopa. U zemlji su bila tri arhijereja, koja su po tradiciji bila rangirana kao mitropoliti, a 1900. je osnovana četvrta, Banjalučko-bihaćka eparhija. Svećenici su školovani u bogosloviji osnovanoj u blizini Sarajeva. Zatečena je 231 pravoslavna crkva, a do 1906. podignuta je 201 nova.

Među srpskim gradskim stanovništvom vodeću su ulogu imali trgovci, najbogatiji i dinamični. Oni se bore za čuvanje jezika, ćirilicnog pisma i autonomnog školovanja pravoslavnog podmlatka. Vlast istodobno nastoji suzbiti konfesionalno i nametnuti državno školstvo. Još krajem 19. stoljeća 309 škola vodili su pravoslavni svećenici. Učitelji su pripremani u školama u Sarajevu i Mostaru (u Sarajevu je bilo odjeljenje za učiteljice).

Jednako kao među Srbima u Ugarskoj, i ovdje se organiziraju i utjecajne postaju crkvene općine, u kojima su svećenici okruženi odborom svjetovnjaka. Ponegdje dolazi do sukoba, obično pri izboru učitelja. Kao i u Ugarskoj, i ovdje su radikalni nacionalisti crkvenoj hijerarhiji predbacivali popustljivost i servilnost prema vlastima. Iz crkvenih općina i gradova najčešće su potjecale inicijative za osnivanje čitaonica i klubova, zatim dobrotvornih, potpornih, pjevačkih, trezvenjačkih, a poslije i sportskih udruženja, kojima se stvara srpski dio građanskog društva. Do 1912. godine nastalo je više od 330 takvih dobrovoljnih organizacija. Političke su bile zabranjene do početka 20. stoljeća. Po djelokrugu i programu najznačajnija je bila „Prosvjeta“, osnovana 1902, koja je do 1911. djelovala sa 74 pododbora. Poslije 1903. sloboda političkog djelovanja je veća, pa je često udruživanje na nacionalnoj osnovi. Srpska narodna organizacija nastaje 1907. i pridružuje se silovitom otporu aneksiji 1908. godine U suradnji s muslimanima nastojalo se spriječiti aneksiju i osigurati autonomiju za „srpske zemlje“ pod sultanovom vlašću.

Car je 1910. godine u zemlji donio Ustav. Njime je ustanovljeno narodno predstavništvo, podijeljeno po „kurijama“ na temelju zemljoposjeda, vjere i zvanja, s vrlo složenim izbornim postupkom. Moderna regulativa nije donijela stabilnost, jer su porasle socijalne i nacionalne napetosti, a nove su generacije i ovdje zastupale revolucionarne metode i poticale nasilje kao sredstvo političke borbe. Početkom 20. stoljeća postalo je jasno da politika nametanja posebne „bosanske“ svijesti nije uspjela, ali je također postalo vidljivo da nijedan od dva nacionalizma u ekspanziji, ni srpski ni hrvatski, nije uspio apsorbirati domaće muslimane. Oni su se tijekom četrdeset godina habsburške vlasti učvrstili kao velika skupina koja se opirala i asimilaciji i svrstavanju u modele i uobičajene etničke klasifikacije.

U Ugarskoj u užem smislu (bez Hrvatske i Erdelja), na području većem od današnje Vojvodine, 1910. je živjela 461 000 Srba (dvadeset je godina bilo potrebno da se nadoknade gubici iz borbi 1848–1849). Taj dio Srba, koji je bio u većem stupnju urbaniziran, imao je do kraja 19. stoljeća vodeću ulogu među sunarodnjacima u Monarhiji. Njihove su novine dopirale u sve krajeve nastanjene Srbima, glasovi njihovih vođa su se najdalje čuli. Početkom 20. stoljeća vodstvo prelazi na ekonomski jače i politički važnije Srbe u Hrvatskoj, gdje je tada središte oporbe habsburškom režimu.

Položaj Srba nakon Nagodbe određivao je Zakon o narodnostima iz 1868. godine, kojime nisu bili zadovoljni ni oni na koje se odnosio, niti vlasti koje su ga trebale provoditi, a u njemu je mnogo toga bilo prepušteno diskrecijskom pravu nadležnih tijela. Položaj srpske „narodnosti“ ojačavala je stoljeće i pol stara crkveno-školska autonomija i duga tradicija javne uporabe srpskog jezika u srpskim naseljima. Mađarske su vlasti poštovala autonomno školstvo, ali su istodobno pronalazile način da se ograniči, postavljajući sve više zahtjeve osnivačima škola i namećući općinske umjesto vjerskih škola.

Od vremena Nagodbe, vlasti su mijenjale dotadašnje uvjete u miješanim sredinama tako što su nametale isključivo simbole vladajućeg naroda u jeziku natpisa, imenima ulica i trgova, spomenicima, nazivima ustanovama, uniformama općinskih službenika itd. To je izazivalo otpor. Slijedilo je zatim sve jače nametanje mađarskog jezika. Uveden je kao obvezatan predmet u svim osnovnim školama, bez obzira na osnivača. Nametnut je i gimnazijama, i to s vrlo visokim zahtjevima. Otvorene su mnoge državne škole sa zadatkom da sva populacija obuhvaćena obvezatnim školovanjem nauči mađarski jezik. Uoči rata 1914. godine, samo trećina osnovnih škola nije bila državna.

Borba za održanje vodila se na dvije razine: u parlamentu i u mjestima u kojima su živjeli Srbi. Njihovo je značenje bilo obrnuto proporcionalno ulozi koja im se u povijesti pripisuje. Vatrene govori u parlamentu su odnosom snaga bili osuđeni na neuspjeh, ali su jačanjem svijesti o narodnoj cjelini imali psihološko djelovanje. Mali ljudi i oni bez prava glasa u srpskim su strankama pronalazili oslonac i ohrabrenje. U svakodnevnom životu su se denacionalizaciji suprotstavljali ljudi iz državnog ili municipalnog aparata, tijela crkvene i školske autonomije, svećenici i učitelji, časnici privatnih dobrotvornih i kulturnih udruga, čiji je broj prema kraju 19. stoljeća rastao.

Građanski liberalni pokret javio se kao alternativa crkvenoj hijerarhiji. Razvio se u Srpsku narodnu slobodoumnu stranku, koja se borila za glasače u veoma malom izbornom tijelu od oko 2% ukupnog broja stanovnika. U najpovoljnijim prilikama bila su izabrana tri do četiri poslanika koji su ostavili vidljiv trag u radu parlamenta, što nije slučaj sa Srbima poslanicima izabranim na listi vladine mađarske stranke. U Gornjem domu sjedio je patrijarh s vladikama.

Velik utjecaj na stranački život među Srbima imalo je prerano povlačenje oboljelog lidera Svetozara Miletića. Jedno krilo Srpske slobodoumne stranke u kojemu su bili bogati i ugledni političari, tzv. „notabiliteti“, usprotivilo se nepomirljivom odbijanju Nagodbe iz 1867. i 1884. je promijenilo tu točku stranačkog programa (Kikindski program). Na suprotnom krilu, iz socijalističke podloge pod utjecajem stranačkog života u Srbiji, izrastala je radikalna frakcija iz koje će se 1902–1914. razviti posebna Radikalna stranka, aktivna u Ugarskoj i Hrvatskoj. Ona se zauzimala za potrebe nižih slojeva, borila za opće pravo glasa, ravnopravnost žena i demokratske reforme. Njezin je vođa bio kontroverzni Jaša Tomić (1856–1922), koji je, ne libeći se demagogije, šovinizma i antisemitizma, više od tri desetljeća snažno utjecao na političke prilike u Vojvodini i Hrvatskoj.

Početak 20. stoljeća, srpske su se stranke sukobljavale pri izborima za članove saborskog odbora i druga tijela crkveno-školske autonomije. Preko njih se utjecalo na upravljanje i raspolaganje crkvenom imovinom i novcem brojnih fondacija. Izbijale su afere, bilo je sukoba i nesuglasica između političara i crkvene hijerarhije, koja se osjetila ugrožena u vođenju crkvenih poslova. Velik utjecaj svjetovnjaka (prema protestantskom uzorku) nije bio u skladu s tradicijom Pravoslavne crkve. Stranke su se počele miješati u izbor patrijarha, a to je činila i državna vlast, koja je zahtijevala da kandidat zna mađarski (tijekom izbora 1907). Djelovanje patrijarha i vladika mjereno je i ocjenjivano stranačkim mjerilima, tako da su arhijereji s kraja 19. i početka 20. stoljeća, osobito patrijarsi German Anđelić (1881–1888) i Georgije Branković (1890–1907) i unatoč nesumnjivim zaslugama za poboljšanje crkvenog života, obilježeni kao sluge režima. Najteža njihova posljedica bilo je suspendiranje odluka tijela crkveno-školske autonomije 1912. godine.

U drugoj polovici 19. stoljeća dijelovi srpskog naroda pod domaćim dinastijama i oni pod habsburškim žezlom bili su razdvojeni državnim granicama, ali nisu bili izolirani jedni od drugih. U razdoblju jače zavisnosti Srbije od Austro-Ugarske, poslije Berlinskog kongresa, bile su olakšane komunikacije među Srbima i ranije povremeno tijesno povezanim kao 1848–1849. ili u vrijeme *Ujedinjene omladine srpske*. Dok su spone među intelektualnim elitama bile vrlo jake, mase su ostajale zatvorene u teritorijalne okvire i u njima se razvijale u specifičnim uvjetima, noseći u sebi, habitusu i mentalitetu, tragove tih posebnih uvjeta.

Zajednički im je bio jezik, povezivala ih je pripadnost istoj Crkvi, iako se praksa vjerskog života prilično razlikovala ovisno o području. Dijelili su iste povijesne tradicije, kako one iz

pjesama i legendi, tako i one učene, koje je u sažetom obliku davala škola. Ali, struktura društva osjetno se razlikovala. U Ugarskoj je nad srpskim seljacima i građanima bilo plemstvo, koje se u Srbiji i Crnoj Gori nije razvilo. Plemstvo nije davalo ton srpskom društvu, nije bilo brojno niti među veleposjednicima. Iznimka su bili baruni Fedor i Mihailo Nikolić; Fedor sa 6360 i Mihailo sa 4630 jutara zemlje. I barun Miloš Bajić, koji je imao 1708 jutara. Ali, više od 1000 jutara zemlje imale su i građanske obitelji (Dunderski, Manojlović, Kaćanski i Gavanski), a u to vrijeme (krajem 19. stoljeća) u Srbiji su bila tri veleposjednika s više od 300 hektara (427 jutara) zemlje. Razlike su bile osjetne i u imovnom stanju seljaka. Statistički podaci za Srbiju iz 1889. godine iskazani su u hektarima, a za Srbe u Ugarskoj za 1910. godinu u katastarskim jutrima (1 jutro = 0,575 hektara). U kategoriji malih posjeda do pet hektara u Srbiji je bilo 72,6% stanovnika, a kod ugarskih Srba samo 24%. Među ugarskim je Srbima bila brojna kategorija posjednika imanja od 20 do 50 jutara (od 11 do 28,7 ha), čak 9,2%, a u Srbiji je na sve posjede iznad 10 ha otpadalo 7,08%. Koncentraciju posjeda na sjeveru pratila je pojava bezzemljaša i znatno iseljavanje, dok na jugu nije bilo emigracije, ali je vladala prenaseljenost na veoma usitnjenim posjedima s kroničnim siromaštvom kao neizbježnim pratiteljem.

Društvo Srba u Ugarskoj isticalo se jakim srednjim slojem zemljoposjednika, a odlikovalo se i razmjerno visokim stupnjem urbaniziranosti. Prema popisu iz 1910. godine, 18,4% Srba živjelo je u gradovima (1900. godine taj je udjel bio 17,5%), dok je u Srbiji iznosio 13,2%. I gradska naselja su se znatno razlikovala. Desetak gradskih naselja južne Ugarske u kojima su Srbi bili u većini ili su činili znatan dio stanovnika, bili su gradovi srednjoeuropskog tipa sa standardnim ustanovama i službama. Gradska naselja u Srbiji postupno su se emancipirala od orijentalnog nasljeđa i zatvorenosti. Primjer i uzor europeizacije davala je prijestolnica.

Stupanj pismenosti sažima i društveno-ekonomske razlike i rezultate prethodnog kulturnog razvoja. Kod Srba u Ugarskoj je na početku 20. stoljeća više od polovice muškaraca i žena bilo pismeno (bilo je 41,66% nepismenih žena). U Srbiji, međutim, nepismenih je bilo 78,97%, pri čemu je udjel žena prelazio 90%.

Područje plemenskog društva i dalje se razlikovalo od onog zahvaćenog urbanizacijom. Jedan dio došao je s Hercegovinom pod vlast Austro-Ugarske, drugi se u okviru Crne Gore razvijao na autohtonim temeljima, treći se dio borio za oslobođenje od osmanske vlasti. Plemena su u svim tim dijelovima bila zahvaćena modernizacijom, dijelom državnim mjerama, a još više putem ljudi koji su se zbog posla i učenja odlijevali u gradove te tamo postajali građani. Njegovanjem rođačke solidarnosti i održavanjem brojnih običaja, ublažavani su udarci tržišta i novčane privrede koje je donosio kapitalizam. Kultom predaka, pogrebnim obredima i junačkom epikom, područje plemenskog društva isticalo se u svojem okruženju i kada je modernizacija daleko odmakla i gradove prevukla bojom uniformnosti.

Od Sentandreje pa do Crne Gore razlikovali su se životni ambijenti: tipovi naselja, oblici kuća i organizacije prostora te tehnička opremljenost. Iako je sa zapada i sa sjevera sve Srbe zahvaćao snažan i trajan utjecaj Europe, koji će naposljetku prekriti etničke i regionalne različitosti, neko vrijeme je, zbog toga što je nejednako prihvaćan, potencirao razlike.

Nasuprot različitim razvojnim društveno-ekonomskim putovima, na području visoke kulture stvaranje elita ulijevalo se u jedinstvenu cjelinu i kao nasljeđe prenosilo generacijama koje su dolazile. Zahvaljujući povezanosti intelektualnih elita, do kraja 19. stoljeća oslobodio se kulturni prostor sličan onome s kraja 18. stoljeća, ali mnogo prostraniji i sadržajno bogatiji.

Glavni je medij bilo novinstvo, u kojemu prevladavaju glasila na lokalnoj i regionalnoj razini, a rijetke su i funkcionalno ograničene publikacije koje dopiru u sve dijelove srpstva (izdanja Srpske kraljevske akademije, Matice srpske, od 1892. godine Srpske književne zadruge). Do početka 20. stoljeća u svim regijama gdje žive Srbi razvijaju se književna i kulturna središta sa svojim piscima. Poslije Crne Gore i Dalmacije pridružuju se Sarajevo i Mostar. Cirkulirale su knjige, novine i časopisi; pisci su u njima gostovali, a granice nisu predstavljale prepreku. Iz biografija istaknutih intelektualaca i pisaca može se vidjeti kako se prelazilo iz jednog područja u drugo, i kako su

značajna djela u svima bila popularna. I dalje je izrazito mnogo onih koji dolaze u Srbiju i tamo završavaju karijeru. Više ne postoji kulturna neravnoteža kao u prvoj polovici stoljeća. Dvije sredine su se izjednačile, a od osamdesetih godina Kraljevina i u kulturi preuzima vodstvo. U tome je simbolično djelovanje Kraljevske srpske akademije, osnovane 1886, u kojoj su okupljeni istaknuti znanstvenici i umjetnici cijelog srpskog prostora. Kulturno vodstvo Beograda je nedodirljivo nakon 1903, kad se oko njega okuplja znatan broj pisaca i kulturnih radnika iz južnoslavenskih područja. Više kulturnih žarišta među Srbima olakšavalo je vezu s važnijim europskim kulturama i osiguravalo ravnotežu u prihvaćanju stranih utjecaja. S druge strane, pomagalo je boljem međusobnom upoznavanju. Posredovanjem pisca iz Crne Gore, Dalmacije ili Hercegovine, Srbi iz Šumadije i Vojvodine upoznavali su svoje daleke sunarodnjake.

Kao što se do kraja 18. stoljeća oskudna srpska književnost tematski proširivala, tako se prema kraju 19. stoljeća bogatila dotad nepoznatim žanrovima i umjetničkim stilovima. Svi veliki književni smjerovi, od romantizma do moderne, odrazili su se u srpskoj literaturi nastaloj do Prvog svjetskog rata. Kulturno ujedinjavanje na prijelazu stoljeća izgledalo je prirodno i neizbježno kao i stvarna podijeljenost u državama i regijama s različitim režimima. Značenje i jednog i drugog pokazat će se kad se Srbi nađu ujedinjeni u jednoj državi.

USTAVNOST I PARLAMENTARIZAM NA PROVJERI

Proglašenje neovisnosti na Berlinskom kongresu Srbiju i Crnu Goru službeno je uvelo među punopravne europske države, a to ih je suočilo sa zadatkom da se i stvarno, svojim uređenjem i karakterom političkog razvoja, izjednače s društvom u koje su ušle. Opća zaostalost i strukturne slabosti nisu se mogle ukloniti preko noći, ali se mogla stvoriti institucionalna podloga i razvijati politička kultura neophodna za bržu modernizaciju.

Međutim, u obje su države iskrsnule velike prepreke, izražene ne samo u teško promjenljivom nasljeđu prošlosti, nego i u osobama o kojima je ovisilo donošenje odluka. Obje države su u razvoju dospjele do takvog stupnja složenosti da se više nije moglo vladati s jednoga mjesta i jednom voljom. Neizbježno je bilo oslanjanje na krug suradnika, zatim na sve brojnije i raznovrsnije stručnjake i široku mrežu upravnih tijela pomoću kojih je državna vlast dopirala u sva područja života i svaki kutak teritorija. Dogodilo se da su se u obje države na prijestolju našle osobe sklone apsolutističkom načinu vladanja. U Crnoj Gori knez Nikola je čak zastupao antimodernu ideologiju, prema kojoj nisu potrebni nikakvi ustavi jer da se u narodu i plemenskoj tradiciji nalaze najbolji uzorci uređenja. U Srbiji knez Milan Obrenović načelno nije zastupao neograničenu vlast, ali ju je samovoljom i nepoštovanjem zakona i institucija provodio u praksi.

Toliko željeno teritorijalno proširenje 1878. godine donijelo je probleme integriranja novih područja u dotadašnju državu. To se dramatično pokazalo u Crnoj Gori, koja je dobila gradove i gradsko stanovništvo. Srbija je imala izričitu obvezu izgraditi svoj dio željeznice, a obje su trebale sačuvati imovinu dotadašnjih vlasnika. Seljacima se pružila mogućnost da se oslobode gospodara i zaposjednu zemlju koju su obrađivali. Vlasti su ih obvezale da zemlju otkupljuju od vlasnika. To je izazvalo sporove oko cijene, a konačno je regulirano (1884) općim otkupom na račun državnog proračuna.

Promjena vlasti prouzročila je iseljavanje jednih i doseljavanje drugih. Odlazili su muslimani, zapravo pravi Turci, te lokalni muslimani i islamizirani Albanci. Neki su nesumnjivo odlazili dobrovoljno, neki nisu željeli živjeti pod kršćanskom vlašću, ali su ponegdje uvjeti bili takvi da su poticali iseljavanje. U četiri oslobođena okruga u trenutku pripojenja bilo je 38% muslimana. Do 1890. udjel ne-Srba pao je na 20%. Za kratko vrijeme nestaju i simboli Orijenta u gradovima, ruše se minareti, a zatim i drugi turski objekti, dok se u stambenoj arhitekturi nasljeđe održava do duboko u 20. stoljeće.

U prvim godinama nakon stjecanja neovisnosti u Srbiji se osnivaju političke stranke koje će bitno obilježiti sav daljnji politički život. Uz *Liberalnu stranku*, koja se afirmirala poslije smrti

kneza Mihaila, utjecala na donošenje Ustava 1869. i bila na vlasti u ratnim godinama, pojavljuju se dvije nove stranke sa suprotnim programima. *Naprednu stranku* su 1881. osnovali istaknuti intelektualci koji su s vladarom dijelili uvjerenje da neprosvijećen narod ne može sudjelovati u državnim poslovima. Naprednjaci su bili iskreni pristaše reformi i modernizacije, uvjereni da ih mogu provesti odozgo, oslanjajući se na vladara.

U pravom smislu riječi nova politička stranka s masovnim članstvom širom zemlje bila je *Narodna radikalna stranka*, osnovana također 1881. godine. Njezin je korijen bio među onim socijalistima koji nisu ostali isključivo na socijalnom programu. Radikali su kritički nastupali protiv vlade i činovništva i zalagali se za samoupravu, a to je imalo odjeka u nezadovoljnim seljačkim masama prožetim mržnjom prema vlastima, građanstvu i inteligenciji. Kako je u Srbiji izborni cenzus bio blag (samo plaćanje poreza), biračko je tijelo bilo široko, obuhvaćalo je gotovo sve odrasle muškarce. Radikalna stranka uspjela je politizirati seljačke mase i zahvaljujući tome pobjeđivati na izborima. U početku su stranačko djelovanje obilježavali nekulturni narodni tribuni, a poslije je s dolaskom inteligencije nastup radikala postao uglađeniji. Za njih je ostalo karakteristično stavljanje stranačkih interesa iznad svega, napadali su sve što dolazi od vlade, bez obzira na to je li potrebno i korisno za narod.

Dvije stranke su se veoma razlikovale i u vanjskopolitičkoj orijentaciji. Kada se knez Milan usmjerio odlučno austrofilski, naprednjaci su ga slijedili. Njihova je vlada (1881–1887) sklopila trgovinski ugovor s Austro-Ugarskom, na što je odlukom Berlinskog kongresa bila obvezna, ali zatim i Tajnu konvenciju, kojom se srpski vladar obvezao ne sklapati ugovore ako se s time ne složi druga strana. Time je knez osigurao pristanak Austro-Ugarske da se proglasi kraljem. Skupština je 1882. proglasila Kraljevinu, uz veliko slavlje i proglasivši taj čin povijesnim (obnavljanje srednjovjekovne Kraljevine ugašene pet stoljeća prije). Ali, upravo je obnavljanje Kraljevine pokazalo koliko je dubok bio diskontinuitet: osim Crkve, nijednom drugom institucijom, insignijom, ni simbolom Kraljevina Obrenovića nije povezana sa srednjovjekovnom srpskom državom.

Jednostrana vanjska politika bila je nepopularna i u zasjenak je bacila zakone koje je donijela naprednjačka vlada čineći najkrupnije korake u modernizaciji: zakon o tisku (1881); o zborovima i udruživanju (1881); o sucima (1882); o osnovnim školama (1882), kojim je uvedeno obvezatno osnovno školovanje; o Narodnoj banci; novcu te o reorganizaciji vojske. Time je bio upotpunjen niz modernizacijskih zakona započet pod Namjesništvom: donošenjem propisa o prihvaćanju metričkog sustava (1873); o pristupanju „Latinskoj monetarnoj uniji“ te o kovanju novca.

Provedba zakona u vojsci imala je dramatične posljedice. Trebalo je prikupiti oružje zaostalo kod narodne vojske, a tome su se suprotstavljali radikali i uvjeravali narod da ne predaje oružje. Glavni odbor Radikalne stranke nije se neposredno miješao, ali njegova niža tijela u istočnoj Srbiji (Timok, Zaječar, Knjaževac) organizirala su otpor, koji je kralj s vojskom okrutno ugušio (Timočka buna). Mnogi pobunjenici su zatvoreni, nekolicina je pogubljena, a vodstvo stranke je pobjeglo u Bugarsku, pa je stranka bila obezglavljena i neko vrijeme bez utjecaja.

Umjesto da se stanje stabilizira, počela je nova kriza, jer je kralj (1885) zemlju uvukao u rat koji nitko nije odobravao. Pokušavajući za Srbiju iznuditi neke kompenzacije pri ujedinjenju Bugarske s Istočnom Rumelijom, odlučio je napasti Bugarsku. Nemotivirana vojska, loše zapovjedništvo i odlučan otpor Bugara, pretvorili su pohod u katastrofu. Austro-Ugarska je morala spašavati srpskog vladara. Mirom u Bukureštu 1885. obnovljeno je predratno stanje.

Pretrpjevši veliku sramotu, kralj je razmišljao o tome da podnese ostavku i abdicira u korist svojeg maloljetnog sina. Pokazivao je sve veću neuravnoteženost, sukobio se s kraljicom i sporio oko razvoda. U politici je učinio zaokret 1887. godine i na vlast pozvao radikale čije se vodstvo vraća iz emigracije. Radikali ulaze u vladu, a u unutrašnjosti zemlje počinje obračun s predstavnicima prijašnjeg režima koji se služio nasiljem. Poginulo je 140 ljudi, a mnogi su zlostavljani i otpušteni iz službe.

Uz suradnju svih stranaka i stručnjaka, nova je vlada sastavila ustav koji je prihvaćen 1888.

godine. Odlikovao se demokracičnošću, pa je poslije stavljan izvan snage. Kralj je 1888. abdicirao, a krunidba njegova nasljednika Aleksandra povezana je s velikom proslavom petstogodišnjice Kosovske bitke (27. lipnja 1889). Jubilej je odjeknuo u svim dijelovima Srpstva, iako je na teritoriju Austro-Ugarske ograničavan i suzbijan.

Novi se vladar još prije punoljetnosti oslobodio tutorstva Namjesništva, ukidao je Ustav i smjenjivao vlade. Zapovjednik vojske postao je bivši kralj Milan, koji se vratio u zemlju. Mladi je kralj vodio istu austrofilsku vanjsku politiku. Vlastitom je autoritetu najviše štetio time što se oženio udovicom Dragom Mašin, dvorskom damom svoje majke, kao i blamažom s lažnom kraljičinom trudnoćom. Među oficirima i političarima skovana je urota koja je 1903. dovela do ubojstva kralja Aleksandra i kraljice Drage. Urotnici su u planu imali na prijestolje dovesti Karadorđeva potomka Petra, sina kneza Aleksandra. Nakon što su prihvaćeni njegovi uvjeti i na snagu vraćen Ustav iz 1888. godine, skupština ga je izabrala za kralja. Krunidba je obavljena 1904. godine, povezano s proslavom Prvog ustanka!

Dogodio se preokret i u unutarnjoj i u vanjskoj politici, zemlja se udaljila od Austro-Ugarske i približila Rusiji, dok su sa zapadnim državama, osobito Engleskom, odnosi zapali u krizu zbog kraljeva ubojstva. Zahtjevi da se urotnici kazne i udalje pogoršali su odnose s oficirskim zborom i omogućili stvaranje još jednog središta moći, osim parlamenta, vlade i kralja.

Dok su se na srpskom prijestolju smijenila četiri vladara iz dvije dinastije, gospodar Crne Gore, knez Nikola Petrović Njegoš, približavao se svojem zlatnom jubileju. Iako se dugo opirao ideji o ustavu, ipak je uvodio promjene. Neke su nakon Berlinskog kongresa postale neizbježne. Uz određene teškoće, utvrđene su granice zemlje, uvedeni carina i državni monopol u prometu duhanom, solju i petrolejem. To nije pomoglo državnim financijama koje su i dalje ovisile o stranoj pomoći, u najvećoj mjeri od Rusije (trećina do polovica proračuna pokrivena je stranom pomoći). Pribjegavalo se uzimanju zajmova, od kojih se Crna Gora nije oslobodila za vrijeme svoje nezavisnosti. Austrija je pomagala gradnju cesta zadnja dva desetljeća 19. stoljeća, tako da su povezana sva važnija mjesta.

Provedene su značajne promjene u vojsci, koja je dobila modernije naoružanje, a 1910. je podčinjena ruskom glavnom stožeru i središnjoj upravi, gdje su iz nekadašnjeg Senata izrasli: Veliki sud, Državni savet i ministarstva (u početku ih je bilo šest). Stekavši nezavisnost, Crna Gora je uspostavila diplomatske odnose s najvažnijim državama, ali iz materijalnih razloga nije u svima imala svoja predstavništva. Od 1902. strani diplomati su stalno rezidirali na Cetinju.

Svojevrsno političko grupiranje javilo se u vrijeme kada su u Srbiji nastale stranke. Bio je to pokret za ustav 1880–1881, kojem se odlučno suprotstavio knez. Njegovi pripadnici su se smatrali Narodnom strankom, organizirali su se u klub (otuda naziv „klubashi“), ali su ubrzo bili potisnuti. U svojem samodržavlju knez Nikola se oslanjao na Rusiju, a kad su i ondje počele borbe za ustav, odlučio je svojevoljno proglasiti Ustav (1905), sastavljen prema uzoru na Ustav Srbije iz 1869. Skupština je dobila na važnosti, svi punoljetni muškarci imali su pravo glasa, ali je vlast ostala u kneževim rukama.

Sljedeći važan korak bilo je proglašenje kraljevstva u povodu 50. godišnjice kneževine (1910). Velike su se sile složile s tom promjenom, svečanosti je nazočio i srpski prestolonasljednik, ali javno mnijenje u Srbiji osuđivalo je taj čin kao razdvajanje Srba. I tada su i knez i oporba bili većinom srpski usmjereni. Knez se nadao da bi mogao doći na srpsko prijestolje i ujediniti dvije države. Nekoliko su puta odnosi Srbije i Crne Gore bili u krizi, ali to im nije smetalo da se opet povežu u vrijeme kada je na pomolu bio rat s Turskom.

VRIJEME RATOVANJA

Poslije proširenja provedenog 1878. godine, u Osmanskom Carstvu više nije bilo ostalo mnogo Srba, ali je ostao teritorij do kojega je Srbima bilo veoma stalo. Kada je 1878. napokon pomaknuta granica iz 1833, tako da je obuhvatila „četiri okruga“, izvan Kraljevine su ostale stare

prijestolnice Prizren i Skoplje, nije dobivena Pečka patrijaršija, a Kosovo, koje je imalo središnje mjesto u srpskoj povijesnoj tradiciji, ostalo je neoslobođeno. Kao što su krajem 18. stoljeća Srbi iz južne Ugarske gorljivo radili na oslobođenju Srbije, svoje postojbine, tako su potkraj 19. stoljeća Srbi iz Kraljevine priželjkivali „Staru Srbiju“, u kojoj su vidjeli svoju kolijevku.

Na putu širenja Srbije prema povijesnoj jezgri (Kosovo i Metohija, Novopazarski kraj i sjeverna Makedonija) nije bila samo sultanova vlast nego i suparničke težnje Bugara i Grka u Makedoniji, kao i lokalnog albanskog stanovništva na Kosovu. Na Makedoniju su svi polagali povijesno pravo: Grci po antičkom i bizantskom nasljeđu i vladanju teritorijem u 11. i 12. stoljeću, Bugari po svojoj vladavini u 9, 10. i 13. stoljeću, Srbi na temelju vladanja u 14. stoljeću, a Turci kao gospodari posljednjih 500 godina. O opredjeljenju stanovništva nije se pitalo, a teško i da bi se dobio jednodušan odgovor. Gradovi su bili miješani, s grčkim, turskim i slavenskim stanovništvom, koje nije bilo ni nacionalno svjesno niti homogeno. Uglavnom se čuvala bugarska tradicija, ali je bilo dijelova u kojima se održala srpska svijest i prije srpsko-bugarskog prosvjetno-propagandnog nadmetanja krajem 19. stoljeća.

S vremenom se kod dijela elite proširilo i učvrstilo uvjerenje o posebnosti, o tome da slavenski žitelji Makedonije nisu ni Bugari, ni Srbi, a politički izraz takvog uvjerenja bila je energična borba za autonomiju Makedonije. U susjedstvu je bilo učenih glava koje su uviđale i priznavale posebnost Makedonaca, a vjerovalo se da će se oni kao „flotantna masa“ prikloniti onome tko nad njima uspostavi trajnu vlast.

Dok se grčka granica lagano pomicala s juga, a srpska sa sjevera, Bugari iz Carigrada su 1870–1872, još prije nego što je Kneževina oslobođena, uspjeli postići da se u okviru jurisdikcije carigradskog patrijarha formira „bugarska egzarhija“, teritorij na kojemu će vladike biti Bugari i jezik crkvene službe bugarski, a s tim su išle i bugarske škole i prosvjeđivanje u bugarskom duhu. Ubrzo je srpsko-bugarsku suradnju iz vremena kneza Mihaila zamijenilo sve jače suparništvo. Od 1885. Srbi se više zauzimaju za Crkvu i prosvjetu na osmanskim područjima, ali rezultati se vide tek 1896–1897, kada srpski vladike napokon dolaze na čelo Prizrenske i Skopske eparhije. Otvaraju se srpske škole, organiziraju crkvene općine, svećenici i učitelji postaju nositelji srpske prosvjete. Ali, od početka 20. stoljeća suparništvo na tlu Makedonije dobiva oblik borbe oružanih odreda komita i Četnika, koji upadaju u naselja i šire strah ubijanjem uglednih pojedinaca iz suparničkog naroda.

Na Kosovu postaju vidljive posljedice etničkih promjena akumulirane od srednjega vijeka, kada su se, prema svjedočenju srpskih povelja, doseljavali albanski stočari. Osim trajnih tokova kolonizacije i islamiziranja urbanih središta, promjene u sastavu stanovništva izazivali su i politički događaji, ne samo velike seobe 1689. ili 1737. godine nego također uspostavljanje granice 1878, kada su Albanci i drugi muslimani napuštali srpski, a Srbi teritorij koji je ostao pod sultanovom vlašću.

Suočeni s perspektivom propadanja Carstva i širenjem balkanskih država, i Albanci od vremena Berlinskog kongresa počinju tražiti autonomiju unutar Osmanskog Carstva ili državu na njegovim ruševinama (Prizrenska liga). Budući da su većinom bili muslimani i u znatnom broju sudjelovali u osmanskim vojnim snagama i upravi, Albanci se nisu lako odricali Carstva. Katolički su Albanci dobivali potporu od Austro-Ugarske i Italije, a pojedine njihove frakcije su tijekom unutarnjih sukoba pomagale i Srbija i Crna Gora.

Suparnička borba za Makedoniju sprečavala je zajedničku akciju protiv Osmanskog Carstva. Tek kada su se zaoštrile međunarodne krize, osobito u vrijeme rata Italije i Turske (1911) i velikog ustanka Albanaca, srpska i bugarska vlada uspjele su prevladati neprijateljstvo i započeti pregovore. U tajnosti, strahujući od miješanja velikih sila, a uz pomoć Rusije, pregovarale su o podjeli Makedonije. Bio je predviđen nesporan bugarski i nesporan srpski dio, ali postojala je i sporna sredina, kojoj je trebalo dati autonomiju ili je podijeliti prepuštajući arbitražu ruskom caru. U svibnju 1912. sklopljen je srpsko-bugarski vojni savez, a zatim se nastavio lanac saveza; Bugarske s Grčkom, a Srbije s Crnom Gorom.

Saveznice su ušle u rat u listopadu 1912. Srpska je vojska djelovala u Makedoniji i prema Novopazarskom sandžaku, a crnogorska prema Skadru. Poslije pobjede na Kumanovu (23–24. listopada) srpska je vojska 26. listopada ušla u Skoplje, a zatim napredovala do Bitolja. Srbija i Crna Gora dobile su zajedničku granicu. Kako su uspjehe postizale i ostale saveznice, Turska je već početkom studenoga zatražila posredovanje velikih sila. Sklopljeno je primirje, ali su početkom 1913. neprijateljstva obnovljena. Poslije Makedonije, srpska vojska je zaposjela znatan dio Albanije, koja je bila u previranju i razdirana bombama. U njezine su ruke došli Lješ, Drač, Tirana i Elbasan. Skadar je poslije dugih i teških borbi zauzela crnogorska vojska.

U prosincu 1912, na konferenciji veleposlanika u Londonu proglašeno je osnivanje albanske države i tražilo se da se srpska vojska povuče. Pod prijetnjom rata od strane Austro-Ugarske i pritiskom velikih sila, srpska vojska se povukla, ali vojni krugovi i vlada nisu pristajali na dogovorenu podjelu Makedonije. Pod svaku cijenu željela se osigurati granična crta s Grčkom i spriječiti da Srbija bude okružena Bugarskom i Albanijom.

Tek što je u svibnju 1913. u Londonu bio sklopljen mir kojim je Turskoj ostavljen samo mali dio europskog kopna ispred Carigrada, Bugarska je 30. lipnja 1913. napadom na srpsku i grčku vojsku započela novi balkanski rat radi preraspodjele plijena. U bitci na Bregalnici (30. lipnja – 8. srpnja) pretrpjela je poraz, i, nakon što su je napale i Rumunjska i Turska, bila prisiljena na sklapanje mira. Srbija je zadržala teritorij Makedonije, ali je ostao problem granica prema Albaniji.

U vrijeme balkanskih ratova oslabljena su dva stupa dotadašnje srpske politike: načelo narodnosti i ideal parlamentarne demokracije. Osvajanja u Albaniji i Makedoniji pokazala su da Srbija prekoračuje desetljećima zastupan cilj oslobođenja srpskog naroda. Skori obračun s Turskom ojačao je važnost vojske u Srbiji, koja je inače bila jaka od prevrata 1903. godine. Osim ustavnih čimbenika – kralja, vlade i parlamenta – u vođenju politike nameće se skupina oficira na čelu s pukovnikom Dragutinom Dimirijevićem Apisom (1876–1917). Organizacija oficira Ujedinjenje ili smrt (Crna ruka) zauzimala se za agresivnu vanjsku politiku, održavala veze s organizacijama Srba pod stranom vlašću i vodila obavještajnu djelatnost. Utemeljili su središte moći koje je osporavalo demokraciju i parlamentarizam, smatrajući da bi snažna vojna vlast prije ostvarila nacionalne ciljeve.

Na novim područjima na koja nije proširena valjanost Ustava Srbije sukobljavale su se vojne i civilne vlasti. Oslonac se nastojao pronaći među svećenicima i učiteljima koji su se izjašnjavali kao Srbi. Ostali su otpušteni. Kriza je nastala zbog prioriteta civilnih, odnosno vojnih tijela i prenijela se u parlament, gdje je iznuđeno povlačenje kralja Petra I, koji je podupirao oficire. Kraljevske ovlasti prenio je na sina Aleksandra, koji je postao regent. Napetost između ustavnih čimbenika (regenta i vlade) i dijela oficira održavat će se sve do 1917. godine, do obračuna u Solunu.

Pobjede Srbije u oba balkanska rata odjeknule su među slavenskim stanovništvom Habsburške Monarhije. Pokazivali su oduševljenje i radost, na što je vlast reagirala zabranama i uvođenjem izvanrednog stanja, suspendiranjem lokalne vlasti itd.

Austro-Ugarska je tijekom balkanskih ratova pokazivala ratoborne namjere prema Srbiji, nametala ultimatum i tražila povode za sukob. Manifestacije podanika zbog srpskih uspjeha predstavljale su kariku u dugom lancu neprijateljskih činova: Carinskom ratu (1906–1911), kada je zabranjen uvoz stoke iz Srbije, još jače u aneksijskoj krizi (1908–1909). Na srpskoj strani odnose nisu zaoštravale vlade i odgovorni političari, nego dio tiska te nacionalna i tajna revolucionarna udruženja.

Tada je stasala mlada generacija koja je naučila iz povijesti nacionalnih i socijalnih borbi da je nasilje sredstvo za postizanje ciljeva, generacija koja je tražila djelo i žrtvu umjesto riječi i političkih mudrovanja. U Bosni su protivnici austrijskog režima bili okupljeni u organizaciji „Mlada Bosna“, čiji članovi nisu zazirali niti od atentata. Imajući pred očima uzor svojega druga koji je 1910. pokušao atentat na zemaljskog poglavara, nekoliko članova „Mlade Bosne“ organiziralo je atentat na prestolonasljednika, nadvojvodu Franju Ferdinanda, koji je prisustvujući vojnim manevrima posjetio Sarajevo na Vidovdan, 28. lipnja 1914. godine.

Ubojstvo prestolonasljednika i njegove žene izazvalo je golem odjek u svijetu, represalije protiv srpskog stanovništva u Monarhiji, ultimatum Srbiji u 10 točaka, od kojih je jedna sadržavala zahtjev da austrijska tijela sudjeluju u istrazi o vezama atentatora u Srbiji.

Budući da su se nakon toga nizali događaji koji su neposredno vodili početku Svjetskog rata, bilo je to ubojstvo predmet sudskih istraga i ratne propagande, a nakon nekog vremena – i objektivnog znanstvenog istraživanja. Nesporno je da su sudionici dobili oružje od srpskih oficira, a pukovnik Dragutin Dimitrijević-Apis je 1917. u jednom izvještaju preuzeo odgovornost za organizaciju atentata. Ipak, među istraživačima koji su do pojedinosti proučavali slučaj, ima onih koji se pitaju jesu li oficiri iskoristili mlade revolucionare ili je bilo obratno.

Srpska radikalska vlada na čijem je čelu bio Pašić, prihvatila je zahtjeve iz ultimatum, osim onoga koji je narušavao državni suverenitet (pa i za taj je bila spremna pronaći način), ali ratoborni krugovi u Austriji nisu htjeli propustiti povoljnu priliku. Dana 28. srpnja Austrija je objavila rat Srbiji. Crna Gora je 6. kolovoza objavila rat Austro-Ugarskoj, a 11. kolovoza Njemačkoj. Rusija je stala uz Srbiju, a zatim se, na temelju prijašnjih savezništava, Njemačka svrstala uz Austro-Ugarsku i objavila rat Rusiji, Francuskoj, Belgiji. Austro-Ugarska je objavila rat Rusiji, a Francuska i Velika Britanija Austro-Ugarskoj. Kada se Japan svrstao uz Antantu, a Tursko Carstvo uz Centralne sile, rat se proširio po čitavom planetu.

Iako je imala ratoborno javno mnijenje i vojne krugove, službena je Srbija osudila atentat, na svaki način izbjegavajući rat zbog žrtava, iscrpljenosti (ljudske i financijske) iz prethodna dva rata i rasutosti naroda. U Habsburškoj Monarhiji je u trenutku kad je počeo rat živjelo gotovo dva milijuna Srba! Oni su bez svoje volje i mogućnosti izbora uključeni u ratnu mašineriju neprijatelja Srbije i Crne Gore. Srbi su kao vojnici prvenstveno upotrebljavani na drugim bojištima. Međutim, Hrvati i muslimani sačinjavali su znatan dio vojske koja je djelovala u Srbiji. Za razliku od prethodnih ratova vođenih izvan državnog teritorija, ovaj put je država na dugom potezu od Đerdapa do crnogorske granice ležala otvorena pred višestruko nadmoćnijim neprijateljem. Austro-Ugarska je imala oko pedeset milijuna stanovnika, a Srbija, nakon uvećanja 1912, samo četiri i pol milijuna.

Ratovanje i stradanje Srbije u Prvom svjetskom ratu može se podijeliti u nekoliko faza. U drugoj polovici 1914. srpska je vojska najprije na planini Ceru odbila austrijske jedinice koje su ušle preko Drine i Save (Cerska bitka, 12–20. kolovoza 1914). Potisnuvši novi napad protivnika, srpska je vojska prešla Drinu i ratovala na protivničkom području, ali se bila prisiljena povući (do 9. studenoga). Slijedio je nov, jači napad neprijatelja, u kojemu je zauzet Beograd i područje između Save i Drine. Slabo opskrbljena srpska vojska počela se raspadati kada je dostavljanjem oružja i streljiva te reorganizacijom zapovjedništva omogućen preokret (Kolubarska bitka, 17. studenoga – 15. prosinca). Beograd je vraćen, neprijatelj odbijen preko Drine i Save. Krajem 1914. u Srbiji nije bilo neprijateljskih vojnika, osim zarobljenika. Srbijom su u to vrijeme harale epidemije (pjegavi tifus, trbušni tifus, kolera), koje su odnijele velik broj žrtava, uvećavajući tako ratna stradanja.

Slijedilo je nekoliko mjeseci zatišja u kojemu su oba bloka tražila saveznike. Sile Antante su se osobito trudile oko Italije i Bugarske. Italiji je obećan velik dio jadranske obale (Londonski pakt, 26. travnja 1915), a budući da Pašić nije pristajao na ustupke u Makedoniji, Bugarska se priključila Centralnim silama.

U novom napadu na Srbiju, ujesen 1915, sudjelovale su vojske Njemačke, Austro-Ugarske i Bugarske, koja je napala s istoka i presjekla vezu s Grčkom. Praćena velikom masom civila, srpska vojska se povlačila do Kosova, a odatle je preostajao put prema moru preko Crne Gore i Albanije. Tada je poraslo značenje crnogorske fronte koja je štitila putove za povlačenje srpske vojske i naroda. Preostao je prijelaz preko besputnih planina u zimsko vrijeme kroz neprijateljsko okruženje („Albanska golgota“). Iz sjeverne Albanije, koju su zaposjeli Talijani, srpska vojska i izbjeglice morali su prijeći dug put do Valone i Krfa. Samo je dio prevezen savezničkim brodovima.

Iscrpljeni i bolesni, nakon što su pretrpjeli sve strahote povlačenja, mnogi su ratnici ondje umrli. Ostali su se oporavili i brodovima su prevezeni u zaleđe Soluna, gdje je poslije neuspjelog

savezničkog iskrcavanja u Dardanelima, na području tada neutralne Grčke uspostavljena fronta koja će tek poslije dobiti značenje kao veliko bojište svjetskog rata. Prvi proboj bio je krajem 1916, kada je forsiran planinski vijenac Kajmakčalana, u teškim borbama potisnuta bugarska vojska i osvojen Bitolj, čime je počelo vraćanje teritorija.

Uz pomoć saveznika i s velikom vještinom, nađeno je sklonište za civile u logorima u Grčkoj, Francuskoj, Italiji, Švicarskoj i Sjevernoj Africi. Osobita je pažnja bila posvećena školskoj omladini koja je poslana na školovanje i studij, uglavnom u Francusku.

Do kraja 1916, cijeli teritorij Srbije nalazio se pod neprijateljskom okupacijom. Čitava Makedonija, Kosovo i Srbija južno od Kruševca došli su pod upravu Bugarske. Ostatak je, kao Generalni guvernman, podčinjen austrijskom generalu. Na jednak je način organizirana uprava u Crnoj Gori, gdje se pokušalo sastaviti vladu. Bugarska je uprava primjenjivala niz sredstava za asimilaciju, od zabrane jezika i imena do korištenja škola sa zadatkom izmjene svijesti.

Osim okrutnog režima osvajača, koji je preostale Srbe internirao, zatvarao u radne logore i lišavao slobode, stanovništvo je trpjelo oskudicu i glad.

Budući da se zbog promjena na bojištima ishod rata nije mogao niti naslutiti, gubitak teritorija doživljen je kao težak poraz, koji je povećao suprotnosti u vrhovima, gdje su na jednoj strani bili vlada i parlament na Krfu, a na drugoj regent s vjernim oficirima na solunskom bojištu, gdje su bili i oficiri iz Crne ruke, razmješteni na sporedne položaje. Odnosi su se pogoršali toliko da su pukovnik Dimitrijević-Apis i drugovi izvedeni pred vojni sud zbog navodnog pokušaja atentata na regenta Aleksandra. U procesu koji je poslije bio revidiran i poništen, krivnja je bila „dokazana“ i izrečene su mnoge zatvorske kazne, a i nekoliko smrtnih. Od tri izvršene, jedna je bila nad Apisom.

Poslije prelaska Kajmakčalana, na solunskom bojištu se dugo vodio rovovski rat, kao i na nekim zapadnim bojištima. Diplomatske aktivnosti bile su veoma žive, ne samo srpske vlade, nego i jugoslavenskih političara. Na početku rata srpski je parlament u deklaraciji (Niška deklaracija, 7. prosinca 1914) među ratnim ciljevima naveo oslobođenje i ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca, što je podrazumijevalo rušenje Habsburške Monarhije. U vodećim savezničkim zemljama su, osim diplomatskih predstavnika, djelovali također istaknuti intelektualci, prvenstveno znanstvenici, obavještavajući javnost o srpskim i jugoslavenskim ciljevima. U istome je smislu djelovao Jugoslavenski odbor, u kojemu su bili istaknuti političari iz Monarhije, koji su se nakon početka rata sklonili u savezničke zemlje (A. Trumbić, F. Šupilo, I. Meštrović). U ljeto 1917, članovi Jugoslavenskog odbora su na Krfu sa srpskom vladom (i oporbom) pregovarali o ustroju buduće države. Donesena je deklaracija (Krfska deklaracija, 20. srpnja 1917) kojom se predviđalo da to bude ustavna, demokratska i parlamentarna monarhija na čelu s dinastijom Karađorđevića, u kojoj će biti ravnopravna narodna imena, jezici, pisma, vjere i kalendari.

Nešto prije, u proljeće 1917, u povodu obnavljanja parlamentarnog života u Habsburškoj Monarhiji, jugoslavenski poslanici su u austrijskom parlamentu donijeli Majsku deklaraciju, kojom se tražilo da se na temelju narodnosti i hrvatskog državnog prava unutar Monarhije osnuje država Južnih Slavena. S vremenom će tu deklaraciju prihvatiti sve više općina, a u vezi s promjenom stanja na bojištima postat će temelj za stvaranje „narodnih vijeća“ koja će napustiti okvir habsburške države i imati važnost u stvaranju jugoslavenske države.

Neki opći ratni događaji utjecali su na položaj Srbije i izgleda za budućnost. Kako bi pridobili Rumunjsku, saveznici su joj 1916. obećali čitav Banat do Tise. Srbija bi tako dobila novog susjeda, a tamošnji dio naroda novoga gospodara. Ruska revolucija i izlazak Rusije iz rata poremetili su stanje na bojištima, a Srbija je ostala bez važnog zaštitnika u diplomatskim borbama. Određena naknada bila je ulazak Amerike u rat, koja će se poslije pokazati manje privržena čuvanju starog europskog poretka i održanju Habsburške Monarhije.

Tijekom 1918. godine počele su pripreme za proboj solunskog bojišta. Srpska vojska, ojačana jugoslavenskim dobrovoljcima, uglavnom bivšim zarobljenicima iz Rusije, sačinjavala je četvrtinu savezničkih snaga. Ubrzo nakon teškog i krvavog proboja fronte, 29. rujna 1918, Bugarska je izišla iz rata. Poslije oslobođenja Makedonije, savezničkoj su se vojsci priključivali odredi Srba koji su

uzeli oružje. Do 1. studenoga 1918. oslobođen je Beograd, a dijelovi srpske vojske nastavili su napredovati po dojučerašnjem neprijateljskom teritoriju.

Paralelno s tim, osnivaju se narodna vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba (6. listopada u Zagrebu) i Bosne i Hercegovine (26. listopada u Sarajevu), a zatim je donesen i niz odluka o raskidanju odnosa s Habsburškom Monarhijom i ulasku u novu državu Slovenca, Hrvata i Srba. Tek proglašena država ne samo da nije bila međunarodno priznata, nego je bila i ugrožena, sjedne strane talijanskim nastupanjem zbog zauzimanja Dalmacije, a s druge strane unutarnjom pobunom i neredom revolucionarnih elemenata i dezertera koji su sačinjavali „zeleni kadar“. Zbog toga su srpskoj vojsci iz mnogih mjesta stizali pozivi da osigura red.

Ujedinjenje se ostvarivalo oko dva središta: Narodnog vijeća u Zagrebu i oko srpske vlade, koja je nastojala neposredno pripojiti što više područja. U Crnoj Gori je 13. studenoga 1918. donesena odluka o ujedinjenju sa Srbijom pod dinastijom Karađorđevića (Podgorička skupština). S vlasti svrgnuta dinastija Petrovića sa svojim je pristašama, koje su podupirali Talijani, postala ogorčen protivnik nove države. U Novom Sadu je velika narodna skupština 25. studenoga proglasila ujedinjenje sa Srbijom. U Bosni i Hercegovini su općine proglašavale ujedinjenje sa Srbijom, dok je Narodno vijeće u Sarajevu ostalo pod Zagrebom. Obje opasnosti, od Talijana koji su nastojali zaposjesti slovenske zemlje i ugrožavali Hrvatsku, i od revolucionarnih elemenata, koji su ugrožavali poredak, prisiljavale su Narodno vijeće u Zagrebu da se oslanja na srpsku vojsku i požuri s ujedinjenjem. Pregovori u Ženevi o nekoj vrsti dualizma propali su, jer je svrgnuta Pašićeva vlada.

Krajem studenoga Narodno vijeće u Zagrebu izglasalo je odluku o ujedinjenju i odredilo izaslanstvo koje je u Beogradu 1. prosinca 1918. nazočilo proglašenju ujedinjenja. U Parizu je već djelovala mirovna konferencija, koja je računala samo sa srpskom vladom, pa je Ante Trumbić postavljen za ministra vanjskih poslova i, uz Pašića, za glavnoga pregovarača u Parizu. Zajednička je država postupno priznavana do sredine 1919. godine.

SVI SRBI U JEDNOJ DRŽAVI

IZMEĐU UNITARNOG IDEALA I PLURALISTIČKE STVARNOSTI

Proglasom ujedinjenja 1. prosinca 1918. ostvarenje ideal koji je nekoliko godina prije izgledao nedostižan – svi Srbi našli su se u jednoj državi.⁴⁶ Činilo se da su stvoreni uvjeti da se dotad odvojeni dijelovi srpstva povezu i ubuduće skladno razvijaju. Stvaranjem Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca stvoren je jedinstven okvir, ali se ni brzo ni djelotvorno nisu mogle prevladati posljedice duge povijesti razjedinjenosti. Srbi i njihovi interesi, uostalom, nisu bili, niti su mogli biti glavna preokupacija novostvorene države. Ona je trebala poslužiti oslobođenju i ujedinjenju jednoga naroda s tri imena, ali su na svakom koraku njezina ostvarivanja sudjelovali predstavnici triju naroda sa svojom individualnošću, poviješću i tradicijom.

Cjelina složene i burne povijesti zajedničke države, koja je prema zamisli svojih tvoraca istodobno morala biti i nacionalna i nadnacionalna, ne može biti predmetom ove knjige. Ona se mora ograničiti na srpski dio, prije svega na utjecaj te države i zajedničkog života s drugim jugoslavenskim narodima te na integrativne procese u Srba.

Bilo je neizmjereno teško osigurati stabilnost i uspješan razvoj u, na brzinu osnovanoj državi, sastavljenoj od različitih dijelova sa šest pravnih režima, dijelova bez znatnijih privrednih veza, nejednake društvene strukture i razine razvijenosti, čije se stanovništvo međusobno nije poznavalo, a komunikacije su bile usklađene prema prijašnjim političkim i gospodarskim središtima. Takav zadatak bio bi teško ostvariv i za timove svjetskih stručnjaka, a daleko je nadilazio snage lokalnih

---

⁴⁶ Nije poznat broj Srba koji su ostali kao manjina u susjednim zemljama. Procjenjivalo se da ih je u Rumunjskoj ostalo oko 50000. U Mađarskoj, gdje je ostavljena mogućnost slobodnog preseljavanja, bilo je oko 80000 Slavena, a udjel Srba nije moguće procijeniti. Isto vrijedi za Albaniju, gdje su među nekoliko tisuća Slavena uglavnom bili Crnogorci i Makedonci.

političara, ograničenih razmišljanja, vođenih i motiviranih parcijalnim interesima.

Vodstvo nove države je već na početku bilo prisiljeno žurno rješavati mnoge probleme: osigurati međunarodno priznanje, izboriti što povoljnije granice, pripremiti izbore za ustavotvornu skupštinu, smiriti socijalne sukobe pogoršane tijekom bezvlada i koji su do krajnje mjere zaoštreni zbog unutarnjih i vanjskih uvjeta (21. ožujka 1919. bila je proglašena sovjetska republika u susjednoj Mađarskoj)

Mirovna je konferencija počela već u siječnju 1919. i na njoj su glavnu riječ vodile velike sile pobjednice, među kojima je bila i Italija, odlučni protivnik jugoslavenskog ujedinjenja. Poštovane su zatečene granice Srbije s Grčkom, ispravljene one s Bugarskom, a sporne su ostale granice s Albanijom (do 1925). Bilo je teže povući nove granice na sjeveru, gdje je stanovništvo već dva stoljeća živjelo izmiješano na istome prostoru. Rumunjska je pretendirala na cijeli Banat do Tise, i nudila je preseljenje Srba. Ali, budući da su obje države bile među saveznicima, nametnuta im je podjela Banata. U razgraničenju s Mađarskom tražila se crta koja bi odvajala naselja s većinskim mađarskim, odnosno slavenskim stanovništvom. Najviše se sporilo oko Baranje, gdje je u Pečuhu i okolici bila jugoslavenska vojska i lokalna revolucionarna vlast, dok područje 1921. nije predano Mađarskoj. I u Banatu i u Bačkoj su na obje strane granice ostale znatne manjine.

Najteže je bio razgraničenje s Italijom. Ona je zauzela Trst, Istru, Zadar s okolicom, tri otoka, a poslije i Rijeku. U Koruškoj je na plebiscitu stanovništvo glasovanjem odlučilo ostati u Austriji. Nepovoljna rješenja na toj strani nisu okrnjila srpsko stanovništvo nove države, ali su padala na teret vladi u kojoj su Srbi imali glavnu riječ.

U obnovljenom političkom životu sudjelovale su brojne stare i neke nove stranke, većinom regionalno i nacionalno ograničene. Iznimke su bile Jugoslavenska demokratska stranka, nastala u Beogradu od blokova oko Samostalne radikalne stranke iz Srbije i ostataka nekadašnje Hrvatsko-srpske koalicije, koje je predvodio Svetozar Pribičević, kao i Komunistička partija Jugoslavije (od 1920) nastala ujedinjenjem revolucionarnih krila socijaldemokratskih stranaka iz svih dijelova nove države.

Privremeno narodno predstavništvo, sastavljeno od zastupnika stranaka iz svih dijelova zemlje, vodilo je državne poslove do donošenja Ustava. Za Ustavotvornu skupštinu biran je jedan poslanik na 30 000 stanovnika, a pravo glasa imali su svi muškarci stariji od 21 godine (osim vojnika i oficira). Bila je to novost za Hrvatsku, Sloveniju i Vojvodinu, pa su se izborna tijela, koja su birala predstavnike za narodna vijeća (prije 1918) veoma razlikovala od onih koja su birala poslanike za jugoslavenski parlament. Najveći su uspjeh postizale stranke koje su prodrle najdublje među politički aktivirane seljačke mase.

Na izborima za Konstituantu, održanim 28. studenoga 1920, najviše je glasova dobila Jugoslavenska demokratska stranka (92 poslanika). Odmah za njom bila je Narodna radikalna stranka (91 poslanik), koja se proširila na krajeve nastanjene Srbima. Na treće mjesto s 56 poslanika došli su komunisti, s ograncima u svim dijelovima zemlje i jačom potporom u područjima nezadovoljnim ujedinjenjem (Makedonija i Crna Gora). Udružene stranke u Savezu zemljoradnika sa 39 poslanika nisu bile nacionalno ni regionalno ograničene.

Hrvatska pučka seljačka stranka, čiji se vođa Stjepan Radić (1871–1928) protivio odlasku izaslanstva Narodnog vijeća u Beograd, s pedeset je poslanika izbila na prvo mjesto među hrvatskim strankama. Ona će mijenjati ime („republikanska“, poslije će biti samo „seljačka“) i programe, ali će ostati vodeća hrvatska stranka – glavni predstavnik naroda. Vodeća slovenska stranka bila je Slovenska ljudska (pučka) stranka (SLS), koja je imala 27 poslanika i koja će pod vodstvom Antona Korošca (1872–1940) ostati osovina slovenske politike u Kraljevini. Dvije vjerski obilježene stranke okupljale su muslimane: Jugoslavenska muslimanska organizacija okupljala je muslimane iz Bosne i Hercegovine sa 24 poslanika, a Džemijet (= Udruženje) one s Kosova i iz Makedonije s osam mandata u Konstituenti. Od 40 registriranih stranaka, njih 16 je imalo poslanike.

Kao i ujedinjenje, i donošenje Ustava protjecalo je u proceduralnim nadigravanjima više

usmjerenim na trenutni uspjeh pojedinih stranaka, nego na to da se postignu konsenzus i stabilnost. Vladin poslanik je predviđao da poslanici prisežu kralju, što je prejudiciralo ustavna rješenja o monarhiji, pa je niz stranaka bojkotirao rad Skupštine.

Jednako kao u pregovorima o stvaranju države, tijekom pripremanja ustava suprotstavile su se unitarna i federalna koncepcija. Većina stranka nije prihvaćala centralističku koncepciju, pa su radikalska vlada, na čelu s Pašićem i vodeće srpske stranke imale teškoća osigurati običnu većinu za svoj nacrt (pri ujedinjenju obećano je prihvaćanje ustava dvotrećinskom većinom). Obećanjima „pravedne naknade“ za posjede izgubljene zbog ukinuća kmetstva i agrarne reforme, pridobivene su dvije muslimanske stranke, pa se tako došlo do 233 glasa među prisutnih 258 poslanika (35 je glasovalo protiv, a 158 je bilo suzdržanih).

Umjesto da osigura stabilnost novoj državi, Vidovdanski ustav (nazvan po povijesnom danu izglasavanja, 28. lipnja 1921) potaknuo je nesporazume. Sve do 1924. godine nije ga priznavala vodeća hrvatska stranka. U mehanizmu središnje vlasti glavnu je ulogu imao monarh i o njemu ovisna vlada, dok je parlament marginaliziran. Postao je poprište stranačkih i nacionalnih sukoba, međusobnih optuživanja, mjesto netolerancije koja se postupno širila na čitavu zemlju.

U novoj su se državi politički uvjeti promijenili za kratko vrijeme. Donedavno udružena jugoslavenska „plemena“ u otporu prema Beču i Budimpešti, okrenula su se jedno protiv drugoga. Slovenci i Hrvati su se opirali Beogradu, u kojem su vidjeli potencijalno izvorište dominacije i eksploatacije. Srpska je strana, one koji su čuvali nacionalnu tradiciju i autonomiju obilježila kao separatiste i antidržavne elemente i neprestano su podsjećani na velike žrtve koje je Srbija podnijela kako bi ih oslobodila.

O nestabilnosti svjedoči činjenica da su se vlade često smjenjivale. Tijekom deset godina smijenila su se 24 kabineta, a samo dva su pala u parlamentu. Ostale je rušio kralj⁴⁷ ili ih prisiljavao na ostavku. Vladalo se uredbama i ministarskim dekretima. I tako značajne mjere kao zabrana Komunističke partije uvedene su vladinim proglasom („Obznana“ od 28. prosinca 1920). Za provođenje zakona o agrarnoj reformi, jedinog dokumenta kojim se utjecalo na promjenu društveno-ekonomske strukture, bilo je potrebno 12 godina; za oživotvorenje ustavnog propisa o podjeli države na 33 oblasti bile su potrebne tri godine.

Dijelovi države živjeli su po starim zakonima, pa je zemlja bila podijeljena, primjerice na zonu s obvezatnim crkvenim i zonu s građanskim brakom; na zonu s katastrom i zonu s tapijama; zonu u kojoj su škole radile po propisima Kraljevine Srbije i zonu s propisima iz habsburških vremena itd. Za cijelu je zemlju vrijedio kazneni zakonik Srbije, a ujednačeni su i vojni propisi. Međutim, porezni sustav nije bio ujednačen i nije se uspio ujednačiti tijekom deset godina. Teritoriji koji su nekad bili pod Habsburzima plaćali su veće poreze i imali veći udjel u formiranju proračuna.

Postojale su veoma velike razlike između relativno razvijenog sjeverozapada i veoma zaostalog jugoistoka. I dijelovi nastanjeni Srbima jako su se razlikovali. Na strani relativno razvijenih bili su Srbi iz Hrvatske i Vojvodine, osobito oni iz gradova. Na strani siromašnih i zaostalih nalazili su se oni koji su bili pod Turcima do 1878. ili 1912. godine.

U novostvorenoj državi Srbi su ostali prostorno razdvojeni i manje ili više izmiješani s pripadnicima drugih naroda. Kolonizacija „dobrovoljaca“ u Makedoniju, na Kosovo i u Vojvodinu bila je malih razmjera i nije mijenjala etničke odnose. Za dovršenje integracije najvažnije je bilo prevladati prepreke i smetnje slobodnoj komunikaciji između dijelova srpskog naroda i njegove jezgre. Naravno, bilo je i drugih problema, ali su zanemareni jer su bili zasjenjeni teškoćama izazvanim jugoslavenskom integracijom, nastojanjem da se utopijsko i voluntarističko proglašenje Jugoslavena za jedan narod s tri imena, sastavljen od triju „plemena“, uskladi s realnošću.

Starim problemima, nastalim zbog dugotrajnog odvojenog života u različitim uvjetima, priključili su se novi, proistekli iz podjele Balkana 1912–1913. i načina kako je provedeno ujedinjenje 1918. Ovi drugi su se osobito osjetili u crnogorskom dijelu Srpstva. Krajem rata u Crnoj

---

⁴⁷ U ulozi monarha s velikim ovlastima našao se Aleksandar I Karadorđević (regent 1914–1921), nakon što mu je u kolovozu 1921. umro otac, kralj Petar I.

Gori je vladala neka vrsta zanosa za ujedinjenjem. Njemu se protivio samo kralj Nikola i uski krug pristaša dinastije Petrovića. Ipak, nisu svi bili za bezuvjetno ujedinjenje. Tijekom izbora poslanika za skupštinu u Podgorici u studenome 1918, pristaše bezuvjetnog ujedinjenja imali su bijele, a njihovi protivnici zelene liste. Po tome je nastala podjela na „bjelaše“ i „zelenaaše“, karakteristična za kasniji politički život u Crnoj Gori.

Način na koji je ukinuta država i uklonjena dinastija, izazvao je otpor koji se ne može pripisati isključivo talijanskom miješanju. „Zelenaši“, pa ni federalistička stranka koja se iz njih razvila, sebe nisu izdvajali iz srpskog naroda. Ali, u poslijeratnim godinama iz uskog je kruga potekla ideja da su Crnogorci posebna nacija. Kao što je knez Nikola u svoje vrijeme svoju državu neposredno izvodio iz dukljansko-zetske države 11–12. stoljeća, tako su sada separatisti Crnogorce izvodili, ne od Srba, nego od drugih plemena (Hrvata i Dukljana). Prilikom kasnijih potresa i podjela, ta će ideja dobiti veće značenje, osobito u vezi s obnovom crnogorske države u socijalističkom razdoblju. Ekstremni će oblik dobiti u struji koja krajem 20. stoljeća paradoksalno negira svaku vezu Crnogoraca sa Srbima.

Crna Gora ni u čemu nije imala poseban položaj, ali se u administrativnim podjelama očuvala kao cjelina, najprije kao Zetska oblast, a poslije kao Zetska banovina, koja je obuhvaćala i znatan dio Hercegovine i Dubrovnik.

U državu SHS Kraljevina Srbija je unijela teritorije pripojene 1912–1913, u kojima je srpska uprava trajala tek nešto više od dvije godine, a zatim je bila ukinuta razdobljem bugarske vlasti (1915–1918). Iako je u službenom nazivlju vardarski dio Makedonije nazivan Južnom Srbijom, a stanovnici ubrajani u Srbe, stanovništvo nije bilo integrirano u srpski narod ni približno koliko su to bili drugi dijelovi, npr. oni uključeni 1878. godine. Ostao je jak bugarski supstrat, kao i nemalo onih koji su prihvatili svijest o makedonskoj posebnosti. Osviješteni Srbi su činili manjinu, okupljenu u sjevernim dijelovima. Nemir i nesigurnost unosili su napadi komita iz Bugarske. Vlast se nije mogla osloniti na samoupravu. Činovništvo i prosvjetni radnici dovođeni su iz drugih dijelova zemlje.

U zemljama ujedinjenima 1918, položaj Srba se iz temelja promijenio. Od potiskivane manjine postali su vladajući narod, pa su se identificirali sa zajedničkom državom. Njihovi su bili dinastija i pobjednička vojska, podupirali su politiku državnog vrha. Srbi su se privili uz državni centar, veza s njim postala je dragocjenija od veze s okruženjem u kojemu je protjecao njihov život i u kojemu su bili njihovi materijalni interesi. To se nije svuda pokazivalo na isti način. U Sloveniji je prisutnost Srba bila simbolična, u Vojvodini su prevladavali jer su manjine bile ili pojedinačno malobrojne ili obespravljene (na prvim izborima Mađari i Nijemci nisu imali pravo glasa); čvrsto su se vezali za Beograd i Srbiju (od 1929. bili su u istoj upravnoj jedinici sa Šumadijom).

U Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini prilike su bile složene: Srbi su ostali s Hrvatima i muslimanima, koji su se prema novoj državi i njezinu središtu odnosili kritički, tražili su prava za svoju skupinu, ali i regionalnu samoupravu. Kako su borbe srpskih i hrvatskih stranaka postajale sve oštrije, položaj Srba u Hrvatskoj i Dalmaciji postajao je sve teži. Morali su odlučiti hoće li se identificirati sa srpskim središtem ili s nesrpskim okruženjem s kojim su dijelili životne uvjete. Politički vođe bili su skloni prihvatiti stajalište Svetozara Pribićevića s početka 20. stoljeća, izrečeno u vrijeme sporenja zagrebačkih srpskih samostalaca i novosadskih radikala: „jer Srbija je najmjerodavniji faktor u srpskom narodu za prosuđivanje srpskih interesa“. Pribićević se toga držao i godinama je bio pristaša krutog centralizma, da bi se 1927. pridružio Radiću i s njim stvorio Seljačko-demokratsku koaliciju (SDK).

Vladajući krugovi Kraljevine nisu pokazivali zanimanje za probleme nedovršene srpske nacionalne integracije. Izbjegavali su federalno ustrojstvo, između ostalog i zbog toga da se ne bi dijelio srpski narod. Naglašavali su da je srpska država nestala, da ne traže poseban položaj za Srbe, ali su novu Kraljevinu SHS doživljavali i vodili kao proširenu Srbiju.

Podrazumijevalo se da je u stabilnoj i jakoj zajedničkoj državi srpski element u svakom pogledu siguran. Međutim, država nije bila stabilna, a neprekidne unutarnje borbe dovele su do toga da su se pripadnici drugih naroda zbijali na nacionalnoj osnovi, dok su se Srbi podvajali. Slovenci i

Hrvati, pa i muslimani s vremenom reagiraju ujednačeno kroz svoje masovne stranke. Srbi reagiraju pluralistički kroz više stranaka i nastupaju s alternativnim projektima uređenja.

Srpskoj integraciji naruku nije išla ni ideološka orijentacija režima koju je diktirao monarh, vojnih krugova i stranačkih vodstava, koja je oštro sukobljavala pobjednike i pobijeđene, zaslužne borce i pasivne dobitnike. Cilj je bio uvećati autoritet vojske, države i dinastije, ali se time usijecala granica među same Srbe. U istom je smjeru djelovao ideologizirani pogled na prošlost u kojemu je povijest započinjala od oslobodilačkih borbi i „nezavisnih država“ Srbije i Crne Gore i u kojemu je uloga države idealizirana preko svake mjere.

Ujedinjenje je nametnulo potrebu da se novom državnim okviru prilagodi Srpska pravoslavna crkva, koja je u cijelom prethodnom razvoju srpskog naroda imala veoma važnu ulogu. Njezine je dijelove ujedinjenje zateklo pod šest različitih jurisdikcija. Od prosinca 1918. postupno se provodilo spajanje posredstvom episkopskih konferencija. Najprije su episkopi iz Bosne i Hercegovine i Karlovačke mitropolije izrazili želju da se ujedine s Beogradskom mitropolijom kao crkvom Kraljevine Srbije. U 1919. godini slično je postupio i mitropolit Crne Gore. Sastavljen je Središnji arhijerejski odbor, kojem je prvenstvena zadaća bila ishoditi suglasnost stranih crkvenih tijela; za dalmatinske biskupije u Bukureštu, za ostale u Carigradu. Od Carigradske patrijaršije su 1920. kanonskim postupkom preuzete sve episkopije koje su prema mirovnim ugovorima ušle u sastav Kraljevine SHS. Svečano ujedinjenje u Srpsku patrijaršiju proglašeno je u rujnu 1920. Vlasti nisu prihvatile prijedlog da mitropolit beogradski postane patrijarh, nego su nametnule izbor⁴⁸ koji je pao na Dimitrija Pavlovića, beogradskog mitropolita kojega je potvrdio kralj. Patrijarh je svečano ustoličen u Peći 1924, poslije smirivanja arbanaške pobune.

Znatne razlike u organizaciji i načinu djelovanja (crkvene općine, sabori, saborski odbori, uloga svjetovnjaka uopće) postupno su ujednačavane sve do donošenja Ustava Srpske pravoslavne crkve (SPC) 1931. godine. Odmah je postalo jasno da se režim pod kojim djeluje Crkva temeljito promijenio. Prevladao je tip crkve s monaškom jezgrom i monarhijskom vlašću episkopa u dijecezi. Zakržljali su prije veoma plodotvorni oblici sudjelovanja vjernika u crkvenom životu. SPC kao cjelina došla je pod režim kakav se u Srbiji izgrađivao od kneza Miloša do radikalskih vlada, s malo utjecaja izvan posve vjerske sfere. Crkva nije dobila ništa od ujedinjenja 1918.; dio Crkve iz Kraljevine Srbije izgubio je ulogu državne crkve (u novoj državi bilo je 1931. godine 48,7% pravoslavnih vjernika). Karlovačka mitropolija, pa i druge dijeceze iz habsburškog područja, izgubile su status, bogatstvo i utjecaj, a manastirska imanja zahvatila je agrarna reforma. To je razlog nepovjerljivu odnosu prema Jugoslaviji, koji će se poslije pokazati više puta.

OKTROIRANA JUGOSLAVIJA

U političkom životu Kraljevine značajan je prijelom predstavljalo odricanje Radićeve stranke od republikanskog programa, mirenje s režimom Vidovdanskog ustava. Povratak Hrvatske seljačke stranke (tako se nazivala od 1925) u parlamentarni život i njezino sudjelovanje u vladama 1925–1927. popravilo je stanje u zemlji utoliko što je otklonilo opasnost od „separacije“, kojom se prijetilo iz Hrvatske, ili od „amputacije“, kojom se prijetilo iz državnog centra. Pogoršalo se međutim utoliko što su i Vlada i skupština postale pozornice još silovitijih obračuna, sve do potezanja vatrenog oružja, što se dogodilo 20. lipnja 1928, kada je radikalski poslanik iz Crne Gore s govornice pucao u Radića i njegove bliske suradnike. Dvojica su na mjestu ubijena, dvojica ranjena, a Stjepan Radić umro je od posljedica ranjavanja. Zločin u parlamentu doveo je državnu krizu do vrhunca.

Umirivanju stanja je pridonio Anton Korošec, jedini predsjednik vlade koji nije bio Srbin. Poslije nekoliko mjeseci kralj Aleksandar I je počeo odlučno provoditi pojedine mjere: manifestom od 6. siječnja (pravoslavni Badnjak) 1929. obesnažio je Ustav, raspustio parlament, kojemu je na

⁴⁸ Tada primijenjen izbor ozakonjen je poslije (1930): Arhijerejski sabor predlagao je tri kandidata od kojih je kralj birao jednog, koji bi postao patrijarh.

teret stavio neuspješnost politike prethodnih godina i zabranio je djelovanje stranaka. Isključio je posrednike između kralja i naroda. Vladu na čelu sa zapovjednikom kraljeve garde, generalom Petrom Živkovićem, popunio je ministrima, političarima više naklonjenim dvoru nego vlastitim zabranjenim strankama. Među njima je najreprezentativniji bio slovenski vođa Anton Korošec. Raspuštena su i izabrana tijela vlasti po općinama.

Istaknute stranačke osobe su praćene, progonjene ili su emigrirale, kao Svetozar Pribićević i Ante Pavelić, koji je poslije organizirao atentat na kralja. S druge strane, kralj je dobio potporu, ne samo vojske, državnog aparata i jugoslavenskih nacionalista iz Srbije, nego također masona te mnogih pojedinaca iz Slovenije i Hrvatske, čije su pozicije ili poslovni interesi tražili stabilnost i sigurnost. Integralno jugoslavenstvo podupirali su i idealisti među intelektualcima, koji su na primjerima talijanskog i njemačkog ujedinjenja temeljili uvjerenje da se može formirati jugoslavenska nacija.

Na crti radikalnog unitarizma bio je Zakon o nazivu države i njezinoj teritorijalnoj podjeli iz listopada 1929. Država je dobila ime Kraljevina Jugoslavija, „plemenska“ imena su potisnuta, a umjesto na 33 oblasti, država je podijeljena na devet *banovina*. Na čelu svake bio je *ban* kojega je postavljao kralj. Poslije je uz njega bilo *Bansko vijeće* sa savjetodavnom ulogom. Iako je tijekom ranije povijesti „banovina“ bilo gotovo u svim dijelovima zemlje (u Bosni, sjevernoj Srbiji), smatralo se da pripadaju hrvatskoj tradiciji, u kojoj je ban bio nositelj izvršne vlasti do 1918. godine. Banovine su dobile naziv po rijekama, osim Dalmacije koja je bila Primorska banovina. Intencija je bila da banovine zamijene i potisnu povijesne „plemenske“ pokrajine, a dogodilo se suprotno – poslužile su (barem neke) kao okvir za nacionalnu integraciju.

Dravska je banovina obuhvatila slovenske zemlje u Jugoslaviji, Savska se sastojala od Hrvatske i Slavonije, Primorska od jugoslavenskog dijela Dalmacije, Zetska je, osim Crne Gore, zahvaćala dio Metohije, dio Hercegovine i Dubrovnik. Vardarska je pokrivala jugoslavenski dio Makedonije s južnim dijelom Srbije i Kosovom. Srednji dio, poznat kao srpski, bio je podijeljen na četiri banovine (Vrbaska, Drinska, Moravska i Dunavska), a u njima je bila i glavnina muslimana i nacionalnih manjina.

Jugoslavija banovinâ, u kojoj su potisnuta „plemena“, predvođena integralistički usmjerenim snagama, trebala je biti talionica u kojoj će se stopiti nova jugoslavenska nacija. Političke mjere kojima je bio radikaliziran nacionalni unitarizam bile su praćene intenzivnom propagandom integralnog jugoslavenstva. U načelu, unitaristička je orijentacija pogađala srpske tradicije jednako kao i slovenske i hrvatske. Organizacija i stranke sa srpskim imenom jednako su gušene i ukidane kao i ostale.

Ali, u onome što je postala bit ideologije integralnog jugoslavenstva srpska komponenta je imala povlašteno mjesto, ne samo po značenju u povijesti 19. i 20. stoljeća, po ulozi Pijemonta, žrtvama i pobjedama, nego i kao nositelj osnovnih vrijednosti. U nezadrživu kretanju prema ujedinjenju, Srbi su nosili državotvornost i slobodoljubivost; čuvali su slavenstvo, nasuprot drugima podčinjenima Rimu; oni su zastupali slobodoumlje nasuprot klerikalizmu itd, itd.

Otkrivanje prošlosti se i u romantičarskoj i u kritičko-znanstvenoj fazi ostvarivalo kroz traganje za počecima svake nacije pojedinačno. Otuda se pogledi na cjelinu razvoja južnog Slavenstva nisu javljali poslije humanističkih i prosvjetiteljskih pisaca. Ideologiji integralnog jugoslavenstva prijeko je bila potrebna vizija zajedničke povijesti koja teži ujedinjenju. Nastali su različiti tekstovi, među kojima se po utjecaju izdvaja bogato dokumentirana i uravnotežena *Istorija Jugoslavije* (1933) beogradskog povjesničara Vladimira Ćorovića (1885–1941).

Još su suvremenici zapažali, a kasniji događaji potvrđivali, da ideologija integralnog jugoslavenstva nije postigla cilj. Nije zadovoljavala ni Srbe, a još manje druge jugoslavenske narode. Ipak, širena preko škole, ugrađena u književnost i kulturu tridesetih godina, provodila je utjecaj i poslije, kada su je se svi odricali. Posredno je pridonijela obnovi Jugoslavije poslije sloma 1941. godine.

Kraljeva vlast iskorištena je za djelotvornije sređivanje prilika u državi. Vrhovni zakonodavni

savjet sastavljen od stručnjaka, ujednačio je građansko i kazneno zakonodavstvo, proglasio niz zakona o upravi i Srpskoj pravoslavnoj crkvi, nekoliko prosvjetnih zakona sa svrhom da škole posluže indoktrinaciji u duhu integralnoga jugoslavenstva. Suočena s posljedicama velike krize koja je pogodila zemljoradnike, država se jače umiješala u privredni život. Završena je agrarna reforma – seljaci su postali vlasnici dobivene zemlje. Država je uvela moratorij na dugove seljaka, ali i na vlastite dugove.

Oktroiranjem Ustava (3. rujna 1931) završeno je razdoblje kraljeve diktature, ali su na snazi ostale njezine stečevine. Narodno je predstavništvo postalo dvodomno, osim Skupštine uveden je Senat, u kojemu je polovicu članova postavljao kralj, a na izborima su mogle sudjelovati samo stranke zastupljene u svim dijelovima države. Na izborima 1931. javnim i usmenim glasovanjem sudjelovala je samo vladina stranka: Jugoslavenska radikalno-seljačka demokracija (od 1933. Jugoslavenska nacionalna stranka). Prema tome Ustavu i većini tada donesenih zakona Jugoslavija je živjela do svojeg sloma 1941. Ipak se djelotvornost kraljeva režima ne može procijeniti, jer je ubrzo prekinut kraljevom pogibijom u Marseilleu (9. listopada 1934), od ruke ubojice kojega su unajmili hrvatski ustaše i makedonski ekstremisti. Sudeći prema tome kako je kralj ožaljen u svim dijelovima zemlje, njegovo samodržavlje nije bilo nepopularno u masama.

Nasljednik prijestolja, Petar II (1923–1970, kralj 1941–1945) bio je maloljetan, pa je državu vodilo Namjesništvo, u kojemu je glavnu ulogu imao bratić pokojnoga kralja, knez Pavle Karađorđević (1893–1976). Režim se nije odricao politike kralja Aleksandra, ali ju nije dosljedno provodio. S obnavljanjem stranačkih aktivnosti postupno su iskršavali stari problemi, na prvome mjestu položaj Hrvatske. Uz Hrvatsku seljačku stranku sada se našla i srpska oporba, jer su propisima bili prisiljeni na udruživanje. Pitanja autonomije i državnog preustroja tada su zaokupljala i srpske stranke, osobito političare iz Vojvodine.

Na redovitim izborima 1935. odmjeravane su snage vladine Jugoslovenske nacionalne stranke (JNS) i udružene oporbe, čiji je nositelj liste bio V. Maček. Bez zajedničkog programa nastupile su srpske stranke (Demokratska stranka, Savez zemljoradnika) i već prije osnovana Seljačko-demokratska koalicija. Iako su izbori bili javni i unatoč pritisku vlasti na birače, ipak je, prema 1 700 000 vladinih glasova, udružena oporba dobila 1 100 000 glasova.

Tada je Milanu Stojadinoviću (1888–1961), financijskom stručnjaku i radikalskom političaru, povjereno formiranje vlade koja se među svim vladama ističe svojom trajnošću (1935–1939) i utjecajem na državne poslove. Stojadinović je nastavio za kralja Aleksandra započeto približavanje Njemačkoj. Postigao je pomirbu s Italijom (1937). Usmjerivši izvoz agrarnih proizvoda prema Njemačkoj, ublažio je posljedice velike privredne krize. Pridobio je glavnu slovensku (SLS) i muslimansku stranku (Jugoslavensko muslimansko organiziranje – JMO) za novu režimsku stranku, Jugoslavensku radikalnu zajednicu (JRZ), kojoj se nametnuo kao vođa. Protiv sebe je okrenuo SPC, nastojeći ratificirati konkordat s Vatikanom (1937). Hrvatska oporba udružena sa srpskom, postigla je, usprkos nepovoljnim uvjetima na izborima 1938, još bolji rezultat nego na prethodnim.

To je knezu Pavlu omogućilo da mandat povjeri Dragiši Cvetkoviću (1893–1969), spremnom da prioritet dâ sređivanju odnosa s hrvatskom oporbom. Poslije višemjesečnih pregovora sklopljen je Sporazum Cvetković-Maček (26. kolovoza 1939). Od dotadašnje Savske i Primorske banovine i susjednih srezova iz drugih banovina stvorena je Banovina Hrvatska. Predviđeno je da ima bana, sabor i punu ovlast u upravi, privredi, prosvjeti i socijalnoj politici. Ostala su otvorena pitanja konačnog razgraničenja i podjele nadležnosti za temeljit preustroj države s kojim se računalo⁴⁹. Poslije toga su Maček i hrvatski ministri ušli u vladu.

Srpska oporba i javnost općenito bile su protiv Sporazuma. Budući da je Dravska banovina već prije zaokružila slovenski prostor, a sada je autonomijom omeđen i hrvatski teritorij, postavilo se pitanje o srpskoj jedinici, što je nametalo usporedbu i pitanje o tome postoje li uvjeti da preostali dio bude srpska jedinica.

⁴⁹ Promjena Ustava nije bila moguća do kraljeve punoljetnosti, tj. do rujna 1941. godine.

Tijekom protekla dva desetljeća života u jednoj državi među Srbima su smanjene razlike nastale zbog nejednakih uvjeta razvoja. Ujednačena je društvena struktura, više nije bilo plemstva ni kmetova, nacija se sastojala od građana jednakih pred zakonom, ali je ostala podijeljena na bogate i siromašne. Nije se smanjio raspon između relativno razvijenog sjevera i zaostalog, siromašnog juga. Četiri petine nacije činili su zemljoradnici, većinom na malim parcelama, jedva dovoljnim za uzdržavanje obitelji. Život u Jugoslaviji omogućio je bolje uzajamno upoznavanje dijelova srpskog naroda, iako je kretanje i putovanje bilo privilegij obrazovanih i bolje stojećih. Nisu iščezle, a jedva da su i smanjene, razlike u mentalitetu i tradicionalnoj kulturi. Srpski je narod i dalje imao svoj ekavski i ijekavski dio.

Život u Jugoslaviji pružio je priliku za preispitivanje osnovnih shvaćanja o samoj naciji. Jesu li Srbi samo pravoslavni, kako je poučavala Crkva, ili su od sva „tri zakona“, kako se od Vuka Karadžića ponavljalo u liberalnim krugovima... Nesumnjivo je i u međuratnim desetljećima bilo muslimana koji su se osjećali Srbima, među njima i vrlo istaknutih. Vjerojatno su za neki postotak bili brojniji nego prije 1918, ali osnovna masa se ni u tom razdoblju nije identificirala sa Srbima, kao, uostalom, ni s Hrvatima. Bilo je i Srba katolika, možda su bili brojniji nego prije, ali su bili nedovoljno utjecajni da bi primjerom dokazali da su u modernom društvu nadvladane prastare konfesionalne granice.

Novu je dilemu pred Srbe stavio jugoslavenski unitarizam: hoće li nastojati u očuvanju svojih tradicija i obilježja individualnosti, kao Hrvati i Slovenci, ili će se prepustiti „jugoslavenskoj sintezi“, kako ih je usmjeravala državna ideologija, nadajući se da će srpske posebnosti prevladati.

Rasprave o položaju i perspektivama Srba u Jugoslaviji nisu pokretale vlade, ni stranačka vodstva, nego neovisni intelektualci okupljeni oko Srpskog kulturnog kluba (osnovanog 1937), kojemu je vođa bio pravnik i povjesničar Slobodan Jovanović (1869–1958). Srpski kulturni klub obraćao se središtu srpskog političkog spektra u vrijeme kada su jačale ekstremna desnica i lijeva.

Poslije 1918. u srpsku su sredinu iz europske kulture prodirala nova strujanja. Prije svega, širila se *moderna* s osporavanjem akademizma i tradicionalizma. U srpskoj književnosti je osobito utjecajan bio nadrealizam, čvrsto povezan s pariškom jezgrom. Kao i druge nacionalne kulture, i srpska se razvijala, bogatila novim žanrovima, stilovima, smjerovima i idejama, uglavnom univerzalnim. Nacionalna komponenta, važna za integracijske procese, nije rasla u istim razmjerima, niti istom brzinom, a službena ideologija integralnog jugoslavenstva je potiskivanjem „plemenskih“ simbola i motiva ometala njezin razvoj.

Šireći se s margina, jačali su zastupnici ekstremnih ideologija, desnih s inspiracijom u fašizmu i nacionalsocijalizmu, i lijevih, koje su slušale Staljina ili Trockog, kao nekad Marxa ili Bakunjinu. Pokretačka snaga u širenju utjecajnije verzije lijevog radikalizma bila je ilegalna Komunistička partija.

Tradicionalna odbojnost prema Njemačkoj i propagiranoj germanskoj superiornosti sprečavala je širenje nacističkih ograna, osim među vojvođanskim Nijemcima. Međutim, opće ideje-vodilje kao antidemokratizam, antisemitizam i rasizam, dale su se nakalemiti na domaće tradicije. Od početka 20. stoljeća predodžbe o rasi sve su češće povezane s nacijom: postuliran je rasni supstrat troimenog naroda. Od vremena utjecaja ruskih slavenofila održala se i antieuropska mržnja prema napretku i svjetovnoj kulturi, osobito u crkvenim krugovima. Ta oživljena struja dobila je utjecajnog propagatora u osobi vještog govornika, episkopa Nikolaja Velimirovića (1880–1956).

Politički se ekstremna desnica najpotpunije iskazala u pokretu Zbor Dimitrija Ljotića, koji je nacističke ideale nastojao povezati s nacionalnim, čak i pravoslavnim tradicijama. Zbor nije imao poslanike, nedostajala mu je masovnost, ali je imao utjecaj među intelektualcima, mladima, pa čak i u crkvenim krugovima.

Komunistima je od 1921. bio zabranjen rad, tako da su djelovali kroz tzv. legalne organizacije i preko istaknutih pojedinaca među intelektualcima. Širenje lijevog radikalizma olakšavala je snažna kritičnost prema službenoj ideologiji, a pogodno je tlo nalazio u nezadovoljstvu siromašnih

masa. Glavno poprište na kojemu su se sudarali zastupnici ideološke desnice i lijevice nalazilo se na Beogradskom sveučilištu.

Tu, na jedinom sveučilištu u istočnom dijelu države (imalo je po jedan fakultet u Subotici i Skoplju), skupila se velika i raznolika studentska populacija. Iako je zemlja bila siromašna, obitelji su ipak, uz najveće žrtve, slale djecu na školovanje. Visoko obrazovanje tada je omogućavalo društveno napredovanje. Bilo je mnogo siromašnih studenata iz unutrašnjosti, koji su teško živjeli, radili uz studij, osjećali se prezreni i duboko nezadovoljni vladajućim poretkom. Više nego u velikim strankama, studenti su bili aktivni u svojim ideološkim organizacijama koje su se i međusobno sukobljavale. Sveučilište je bilo leglo nezadovoljstva, žarište demonstracija i mjesto okršaja s policijom, pri čemu su padale žrtve, što je jačalo solidarnost istomišljenika. Zbivanja u sljedećem desetljeću (poslije 1941) pokazuju da je Beogradsko sveučilište bilo značajniji rasadnik revolucije od tvornica i sindikata.

Uzbuđenja oko Sporazuma Cvetković-Maček još se nisu bila stišala kada su vanjskopolitički događaji počeli zaokupljati pažnju političara i javnosti. Kada je u rujnu 1939. izbio rat, poprišta su bila daleko, ali su zaraćene strane bile blizu. Reich je „anšlusom“ Austrije postao jugoslavenski susjed, a Italija je poslije zaposjedanja Albanije, napadom na Grčku 1940. ratište približila jugoslavenskim granicama. Kada su Mađarska i Rumunjska krajem 1940. i Bugarska početkom ožujka 1941. pristupile Trojnom paktu, Jugoslavija je bila zaokružena, a državno vodstvo je stavljeno pred tešku dvojbu. S jedne strane, savezništvo s Hitlerom bilo je krajnje nepopularno, osobito u srpskom dijelu Jugoslavije, kojemu je čuvanje države bilo nužno radi zaštite brojnih Srba izvan Srbije. S druge strane, nije bilo stvarnih izgleda da se zemlja uspješno suprotstavi Hitlerovu ratnom aparatu. U ožujku 1941. nije bilo savezničkih vojnika na europskom tlu, a SSSR je bio vezan paktom Ribbentrop-Molotov (1939).

Namjesništvo i Vlada Cvetković-Maček priklonili su se sili. U Beču je 25. ožujka 1941. potpisan pristup Paktu koji je za Jugoslaviju sadržavao i neke olakšice (njezin teritorij neće se upotrijebiti za prolaz njemačkih rupa, obećano je dobivanje Soluna). Provala masovnog nezadovoljstva, najprije u Beogradu, a zatim u gradovima srpskog dijela države, nije se dogodila odmah. Dogodilo se to nakon 48 sati, kada je objavljeno da je svrgnuta Vlada, ukinuto Namjesništvo, prestolonasljednik proglašen kraljem (nedostajalo mu je pet mjeseci do punoljetnosti). U organiziranju prevrata glavnu je ulogu imala skupina oficira, a u uličnim prosvjedima studentska i školska omladina, što je komunistima poslije omogućilo da proglase kako su oni organizirali okupljanja.

Sastavljena je nova vlada, kojoj se na čelu našao general zrakoplovstva Dušan Simović (1882–1962), s ministrima iz većih političkih stranaka. Vlada nije opozvala pristupanje Paktu od 25. ožujka. Ta se pojedinost zaboravljala kada je poslije 1945. građena mitologija 27. ožujka. Međutim, Hitler je već bio odlučio osvetiti se za pretrpljenu uvredu. Bez objave rata, 6. travnja 1941. nemilosrdno je bombardiran Beograd, a u Jugoslaviju je s više strana ušla njemačka vojska. Otpor je pružan mjestimice, mnoge vojne jedinice bile su u rasulu. Na teritoriju Hrvatske djelovale su stranačke oružane straže, a 10. travnja je u Zagrebu proglašena Nezavisna Država Hrvatska (NDH). Vladko Maček, potpredsjednik kraljevske vlade, pozvao je Hrvate da se pokore novoj vlasti. Kapitulacija je potpisana 17. travnja, poslije nepuna dva tjedna ratnog stanja.

STRADANJE I USKRSNUĆE

Zbivanja poslije „Travanjskog rata“ (6–18. travnja 1941) pokazuju da je Hitler svoje akcije protiv Jugoslavije usmjerio prvenstveno na Srbe. Jugoslavija je raskomadana u skladu sa željama onih koji su tražili reviziju rezultata Prvog svjetskog rata. Mađarska je dobila Bačku, Baranju i Međimurje, Bugarska Makedoniju i jugoistočnu Srbiju, Italija (preko vazalne Albanije) Kosovo s Metohijom, a okupirala je i Crnu Goru. Slovenske zemlje, nekadašnju Dravsku banovinu, podijelili su Reich i Italija.

Na velik dio teritorija Jugoslavije proširila se Nezavisna Država Hrvatska, prepuštena fašističkom pokretu „ustaša“, čiji je „poglavnik“ bio Ante Pavelić (1889–1959). Dobila je granice najvećih ambicija, do Drine i Zemuna,⁵⁰ ali je umanjena u Dalmaciji, gdje je Italija zauzela obalu sjeverno od Splita do Nina i većinu otoka. Spajajući domaće tradicije ekstremnog nacionalizma s nacističkim rasizmom, ustaški režim nije skrivao program iskorjenjivanja Srba, koji su sačinjavali 30% stanovništva u NDH. Jedan od ustaških vođa javno je proglašavao da će dio Srba poubijati, dio raseliti, a dio prevesti na katoličanstvo i pretopiti u Hrvate.

Sve te metode primjenjivane su uporno i s velikom okrutnošću. Prvi mjeseci ustaške strahovlade bili su ispunjeni velikim brojem masovnih pokolja u svim dijelovima zemlje, osobito u Hrvatskoj i Hercegovini. Srbi su deportirani u sabirne logore, koji su pretvoreni u koncentracijske logore i u njima su tijekom rata zatirani zajedno sa Židovima i Romima te hrvatskim protivnicima režima. Nazloglasniji logori nalazili su se u Jasenovcu, Staroj Gradiški i Jadovnu. Oko 200 000 Srba je protjerano i pronašlo utočište u Srbiji. Zabranjeni su bili srpsko ime i ćirilično pismo. Srbi su, kao i Židovi, obilježeni vrpcom druge boje i ograničeni u kretanju. Poubijan je velik broj svećenika koji nisu napustili svoju pastvu, među njima i tri episkopa. Velik broj crkava je razoren i oskvrnut. U svim dijelovima države provođeno je masovno pokrštavanje protivno kanonskim propisima Katoličke crkve. Kako bi se neutralizirao utjecaj srpskih tradicija, pod jednim ruskim emigrantskim monahom stvorena je „Hrvatska pravoslavna crkva“.

Ostatak Srbije nalazio se pod njemačkom vojnim zapovjedništvom koje se oslanjalo na domaće civilne vlasti, najprije Komesarsku upravu, a zatim od kraja kolovoza 1941. na „srpsku vladu“ generala Milana Nedića (1877–1946). U prosvjetnim i crkvenim stvarima pod vladom u Beogradu bili su i Srbi iz Banata, gdje je lokalna vlast prepuštena domaćim Nijemcima. Pod okriljem kvislinške vlasti s blagoslovom okupatora sastavljene su i vojne snage: Srpski dobrovoljački korpus i Srpska državna straža, prvenstveno od pristaša Dimitrija Ljotića i pokreta Zbor. Tako se dogodilo da je nacionalistička desnica iz predratnog razdoblja postala dio neprijateljskog okupacijskog sustava.

Zarobljeni vojnici i oficiri odvedeni su u logore u Njemačku, gdje su oni s teritorija Srbije zadržani, dok su oni s teritorija njemačkih saveznika pušteni kućama. Italija je oslobodila zarobljenike iz Crne Gore. Okupirana Srbija je postala pribježište izbjeglicama iz Hrvatske, Makedonije, s Kosova i iz drugih područja. Čak su i Slovenci (7000) bili deportirani u Srbiju.

Kontinuitet razorene jugoslavenske države čuvali su kralj i Vlada u emigraciji, najprije u Kairu, zatim u Londonu. Osim skupine pilota i oficira, kraljevska vlada nije raspolagala vojnim snagama. „Jugoslavenska vojska u domovini“ nastala je poslije, kada su uspostavljene redovite veze s odredima nepokorenih oficira na čelu s pukovnikom Dragoljubom Dražom Mihailovićem (1893–1946). Mihailovićeve snage imale su vojnu organizaciju, brojne oficire, ali su s vremenom prihvatile tradicionalnu nošnju i izgled neregularnih četnika: crnu odjeću, ukrštene redenike, šubare i duge brade.

Kao branitelji kontinuiteta Jugoslavije nastupili su i komunisti, ali tek poslije njemačkog napada na Sovjetski Savez (22. lipnja 1941). I oni su na više mjesta stvorili odrede i počeli napadati okupatore i domaće kvislinške vlasti. Na njih se prenio ruski naziv „partizani“, koji su i sami prihvatili. Oni nisu isticali svoje revolucionarno usmjerenje, ali su prihvatili komunističke simbole (petokraka, crvena zastava). Protivnici su ih označavali kao komuniste, što je odgovaralo rukovodnoj jezgri, ali ne i partizanskoj masi.

Veći dio zbjegova i naoružanih odreda u proljeće i ljeto 1941. nastao je u samoobrani, bijegu od ustaških pokolja i nasilja vlasti. Na čelo bi stali oficiri ili iskusni vojnici, a na partizanskoj strani, gdje je bilo malo oficira, značajnu su ulogu igrali borci iz Španjolskog građanskog rata. Ti ustanici su se tek s vremenom diferencirali i prihvaćali simbole jedne ili druge strane.

Iako im je borba protiv okupatora bila zajednički cilj, vodstva četnika i partizana su od

⁵⁰

Danas dio Beograda, glavnoga grada Srbije. Prije 1918. godine Zemun je dugo bio pogranični grad.

samoga početka bila svjesna da im se programi razlikuju. Međusobno suočeni na malom prostoru Srbije, pokušali su se dogovoriti o suradnji. U jesen 1941. održana su dva sastanka pukovnika Mihailovića i tada nepoznatog komunističkog vođe s nadimkom Tito (Josip Broz, 1892–1980), ali bez rezultata. Već u studenome 1941. borci dva suparnička pokreta pucali su jedni na druge.

Partizani su nastupali agresivnije. Napadali su Nijemce, koji su odgovarali osvetom i proglasili da će za ubijenog Nijemca biti strijeljano 100 Srba (50 za ranjenog Nijemca), što su i ostvarivali velikim racijama u Kraljevu i Kragujevcu, gdje su i učenici iz škola odvođeni na strijeljanje. U zapadnoj su Srbiji partizani neko vrijeme (rujan – studeni 1941) držali prostraniji teritorij sa središtem u gradu Uzicu (Užička republika).

Njemačka ofenziva ih je potisnula u Bosnu i otada do ljeta 1944. partizani nisu imali znatnijeg uporišta u Srbiji, s iznimkom lokalnih odreda u južnim dijelovima zemlje. Napustivši Srbiju u zimu 1941, partizani su počeli sastavljati pokretne jedinice, brigade, a poslije i divizije. Osigurali su koordinaciju među jedinicama i odredima, a stroga partijska hijerarhija osiguravala je disciplinu.

Četnički je pokret od početka bio utemeljen na vojnoj organizaciji, ali raspršen na velikom prostoru, nije raspolagao djelotvornim vezama, gubio je komunikaciju i subordinaciju među zapovjedništvima. Znatno broj zapovjednika djelovao je samostalno te se prema vlastitim procjenama mirio i surađivao s okupatorskim vlastima, osobito u talijanskoj zoni. Bilo je i četnika protivnika Draže Mihailovića. Takvi su bili četnici Koste Pećanca, koji su se slobodno kretali po srpskim gradovima. U svim dijelovima zemlje četnici su se obračunavali s hrvatskim i muslimanskim stanovništvom, opravdavajući svoje zločine pokoljima i progonima Srba.

Autoritet pukovnika Mihailovića podignula je kraljevska vlada. Dobio je oficire iz Kaira, promaknut je za generala, postavljen za ministra vojske, osigurana mu je saveznička pomoć. Neko vrijeme je i Moskva popularizirala Mihailovića i njegovu borbu. U ratnim uvjetima je i među vojskom i među civilnim stanovništvom raslo značenje radija kao sredstva komunikacije čiji utjecaj okupator nije mogao spriječiti. U Moskvi je djelovala Slobodna Jugoslavija, dok su velike i utjecajne britanske i američke radijske postaje podupirale Mihailovića i njegovu vojsku.

Istodobno sa sve silovitijim i nepomirljivim ratovanjem na terenu, između četnika i partizana vodila se i borba za prvenstvo u antifašističkom otporu. Ističući primjere pojedinih zapovjednika i četnika povezanih s okupacijskim vlastima, partizani su sve četnike optuživali za suradnju s okupatorom; i one koje su Nijemci progonili i zarobljavali 1944. godine. Protivnici četnika nisu se ni tada niti poslije trudili uočiti razlike. Nakon rata otkrivena je dugo skrivana tajna da su i partizani, 1943. suočeni s planovima savezničkog iskrcavanja, a pritisnuti sa svih strana, išli dalje od razmjene zarobljenika – ugovarajući primirje s Nijemcima i nudeći suradnju protiv četnika.

Vrstu nadzora i arbitriranja između dvije suparničke vojske provodile su savezničke misije, koje su najprije odlazile samo kraljevskoj vojsci, a poslije (od 1943) i partizanima. Njihovi su izvještaji utjecali na podjelu savezničke pomoći, a poslije i na važnije političke odluke.

Na silovitost borbi utjecalo je očekivano savezničko iskrcavanje na Balkanu. Svaka je strana nastojala osigurati povoljan položaj. Međutim, važnu promjenu donosi izlazak Italije iz rata u jesen 1943. godine. Nijemci nisu mogli jednakim snagama svuda zamijeniti Talijane, koji su postali zarobljenici i prelazili partizanima. Broj boraca i jedinica na partizanskoj strani naglo se povećavao, dijelom i priljevom iz redova mobiliziranih hrvatskih vojnika (domobrani).

U jesen 1943. partizanski pokret počinje uspostavljati paralelnu vlast, ne samo lokalno (narodnooslobodilački odbori) nego i u čitavoj zemlji. Krajem 1942. osnovano je Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ), kao političko tijelo sastavljeno od raznih stranaka i pokreta. U studenome 1943, na svom drugom zasjedanju, to tijelo preuzima funkcije državnog tijela: suspendira kraljevsku vladu, zabranjuje kralju povratak u zemlju, uvodi federativno uređenje, a Titu dodjeljuje zvanje maršala.

Otada se jače razgorijeva i borba za međunarodno priznanje, nastojanje da se pravni položaj dovede u sklad sa stanjem na terenu, gdje su partizani bili u prednosti. Taje borba tekla paralelno s međusavezničkim dogovorima o uređenju poslijeratne Europe u kojoj se Velika Britanija brine o

svojim štićenicima, a Moskva nastoji instalirati komunističke režime. Najednom sastanku Churchilla i Staljina (u Moskvi 1944) Jugoslavija je s Mađarskom stavljena među zemlje u kojima je svaka strana sebi rezervirala 50% utjecaja.

General Mihailović gubio je prednosti koje je imao kao ministar i zapovjednik kraljevske vojske. Pod utjecajem činjeničnog stanja na bojištima, a i pregovora među saveznicima, britanski premijer Churchill nastojao je ujediniti dva pokreta. Tražio je, kao u slučaju Poljske, zajedničku vladu i da se osigura demokratski razvoj poslije rata. Na Visu je u lipnju 1944. između vlade u Londonu i partizanskog vodstva dogovoreno da se sastavi vlada od demokratskih elemenata kako bi se ujedinile sve snage za borbu protiv Nijemaca, a da se pitanje o državnom uređenju rješava nakon rata. Na konferenciji u Jalti (u veljači 1945) odlučeno je da se AVNOJ proširi poslanicima iz jugoslavenske skupštine (izabrane 1938). Draža Mihailović je napušten, a kralj je u rujnu 1944. pozvao vojsku da se pridruži partizanima. Ni tada se nisu spojile vojske čije su međusobne borbe odnijele više žrtava nego ratovanje s neprijateljima, ali je obnavljanje Jugoslavije za narode u zemlji i za velike saveznike postalo prirodan i nesporan cilj.

U ljeto 1944. partizanske su snage prodirale u Srbiju lomeći četnički otpor. Nijemci su bili zaokupljeni čuvanjem komunikacija za povlačenje vojske iz Grčke. Kada su sovjetske jedinice prodirući kroz Rumunjsku došle do jugoslavenskih granica, Staljin je od partizanskog vodstva zatražio dozvolu za ratne akcije na teritoriju Jugoslavije, što je znatno povećalo autoritet partizanskoj strani. Crvena armija sudjelovala je u borbama za oslobođenje Vojvodine, istočne i sjeverne Srbije i Beograda (15–20. listopada 1944).

U Srbiji oslobođenoj od Nijemaca provedena je mobilizacija i velik broj mladih ljudi je bez obuke i pripreme upućen na Sremski front, koji su Nijemci žilavo branili. Slično je bilo s obveznicima iz Vojvodine, koji su masovno stradali u borbama za forsiranje Dunava u Baranji. Partizanskom je vodstvu bilo stalo da poveća svoj ulog u savezničkoj borbi.

Od oslobođenja Beograda (20. listopada 1944) do završetka rata (9. svibnja 1945) proteklo je šest mjeseci, tijekom kojih se nova vlast učvršćivala povezujući kontinuitet Kraljevine i AVNOJ-a. Početkom ožujka 1945. stvorena je, na temelju prethodnih sporazuma Tita i Šušačića, zajednička Privremena vlada Demokratske Federativne Jugoslavije. Uključivanjem u AVNOJ poslanika izabranih u prosincu 1938, sastavljena je Privremena narodna skupština. Dogodilo se da je u istočnom, pretežno srpskom dijelu zemlje, gdje se očekivao najveći otpor komunistima, njihova vlast uvedena pod okriljem tijela obnovljene Jugoslavije.

Okrutan je bio obračun sa sudionicima u okupacijskom režimu; u većini gradova su strijeljani bez suđenja. Negdje javno, a češće bez publiciteta. Na samom kraju rata u graničnom području Austrije masovno su uništeni ostaci raznih protivnika koji su se povlačili s Nijemcima. Među njima je bio i znatan broj Srba.

Politički pluralizam uveden zajedničkom Vladom i proširenom Skupštinom nije dobio uvjete za razvoj. U drugoj polovici 1945. ostatke pet predratnih stranaka marginalizirali su KPJ i Narodna fronta, kojom je gospodarila Partija. Preglasavani i ignorirani, predratni političari povukli su se iz Vlade, prosvjedovali su zbog nedemokratskih metoda te bojkotirali rad Skupštine i izbore za Ustavotvornu skupštinu raspisane za 11. studenoga 1945. godine. Oporba je bezuspješno pokušavala internacionalizirati unutarnje sukobe.

Još prije promjene ustava, uvedene su neke revolucionarne mjere: oduzimanje dobiti i imovine ratnim profiterima i špekulantima te smjena pravosudnih tijela. Donesen je i Zakon o agrarnoj reformi. Revolucionaran je bio i izborni zakon, utoliko što je pravo glasa proširio na žene i dobnu granicu za sve pomaknuo sa 21 na 18 godina.

U nastojanju da pariraju bojkotu oporbe, vlasti su uvele kutiju bez liste („čorava kutija“) kao alternativu listi Narodne fronte. Na izbore je izišlo 88,66% upisanih glasača, a od toga je 90% glasovalo za frontovsku listu. Apstinencijom i glasovanjem, jedna petina biračkog tijela se distancirala od jednopartijskog režima koji se ukorjenjivao.

Republika je proglašena 29. studenoga 1945, a Ustav prema uzoru na sovjetski donesen je 30.

siječnja 1946. godine. Država je dobila naziv Federativna Narodna Republika Jugoslavija. Ozakonjena je već prije proglašena podjela na republike: Sloveniju, Hrvatsku, Bosnu i Hercegovinu, Srbiju, Crnu Goru i Makedoniju, od kojih je svaka imala svoju vladu, narodno predstavništvo i ustav. Srbija je u svojem sastavu imala jednu autonomnu pokrajinu – Vojvodinu i jednu autonomnu oblast – Kosovo i Metohiju,⁵¹ i to zbog mješovitog etničkog sastava tih područja.

OBNOVA I IZGRADNJA

Preustrojem države na federativnom temelju najviše su bili nezadovoljni Srbi, iako su bili glavna snaga u partizanskoj vojsci koja je donijela promjene. Ona je, doduše, djelovala uglavnom izvan Srbije, čije je stanovništvo tek 1944. došlo pod neposredan utjecaj partizana i njihove ideologije. Na protivničkoj strani, među četnicima i u Dobrovoljačkom korpusu, bili su samo Srbi. Rodbina i potomci pripadnika „nacionalnih snaga“, kao i relativno brojna srpska emigracija, bili su protiv novog poretka i njegovog ideala „bratstva i jedinstva“. Mnogi su bili nezadovoljni time što je izostala masovna osveta zbog izdaje 1941. i zločina nad Srbima.

Smatralo se da su federacijom Srbi višestruko oštećeni, jer su navodno izmišljene nove nacije, kao Makedonci i jer su otrgnuti i posebnom nacijom proglašeni Crnogorci.⁵² Poslije su toj listi dodani bosanski muslimani, na koje su tradicionalno pretendirali i Srbi i Hrvati. Drugi veliki izvor nezadovoljstva bila je nesimetričnost: samo je Srbija imala autonomne jedinice. Prigovaralo se da bi Dalmacija bila prirodna pokrajina u Hrvatskoj, gdje Srba ima više i kompaktnije su raspoređeni od bilo koje manjine u Vojvodini. U početku, dok je vladao strogi centralizam, autonomne pokrajine nisu predstavljale stvarni problem. Međutim, kada su se republike počele pretvarati u nacionalne države, pokrajinska autonomija je izrasla u jedan od središnjih problema.

U prvom razdoblju, republike i pokrajine služile su kao fasada, bile su okvir za stvaranje nacionalnih partijskih birokracija, koje će s vremenom dobivati sve veću važnost. Sustav upravljanja bio je krajnje jednostavan: od vodeće vrhuške, koja je bila „pogonska snaga“, polazilo je „transmisijsko remenje“ (omiljena Staljinova metafora) koje je naredbe prenosilo naniže, podređenim tijelima partije i države, a u širinu masovnim organizacijama i mreži institucija. Pokrajine su bile samo ljestvica više u hijerarhiji vlasti.

Moralo je proći dosta vremena i propagandnog djelovanja nove vlasti da se srpsko nezadovoljstvo stiša, potisne u podzemlje, disciplinira i ograniči na privatnu sferu. Stišavanju je nesumnjivo pridonio otpor SSSR-u poslije sukoba 1948, ali nezadovoljstvo nikad nije iščezlo, što su pokazali i događaji nakon 1986. godine.

Druge su republike pozdravile federativno uređenje. Jedni su prvi put dobili priliku da iskažu svoju individualnost, kao Makedonci; drugi su, kao Crnogorci, obnovili izgubljenu državnost; treći su dobili zaokružen prostor za dovršenje nacionalne integracije, kao Slovenci, pa i Hrvati.

Bez obzira na to jesu li se nalazili u Srbiji ili u nekoj od federalnih jedinica, Srbi su, kao i pripadnici ostalih naroda, morali krenuti u obnovu ratom razorene zemlje i zaliječiti teške rane zadobivene u ratu. Zemlja je bila razorena, a ljudi rastjerani. Trebalo je osigurati povratak više od 450 000 deportiranih osoba, zarobljenika i prognanika. Izbjeglice su se mogle vratiti u Hrvatsku, poništena je važnost prisilnog pokrštavanja, ali nije bilo povratka srpskim kolonistima na Kosovu i

---

⁵¹ Od 1968. godine obje su autonomne jedinice dobile naziv socijalističke autonomne pokrajine.

⁵² Tretman Crnogoraca kao posebne nacije iznenadio je mnoge stanovnike Crne Gore. Nije bilo sporno ime „Crnogorci“, koje se uvijek slobodno upotrebljavalo, sporan je postao sadržaj koji se pridavao tome nazivu. Prvobitno je označavao regionalnu pripadnost i odnosio se na Srbe iz Crne Gore. Tako svoje ime i danas tumači dio stanovnika Crne Gore i velika većina Crnogoraca naseljenih u Srbiji. Kada su se pojavili „nacionalni“ Crnogorci, jedan dio je smatrao da su nastali od Srba, drugi dio odbija takvo podrijetlo i izvodi posebnost iz vremena doseljavanja Slavena. U samoj Crnoj Gori nema konsenzusa, ali je očito da je u novije vrijeme republika Crna Gora kao nacionalna država putem škole i drugih oblika utjecaja jačala osjećaj posebnosti. Srbi su se održali prije svega u Hercegovini i krajevima najkasnije pripojenima Crnoj Gori. Složenost odnosa ogleda se i u individualnim i obiteljskim sudbinama. Dvojica vođa srpskog ekstremnog nacionalizma, Slobodan Milošević i Radovan Karadžić, sinovi su Crne Gore.

Metohiji i u Makedoniji (15 770 obitelji), jer se novi režim distancirao od kraljevske kolonizacije.

Obnavljanju i normalizaciji stanja znatno je pridonijela pomoć agencije Ujedinjenih naroda (UNRRA), u širokom rasponu od namirnica (3 500 000 tona), preko odjeće i lijekova pa do lokomotiva. Politika favoriziranja najviše stradalih krajeva pogodovala je Srbima, jer su glavna ratna poprišta bila u područjima koja su oni nastanjivali.

Najširi revolucionarni zahvat nove vlasti prepoznaje se u podupiranju svega, neslućenom širenju domena državne regulacije. Ubrzo, sav je javni život došao pod upravu i nadzor države. Nestalo je autonomne sfere, u kojoj je protjecao privredni život i u kojoj je nastajala moderna društvenost.

Nakon prvog vala konfiskacije imovine suradnika okupatora i sekvestiranja stranog kapitala (1945), slijedila je nacionalizacija krupnijih poduzeća (1946), zatim i onih najmanjih (1948). Polovica zemljišnog fonda kojim je provedena agrarna reforma rezervirana je za državna dobra i strojno-traktorske stanice. Država nije samo usmjeravala privredne aktivnosti, nego je također njima neposredno upravljala. Distanciranje od prevelikog utjecaja države javit će se poslije u vezi s propagiranjem samoupravljanja i reformskim ambicijama. U prvo vrijeme ideal je bio planski razvoj. Donesen je Zakon o prvom Petogodišnjem planu 1947–1951, ali se on nije mogao provesti zbog izolacije u koju je zemlja zapala sredinom 1948. godine.

Kako su nakon završetka rata Srbi još uvijek bili pretežno seljaci, veliki odljev u gradove tek će slijediti. Za njih je bila značajna politika države prema agrarnom sektoru. Budući da su komunisti u Jugoslaviji slijedili svoje sovjetske učitelje, sve snage su bile posvećene teškoj industriji i infrastrukturi. U poljoprivredu se ulagalo vrlo malo, a iz nje se nastojalo izvući koliko god je moguće više. U dramatičnom se obliku pokazala potreba za opskrbom gradova, vojske i radnih jedinica. Budući da je tržišni mehanizam onesposobljen, pribjegli su obveznom „otkupu“, zapravo oduzimanju žitarica od seljaka po maksimiranim cijenama. Budući da se dobrovoljnim odzivom nisu mogle zadovoljiti potrebe, propisivale su se količine koje se moraju isporučiti pod prijetnjom zatvora ili zlostavljanja. Žrtve su prvenstveno bili vlasnici imanja iz žitorodnih krajeva, osobito iz Vojvodine i sjeverne Srbije.

Dok je poslije 1918. zemljišni fond za podjelu najvećim dijelom sastavljen od veleposjeda stranaca, tijekom socijalističke agrarne reforme 1945–1948. uglavnom se sastojao od zemlje konfiscirane krajem 1944. od vojvođanskih Nijemaca, koje su njemačke vlasti dijelom iselile prije dolaska sovjetske vojske, a preostali dio deportirali su partizani u logore, gdje su mnogi stradali. Zemlja je oduzeta i fondacijama, bankama, poduzećima i crkvama, a seljacima sve što su imali od obradive zemlje a prelazilo je 25 do 35 hektara.

Agrarnu reformu 1945. pratila je kolonizacija, ali samo u smjeru Vojvodine. Doseljeno je 37 544 obitelji, među kojima su Srbi i Crnogorci zajedno sačinjavali 90%. Najviše ih je potjecalo iz zemljom siromašnih područja Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Srbije. Oko 10% se vratilo u stari kraj, iako je prodaja dodijeljene zemlje bila zabranjena. Bio je to organizirani nastavak stoljetnih migracija iz planinskih stočarskih u ravničarska zemljoradnička područja. Poslije nestanka Nijemaca, kolonizacija je najviše utjecala na nacionalni sastav stanovništva Vojvodine. Prema popisu iz 1961, Srbi su sačinjavali 54,87%.

Agrarna reforma osigurala je na desetke tisuća obitelji, praktički su nestali bezemljaši, ali se poljoprivredna proizvodnja nije povećala. Naprotiv, pogoršala se za niz godina. Tek šezdesetih godina prinosi su dosegli prijašnju razinu. Približno onoliko zemlje koliko je podijeljeno kolonistima, rezervirano je za državna poljoprivredna dobra, od kojih se očekivalo da će razviti proizvodnju.

Držeći se sovjetskih modela, jugoslavensko komunističko vodstvo uvodeći socijalizam na selu nije računalo s tradicionalnim zadrugarstvom u koje su se uzdali rani socijalisti. U novim seljačkim radnim zadrugama prema uzoru na sovjetske kolhoze, u kolektiv nisu ulagani samo zemlja i inventar, nego i radna snaga. Seljaci su postajali radnici kojima se plaćao „trudodan“. Učlanjivanje u te zadruge provodilo se nasilno, kao kolektivizacija u SSSR-u, kako bi se dokazalo

da se jugoslavenska Partija bori protiv kapitalizma. Slab rad tih zadruga koje su poništile pozitivne učinke agrarne reforme, kao i veliko nezadovoljstvo seljaka, naveli su državno vodstvo da 1953. godine dopusti reorganizaciju i ukidanje seljačkih radnih zadruga.

Na razvoj i položaj svih naroda i dijelova Jugoslavije djelovao je sukob jugoslavenskog komunističkog vodstva sa Staljinom, o kojem je javnost doznala krajem lipnja 1948. godine. Jugoslavensko partijsko vodstvo je na napade, isključenje iz Informbiroa komunističkih partija i sve teže diskvalifikacije odgovaralo opovrgavanjem teških optužbi o napuštanju socijalističkog puta, a istodobno je sprečavalo i najmanje kolebanje, zatvaralo i deportiralo one koji su podržavali kritike sovjetskog vodstva. Tijekom razdoblja velike napetosti sa SSSR-om i zemljama socijalističkog okruženja, više od 16 000 ljudi zatvoreno je u logore, među kojima je najzloglasniji bio Goli otok, nenaseljen otok na sjevernom Jadranu.

Od sredine 1948. strog politički nadzor i represija nisu pogađali samo potajne pristaše Zapada, nego i revne komuniste i poštovatelje SSSR-a. Vjerovalo se da je zaokret najviše pogodio Srbe, među kojima je bilo razmjerno više komunista i rusofila. Međutim, prema statistikama je udjel Srba među zatvorenima bio tek nešto veći od udjela Srba u stanovništvu Jugoslavije, a petinu svih zatvorenika sačinjavali su Crnogorci.

Od 1949. znatno su se pogoršali odnosi sa susjedima. Bilo je na tisuće pograničnih izgređa, strahovalo se od upada sovjetske vojske. Sve je to na neki način homogeniziralo stanovništvo. Dio nezadovoljnika režimom počeo se miriti s vlašću, strahujući od onoga što bi, kako se vjerovalo, bilo mnogo gore.

Mirenju s režimom pridonosila je i socijalistička politika, čiji su se rezultati osjećali i u vrijeme teških poslijeratnih godina u obliku radnog zakonodavstva, osiguravanja socijalnog i zdravstvenog osiguranja i besplatnog školovanja. Odjeka je imalo i zalaganje za ravnopravnost žena i mladih, a osjetljivima su se pokazali osobito siromašni gradski slojevi i velike mase seljaka koji su prelazili u gradove. Odnos stanovništva prema režimu ogleda se i u primjeni represije: dok je 1947. i 1948. godišnje bilo više od 10000 osuda za političke delikte, u 1964. taj je broj pao na 145.

Pod utjecajem sukoba sa SSSR-om i sam režim se postupno mijenjao, ističući da teži drugačijem socijalizmu od onoga u SSSR-u i susjednim zemljama. Težište se prenijelo na samoupravljanje i lokalnu autonomiju, iako je Partija (od 1952. Savez komunista) i dalje bila apsolutni gospodar na svim razinama. Pokušaj Milovana Đilasa (1911–1995), jednoga od četvorice iz Politbiroa, da stvori prostor za istinsku demokraciju, završio je početkom 1954. sukobom s većinom, isključenjem iz Partije, a poslije i robijanjem u više navrata.

Pomirba sa Staljinovim nasljednicima u SSSR-u godine 1955. iz izolacije je izvela zemlju koja se u međuvremenu otvorila prema Zapadu, počela primati pomoć SAD-a, uzimati kredite, trgovati itd. Dotad su postignuti i veliki uspjesi u izgradnji infrastrukture i industrijalizaciji. Tako je izgledniji postao lakši život s manje uskraćivanja, jer jedna generacija, kako se govorilo, ne može nositi sav teret dugoročnog razvoja.

MODERNIZACIJA PUTEM SOCIJALIZMA

Način na koji su komunisti osvojili vlast u Jugoslaviji u znatnoj je mjeri predodredio metode kojima će mijenjati zatečeni poredak. Budući da nije bilo prave revolucije koja bi uništila mehanizam buržoazijske države, on je ostao sačuvan i našao se pod novim vlastodršcima koji su njime morali upravljati. Promjene tada nisu planirane na temelju općih filozofskih načela, nego prema konkretnim primjerima izgradnje socijalizma u Sovjetskom Savezu. Međutim, u razmjerno kratkom roku, prije nego što se započelo s masovnim presađivanjem sovjetskih modela, sukobila su se dva vodstva, što je jugoslavenske komuniste navelo da odustanu od kopiranja. Na mnogim su područjima života bili osuđeni održati kontinuitet zatečenog poretka i djelovanje starih institucija.

Razvojni put Jugoslavije razlikuje se od razvoja drugih socijalističkih zemalja naglašenom evolutivnošću i kontinuitetom. A taj razvoj nije usmjeravan samo voljom i odlukama partijskoga

vodstva. Oblikovale su ga i snage iz prošlosti, prisutne u zatečenom poretku i institucijama, a još više su ga oblikovali snažni utjecaji razvijenoga svijeta, koji se nalazio u fazi dotad neviđena dinamizma.

Iz Sjeverne Amerike i država Zapadne Europe nezadrživo se širio i osvajao ekonomski i znanstveno-tehnološki napredak. Jugoslavija mu se nije suprotstavljala; napredak je bio u biti ideologije nove vlasti – već od pedesetih godina postupno se otvarala i stupala u dijalog sa svijetom, izbjegavajući sve što bi slabilo službenu ideologiju i osporavalo monopol partijske vlasti.

Veza s razvijenim svijetom bila je jedan od preduvjeta modernizacije, koja je u drugoj polovici 20. stoljeća temeljito promijenila Jugoslaviju i sve narode u njoj. Drugi preduvjet bila je spremnost za promjene, prilagodljivost njezinih ljudi koji su napuštali pradjedovska ognjišta i tradicionalna zanimanja i bili spremni na obrazovanje i usavršavanje. Prve poslijeratne godine karakterizira masovna seoba, napuštanje sela, odlazak stanovništva u gradska naselja i ekspanzija svih oblika obrazovanja.

Ubrzani industrijski razvoj nastavljen je poslije razdoblja obnove s mnogo dobrovoljnog besplatnog rada, kolektivnih pothvata i natjecanja, koje simbolički predstavljaju velike omladinske radne akcije. Tako su izgrađene željezničke pruge: Brčko – Banovići (1946. – 90 km), Šamac – Sarajevo (1947. – 242 km), Nikšić – Titograd (1948. – 56 km), autocesta Beograd – Zagreb i mnogi veliki privredni objekti, npr. tvornica alatnih strojeva „Ivo-Lola Ribar“ pokraj Beograda (1948) i drugi.

Izgradnja velikih industrijskih i energetskih pogona nije prestala ni poslije, kada je težište premješteno na laku industriju i proizvodnju robe široke potrošnje. Najveći i najskuplji projekti ostvareni su tek poslije (hidrosustav Đerdap, pruga Beograd – Bar, kanal Dunav – Tisa – Dunav i dr). Gradovi i regije otimali su se o kapital ili kredite nužne za razvoj lokalne industrije, koja je značila napredak čitavoga kraja. U svakoj regiji i svakome mjestu izgrađene su tvornice ili privredni objekti, što je bio prijelom u razvoju.

Osim privrede, razvijala se i država. Golemo proširenje njezinih ovlasti tražilo je radnu snagu za upravni aparat i raznovrsnu birokraciju, koja se naglo povećavala. Stoljetnu agrarnu prenaseljenost za kratko je vrijeme zamijenila prenapučenost gradova.

U Jugoslaviji je u poslijeratnim godinama osam milijuna ljudi promijenilo mjesto stanovanja. U Srbiju se prema popisu iz 1961. preselilo 38,4% stanovnika. Dolazili su iz drugih republika. Srbija je neprestano imala pozitivnu migracijsku bilancu, a osobito se doseljavalo u široki pojas koji s obje strane prati Savu i Dunav. Glavno je ipak bilo preseljavanje iz sela u grad i smanjen udjel seoskog stanovništva. Prema popisu iz 1948, u Srbiji je bilo 72,3% seoskog stanovništva. Do 1961. godine bilo ih je 56,1, da bi 1975. samo trećina stanovnika Srbije živjela od zemljoradnje.

Rasla su osobito naselja koja su dobila industrijske ili uopće privredne objekte. Stara jezgra naselja dobivala bi, obično na rubu, radničku koloniju, dok bi u središtu niknule upravne zgrade. Tek postupno, naselje bi osiguralo vodovod i kanalizaciju, plan razvoja i komunalne službe.

Povećavala su se prije svega stara, već oblikovana gradska naselja s dugom poviješću, a pridružio im se određen broj gradića ili sela zbijenog tipa, koja dobivaju karakteristike gradskih naselja. Kao i početkom 19. stoljeća, i sada se produbila razlika između zbijenih i sela razvedenog tipa u koja je modernizacija stizala posljednja, kao i električna energija i ceste. Uniformna moderna arhitektura prekrivala je balkanske ili panonske obrise koje su gradovi dobili u prethodnim razdobljima. U naseljima s više od 10000 stanovnika živjelo je 1953. samo 22,5% ukupnog stanovništva Srbije. Građana je do 1971. bilo oko polovice ukupnog stanovništva (40,6%), a 1981. bilo ih je 58%. Velika naselja najbrže su rasla, a najviše se razvijala prijestolnica Beograd, u kojemu stanuje svaki deseti stanovnik Srbije. Nagla urbanizacija imala je i tamnu stranu u mentalitetu stanovnika, arhitektonskom neredu, uništenju prirodne okoline itd.

Kada je prestao nagli industrijski rast, od 1965. smanjila se potreba za radnom snagom i pojavila nezaposlenost, a iseljavanje iz sela se nastavilo, samo se usmjerilo prema inozemstvu. „Gastarbajteri“ iz Srbije odlaze u svijet nakon ostalih Jugoslavena i stižu tamo gdje su se poslije

pokazale potrebe; u Francusku, Austriju i Švicarsku, ali su mnogi stizali i u Njemačku. Od ukupno 800 000 Jugoslavena na privremenom radu, Srba je bilo 300 000. Odlazak radnika, koji se kod većine pokazuje kao privremen, kritizirali su i ortodokсни komunisti i nacionalisti kao „sramotu za socijalističku zemlju“. S vremenom su ipak uočavane dobre strane: priljev deviza, prenošenje kulturnih utjecaja, osobito u životnom standardu i uređenju prostora.

Tehnički napredak koji je pokrenuo stotine tisuća stanovnika sela, zahtijevao je i kvalifikacije veće od onih koje su imali dojučerašnji seljaci. Pristaše industrijalizacije i elektrifikacije bili su toga svjesni, a pred očima su imali i stare socijalističke programske ciljeve: besplatno školovanje, pružanje jednakih šansi svima, masovno prosvjeđivanje. Četverogodišnje osnovno obrazovanje bilo je propisano zakonima prethodnih režima, ali se nije moglo posve provesti.

Socijalistička je vlast zakonom produljila obvezatno školovanje najprije na sedam, a zatim na osam godina. Prva polovica nekadašnjeg srednjeg stupnja školovanja morala je postati svima dostupna. Broj škola se povećao toliko da je nastupila nestašica nastavničkog kadra, tako da su 1954. i 1955. stručnjaci povlačeni iz drugih službi, pozivani i premješteni u škole. Preostale četiri godine srednjeg obrazovnog stupnja više nisu bile isključivo priprema za studij (tradicionalne gimnazije), nego su prilagođene potrebama privrede u obliku stručnih škola različitih strukovnih usmjerenja.

Najteže se širila mreža visokoškolskih ustanova. Naslijeđeno je Sveučilište u Beogradu, čijem je povećanju i omasovljenju posvećena najveća pozornost. Proširen je osnivanjem novih fakulteta, a izdašnim davanjem stipendija znatno je povećan broj studenata i promijenjen njihov socijalni sastav. Budući da su osim Beograda, samo Zagreb i Ljubljana imali sveučilišta, najprije su nove visokoškolske ustanove dobile republike koje ih nisu imale. Za srpske su studente bili važni prije svega one u Sarajevu i Podgorici. U Srbiji su pojedine fakultete, a zatim i sveučilišta prvo dobili glavni gradovi pokrajina (Novi Sad 1960. i Priština 1970), poslije Niš i Kragujevac. Osnovan je veći broj odvojenih fakulteta u manjim gradovima. Pribaviti gradu fakultet postalo je pitanje ugleda lokalnog vodstva. Naglo širenje mreže sveučilišnih ustanova pogoršalo je kvalitetu studiranja, osobito u novim školama.

Važnije od omasovljenja bilo je očuvati tradicionalnu povezanost sveučilišne nastave sa znanstvenim radom. Izvan Beogradskog sveučilišta nije bilo istraživačkih institucija. Akademije znanosti postojale su u Zagrebu (od 1866) i Beogradu (od 1886). One su, prema sovjetskom modelu, odmah prenamijenjene u neku vrstu ministarstava za znanost, na koje jezgra starih akademija nije znatnije utjecala. U sklopu akademija osnovani su znanstveni instituti. U Beogradu se njihov broj povećao do 24. Kada je sovjetski model napušten, instituti su se osamostalili ili su došli pod tijela uprave i sveučilišta. Simboličan je za visoke težnje bio osnutak Instituta za nuklearne znanosti u Vinči pokraj Beograda (1948).

Sveučilišta i znanstvene ustanove razvijaju se i šire u vrijeme kada se država otvorila prema svijetu i postalo je moguće upoznavati nove znanstvene stečevine na mjestima gdje su stvarane. Mnogi mladi stručnjaci iz zemlje bili su osposobljeni za praćenje i prihvaćanje novina, ne samo u industrijskoj proizvodnji nego također u znanostima, tehnici i medicini. Osposobljenost za prihvaćanje i primjenu inovacija na različitim područjima znanstvenog i tehničkog napretka jedna je od najznačajnijih stečevina druge polovice 20. stoljeća i preduvjet sveg budućeg razvoja.

Gradnja piramide znanstveno-obrazovnog sustava, čiji je temelj bilo masovno obvezatno školovanje, a vrh u visoko specijaliziranim istraživačkim institutima, imalo je nemalu cijenu. Komunističko vodstvo moglo ju je platiti jer je, poput apsolutističkih vladara, sve prihode skupljalo na jedno mjesto i odatle ih redistribuiralo. Metoda je primjenjivana i kada se nije živjelo od vlastitih sredstava, nego od strane pomoći i kredita i kada su uz središnju riznicu, sve važnije postajale one u republikama. S razvojem komunalne autonomije dio je prihoda ostajao kod lokalnih vlasti, što je omogućavalo da se više vodi računa o lokalnim potrebama, ali je otežavalo donošenje racionalnih odluka i postizanje optimalnog odnosa između onoga što se ulaže i onoga što se dobiva.

Beskrajno dugu kroniku izgradnja tvornica, željeznica, cesta, mostova, zdravstvenih,

prosvjetnih i kulturnih ustanova, obilježavanih slavljem, pratila je druga, jednako duga ali jedva primjetna povijest borbi za uključivanje u planove i proračune, dotacije i kredite, čiji je konačni rezultat bio da je zemlja postala najveći dužnik u Europi. Uzrok trajno negativnog salda nalazio se prvenstveno u političkim tvornicama, koje su proizvodile gubitke i u neumjerenim ambicijama države, koja je sve uzela pod svoje, ali i u odsutnosti svijesti o tome da sve ima svoju cijenu.

Velika ulaganja bez odgovarajuće povratne dobiti zahtijevala su da se podržavi prostrano područje informiranja, nakladničke djelatnosti, kulture uopće, pa također zabave i sporta. Partijska je država time svestrano ojačala svoj utjecaj, ali se također opteretila troškovima i obvezama. Knjige i novine, osim službenih publikacija, tiskali su privatni knjižari-nakladnici, a sada su taj posao preuzela državna poduzeća ili masovne organizacije. Nekoliko tradicionalnih nakladnika: Akademija znanosti,⁵³ Matica srpska, Srpska književna zadruga, očuvani su kao ustanove, ali su im programi obuhvaćeni sustavom. Izvan sustava je ostalo malo vjerskih publikacija, do sedamdesetih godina jedva primjetnih u javnosti.

U odnosu prema predratnom stanju, u Srbiji se razvija nakladništvo: pet puta je više naslova, tri puta veća ukupna naklada. Ipak, po broju prodanih primjeraka novina na 1000 stanovnika, zemlja je bila među posljednjima u Europi. Srbija je odskakala od prosjeka za cijelu državu. Najveći uspon bio je između 1949. i 1953. godine, u doba najveće potrebe za službenim dirigiranim informiranjem. Kada se ipak počelo voditi računa o troškovima i proizvođača i kupaca, ukupna naklada pala je za trećinu, pojedinih godina za polovicu. Sličan se proces mogao zapaziti u proizvodnji knjiga: rastao je broj naslova, a padala naklada, što je bio znak prilagodbe potrebama publike i tržišta. Iako je knjiga u prvim desetljećima socijalističkog razdoblja bila pristupačna, veliku ulogu u njezinu širenju imale su knjižnice, koje su usporedno s muzejima i arhivima osnivane u svim većim mjestima i povezivane u mrežu.

Kao i u ostatku svijeta, i u Jugoslaviji je tisak izgubio primat među sredstvima javnog priopćavanja. Radijska postaja u Zagrebu djeluje od 1926, u Beogradu od 1929.; u ratu se pokazala snaga radija, čije poruke nisu zaustavljale granice ni bojišta. Taj su utjecaj dugo ograničavali skupoća i rijetkost radijskih prijamnika, dok ih od 1950. nije počela proizvoditi domaća industrija. Odašiljači su se proširili na glavne gradove republika, zatim na veće gradove, ali nisu privatizirani sve do tranzicije devedesetih godina.

Radiju se pridružila televizija (u Zagrebu 1956, u Beogradu 1958.; emitiranje u boji od 1973), koja će ubrzo postati najutjecajniji medij. Kada je televizija uvedena, nastojalo se na zajedničkim programima. U daljnjem razvoju, međutim, ona je i odašiljačima i tehnikom pokrivanja teritorija prilagođena republikama, odnosno pokrajinama. Postala je važan izraz posebnosti nacija i moćno sredstvo integracije.

Iako je film bio poznat od početka 20. stoljeća i raširen u gradovima u doba Kraljevine, novost je bio prelazak s pasivnog prikazivanja stranih filmova na vlastitu proizvodnju. Prvi studiji otvoreni su u Beogradu, Zagrebu i Ljubljani, a poslije i u drugim republičkim središtima. Film je favoriziran kao masovna umjetnost, čiji je utjecaj već bio provjeren u totalitarnim režimima. Državnim novcem razvijala se filmska industrija, koja je svojim ostvarenjima putem međunarodnih festivala sudjelovala u razvoju te umjetnosti u svijetu.

Ono što se prenosilo i širilo novim medijima, kad se promatra tijekom duljeg razdoblja, nosilo je na sebi, jednako kao i književno i umjetničko stvaranje, vidljive znakove kretanja od strogog dogmatizma do oponašanja sovjetskih uzora, od socijalističkog realizma, prema slobodnijem izrazu, vezivanju za vlastite tradicije i prihvaćanju modernih tendencija. Od pedesetih se godina vodila borba među strujama samih stvaralaca, ali presudno je bilo nastojanje političkog vodstva da pokaže kako socijalizam u Jugoslaviji ima drugačije lice. Zastupljenost modernih pravaca u umjetnosti, avangarde, i slobodnije izražavanje s elementima kritike stanja u društvu („crni val“ u kinematografiji) zapazili su suvremenici, koji su režimu u cjelini pripisivali više slobode nego što je

---

⁵³ *Srpska akademija nauka i umjetnosti (SANU)* (op. pr)

bilo u stvarnosti.

Veliki val podržavljenja je zahvatio također zdravstvenu zaštitu i područje socijalne skrbi. Kao besplatno školovanje, i besplatno liječenje bilo je popularna točka socijalističkih programa, usporedno s pružanjem pomoći slabima i nemoćnima. U nastojanju da ostvari te programe, komunističko je vodstvo nejednako postupalo prema nasljeđu iz prethodnih režima. Odbacilo je gotovo sve što je bilo privatno, a sačuvalo i dalje razvijalo institucijski temelj izgrađen u razdoblju Kraljevine Jugoslavije. Osim Crvenog križa (polumjeseca) i dobrotvornog djelovanja u sklopu crkava, privatna aktivnost je prestala, zakržljala su i ugasila se brojna udruženja i organizacije posvećene pomaganju siromašnih i nemoćnih. Zakonskom zabranom privatne liječničke prakse 1963. do kraja je dovedeno suzbijanje svega privatnog u domeni zdravstvene zaštite.

Naslijedena institucionalna mreža (Medicinski fakultet, Centralni higijenski zavod, domovi zdravlja, dispanzeri, poliklinike) razvijana je u širinu, tako da su ustanove osnovne zdravstvene zaštite stizale do sela, tvornica, škola, a isto tako i u visinu – razvijanjem klinika, specijalističkih bolnica i instituta na medicinskim fakultetima. S vremenom je zdravstvena služba osposobljena za recepciju stečevina moderne medicine. Na nju se mogla osloniti farmaceutska industrija, koja do 1941. godine nije postojala.

Kao i u drugim zemljama sa sposobnom liječničkom službom i raširenom zdravstvenom kulturom, rezultati nisu izostali. Iskorijenjene su zarazne bolesti koje su bivale endemične, kao malarija, sifilis ili struma, ili one koje su dobivale oblik epidemija, kao trbušni tifus ili pjegavac. Nekad vrlo raširene bolesti, kao trahom i velike boginje, zaboravljene su. Opasnost su prestali biti ne samo šarlah i difterija, nego i ranije neizlječiva tuberkuloza. Smanjena je smrtnost novorođenčadi i mortalitet starih osoba.

Modernizacija u drugoj polovici 20. stoljeća donijela je toliko novosti u raznim područjima da su se promijenili opći uvjeti svakodnevnog života. Nestalo je straha od gladi, koja je odnijela mnoge živote u oba svjetska rata (1914–1918. i 1941–1945). Uvođenjem obvezatnog socijalnog i zdravstvenog osiguranja prevladana je bojazan od nezaposlenosti i neimaštine. Osjećaj sigurnosti nepoznat prijašnjim generacijama pojačavala je svijest da su smanjeni tereti zahvaljujući ograničenom radnom vremenu (osim na selu i u domaćinstvu), pristojnim radnim uvjetima i oslanjanju na brojne strojeve i naprave koje olakšavaju rad.

Naglih i burnih promjena bilo je i u prethodnim razdobljima, prije svega u 18. stoljeću među Srbima u Ugarskoj, zatim u doba kneza Miloša, pa poslije 1880. u Kraljevini Srbiji, ali sve su one zahvaćale samo manji, obrazovani, dobrostojeći ili u gradove smješteni dio društva. U drugoj polovici 20. stoljeća promjene su bile masovne, zahvatile su najveći dio nacije i promijenile njezin profil.

Srbi su prestali biti narod seljaka, napustili su selo, seljačke roditelje i pretke, preselili se u grad i počeli se formirati kao pretežno urbanizirano društvo. Usporedno s tim, postali su masovno i prosječno obrazovaniji, nepismenost je iskorijenjena kod onih koji odrastaju, ali je zadržana kod starijih. Iako je cijela populacija već desetljećima bila obuhvaćena obvezatnim školovanjem, ipak je 1981. u Srbiji bilo 11,1% nepismenih, s karakterističnim razlikama: u središnjem dijelu kod muškaraca 4,1%, kod žena 17,9%; u Vojvodini kod muškaraca 3,1%, kod žena 8,3%. Prema popisu iz 1981. u cijeloj tadašnjoj Jugoslaviji polovica cjelokupne populacije imala je osmogodišnju ili srednju školu (49,7%), dok je visoko obrazovanje imalo 5,6% (u gradskim naseljima 10,3%). Ti omjeri svakako će vrijediti i za Srbe, koji su tada sačinjavali 36,3% stanovništva Jugoslavije.

Društvo isključive muške dominacije učinilo je krupne korake u smjeru ravnopravnosti spolova. Žene su izašle iz sjene, prestale su biti nevidljive suputnice muškaraca, jedinih subjekata povijesnih zbivanja. Formalno izjednačavanje u pravima, dobivanje prava glasa, pratili su uvjeti za obrazovanje, pristup mnogim profesijama, prihvaćanje žena u javnim službama i na visokim funkcijama. U značajnoj su mjeri te promjene bile omogućene oslobađanjem od ropskog rada kod kuće i ukupnim promjenama odnosa u obitelji.

Nacija je postala zdravija zahvaljujući mnogim čimbenicima, prije svega zdravstvenoj zaštiti i

povoljnijim životnim uvjetima. Kao i mnoge druge, i srpska je nacija postala starija i dugovječnija. Prosječni očekivani ljudski vijek neposredno poslije Drugog svjetskog rata iznosio je 45 godina, a 74 godine za žene, odnosno 72 za muškarce rođene 1981. godine. Usprkos iznimno velikim žrtvama i gubicima u oba svjetska rata, nacija je postala brojnija, ali se njezin postotak u ukupnom stanovništvu Jugoslavije smanjio. Najveći je bio 1961, kada je iznosio 42,8%. Već je 1971. pao na 39,68%, da bi 1981. bio 36,3%. Dio „nestalih“ nesumnjivo se nalazio u onih 5,44%, koji su se te godine u nacionalnom smislu izjasnili kao Jugoslaveni. Ovaj zakasnjeli val nacionalnog unitarizma odozdo najviše je zahvatio Srbe i Hrvate te pridonio sazrijevanju krize u federaciji sljedećih godina.

Druga polovica 20. stoljeća bila je vrijeme najveće dinamike u razvoju srpske nacije. Promjene su bile nagle, simultane, u mnogome nepotpune i nedovršene. Kao što obvezatno školovanje nije iskorijenilo nepismenost, isto tako ni preseljavanje u gradove nije stvorilo građanstvo, niti su načelna zalaganja za ravnopravnost spolova omogućila istinsku i potpunu ravnopravnost.

EPILOG: RASPAD FEDERACIJE, BORBA ZA DRŽAVU

Svi Srbi nisu ostali u jednoj državi!

Došlo je do krize odnosa u jugoslavenskoj federaciji, do njezina raspada za kojim su uslijedili ratovi s golemim brojem ljudskih žrtava, protjerivanjem, prisilnim preseljavanjem, bježanjem milijuna ljudi i s neprocjenjivim materijalnim gubicima. Nestabilnost je zahvatila čitavu jugoistočnu Europu. Dramatična i tragična zbivanja opisivana su u brojnim publikacijama objavljenim još dok je ratovanje trajalo. Rijetko kada se prije događalo da povijest kao znanje i priča tako brzo sustigne povijest kao događanje.

Ta povijest nije mogla stati između korica ove knjige, ne samo zbog složenosti i opsega već i zbog toga što još nije završena, što je ni pisac ni čitatelji ne mogu promatrati izvana, a to je neophodan preduvjet objektivnosti. Događaji iz devedesetih godina s tla bivše Jugoslavije nisu predmet samo povijesnih interesa i istraživanja, nego i sudskih istraga, koje nisu ni blizu kraja. Opravdanije se činilo umjesto naracije o tragičnim zbivanjima postaviti pitanje o tome koliko je prethodna srpska povijest (u oba značenja te riječi, i kao objektivan proces i kao svijest i znanje o tom procesu) utjecala na usmjeravanje i neprimjerenu reakciju Srba na izazove jugoslavenske krize. O neadekvatnosti se može suditi i govoriti imajući na umu tragične posljedice za srpski narod.

Promijenili su se jedinstveni uvjeti u kojima su od 1918. protjecali procesi njegove integracije. Znatni dijelovi srpskog naroda iskorijenjeni su s područja na kojima su stoljećima živjeli (dijelovi Hrvatske, Dalmacije, Bosne, Kosovo i Metohija). Srbija je preplavljena stotinama tisuća izbjeglica, od kojih su se rijetki vratili na svoja ognjišta. Jugoslavija i Srbija više nisu imale utjecaj na razvoj Kosova i Metohije, iako rezolucija UN-a nije službeno odvojila i proglasila teritorij neovisnim, kako to želi albanska većina stanovništva. Razlike u shvaćanjima i stajalištima o susjednim narodima i manjinama podijelile su naciju, posebice zato što su se neke regije (Sandžak i Vojvodina) masovno suprotstavljale državnoj politici.

Osim što je izgubila prirodnu komunikaciju i utjecaj na Srbe koji su se našli u drugim državama, Srbija je pogođena i nevoljama koje donose ratovi: materijalnom iscrpljenošću i općim osiromašenjem, koje je pogoršano i pooštreno sankcijama UN-a i međunarodnom izolacijom. Ona je bila šira od službenog embarga i zbog nje je zemlja izgubila sposobnost da drži korak s napretkom znanosti i tehnologije u svijetu. Napokon, pretrpljen je i golem moralni gubitak zbog opće osude politike srpske države i postupaka srpskih vojnih i civilnih vlasti u ratom zahvaćenim područjima gdje su počinjeni brojni i teški zločini.

Od raspada Jugoslavije, najveću, neposrednu i dugoročnu štetu pretrpjeli su Srbi, pa se postavlja pitanje zašto je među njima prevladala antijugoslavenska opcija. Nema sumnje da su mnogi Srbi bili nezadovoljni promjenama uvedenim 1945, ali je također istina da su dvadeset godina poslije upravo Srbi postali gorljivi branitelji Jugoslavije i među masama i među političkim

vođama. Promjeni stajališta pridonijelo je prihvaćanje dijela jugoslavenske ideologije koji je bio ugrađen u socijalistički patriotizam, a u njemu je bilo i podsjećanja na srpske žrtve i zasluge za stvaranje i obnavljanje zajedničke države. Utjecalo je, svakako, i iskustvo života u jugoslavenskoj federaciji, ali kako se ona mijenjala, negativni poticaji iz realnosti bivali su sve jači, pa se povijesno pamćenje okrenulo, a žrtve i zasluge izgledale su uzaludne.

Da bi se razumjela ta evolucija, potrebno je osvrnuti se na karakterističan razvojni put jugoslavenske federacije. Federativno uređenje koje su uveli komunisti u međuratnom razdoblju, projektirali su i preporučivali političke stranke i pojedinci, a neki od projekata su brojem i sastavom jedinica bili slični rješenjima iz 1945. Prednost poslijeratnog u odnosu prema uređenju 1918–1941. bila je u tome što je državna organizacija bolje usklađena s realnostima etničkih odnosa i što je smanjivala i otklanjala nesnošljivosti i napetosti. To osobito pokazuju primjeri Makedonaca, koji su bili jabuka razdora između Bugara i Srba, i muslimana, na koje su jednako pretendirali Hrvati i Srbi. Ali, komunističko je vodstvo krajnje pojednostavljeno sagledavalo čitav etnički kompleks kao „nacionalno pitanje“ koje se „rješava“ pravilnom politikom, dobrim organizacijskim shemama, podjelom vlasti, što je prikrivalo ozbiljnost i složenost problema.

Bilo je strogo zabranjeno i kažnjivo širiti nacionalnu, rasnu i vjersku mržnju, izgrađivani su mehanizmi ravnopravnog sudjelovanja u vlasti, iskreno se radilo na zaštiti manjina i u tome su postavljeni visoki standardi. Težilo se i gospodarskoj ravnopravnosti, što je bilo veoma teško postići. Istodobno su sredstva propagande nametala nerealan sklad: svim nacijama i republikama simetrično su priznavane ratne zasluge, svima su pripisivane jednake žrtve, svi protivnici partizana iz rata jednako su obilježeni kao „sluge okupatora“, bez razumijevanja za razlike i konkretne uvjete. Na srpskoj se strani teško mirilo s jednakim tretiranjem Hitlerova pijuna Pavelića i Draže Mihailovića, koji se borio protiv Nijemaca za obnovu Jugoslavije. Umjesto da se kritički raspravlja o zbivanjima u svjetlu činjenica i konkretnih okolnosti, a na pozadini općeg europskog razvoja, diktirana je partijska verzija povijesti, a izvan toga nametana šutnja. Pitanja koja su tištala nacije, na koja je trebalo odgovoriti da bi se „prevladala prošlost“, potisnuta su u podzemlje, gdje su i dalje izazivala radoznalost i pothranjivala nezadovoljstva.

Stajalište o državi kao o cjelini i drugim nacijama nije se formiralo samo pod utjecajem službene propagande nego i suočavanjem s iskustvima života u jugoslavenskoj federaciji, koja se dinamično razvijala. Desetljeće i više bila je to strogo centralizirana država kojom je stvarno vladao vrh Komunističke partije, a njezina tijela su po federalnim jedinicama provodila direktive i donosila propise prema zahtjevima vrha. Režimi između republika nisu se razlikovali ni u čemu bitnom.

Kada su se pod pritiskom svakodnevne prakse ali i teorijskih preokupacija, započetih uvodenjem radničkih savjeta i nastojanjem da se kreira „samoupravni socijalizam“, sagledavale dugoročne perspektive, postavilo se pitanje hoće li se jugoslavenska socijalistička država razvijati kao „asocijacija komuna“ ili će se težište premjestiti s federacije na republike koje će biti nositelji razvoja.

Karakterističan konzervativizam jugoslavenskog partijskog vodstva očitovao se i na toj prekretnici. Kao što je početkom 1954. osuđeno zalaganje Milovana Đilasa za radikalnu demokratizaciju društva, tako je i sada odbačen avangardizam. Izabrano je njegovanje i razvijanje nacija kroz republike kao nacionalne države.

To fatalno opredjeljenje nije objavljeno kao zaokret „u rješavanju nacionalnog pitanja“, nego je u samoupravnom žargonu formulirano kao zastupanje prava radničke klase svake republike da raspolaže „viškom vrijednosti“ koji stvara, ili kao pravo naroda da raspolaže plodovima svojega rada. Nacije se više nisu osjećale ugrožene od vanjske opasnosti, više su zazirale od spontanog klizanja prema centralizmu i unitarizmu. A takvim dvojbama povod su davale neke federalne ustanove i službe, osobito vojska i organi sigurnosti. Nastavilo se hvalisanje rješenjem „nacionalnog pitanja“; „bratstvo i jedinstvo“ i dalje je postavljano među najviše vrijednosti.

Sve sljedeće ustavne reforme povećavale su ovlasti republika te smanjivale značenje i ulogu državne cjeline. Samo po sebi, povećavanje odgovornosti i samostalnosti republika nije ugrožavalo

federaciju, opasnost je nosilo jednostrano usmjerenje, potpuno napuštanje ravnoteže između cjeline i dijelova, savezne države i republika u njenom sastavu. Umjesto toga, jačala je borba između republičkih partijskih oligarhija, kojom je federacija razvlašćivana do te mjere da je postala kulisa iza koje su (poslije 1980) republički partijski vođe odlučivali onako kao što je oko 1950. bila fasada iza koje je stvarno vladao Politbiro Centralnog komiteta. Jedan od tadašnjih vođa je izjavio: „Jugoslavija je ono o čemu se mi dogovorimo.“

U tom je smjeru posljednji značajan korak bio Ustav iz 1974. godine, stjecajem okolnosti donesen samo šest godina prije smrti doživotnog predsjednika, koji je bio neka vrsta jamstva za očuvanje državne cjeline. Tim su ustavom sve glavne ovlasti prenesene na republike, a pokrajine su izjednačene s republikama, osim imenom i brojem predstavnika u saveznom tijelima.

Mehanizam uspostavljen tim ustavom nije imao jednake posljedice na sve članove federacije. Odgovarao je prvenstveno novim nacijama, Makedoncima i Crnogorcima, koje je štitiio oklop nacionalne države, unutar kojega su dovršavale integracije i dobile uvjete za marginalizaciju manjine. U punoj je mjeri sustav odgovarao i Slovencima, čiji su se lideri najupornije zalagali za suverenitet republika. Preostale tri republike: Hrvatska, Bosna i Hercegovina i Srbija, bile su uspostavljenim sustavom manje ili više pogođene. Hrvatima je republika poslužila za dovršenje vlastite integracije, pogodovala je tihoj asimilaciji manjina (Srba je tada bilo 14% i bili su nadproporcionalno utjecajni kao partizanski kadrovi). Ali izvan Republike, ostajao je nemali broj Hrvata u Bosni i Hercegovini i znatno manje u Vojvodini i Crnoj Gori. Odmjeravajući ono što se gubi i što se dobiva, hrvatski su se lideri opredijelili za što veće osamostaljenje republika.

U Bosni i Hercegovini su se i Hrvati i Srbi osjetili ograničenima u komunikaciji sa svojim maticama. Sve tri nacije imale su iskrene branitelje Jugoslavije, ali otkako su muslimani priznati kao narod, među njima se javila jaka struja koja je tražila da Bosna bude nacionalna država jugoslavenskih muslimana, kojih je inače bilo i u Makedoniji, na Kosovu, i u Srbiji (Sandžak). Poslije, tijekom rata, dominacija te struje očitovala se uzimanjem povijesnog naziva „Bošnjak“, koji pretendira na obuhvaćanje cjeline stanovništva i povijesnog naslijeđa zemlje. Osim muslimana, i Albanci su bili podijeljeni; najviše ih je bilo na Kosovu i Metohiji, no također u Makedoniji i Crnoj Gori, ali punu su autonomiju imali samo u Pokrajini. Nacionalisti su tražili da se Kosovo organizira kao republika, ali ti zahtjevi nikada nisu ozbiljno razmatrani. Nisu ih prihvatili Albanci u vlasti.

Promjene provedene 1974. najteže su pogodile Srbiju. Suvremenici se nisu toliko pribojavali gubitka jedinstvenog okvira srpske integracije, koliko su uočavali potpuno osamostaljenje pokrajina, činjenicu da je Srbija postala složena država, sastavljena od Kosova, Vojvodine i preostalog dijela koji je nazivan „užom Srbijom“. Srbija je postala „federalizirana“ u vrijeme kada su sve druge republike zaokružile svoju suverenost. Situacija je bila pogoršana i time što su se pokrajinska partijska vodstva trajno konfrontirala s vodstvom Srbije, tražila saveznike među vođama drugih republika i u saveznom tijelima zauzimala stajališta protiv svoje republike.

Iako je Srbija imala poteškoća s obje pokrajine, ipak je bila vidljiva razlika između Vojvodine, područja s kulturom tolerancije i dugim suživotom pripadnika više nacija, i Kosova, gdje je oduvijek ona strana koja je imala vlast u državi željela vidjeti stvarne i simboličke prednosti, inače se osjećala ugnjetavana. Zajednički život u razdoblju socijalizma i svi naponi oko harmonizacije nisu uspjeli izmijeniti taj mentalitet.

U međuvremenu su prepirke između republika zbog raspodjele sredstava, kredita, odlijevanja i prelijevanja dohotka, postale javne i prepletale su se s drugim sporovima oko jezika, ravnopravnosti u vojsci itd. Razvijene republike žalile su se da se novac koji one stvaraju neopravdano centralizira, uzima za nerazvijena područja, gdje se neracionalno troši. U nerazvijenim republikama su se žalili da ih eksploatiraju razvijeni itd. U posljednjem desetljeću (1980–1990) javne sjednice centralnih partijskih komiteta postale su mjesta oštih sukoba, osobito među predstavnicima Srbije i njezinih pokrajina. Pogrešno je misliti da je napetosti među jugoslavenske narode unijela šačica literata; stvorila ih je pogrešno usmjerena politika.

Izrazita nesimetrija i neravnopravan položaj Srbije u odnosu prema drugim republikama, nisu

mogli ostati nezapaženi i bez utjecaja na raspoloženje srpskih masa, osobito zato što su se na pozadini ustavnih promjena zbili politički događaji u kojima su suvremenici prepoznavali antisrpske tendencije. Velik je odjek 1966. imalo svrgavanje i kažnjavanje Aleksandra Rankovića (1909–1983), dugogodišnjeg drugog čovjeka Politbiroa, šefa savezne policije i državne sigurnosti te potencijalnog Titova nasljednika. Stavljeno mu je na teret da je od 8. kongresa SKJ (1964) djelovao „antipartijski“, da je zloupotrebljavao položaj i suprotstavljao se razvoju „neposredne demokracije“. Rankovićev je pad praćen smjenjivanjem i prisilnim umirovljenjem velikog broja njegovih ljudi iz Službe unutarnjih poslova, što je tumačeno kao udar na „srpske kadrove“. Na stranu nezadovoljnika tada su se svrstali brojni i utjecajni dojučerašnji čuvari poretka.

Oporbeni se tabor zatim povećao 1968, povezano s velikim studentskim prosvjedima i povodom osude i isključenja iz Centralnog komiteta SK Srbije pisca Dobrice Ćosića (1921) i povjesničara Jovana Marjanovića (1922–1980), koji su se usudili javno posumnjati u ispravnost nacionalne politike, upozoravajući, između ostalog, na pojave potiskivanja srpskog stanovništva s Kosova i iz Metohije. Tada su mnogi intelektualci u znak prosvjeda napustili Komunističku partiju.

Ukazivanje u javnoj raspravi na Pravnom fakultetu u Beogradu 1971. na jednostranost i problematičnost ustavnih amandmana, koji su popločali put Ustavu iz 1974, stajalo je nekolicinu nastavnika službe, a jednoga i zatvorske kazne.

Dok su prethodni događaji vodili omasovljenju oporbe, smjenjivanje partijskog vodstva Srbije, Marka Nikezića (1921–1990) i Latinke Perović (1933), koje je 1972. proveo osobno Tito, ne obazirući se na ishod glasovanja u Centralnom komitetu, neposredno je izazvalo slabljenje Partije. Pad tih rukovodilaca povukao je i smjenjivanje mnogih njihovih suradnika, liberalno usmjerenih pristaša odlučnije demokratizacije. Svaki od spomenutih događaja bio je znak gubljenja utjecaja službene partijske ideologije i slabljenje partijskog aparata u Srbiji. Posljedice će se u punoj mjeri osjetiti poslije 1980. godine.

U suočavanju s rastućim nacionalnim napetostima i sve brojnijim izazovima „bratstvu i jedinstvu“, jugoslavenska partijska vrhuška, s dijelom inteligencije koji joj je preostao, pokazala se nedoraslom situaciji. Njezina se politika svodila na zabrane, kažnjavanja, iznošenje općih parola i pokušaje harmonizacije koji su u promijenjenim uvjetima djelovali kontraproduktivno. Branitelji službene partijske politike, koja je uključivala čuvanje državne cjeline, proglašeni su konzervativcima još za Titova vremena, dok se sve jače nacionalno obojena oporba, opredjeljivala za demokraciju.

Vrijeme je ubrzo pokazalo da svi protivnici Titova režima nisu bili iskreni borci za demokraciju, ni na planu ideja, niti na planu praktične politike. U svim nacijama i jugoslavenskim republikama oporbenjaci su novošću svojih teza i hrabrim stajalištima privlačili mase, ali kod njih nije bilo ni najave da bi u rješavanju jugoslavenskih problema mogli ponuditi alternativu vladajućoj politici. U srpskom se slučaju to vrlo jasno pokazalo.

Bez snažnog intelektualnog vodstva, neobaviješteni o onome što se u Europi događalo u vezi s nadilaženjem naslijeđenih nacionalnih suprotnosti, onome što se promijenilo u idejama i u odnosima među kulturama, vođe srpske oporbe morali su se usmjeravati prema povijesti, oživljavati ideje i stajališta iz prijašnjih faza srpskog nacionalizma. Pritom su uočavali sličnosti i analogije sa situacijama i događajima iz prošlosti, a ostajali neosjetljivi za velike promjene, koje su se u međuvremenu dogodile i zbog kojih orijentiri iz prošlosti nisu bili odgovarajući.

Osim rečenog, poruke iz prošlosti nisu bile jednoznačne. Uz tradiciju borbe za nacionalnu državu i nacionalne politike, nasljeđe srpskog nacionalizma sadržavalo je i nacionalno-unitarnu varijantu, razvijenu u razdoblju integralnog jugoslavenstva, shvaćenu i prakticiranu kao širenje srpstva na ostale Jugoslavene. Kada je Jugoslavija 1941. srušena, okupiranu je Srbiju zahvatilo jako razočaranje u Jugoslaviju, jugoslavenske je iluzije potisnuo snažan pokret vraćanja srpskim korijenima. U uvjetima njemačke okupacije nije se moglo tražiti pribježište u pobjedama i ratnoj slavi, ali se moglo vratiti Crkvi, pravoslavlju, svetosavlju kao posvećenom nacionalizmu, patrijarhalnosti, domaćinu kao idealu, odbacivanju svega tuđinskog. Nametane su, ali i asimilirane

vrijednosti koje je zastupao okupacijski režim: rasizam, mržnja prema demokraciji, antisemitizam. U ratnim je godinama i nesporno srpski pokret generala Draže Mihailovića bio suočen s dvije tradicije i oscilirao između čuvanja kontinuiteta Kraljevine Jugoslavije i dopuštanja da se progone i iskorijene stanovnici te države koji nisu bili Srbi.

Dvije tradicije iz prošlosti djelovale su na srpske političke i intelektualne elite i u vrijeme kada se jugoslavenska kriza bližila svome vrhuncu. To vrijeme se poklopilo s rušenjem komunističkih režima u državama socijalističkog bloka, što je još više oslabilo jednostranački poredak i na dnevni red stavilo slobodne izbore, obnovu parlamentarizma i višestranačkog sustava. Neposredno je predstojala borba za vlast, a u uvjetima usijanih strasti samo su izrazito nacionalni programi mogli dobiti masovnu potporu.

Postavši 1987. godine unutarnjim prevratom vođa Saveza komunista Srbije, Slobodan Milošević (1941–2006) pokušao je kontinuitet vlasti očuvati spajanjem svoje partije sa Socijalističkim savezom, neaktivnom i beznačajnom masovnom organizacijom. Savez komunista preko noći je pretvoren u Socijalističku partiju Srbije, što je njegovu vođi omogućilo oštru kritiku Titova režima, uz istodobno čuvanje partizanske tradicije i stečevina socijalizma.

Milošević je sa svojom partijom nastupao kao branitelj Jugoslavije, osuđivao je rukovodioce drugih jugoslavenskih republika, kao i strane sile zbog njezina razbijanja, a istodobno je krnjim ostatkom Jugoslavije vladao kao da je to nacionalna država Srba. Iza imena Jugoslavije ostale su dvije republike: Srbija i Crna Gora. U posljednjoj je neprestano rastao otpor, tako da od 1997. vlasti Crne Gore nisu poštovale odluke saveznih tijela. Zajedničke su ostale samo vojska i vanjska politika. Odvajanje od Srbije i postizanje pune državne neovisnosti postalo je bit programa vrlo utjecajnih političkih snaga Crne Gore, a odnos prema srpstvu crta razgraničenja među političkim strankama i koalicijama.

Poslije svih jugoslavenskih republika, na primjeru Crne Gore su se pokazale sudbonosne posljedice prihvaćanja programa srpske nacionalne oporbe: ili federacija po mjeri Srbije i Srba, ili Srbija kao nacionalna država na područjima gdje žive Srbi.

Dok su u Srbiji Socijalistička partija i njezin vođa nastojali sintetizirati jugoslavensku i usko srpsku komponentu, prvu u službenoj državnoj politici, a drugu u stvaranju ideološkog i kulturnog ozračja, kod Srba koji su se poslije raspada federacije našli u drugim republikama nije bilo snažne socijalističke komponente, niti njegovanja jugoslavenskog nasljeđa. Glavnu su riječ povele nacionalne, samo imenom demokratske stranke, kojima je u temelju programa bila nacionalna država, za koju su se borile stvarajući autonomne teritorije i težeći za ujedinjenjem sa Srbijom u daljnjoj perspektivi. Poruke iz bliže i daljnje prošlosti tu su neposrednije djelovale, oživljene su i metode borbi za nacionalnu državu, nametanje svoje vlasti praćeno je progonom pripadnika drugih naroda, uklanjanjem njihovih simbola i tragova te teškim zločinima. Pritom se nije vodilo računa o sudbini Srba koji su kao manjina mogli stradati i koji su stradali od primjene tih istih metoda.

Često se s razlogom tvrdi da su poslije raspada Jugoslavije Srbi u svojem razvoju vraćeni natrag u stanje s početka 20. stoljeća. Upućivanje na tu sličnost treba dopuniti i isticanjem razlika, jer je opće stanje početkom 21. stoljeća bitno drugačije od stanja 1903. ili 1908, pa su i posljedice raspada Jugoslavije osjetno lakše. Srbija i njezini susjedi nisu u podijeljenoj i sukobljenoj Europi, nego u Europi koja se ujedinjuje, u kojoj službeno udružene članice Europske unije očekuju da im se pridruže ostale države. Takva Europa u integraciji dio je svijeta u kojemu se ujednačavaju načela uređenja, međunarodnih odnosa, nalaže poštovanje ljudskih i prava manjina. Dugoročno gledano, Srbija i države u kojima Srbi žive kao manjina, nastoje postići isti cilj, dobrovoljno se podvrgavajući načelima modernog svjetskog poretka. Ni granice nisu nepropusne, niti imaju značenje kao oko 1900. godine. Sve je više sredstava komunikacije koja se ne zaustavljaju na granicama. Pred razdvojenim dijelovima srpskog naroda nisu „borbe za oslobođenje i ujedinjenje“, nego zadatak da obnove prekinute veze sa susjedima, europskom i svjetskom zajednicom te da vrate sposobnost recepcije onoga što se u suvremenom svijetu stvara za dobro i napredak čovječanstva.

IZABRANA BIBLIOGRAFIJA

- Adamović, Lj., Lempi, Dž., Priket, R., *Američko–jugoslovenski ekonomski odnosi posle Drugog svetskog rata*, Beograd 1990.
- Adanir, F., *Die Makedonische Frage. Ihre Entstehung und Entwicklung*, Wiesbaden 1979.
- Alcock, J., *Explaining Yugoslavia*, London 2000.
- Aleksić–Pejković, Lj., *Odnosi Srbije sa Engleskom i Francuskom 1903–1914*, Beograd 1965.
- Amstadt, J., *Die k.k. Militärgrenze 1522–1881*, Würzburg 1969.
- Antonović, M., *Grad i župa u Zetskom primorju i severnoj Albaniji u XIV i XV veku*, Beograd 2004.
- Avramovski, Ž., *Balkanska antanta (1934–1940)*, Beograd 1986.
- *Balkanske zemlje i velike sile 1935–1937*, Beograd 1968.
- *Sukob interesa Velike Britanije i Nemačke na Balkanu uoči Drugog svetskog rata* (iz: „Istorija XX veka“, II), Beograd 1961.
- Babić, A., *Iz istorije srednjovekovne Bosne*, Sarajevo 1972.
- Banac, I., *The National Question in Yugoslavia: Origins, History Politics*, Ithaca – London 1984 (*Nacionalno pitanje u Jugoslaviji. Porijeklo, povijest, politika*, Zagreb 1988).
- *With Stalin against Tito: Cominformist Splits in Yugoslav Communism*, New York 1988 (*Sa Staljinom protiv Tita. Informbirovski rascjepi u jugoslavenskom komunističkom pokretu*, Zagreb 1990).
- Barker, E., *British Policy in South–East Europe in the Second World War*, New York 1976 (*Britanska politika prema Jugoistočnoj Evropi u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb 1978).
- Bataković, D. (ur.), *Nova istorija srpskog naroda*, Beograd 2000, 2002².
- Beldiceanu, N., *Le monde ottoman des Balkans (1402–1566). Institutions, societe, economie*, London 1976.
- Benac, A., Basler, Đ., Čović, B., Pašalić, E., Miletić, N., Anđelić, P., *Kulturna historija Bosne i Hercegovine. Od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast*, Sarajevo 1984².
- Beschnit, W.D., *Nationalismus bei Serben und Kroaten 1830–1914. Analyse und Typologie der nationalen Ideologie*, München 1980.
- Bešlin, B., *Evropski uticaji na srpski liberalizam u XIX veku*, Sr. Karlovci – Novi Sad, 2005.
- Birnbaum H. – Vryonis S. (ur.), *Aspects of the Balkans: Continuity and Change*, Pariz 1972.
- Bjelajac, M., *Vojska kraljevine SHS 1918–1921*, Beograd 1988.
- *Vojska kraljevine SHS/Jugoslavije 1922–1935*, Beograd 1994.
- Blagojević, M., *Zemljoradnja u srednjovekovnoj Srbiji*, Beograd 1973, 2004².
- *Srbija u doba Nemanjića. Od kneževine do carstva: 1168–1371*, Beograd 1989.
- *Državna uprava u srpskim srednjovekovnim zemljama*, Beograd 1997, 2001².
- *Nemanjići i Lazarevići i srpska srednjovekovna državnost*, Beograd 2004.
- Blagojević, M. – Medaković, D., *Istorija srpske državnosti*, knj. I: *Od nastanka prvih država do početka srpske nacionalne revolucije*, Novi Sad 2000.
- Bogdanović, D., *Istorija stare srpske književnosti*, Beograd 1980.
- *Studije iz srpske srednjovekovne književnosti*, Beograd 1997.
- Bogdanović, M., *Srpski radnički pokret 1903–1914. Naličje legende*, Zagreb 1989.
- Bojović, B., *Kraljevstvo i svetost. Politička filozofija srednjovekovne Srbije*, Beograd 1999 (*L' idéologie monarchique dans les hagio–biographies dynastiques du Moyen–Age Serbe*, Rim 1994).
- Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena* (Međunarodni naučni skup), Beograd – Novi Sad 1995.
- Božić, I., *Dubrovnik i Turska u XIV i XV veku*, Beograd 1952.
- *Nemirno Pomorje XV veka*, Beograd 1979.
- *Albanija i Arbanasi u XIII, XIV i XV veku*, (iz: Glas SANU, 338), Beograd 1983.
- Božić, I. – Cirković, S. – Ekmečić, M. – Dedijer, V., *Istorija Jugoslavije*, Beograd 1972.
- Calic, M.–J., *Sozialgeschichte Serbiens 1815–1941*, München 1994 (*Socijalna istorija Srbije*

1815–1941, Beograd 2004).

Castellan, G., *La vie auotidienne en Serbie au seuil de l'indépendance, 1815–1839*, Pariz 1967.

— *Histoire des Balkans (XIVe–XXe siècle)*, Pariz 1991.

Crampton, R., *The Balkans since the Second World War*, London 2002 (*Balkan posle Drugog svetskog rata*, Beograd 2003).

Cvijić, J., *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje*, Beograd 1922–1931; 1966²; 1987³.

— *Metanastazička kretanja, njihovi uzroci i posledice* (Srpski etnografski zbornik, knj. XXIV), Beograd 1922. (pretisak u: J. Cvijić, *Antropogeografski i etnografski spisi*, Beograd 1987, str. 131–197).

Čajkanović, V., *Stara srpska religija i mitologija*, Beograd 1994.

Čubrilović, V., *Istorija političke misli u Srbiji XIX veka*, Beograd 1958, 1982².

— *Odabrani istorijski radovi*, Beograd 1983.

Čubrilović, V. (ur.), *Običajno pravo i samouprave na Balkanu i u susednim zemljama* (Naučni skupovi SANU), Beograd 1974.

— *Velike sile i Srbija pred Prvi svetski rat* (Naučni skupovi SANU), Beograd 1976.

— *Vojne krajine u jugoslovenskim zemljama u Novom veku do Karlovačkog mira 1699* (Naučni skupovi SANU), Beograd 1989.

Čurčić, L., *Srpske knjige i srpski pisci 18. veka*, Novi Sad 1988.

Ćirković, S., *Istorija srednjovekovne bosanske države*, Beograd 1964.

— *Srbi u srednjem veku*, Beograd 1995 (*I Serbi nel medioevo*, Milano 1992; *La Serbie au moyen age*, Pariz 1992; *Сербия средние века*, Moskva 1996).

— *Rabotnici, vojnici, duhovnici. Društva srednjovekovnog Balkana*, Beograd 1997.

— *O historiografiji i metodologiji. Odabrane studije*, Beograd 2007.

Ćirković, S. – Mihaljčić, R. (ur.), *Leksikon srpskog srednjeg veka*, Beograd 1999.

Ćirković, S. – Kovačević–Kojić, D. – Ćuk, R., *Staro srpsko rudarstvo*, Beograd – Novi Sad 2002.

Ćorović, V. – Čubrilović, V., *Srbija 1858–1903*, Beograd 1938.

Ćorović, V., *Historija Bosne*, knj. I, Beograd 1940; Banjaluka 1999².

— *Istorija Jugoslavije*, Beograd 1933, 1989².

— *Istorija Srba*, I–III, Beograd 1989, 1995², 2004³.

— *Odnosi između Srbije i Austro–Ugarske u XX veku*, Beograd 1936, 1992².

Dabić, V., *Vojna krajina. Karlovački generalat (1530–1746)*, Beograd 2000.

Dašić, M., *Crna Gora i Srbija na početku XIX vijeka*, Beograd 1994.

Davidov, D., *Srpska grafika XVIII veka*, Novi Sad 1978.

Dedijer, V., *Sarajevo 1914*, Beograd 1966 (*Road to Sarajevo*, London 1967).

Deretić, J., *Dositej Obradović i njegovo doba*, Beograd 1966.

— *Istorija srpske književnosti*, 3. izdanje, Beograd 2002.

Di Vitorio, A. (ur.), *Ragusa e il Mediterraneo: ruolo e funzioni di una repubblica marinara tra medioevo ed eta moderna*, Bari 1990.

Dimić, Lj., *Kulturna politika u Kraljevini Jugoslaviji*, I–III, Beograd 1996–1997.

— *Istorija srpske državnosti*, knj. III: *Srbija u Jugoslaviji*, Novi Sad 2001.

Dimić, Lj. – Jovanović, M. – Stojanović, D., *Srbija 1804–2004. Tri videnja ili poziv na dijalog*, Beograd 2005.

Dinić, M., *Srpske zemlje u srednjem veku. Istorijско–geografske studije*, Beograd 1978.

— *Iz srpske istorije srednjega veka*, Beograd 2003.

Djokic, D. (ur.), *Yugoslavism. Histories of a Failed Idea*, London 2003.

Dölger, F., *Byzanz und die europäische Staatenwelt. Ausgewählte Aufsätze*, Darmstadt 1964.

Dragović–Soso, J., *"Saviours of the Nation", Serbia's Intellectual Opposition and the Revival of Nationalism*, London 2002 (*"Spasioci nacije". Inteliktualna opozicija Srbije i oživljavanje*

nacionalizma, Beograd 2004).

Ducellier, A. (ur.), *Byzance et le monde orthodoxe*, Pariz 1986.

Džaja, S., *Die "Bosnische Kirche" und das Islamisierungsproblem Bosniens und der Herzegowina in den Forschungen nach dem Zweiten Weltkrieg*, München 1978.

— *Konfessionalität und Nationalität Bosniens und der Herzegowina – Voremanzipatorische Phase, 1463–1804*, München 1984 (*Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine. Predemancipacijsko razdoblje, 1463–1804*, Mostar 1999).

— *Bosnien–Herzegowina in der österreichisch–ungarischen Epoche (1878–1918)*, München 1994 (*Bosna i Hercegovina u austrougarskom razdoblju (1878–1918)*, Mostar – Zagreb 2002).

— *Die politische Realität des Jugoslawismus (1918–1991). Mit besonderer Berücksichtigung Bosnien–Herzegowinas*, München 2002 (*Politička realnost jugoslavenstva (1918–1991). S posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo – Zagreb 2004).

Đorđević, D., *Carinski rat Austro–Ugarske i Srbije 1906–1911*, Beograd 1962.

— *Révolutions nationales des peuples balkaniques, 1804–1914*, Beograd 1965 (*Nacionalne revolucije balkanskih naroda 1804–1914*, Beograd 1995).

— *Ιστορία της Σερβίας (1804–1918)*, Solun 1970.

— *Ogledi iz novije balkanske istorije*, Beograd 1989.

Đorđević, D. (ur.), *The Creation of Yugoslavia, 1914–1918*, Santa Barbara, SAD, 1980.

Đorđević, T., *Iz Srbije Kneza Miloša, I–II*, Beograd 1922–1924.

Đurić, V., *Vizantijske freske u Jugoslaviji*, Beograd 1974 (*Die byzantinischen Fresken*, München 1976).

Đurić V. – Babić–Đorđević G., *Srpska umetnost u srednjem veku, I–II*, Beograd 1997.

Đurović, A., *Modernizacija obrazovanja u Kraljevini Srbiji 1905–1914*, Beograd 2004.

Đurović, M., *Crnogorske finansije 1860–1915*, Titograd 1960.

Ekmečić, M., *Ratni ciljevi Srbije 1914*, Beograd 1973.

— *Stvaranje Jugoslavije 1790–1918, I–II*, Beograd 1989.

— *Radovi iz istorije Bosne i Hercegovine XIX veka*, Beograd 1997.

— *Srbi na istorijskom raskršću*, Beograd 1999.

Emmert, Th. A., *Serbian Golgotha: Kosovo, 1389*, New York 1990.

Faroqhi, S., *Geschichte des Osmanischen Reiches*, München 2000.

Ferjančić, B., *Vizantija i Južni Sloveni*, Beograd 1966.

Ferjančić, B. – Ćirković, S., *Stefan Dušan, kralj i car, 1331–1355*, Beograd 2005.

Ferluga, J., *Vizantiska uprava u Dalmaciji*, Beograd 1956 (*L'amministrazione bizantina in Dalmazia*, Venecija 1978).

— *Byzantium on the Balkans. Studies on the Byzantine Administration and the Southern Slavs from the VIIth to the XIIIth Centuries*, Amsterdam 1976.

— *Untersuchungen zur byzantinischen Provinzialverwaltung, VII–XIII Jahrhundert*, Amsterdam 1992.

Filipović, N., *Islamizacija u Bosni i Hercegovini*, Tešanj 2005.

Fine, J. V. Jr., *Early Medieval Balkans*, Ann Arbor 1983.

— *Late Medieval Balkans*, Ann Arbor 1987.

Fonseca, C. D. (ur.), *Le aree omogenee della civiltà rupestre nell' ambito dell' impero bizantino: la Serbia*, Galatina 1979.

Fotić, A. (ur.), *Privatni život u srpskim zemljama u osvit novog doba*, Beograd 2005.

Gaćeša, N., *Agrarna reforma i kolonizacija u Bačkoj 1918–1941*, Novi Sad 1968.

— *Agrarna reforma i kolonizacija u Banatu 1919–1941*, Novi Sad 1972.

— *Agrarna reforma i kolonizacija u Sremu 1919–1941*, Novi Sad 1975.

— *Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji 1945–1948*, Novi Sad 1984.

Garašanin, M. (ur.), *Iliri i Albanci* (Naučni skupovi SANU), Beograd 1988.

Gavrilović, M., *Miloš Obrenović, I–III*, Beograd 1908–1912; 1981².

- *Iz nove srpske istorije*, Beograd 1926.
- Gavrilović, N., *Srpske škole u Habzburškoj monarhiji u periodu pozne prosvete*, Beograd 1999.
- Gavrilović, S., *Prilog istoriji trgovine i migracija Balkan–Podunavlje XVIII–XIX stoleća*, Beograd 1969.
- *Iz istorije Srba u Hrvatskoj, Slavoniji i Ugarskoj (XV–XVIII vek)*, Beograd 1993.
- *Srbi u Habzburškoj monarhiji (1792–1849)*, Novi Sad 1994.
- *Srem pre i u toku srpskog narodnog pokreta 1848–1849*, Beograd 1997.
- *Vojvodina i Srbija u vreme Prvog ustanka*, Novi Sad 2004.
- *Studije iz privredne i društvene istorije Vojvodine i Slavonije: od kraja XVII do sredine XIX veka*, Novi Sad 2006.
- Geografski lik Srbije u doba Prvog ustanka*, Beograd 1954.
- Glenny, M., *The Fall of Yugoslavia. The Third Balkan War*, New York, 1993 (*Pad Jugoslavije. Treći balkanski rat*, Beograd 2002).
- Gli Slavi occidentali e meridionali nell'Alto Medioevo*, I–II, Spoleto 1983.
- Gligorijević, B., *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji 1919–1929*, Beograd 1979.
- *Kominternu, jugoslovensko i srpsko pitanje*, Beograd 1992.
- *Kralj Aleksandar I Karađorđević*, I–III, Beograd 2002.
- Goldstein, I., *Bizant na Jadranu*, Zagreb 1992.
- Gradska kultura na Balkanu (XV–XIX vek)*, 1–2, Beograd 1984, 1988.
- Grbić, M., *Karlovačko vladništvo*, I–III, Sr. Karlovci 1891–1893; Topusko 1990².
- Gross, M., *Vladavina hrvatsko–srpske koalicije*, Beograd 1960.
- Grujić, R., *Azbučnik Srpske pravoslavne crkve*, Beograd 1993.
- Hadrovics, L., *Le peuple serbe et son église sous la domination turque*, Pariz 1947.
- Hafner, S., *Studien zur altserbischen dynastischen Historiographie*, München 1964.
- *Srpski srednji vek*, Beograd – Novi Sad 2001.
- Halpern, J. M., *Srpsko selo. Društvene i kulturne promene u seoskoj zajednici (1952–1987)*, Beograd 2006.
- Halpern, J. M. – Kideckel, D. A. (ur.), *Neighbors at War. Anthropological Perspectives on Yugoslav Ethnicity, Culture and History*, Pennsylvania 2000 (*Susedi u ratu. Jugoslovenski etnicitet, kultura i istorija iz ugla antropologa*, Beograd 2002).
- Haselsteiner, H., *Bosnien–Herzegowina, Orientkrise und Südslavische Frage*, Beč 1996.
- Hauptmann, F., *Die Österreichisch–Ungarische Herrschaft in Bosnien und der Herzegovina 1878–1918: Wirtschaftspolitik und Wirtschaftsentwicklung*, Graz 1983.
- Hayden R., *Blueprints for a House Divided. The Constitutional Logic of the Yugoslav Conflicts*, Ann Arbor 1999 (*Skice za podeljenu kuću. Ustavna logika jugoslovenskih sukoba*, Beograd 2002).
- Hoptner, J. B., *Yugoslavia in Crisis 1934–1941*, New York – London, 1962 (*Jugoslavija u krizi 1934–1941*, Rijeka 1973).
- Hösch, E., *Geschichte der Balkanländer. Von der Frühzeit bis zur Gegenwart*, München 1988².
- Hrabak, B., *Prizrenska arbanaška liga: 1878–1881*, Beograd 1998.
- *Iz starije prošlosti Bosne i Hercegovine*, I–III, Beograd, 2003–2004.
- *Arbanaške studije*, I–IV, Beograd, 2004–2005.
- Inalcik, H., *The Ottoman Empire. The Classical Age 1300–1600*, London 1973 (*Osmansko carstvo. Klasično doba 1300–1600*, Beograd 1974; 2003²).
- *The Ottoman Empire: Conquest, Organization and Economy. Collected studies*, London 1978.
- *Studies in Ottoman Social and Economic History*, London 1985.
- Inalcik, H. – Quataert, D. (ur.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, I–

II, Cambridge 1999.³

Istorija Crne Gore, knj. I; knj. II tom 1. i 2; knj. III tom 1, Titograd 1967–1975.

Istorija naroda Jugoslavije, I—II, Beograd – Zagreb – Ljubljana 1953, 1960.

Istorija srpskog naroda, I–VI, Beograd 1980–1993.

Istorija škola i obrazovanja kod Srba, Beograd 1974.

Ivanišević, V., *Novčarstvo srednjovekovne Srbije / Serbian Medieval Coinage*, Beograd 2001.

Ivić, A., *Migracije Srba u Hrvatsku tokom XVI, XVII i XVIII veka*, Subotica 1923.

— *Migracije Srba u Slavoniju tokom XVI, XVII i XVIII veka*, Subotica 1926.

— *Istorija Srba u Vojvodini od najstarijih vremena do osnivanja potisko–pomoriške granice (1703)*, Novi Sad, 1929, 1997².

Ivić P., *Srpski narod i njegov jezik*, Beograd 1971; Sremski Karlovci – Novi Sad 2001².

— *Pregled istorije srpskog jezika*, Sremski Karlovci – Novi Sad 1998.

Jakschich, G., *L'Europe et la résurrection de la Serbie (1804–1834)*, Pariz 1917 (*Evropa i vaskrs Srbije 1804–1834*, Beograd 1933).

Jakšić, G. – Vučković, V., *Spoljna politika Srbije za vlade kneza Mihaila – Prvi balkanski savez*, Beograd 1963.

Janković, D., *Srbija i jugoslavensko pitanje 1914–1915*, Beograd 1973.

— *Srpska država prvog ustanka*, Beograd 1980.

— *Rađanje parlamentarne demokratije. Političke stranke u Srbiji XIX veka*, Beograd 1999.

Janković, M., *Episkopije i mitropolije Srpske crkve u srednjem veku*, Beograd 1984.

Jelavich Ch., *Tsarist Russia and Balkan Nationalism: Russian Influence in the Internat Affairs of Bulgaria and Serbia, 1879–1886*, Berkeley, Los Angeles, 1958.

Jelavich, B. – Jelavich Ch. (ur.), *The Balkans in Transition: Essays on the Development of Balkan Life and Politics since the Eighteenth Centurj*, Berkeley, Call., 1963.

— *The Establishment of the Balkan National States, 1804–1920*, Seattle – London 1977.

Jelavich, B., *History of the Balkans*, I—II, Cambridge 1983.

— *Russia's Balkan Entanglements: 1806–1914*, Cambridge 2004.

Jelić–Butić, F., *Ustaše i NDH*, Zagreb 1977.

Jireček, C., *Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters*, Prag, 1879 (*Trgovački putevi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem vijeku*, Zbornik Konstantina Jirečeka I, Beograd 1959).

— "Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters", *Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien*, Philosophisch–historische Classe, Band XLVIII, XLIX, Beč 1901, 1903, 1904 (*Romani u gradovima Dalmacije tokom srednjega veka*, Zbornik Konstantina Jirečeka II, Beograd 1962).

— "Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien. Studien zur Kulturgeschichte des 13–15 Jahrhunderts", *Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien*, Phil. hist. Klasse Bd. 56, 58, 64, Beč 1912–1919 (*Istorija Srba*, knj. II. *Kulturna istorija*, Beograd 1952, 1978, 1988).

— *Geschichte der Serben*, I—II, Gotha, 1911–1918 (*Istorija Srba*, knj. I. *Politička istorija do 1537. godine*, Beograd 1952, 1978², 1988³).

Jovanović, Miodrag, *Srpsko slikarstvo 1830–1870*, Beograd 1992.

— *Srpsko crkveno graditeljstvo i slikarstvo novijeg doba*, Beograd 2007.

Jovanović, Miroslav, *Jezik i društvena istorija. Kulturnoistorijski okviri polemike o srpskom književnom jeziku*, Beograd 2002.

Jovanović, S., *Ustavobranitelji i njihova vlada*, Beograd 1912.

— *Druga vlada Miloša i Mihaila*, Beograd 1923.

— *Vlada Milana Obrenovića*, I—II, Beograd 1926–1927.

— *Vlada Aleksandra Obrenovića*, I—III, Beograd 1929–1931.

- Kalić, J. — Čolović, M. (ur.), *Socijalna struktura srpskih gradskih naselja (XII–XVIII vek)*, Smederevo – Beograd 1992.
- Kalić, J., *Srbi u poznom srednjem veku*, Beograd 1994, 2002².
— *Evropa i Srbi. Srednji vek*, Beograd 2006.
- Kanitz, F., *Das Königtum Serbien und das Serbenvolk*, I—III, Leipzig 1904–1914 (prve dvije knjige u srpskom prijevodu: *Srbija. Zemlja i stanovništvo*, I—II, Beograd 1985).
- Kaser, K., *Hirten, Kämpfer, Stammeshelden. Ursprünge und Gegenwart der balkanischen Patriarchalität*, Beč – Köln 1992.
— *Familie und vermandtschaft aufdem Balkan. Analyse einer untergehenden Kultur*, Beč — Köln — Weimar 1995 (*Porodica i srodstvo na Balkanu. Analiza jedne kulture koja nestaje*, Beograd 2002).
- *Freier Bauer und Soldat. Die Militarisierung der agrarischen Gesellschaft in der kroatisch–slavonischen Militärgrenze (1535–1881)*, Beč – Köln – Weimar 1997 (*Slobodan seljak i vojnik. Povojačenje agrarnog društva u hrvatsko–slavonskoj Vojnoj krajini (1535–1881)*, I—II, Zagreb 1997).
- Kašanin, M., *Srpska književnost u srednjem veku*, Beograd 1975.
- Kojić, B., *Stari balkanski gradovi, varoši i varošice*, Beograd 1976.
- Kolarić, M., *Klasicizam kod Srba, 1790–1848*, I—II, Beograd 1965–1966.
- Kostić, M., *Srpska naselja u Rusiji: Nova Srbija i Slavenosrbija* (Srpski etnografski zbornik XXVI), Beograd 1925; Novi Sad 2002².
— *Grof Koler kao kulturno–prosvetni reformator kod Srba u Austriji u XVIII veku*, Beograd 1932.
— *Dositej Obradović u istoriskoj perspektivi XVIII i XIX veka*, Beograd 1952.
- Kovačević, D., *Srbija i Rusija 1878–1889. Od Berlinskog kongresa do abdikacije kralja Milana*, Beograd 2003.
- Kovačević–Kojić, D., *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo 1978.
— *Gradski život u Srbiji i Bosni, XIV i XV vijek*, Beograd 2007.
- Kraljačić, T., *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882–1903)*, Sarajevo 1987.
- Krekić, B. (ur.), *Urban Society of Eastern Europe in Premodern Times*, Berkeley — Los Angeles — London 1987.
- Krekić, B., *Dubrovnik in the 14th and 15th Centuries: A City between East and West*, Norman, Okl., 1972.
— *Dubrovnik, Italy and the Balkans in the Late Middle Ages*, London 1980.
— *Dubrovnik: A Mediterranean Urban Society, 1300–1600*, Aldershot 1997.
— *Unequal Rivals: Essays on Relations between Dubrovnik and Venice in the Thirteenth and Fourteenth Centuries*, Zagreb – Dubrovnik 2007.
- Krestić, V., *Istorija srpske štampe u Ugarskoj 1791–1914*, Novi Sad 1980; Beograd 2003².
— *Istorija Srba u Hrvatskoj i Slavoniji 1848–1914*, Beograd 1991.
- Krestić, V. – Ljušić, R., *Programi i statuti srpskih političkih stranaka do 1918. godine*, Beograd 1991.
- Krizman, B., *Vanjska politika jugoslavenske države 1918–1941*, Zagreb 1974.
— *Raspad Austro–Ugarske i stvaranje jugoslavenske države*, Zagreb 1977.
— *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu. Hrvatsko–srpski politički odnosi*, Zagreb 1989.
- La culture urbaine dans les Balkans*, Beograd — Pariz 1991.
- Laiou, A. E., *The Economic History of Byzantium*, I—III, Dumbarton Oaks 2002.
- Lampe, J. R. — Jackson, M. R., *Balkan Economic History, 1555–1950: From Imperial Borderlands to Developing Nations*, Bloomington 1982.
- Lampe, J. R., *Yugoslavia as Historj. Twice there was a Country*, Cambridge 2000² (*Jugoslavija kao istorija. Bila dvaput jedna zemlja*, Beograd 2004).

- Lebl, Ž., *Do "konačnog rešenja". Jevreji u Srbiji*, Beograd 2002.
- Lederer, I., *Yugoslavia at the Paris Peace Conference*, New Heaven 1963.
- Lemajić, N., *Srpski narodni prvaci, glavari i starešine posle propasti srednjovekovnih država*, Novi Sad 1999.
- Lučić, J., *Povijest Dubrovnika od VII st. do godine 1205*, Dubrovnik 1976 (Iz: Anali Historijskog odjela Centra za znanstveni rad JAZU u Dubrovniku, XIII–XIV).
- Ljušić, R., *Kneževina Srbija (1830–1839)*, Beograd 1986, 2004².
- *Istorija srpske državnosti*, knj. II: *Srbija i Crna Gora. Novovekovne srpske države*, Novi Sad 2001.
- MacKenzie, D., *The Serbs and Russian Pan–Slavism 1875–1878*, New York 1967.
- *Ilija Garašanin, Balkan Bismarck*, New York, 1985 (*Ilija Garašanin, državnik i političar*, Beograd 1987).
- Maksimović, Lj., *Grad u Vizantiji*, Beograd 2003.
- *Vizantijski svet i Srbi. Odabrane studije*, Beograd 2007.
- Mal, J., *Uskočke seobe i slovenačke pokrajine* (Srpski etnografski zbornik XXX), Ljubljana 1924.
- Mantran, R. (ur.), *Histoire de l'Empire Ottoman*, Pariz 1989 (*Istorija Osmanskog carstva*, Beograd 2002).
- Marjanović–Dušanić, S., *Vladarske insignije i državna simbolika u Srbiji od XIII do XV veka*, Beograd 1991.
- *Vladarska ideologija Nemanjića*, Beograd 1997.
- *Sveti kralj. Kult Stefana Dečanskog*, Beograd 2007.
- Marjanović–Dušanić, S. – Popović, D. (ur.), *Privatni život na tlu srpskih zemalja u srednjem veku*, Beograd 2004.
- Marković, P., *Beograd i Evropa 1918–1941. Evropski uticaji na modernizaciju Beograda*, Beograd 1992.
- *Beograd između Istoka i Zapada 1948–1965*, Beograd 1996.
- *Trajnost i promena*, Beograd 2007.
- Marković, V., *Pravoslavno monaštvo i manastiri srednjovekovne Srbije*, Sremski Karlovci 1920, 2003².
- Markow, W., *Serbien zwischen Österreich und Russland 1897–1908*, Stuttgart 1934 (*Srbija između Austrije i Rusije 1897–1908*, u *Nastava i istorija*, 1 (2003), 2 (2004).
- Mavromatis, L., *La fondation de l'empire serbe. Le kralj Milutin*, Solun 1978.
- Medaković, D., *Putevi srpskog baroka*, Beograd 1971.
- *Srpska umetnost XVIII veka*, Beograd 1980.
- *Srpska umetnost XIX veka*, Beograd 1981.
- Melčić, D. (ur.), *Der Jugoslawien–Krieg. Handbuch zur Vorgeschichte, Verlauf und Konsequenzen*, Wiesbaden 1999.
- Mihailović, G., *Srpska bibliografija XVIII veka*, Beograd 1964.
- Mihaljčić, R., *Kraj srpskog carstva*, Beograd 1975, 1989², 2001³.
- *Lazar Hrebeljanović – istorija, kult, predanje*, Beograd 1984, 1989², 2001³.
- *The Battle of Kosovo in History and in Popular Tradition*, Beograd 1989.
- *Zakoni u starim srpskim ispravama*, Beograd 2006.
- Mijović, P., *Umjetničko blago Crne Gore*, Beograd 1981.
- Milenković, V., *Istorija građenja železnica i železnička politika kod nas (1850–1935)*, Beograd 1936.
- Milićević, J., *Jevrem Grujić, istorijat svetoandrejskog liberalizma*, Beograd 1964.
- *Društvene pojave u Srbiji XIX veka*, Beograd 2003.
- Mirković, Mijo., *Ekonomska historija Jugoslavije*, Zagreb 1968³.

- Mirković, Mirko, *Pravni položaj i karakter srpske crkve pod turskom vlašću*, Beograd 1966, 2004².
- Mirković, Mirolava, *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji*, Beograd 1968.
— *Römer an der Mittleren Donau*, Beograd 2003.
- Mitrović, A., *Jugoslavija na Konferenciji mira 1919–1920*, Beograd 1969.
— *Prodor na Balkan. Srbija u planovima Austro–Ugarske i Nemačke 1908–1918*, Beograd 1981.
— *Srbija u Prvom svetskom ratu*, Beograd 1984, 2006².
— *Strane banke u Srbiji od 1878. do 1914*, Beograd 2004.
— *Srbija 1944–1952. Društveno–ekonomske promene i organizacija upravljanja privredom*, Beograd 1988.
Moderna srpska država 1804–2004: hronologija, Beograd 2004.
- Mousset, J., *La Serbie et son Église 1830–1904*, Pariz 1938.
- Murko M., *Die bedeutung der Reformation und Gegenreformation für das geistige Leben der Südslaven*, Prag i Heidelberg 1927.
- Naimark, N. – Case, H. (ur.), *Yugoslavia and Its Historians: Understanding the Balkan Wars of the 1990s*, Stanford 2003.
- Nemanjić, M., *Jedan vek srpske stvaralačke inteligencije 1820–1920*, Beograd 2001.
- Nestorović, B., *Arhitektura Srbije u XIX veku*, Beograd 2006.
- Nikolić, K., *Strah i nada u Srbiji 1941–1944. Svakodnevni život pod okupacijom*, Beograd 2003.
- Nilević, B., *Pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini do obnove Pečke patrijaršije*, Sarajevo 1990.
- Novaković, S., *Iz srpske istorije*, Novi Sad – Beograd 1966.
— *Srbi i Turci XIV i XV veka. Istorijske studije o prvim borbama s najezdom turskom pre i posle boja na Kosovu*, Beograd 1893, 1933², 1960³, 2002⁴.
— *Tursko carstvo pred srpski ustanak 1780–1804*, Beograd 1906, 2002².
— *Vaskrs države srpske*, Beograd 1904, 1954², 2002³.
— *Zemlja i narod u staroj srpskoj državi. Izabrani radovi*, Beograd 2002.
- Obolensky, D., *Byzantium and the Slavs: Collected Studies*, London 1971.
— *The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe, 500–1453*, London 1971 (*Vizantijski komonvelt*, Beograd 1991).
— *The Byzantine Inheritance of Eastern Europe*, London 1982.
- Oikonomidis, N. (ur.), *Byzantium and Serbia in the 14th Century. International Symposium*, Atena 1995.
- Ostojić, T., *Srpska književnost od Velike seobe do Dositeja Obradovića*, Novi Sad 1905.
- Ostrogorski, G., *Vizantija i Sloveni*, Beograd 1969.
— *Geschichte des byzantinischen Staates*, München 1965³ (*Istorija Vizantije*, Beograd 1993).
- Pantelić, D., *Beogradski pašaluk pred Prvi srpski ustanak 1794–1804*, Beograd 1949.
- Pantić, M., *Književnost na tlu Crne Gore i Boke Kotorske od XVI do XVIII veka*, Beograd 1990.
- Papazoglu, F., *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba. Tribali, Autarijati, Dardanci, Skordisci i Mezi*, Sarajevo 1969, Beograd 2007² (*The Central Balkan Tribes in Pre–Roman Times. Triballi, Autariates, Dardanians, Scordisci and Moesians*, Amsterdam 1978).
— *Iz istorije antičkog Balkana. Odabrane studije*, Beograd 2007.
- Pavičić, S., *Podrijetlo hrvatskih i srpskih naselja i govora u Slavoniji*, Zagreb 1953.
— *Seobe i naselja u Lici*, Zagreb 1962.
- Pavić, M., *Rađanje nove srpske književnosti (Istorija srpske književnosti baroknog doba*,

- klasicizma i predromantizma*), Beograd 1983.
- Pavličević, D. (ur.), *Vojna krajina. Povijesni pregled, historiografija, rasprave*, Zagreb 1984.
- Pavlović, D., *Srbija i srpski pokret 1848–1849*, Beograd 1904.
- *Srbija za vreme poslednjeg austro–turskog rata 1788–1791*, Beograd 1910.
- Pavlowitch, S. K., *The Improbable Survivor. Yugoslavia and its Problems 1918–1988*, Columbus 1988.
- *A History of the Balkans 1804–1945*, London – New York 1999 (*Istorija Balkana, 1804–1945*, Beograd 2002).
- *Serbia. The History behind the Name*, London, 2002 (*Srbija. Istorija iza imena*, Beograd 2004).
- Perović, L., *Srpski socijalisti XIX veka, I–III*, Beograd 1985–1995.
- *Srpsko–ruske revolucionarne veze. Prilozi za istoriju narodnjaštva u Srbiji*, Beograd 1993.
- Perović, L. (ur.), *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, Beograd 1994.
- *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka. 2. Položaj žene kao merilo modernizacije*, Beograd 1998.
- *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka. 3. Uloga elita*, Beograd 2003.
- *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka. 4. Žene i deca*, Beograd 2006.
- Petković, S., *Srpska umetnost XVI i XVII veka*, Beograd 1995.
- Petranović B. – Zečević M., *Jugoslovenski federalizam. Ideje i stvarnost*, Beograd 1987.
- *Agonija dve Jugoslavije*, Beograd 1991.
- Petranović, B., *Istorija Jugoslavije 1918–1988, I–III*, Beograd 1988.
- *Srbija u Drugom svetskom ratu: 1939–1945*, Beograd 1992.
- *Jugoslovensko iskustvo srpske nacionalne integracije*, Beograd 1993.
- *Strategija Draže Mihailovića 1941–1945*, Beograd 2000.
- Petrovich, M. B., *A History of Modern Serbia 1804–1918, I–II*, New York – London 1976.
- Popov, Č., *Francuska i Srbija 1871–1878*, Beograd 1979.
- *Srbija na putu oslobođenja. Borbe za politički preobražaj i državnu nezavisnost 1868–1878*, Beograd 1980.
- Popov, Č. (ur.), *Evropa i srpska revolucija 1804–1815*, Novi Sad 2004.
- Popov, N. (ur.), *Srpska strana rata*, Beograd, 1996 (*The Road to War in Serbia*, Budimpešta 1999).
- Popović, A., *L'Islam balkanique. Les musulmans du Sud–Est européen dans la période post–ottomane*, Berlin – Wiesbaden 1986.
- *Posrednici i metafore: Jugoslovenski muslimani (1945–1989)*, Beograd 1991.
- *Cultures musulmanes balkaniques*, Istanbul 1994.
- *Les musulmans des Balkans a l'epoque post–ottomane. Histoire et politique*, Istanbul 1994.
- Popović, D., *O hajducima, I–II*, Beograd 1930–1931.
- *O Cincarima. Prilozi pitanju postanka naše čaršije*, Beograd 1934; 1998².
- *Srbija i Beograd od Požarevačkog do Beogradskog mira (1718–1739)*, Beograd 1950.
- *Srbi u Vojvodini, I–III*, Novi Sad 1957–1963; 1990².
- Popović, D. (ur.), *Vojvodina, I–II*, Novi Sad 1940–1941.
- Popović, Danica, *Pod okriljem svetosti. Kult svetih vladara i relikvija u srednjovekovnoj Srbiji*, Beograd 2006.
- Popović, I., *Geschichte der serbokroatischen Sprache*, Wiesbaden 1960.
- Popović, M., *Vuk Stefanović Karadžić*, Beograd 1972².
- Popović, N., *Odnosi Srbije i Rusije u Prvom svetskom ratu*, Beograd 1977.
- *Srbija i carska Rusija*, Beograd 1994.
- *Srbi u Prvom svetskom ratu*, Beograd – Novi Sad 2000.
- Popović, P., *Francusko–srpski odnosi za vreme prvog ustanka. Napoleon i Karađorđe*, Beograd 1933.

- *Crna Gora u doba Petra I i Petra II*, Beograd 1951.
- Popović, V., *Istočno pitanje. Istoriski pregled borbe oko opstanka Osmanlijske carevine u Levantu i na Balkanu*, Beograd 1928, 1965², 1996³.
- *Politika Francuske i Austrije na Balkanu u vreme Napoleona III*, Beograd 1925.
- *Meternihova politika na Bliskom Istoku*, Beograd 1931.
- *Evropa i srpsko pitanje u periodu oslobođenja 1804–1918*, Beograd 1940.
- Popović–Obradović, O., *Parlamentarizam u Srbiji od 1903. do 1914. godine*, Beograd 2001.
- Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine I. Društvo i privreda srednjovekovne bosanske države; II. Prilozi iz osmanskog i austrougarskog perioda*, Sarajevo 1987.
- Protić, Lj., *Razvitak industrije i promet dobara u Srbiji za vreme prve vlade kneza Miloša*, Beograd 1953.
- Radojčić, N., *Geografsko znanje o Srbiji početkom 19. veka*, Beograd 1927.
- *Srpski državni sabori u srednjem veku*, Beograd 1940.
- Radojčić, S., *Staro srpsko slikarstvo*, Beograd 1966.
- *Srpska umetnost u srednjem veku*, Beograd – Zagreb – Mostar 1982. (*Geschichte der serbischen Kunst*, Berlin 1969).
- Radojčić, Đ. Sp., *Razvojni luk stare srpske književnosti*, Novi Sad 1962.
- *Tvorci i dela stare srpske književnosti*, Beograd 1963.
- *Književna zbivanja i stvaranja kod Srba u srednjem veku i u tursko doba*, Beograd 1967.
- Radonić, J., *Rimska kurija i južnoslovenske zemlje od XVI do XIX veka*, Beograd 1950.
- Radonić J. – Kostić M., *Srpske privilegije od 1690. do 1792*, Beograd 1954.
- Radovanović, M., *Etnički i demografski procesi na Kosovu i Metohiji*, Beograd 2004.
- Ramet, S., *Balkan Babel*, Boulder, Co., 1999³. (*Balkanski Babilon*, Zagreb 2005.)
- *Nationalism and Federalism in Yugoslavia, 1962–1991*, Bloomington 1992².
- Ranke, L., *Die Serbische Revolution*, Hamburg 1829; Berlin 1844² (*Srpska revolucija*, Beograd 1864, 1965², 1991³, 2002⁴).
- *Serbien und die Türkei im 19. Jahrhundert*, Leipzig 1879 (*Srbija i Turska u devetnaestom veku*, Beograd 1892).
- Rastović, A., *Velika Britanija i Srbija 1878–1889*, Beograd 2000.
- *Velika Britanija i Srbija 1903–1914*, Beograd 2005.
- Ristović, M., *Nemački "novi poredak" i Jugoistočna Evropa 1940/41–1944/45: Planovi o budućnosti i praksa*, Beograd 1991, 2005².
- Ristović, M. (ur.), *Privatni život u Srbiji u XX veku*, Beograd 2007.
- Roksandić, D., *Vojna Hrvatska: La Croatie militaire. Krajiško društvo u Francuskom Carstvu (1809–1813)*, I–II, Zagreb 1988.
- *Srbi u Hrvatskoj od 15. stoljeća do naših dana*, Zagreb 1991.
- *Triplex Confinium ili o granicama i regijama hrvatske povijesti, 1500–1800*, Zagreb 2003.
- *Etnos, konfesija, tolerancija*, Zagreb 2004.
- Rothenberg, G. E., *The Austrian Military Border in Croatia 1522–1747*, Chicago 1960.
- *The Military Border in Croatia 1740–1881*, Chicago 1966.
- Rovinskij, P. A., *Черногория в ея прошлом и настоящем*, I–IV, Sankt Peterburg 1888–1915 (*Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti*, I–IV, Sremski Karlovci–Cetinje 1994).
- Rusinow, D., *The Yugoslav Experiment, 1948–1974*, London 1977.
- Samardžić, R., *Veliki vek Dubrovnika*, Beograd 1962.
- *Pisci srpske istorije*, I–III, Beograd 1976, 1981, 1994.
- Samardžić, R. (ur.), *Kosovo i Metohija u srpskoj istoriji*, Beograd 1989.
- Schmitt, J. O., *Das venezianische Albanien (1392–1479)*, München 2001.
- Schwicker, J. H., *Politische Geschichte der Serben in Ungarn*, Budimpešta, 1880 (*Politička istorija Srba u Ugarskoj*, Novi Sad 1997).

- Selesković, M., *Srbija u nemačkom javnom mnjenju 1914–1918*, Beograd 1996.
Seobe srpskog naroda od XIV do XX veka. Zbornik radova, Beograd 1990.
Simpozijum o srednjovjekovnom katunu (Posebno izd. ND BiH), Sarajevo 1961.
- Skerlić, J., *Srpska književnost u XVIII veku*, Beograd 1909, 1966².
 — *Istorijski pregled srpske štampe 1791–1911*, Beograd 1911, 1966².
 — *Istorija nove srpske književnosti*, Beograd 1914, 1921², 1953³, 1997⁴.
- Slijepčević, Đ., *Istorija srpske pravoslavne crkve*, I–III, München–Köln 1962–1986; Beograd 1991²; 2002³.
- Solovjev, A., *Zakonodavstvo Stefana Dušana, cara Srba i Grka*, Skoplje 1928; Beograd 1998².
 — *Zakonik cara Stefana Dušana 1349. i 1354. godine*, Beograd 1980.
 — *Istorija srpskog grba i drugi heraldički spisi*, Beograd 2000.
- Soulis, G. Ch., *The Serbs and Byzantium. During the Reign of Tsar Stephen Dušan (1331–1355) and his Successors*, Atena 1995².
- Spremić, M., *Despot Đurad Branković i njegovo doba*, Beograd 1994, 1999².
 — *Prekinut uspon. Srpske zemlje u poznom srednjem veku*, Beograd 2005.
Srbi u evropskoj civilizaciji. Zbornik radova, Beograd 1993.
- Srejović, D., *Iliri i Tračani. O starobalkanskim plemenima*, Beograd 2002.
- Stadtmüller, G., *Geschichte Südosteuropas*, München 1950, 1976².
- Stanković, Đ., *Nikola Pašić i jugoslovensko pitanje*, I–II, Beograd 1985.
 — *Nikola Pašić, saveznici i stvaranje Jugoslavije*, Beograd 1984, 1995².
- Stanojević, G., *Jugoslovenske zemlje u mletačko–turskim ratovima XVI–XVIII veka*, Beograd 1970.
 — *Srbija u vreme Bečkog rata 1683–1699*, Beograd 1976.
 — *Mitropolit Vasilije Petrović i njegovo doba (1740–1766)*, Beograd 1978.
 — *Dalmatinske krajine u XVIII vijeku*, Beograd 1987.
- Stanojević, St., *Istorija srpskog naroda*, Beograd 1908; 1910²; 1926³; 1982⁴; 1993⁶.
- Stavrianos, L. S., *The Balkans since 1453*, New York 1958; London 2000² (*Balkan posle 1453. godine*, Beograd 2005).
- Steindorf, L., *Die dalmatinischen Städte im 12. Jahrhundert. Studien zur ihrer politischen Stellung*, Köln – Beč 1984.
- Stoianovich, T., *Balkan Worlds: The First and Last Europe*, New York 1994 (*Balkanski svetovi: Prva i poslednja Evropa*, Beograd 1997).
 — *Between East and West. The Balkan and Mediterranean Worlds*, I–IV, New York 1992–1995 (*Između Istoka i Zapada. Balkanski i sredozemni svetovi*, I–IV, Beograd 2007).
- Stojančević, V., *Miloš Obrenović i njegovo doba*, Beograd 1966; 1990².
 — *Srbija u vreme Prvog srpskog ustanka 1804–1813*, Leskovac 1980.
 — *Srbija i Bugari 1804–1878*, Beograd 1988.
 — *Srbija i oslobodilački pokreti na Balkanskom poluostrvu u XIX veku*, Beograd 1990.
 — *Prvi srpski ustanak: ogledi i studije*, Beograd 1994.
 — *Srbi i Arbanasi 1804–1912*, Novi Sad 1994.
- Stojanović, D., *Iskušavanje načela. Srpska socijaldemokratska partija i ratni program Srbije 1912–1918*, Beograd 1994.
 — *Srbija i demokratija 1903–1914*, Beograd 2004.
- Stokes, G., *Legitimacy through Liberalism: Vladimir Jovanović and the Transformation of Serbian Politics*, Seattle 1975.
 — *Politics as Development: the Emergence of Political Parties in Nineteenth–Century Serbia*,

Durham 1990.

Stolić, A. – Makuljević, N. (ur.), *Privatni život kod Srba u devetnaestom veku*, Beograd 2006.

Stulli, B., *Povijest Dubrovačke Republike*, Zagreb 1989.

Stvaranje jugoslovenske države 1918 (Zbornik radova naučnog skupa), Beograd 1989.

Sugar, P. R., *Southeastern Europe under Ottoman Rule 1354–1804*, Seattle 1977.

Sundhaussen, H., *Historische Statistik Serbiens 1834–1914. Mit europäischen Vergleichsdaten*, Munchen 1989.

— *Experiment Jugoslaivien. Von der Staatsgründung bis zum Staatszerfall 1918–1991*, Mannheim 1993.

— *Geschichte Serbiens*, Köln 2007.

Šafarik, P. J., *Istorija srpske književnosti*, Novi Sad – Beograd 2004.

Šelmić, L., *Srpsko zidno slikarstvo XVIII veka*, Novi Sad 2004.

Šufflaj, M., *Srbi i Arbanasi, njihova simbioza u srednjem vijeku*, Beograd 1925; Sarajevo 1990².

Šuica, M., *Nemirno doba srpskog srednjeg veka. Vlastela srpskih oblasnih gospodara*, Beograd 2000.

Taranovski, T., *Istorija srpskog prava u Nemanjićkoj državi*, I–IV, Beograd, 1931–1935; 1996²; 2002³.

Tasić N. – Stošić D. (ur.), *Migrations in Balkan History*, Beograd 1989.

Timotijević, M., *Srpsko barokno slikarstvo*, Novi Sad 1996.

— *Rađanje moderne privatnosti. Privatni život Srba u Habzburškoj monarhiji od kraja 17. do početka 19. veka*, Beograd 2006.

Todorović, D., *Jugoslavija i balkanske zemlje 1918–1923*, Beograd 1979.

Tolstoj, N. I., *Studije i članci iz istorije srpskog književnog jezika*, Novi Sad – Beograd 2004.

Tomasevich, J., *Peasants, Politics, and Economic Change in Yugoslavia*, Stanford – London 1955.

— *War and Revolution in Yugoslavia 1941–1945: The Chetniks*, Stanford 1975 (*Četnici u Drugom svjetskom ratu 1941–1945*, Zagreb 1979).

Tomasevich, J., *War and Revolution in Yugoslavia 1941–1945: Occupation and Collaboration*, Stanford 2001.

Trgovčević, Lj., *Naučnici Srbije i stvaranje jugoslovenske države 1914–1920*, Beograd 1986.

Trgovčević–Mitrović, Lj., *Planirana elita. O studentima iz Srbije na evropskim univerzitetima u 19. veku*, Beograd 2003.

Trifunović, Đ., *Azbučnik srpskih srednjovekovnih književnih pojmova*, 2. dopunjeno izdanje, Beograd 1990.

— *Ka počecima srpske pismenosti*, Beograd 2001.

— *Stara srpska književnost. Osnove*, Beograd 1994.

Unbegaun, B., *Les débuts de la langue littéraire chez les Serbes*, Pariz 1935 (*Počeci književnog jezika kod Srba*, Beograd – Novi Sad 1995).

Veselinović, A., *Država srpskih despota*, Beograd 1995, 2004².

Vinaver, V., *Dubrovnik i Turska u XVIII veku*, Beograd 1960.

— *Pregled istorije novca u jugoslovenskim zemljama XVI–XVIII veka*, Beograd 1970.

— *Jugoslavija i Mađarska 1918–1933*, Beograd 1971.

— *Jugoslavija i Mađarska 1933–1941*, Beograd 1976.

— *Jugoslavija i Francuska između dva rata (Da li je Jugoslavija bila francuski "satelit"?)*, Beograd 1985.

— *Svetska ekonomska kriza u Podunavlju i nemački prodor 1929–1934*, Beograd 1987.

Vlasi u XV i XVI vijeku. Simpozijum (Radovi ANUBiH), Sarajevo 1983.

Vojvodić, M., *Srbija u međunarodnim odnosima krajem XIX i početkom XX veka*, Beograd 1988.

- *Putevi srpske diplomatije*, Beograd 1999.
- Vucinich, W. S., *Serbia between East and West: The Events of 1903–1908*, Stanford 1954.
- Vucinich, W. S. (ur.), *Contemporarj Yugoslavia*, Berkeley i Los Angeles 1969.
- *The First Serbian Uprising 1804–1813*, Boulder 1982.
- *At the Brink of War and Peace: The Tito–Stalin Split in a Historic Perspective*, Boulder 1982.
- Vucinich, W. S. – Emmert Th. (ur.), *Kosovo: Legacy of a Medieval Battle*, Minneapolis 1991.
- Vujović, B., *Umetnost obnovljene Srbije (1791–1848)*, Beograd 1986.
- Vujović, D., *Crna Gora i Francuska 1860–1914*, Titograd 1971.
- *Crnogorski federalisti 1919–1929*, Titograd 1981.
- Vukosavljević, S., *Organizacija dinarskih plemena*, Beograd 1957.
- *Istorija seljačkog društva*, I–III, Beograd 1957–1982.
- Vuković, S., *Srpski jerarsi od devetog do dvadesetog veka*, Beograd – Podgorica – Kragujevac 1996.
- Wendel, H., *Der Kampf der Südslawen um Freiheit und Einheit*, Frankfurt 1925 (*Borba Jugoslovena za slobodu i jedinstvo*, Beograd 1925, 1991²).
- *Die Habsburger und die Südslawenfrage*, Leipzig 1924 (*Habsburgovci i južnoslovensko pitanje*, Treći program Radio Beograda, 92–95, Beograd 1992, str. 138–193).
- Wheeler, M. C., *Britain and the War for Yugoslavia, 1940–1943*, New York 1980.
- Wilson, D., *The Life and Times of Vuk Stefanović Karadžić, 1778–1864*, Oxford 1970 (*Život i vreme Vuka Stefanovića Karadžića, 1778–1864*, Beograd 1994).
- Winnifrith, T. J., *The Vlachs: The History of a Balkan People*, New York 1987.
- Wolff, R. L., *The Balkans in our Time*, Cambridge, Mass., 1956, 1974².
- Woodward, S. L., *Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution after the Cold War*, Washington D. C., 1995 (*Balkanska tragedija. Haos i raspad posle hladnog rata*, Beograd 1997).
- Zirojević, O., *Tursko vojno uređenje u Srbiji 1459–1683*, Beograd 1974.
- *Crkve i manastiri na području Pečke patrijaršije do 1683. godine*, Beograd 1984.
- *Islamizacija na južnoslovenskom prostoru. Dvoeverje*, Beograd 2003.
- *Srbija pod turskom vlašću 1459–1804*, Novi Pazar 1995, Beograd 2007².
- Živojinović, D., *Vatikan, Srbija i stvaranje jugoslovenske države 1914–1920*, Beograd 1980, 1995².
- *Crna Gora u borbi za opstanak, 1914–1922*, Beograd 1996.
- *Italija i Crna Gora 1914–1925: studija o izneverenom savezništvu*, Beograd 1998.
- *Kraj kraljevine Crne Gore*, Beograd 2002.
- *Kralj Petar I Karađorđević 1844–1921*, I–III, Beograd 1988–1994; 2003².

BILJEŠKA O AUTORU

Akademik Sima M. Ćirković (1929, Osijek) diplomirao je povijest na Filozofskom fakultetu u Beogradu 1952. Po završetku studija kraće je vrijeme radio u Državnom arhivu u Zrenjaninu i Narodnoj biblioteci u Beogradu, a 1955. radi u Istorijskom institutu u Beogradu. Doktorirao je 1957. s temom „Herceg Stefan Vukčić Kosača i njegovo doba“, kad je izabran u zvanje asistenta i nedugo zatim docenta za povijest naroda Jugoslavije u srednjem vijeku na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Godine 1963. izabran je za izvanrednog, a 1968. za redovitog profesora na istom fakultetu. Redoviti je član Srpske akademije nauka i umetnosti (1981). Dopisni je član ANUBiH u Sarajevu od 1978, JAZU (danas HAZU) u Zagrebu od 1988. i CANU na Cetinju od 1988. Europska akademija za povijest (Académie européenne d'histoire) sa sjedištem u Bruxellesu izabrala ga je za svog člana 1981.

Osnovno je područje znanstvenog interesa Sime Ćirkovića srednjovjekovna povijest

južnoslavenskih i balkanskih naroda. Napisao je i do sada objavio oko 450 radova. Okosnicu njegova znanstvenog djela čine knjige: *Herceg Stefan Vukčić Kosača i njegovo doba* (1964); *Istorija srednjovekovne bosanske države* (1964); *Istorija Crne Gore*, s grupom autora (1970); *Istorija Jugoslavije*, s grupom autora (Beograd 1973, New York 1974, Peking 1984); opsežan doprinos u kolektivnom djelu *Istorija srpskog naroda*, I, II (1981, 1982); *Srbi u srednjem veku* (Milano 1992, 19932; Pariz 1992; Beograd 1995, 19972; Moskva 1996); *Rabotnici, vojnici, duhovnici. Društva srednjovekovnog Balkana* (1997); *Staro srpsko rudarstvo*, s grupom autora (2002); *The Serbs*, London 2004 (*Srbi među evropskim narodima*, Beograd 2005); *Stefan Dušan kralj i car 1331–1355*, s B. Ferjančićem, Beograd 2005). Zajedno s R. Mihaljčićem osmislio je, uredio i napisao mnogo natuknica za *Leksikon srpskog srednjeg veka* (1999) i *Enciklopediju srpske istoriografije* (1997).

Sudjelovao je u nizu međunarodnih znanstvenih skupova (14. i 16. međunarodni kongres povjesničara – u San Franciscu 1975. i u Stuttgartu 1978.; 4. i 5. međunarodni kongres balkanologa – u Ankari 1979. i u Beogradu 1984) te više godina na zasjedanjima Međunarodnog instituta za ekonomsku povijest u Pratu.

Živi i radi u Beogradu.